TITI LIVII
HISTORIARUM ROMANARUM
LIBRI QUI SUPERSUNT.

EX RECENSIONE

IO. NIC. MADVIGII.

EDIDERUNT

IO. NIC. MADVIGIUS ET IO. L. USSINGIUS.

VOL. I PARS I.

LIBROS QUINQUE PRIMOS CONTINENS.

HAUNIÆ MDCCCLXI.

SUMPTIBUS LIBRARIÆ GYLDENDALIANÆ (F. HEGEL).

TYPIS SCHULTZIANIS.

PARISIIS. APUD A. FRANCK. | LONDINII. APUD WILLIAMS & NORGATE. | LIPSIÆ. APUD T. O. WEIGEL.

See Omslagets 3die og 4de Side.

TITI LIVII
HISTORIARUM ROMANARUM
LIBRI QUI SUPERSUNT.

EX RECENSIONE

Io. Nic. Madvigii.

EDIDERUNT

Io. Nic. Madvigius et Io. L. Ussingius.

VOL. I PARS I.

LIBROS QUINQUE PRIMOS CONTINENS.

HAUNIÆ MDCCCLXI.
Sumptibus librariæ Gyldendalianæ (F. Hegel).
Typis Schultzianis.

PRÆFATIO

Io. Nicolai Madvigii

AD PHILOLOGOS ET SCHOLARUM MAGISTROS.

Quum in emendationum Livianarum volumine, quod annum fere abhinc prodiit, initio libri (p. 2.) dixissem, universi operis Liviani ad eam formam, quam non solum animo conceptam, sed magnam partem litteris consignatam haberem, edendi laborem, quem mihi quidam imponere cuperent, me suscipere nolle, mutato deinde, dum liber typis describitur, consilio, extremo loco (p. 629 in addendis et corrigendis) breviter significavi, Livium coniuncta mea collegæque amicissimi et suavissimi, Io. Ludovici Ussingii, opera editum iri. Eius promissi exsequendi hoc initium est. Edimus enim nunc primos quinque Livii libros, quos ceteri brevibus intervallis subsequentur, sic emendatos, quemadmodum codicum bonorum ope, adhibito recto iudicio artisque lege, sine temeritate ac superstitione emendari posse visi sunt, eo exemplo, quod quum communi quotidianæque philologorum rerumque Romanarum studiosorum, quique ob alias causas Livium legunt, tractationi tum magistrorum discipulorumque in scholis usui aptum putamus. (Postremo volumini præter scripturas codicis Vindobonensis quinque postremorum librorum periochæ, quæ appellantur, adiungentur.) Et quoniam Ussingius ita et laboris partem molestiorem suscepit et consilia sententiasque mecum contulit, ut totius recensionis arbitrium meum esse vellet, par est etiam, me præfandi breviter et instituti nostri explicandi munere fungi. Ac de tota Livii librorum recensendorum ratione, qualeque esset in singulis operis partibus instrumentum criticum, ita expositum est a me in emendationibus Livianis, ut iterum de ea re dicendi nunc quidem causam habeam nullam; ibidemque et dixi aperte et exemplis quum in unum locum congestis (p. 36 sqq.), tum per totum fere

librum interspersis ostendi, quid homines docti, qui nuper Livium in Germania ediderunt et quummaxime edunt (Alschefskium vix numero), præter illos locos, quorum menda nondum sanata a quoquam essent, efficiendum ac refingendum reliquissent. In his, qui nunc a nobis emittuntur, quinque libris proximisque totidem totius recensionis fundamentum constituendum esse convenit in codice Mediceo (M), cuius simillimus fuit Vormatiensis Beati Rhenani, et in Parisiensi (P), quique huius sectæ adiunguntur, in partibus tantum noti (Klockianus, Helmstadiensis, Einsiedlensis, Bambergensis, Upsaliensis), ita ut neutri certus principatus concedatur, paulo plus tribuatur Mediceo ob servata quædam pæne oppressæ veritatis indicia, non neglecto tamen Harleiani prioris (H) et Leidensis prioris (L) testimonio, quo pauca quædam continentur in superioribus illis oblitterata. (Ad ea, quæ Emendatt. Livv. p. 31 posui, huius rei documenta adiungi ante omnia debent servata lib. II, 15 init. in his duobus codicibus et præterea in Vossiano altero et Florentino S. Marci vestigia nominum alterius consulum paris, tum V, 52, 13, retentum in his et deterioribus codicibus pronomen *eas*, quamquam ita corruptum, ut *fas* aut *eos* scribatur.) Hos igitur codices, quos illi quoque, quos significavi, editores, laudabili consilio, sed iudicio interdum non satis libero nec cauto sequendos sibi sumpserunt, sic secuti sumus, ut in dissensu eorum, maxime quidem Medicei et Parisiensis, præter auctoritatem sententiarum orationisque et usus loquendi momenta ponderaremus et librariorum errandi consuetudinem opportunitatesque consideraremus, in iis autem, quæ nullam aut prope nullam huiusmodi haberent probandi aut improbandi notam, Mediceo potissimum pareremus (velut in verborum ordine I, 1, 8 et 5, 4 et 7 et 9, 3, tum in huiusmodi scripturis, qualis est I, 6, 1 *scelus* pro *scelera*). Deinde autem, ubi aut ipsa codicum discrepantia cum manifesta interdum litterarum verborumque confusione suspicionem movebat, aut ea, quæ in melioribus codicibus constanter aut cum levi nec suspiciosa varietate legebantur, tamen aut sententia prava et a re et Livii consilio propositoque aliena aut oratio a sermonis Latini usu Livianoque dicendi genere institutave aperte forma et artificio abhorrens et sine causa aberrans aut denique coniuncta sententiæ orationisque vitia ita coarguebant, ut negligentiæ excusationem non reciperent nec a Livio scripta credi possent, (— nam quædam, quæ aliquam habent offensionem aut etiam manifestum errorem, Livius tamen scripsit —) ibi, quum teneremus, qualis fuisset codex nostrorum omnium (in his decem libris) parens et quos iam errores suscepisset (de quo dixi

emendd. Livv. p. 5—25), seposita superstitione et defensionis pertinacia remotaque non minus omni fingendi et incredibilia de librariis narrandi licentia, emendationem circumspeximus, eamque si aut a superiorum aliquo aut nuper ab aliis aut denique a nobis talem repertam iudicabamus, ut certas veritatis aut summæ probabilitatis notas ex ipsa correctionis lenitate et demonstratione causæ erroris et ex sententiæ orationisque convenientia contineret, in Livii oratione posuimus; is enim artis fructus est, quo Livium, quique eum legunt, fraudari non oportet. Et quoniam apparatu critico onerari huiusmodi editio non potuit, ut tamen, qui hoc exemplo utentur, secure et cum fiducia id facere possint, quum sciant, quæ nova in eo insint et unde ducta, subiiciemus huic præfationi indicem omnium locorum, in quibus nostra recensio, exceptis rebus orthographicis, discrepat a Weissenbornii (tertia, cuius primum volumen apud Teubnerum a. 1860 evulgatum est),[1] indicato brevissime (præterquam in *hi*, *ii*, *his*, *iis*) nostræ scripturæ fonte, si ea aut ex alteroutro e codicibus principibus aliove meliorum aut coniectura aliorum nata aut a nobis primis ex aliis codicibus sumpta est; de ceteris, quæ e codicibus etiamsi minus bonis iam apud superiores locum in contextu tenuerunt, Drakenborchius quærentibus satisfaciet. Deinde in eundem indicem (inter parenthesis signa) omnes illos locos includemus, ubi et nos et Weissenbornius, neglecta utriusque codicis principis auctoritate, aliam scripturam secuti sumus, quæ non iam olim quasi consensu comprobata et apud Drakenborchium in contextu posita sit. Ubi igitur nihil annotatum est, nostra scriptura aut cum Weissenborniana consentiens fere ex codice principe utroque aut ex alteroutro ducta est[2]) aut cum Weissenborniana et Drakenborchiana consentit. Hoc sufficere videtur. Qui perscrutari ipsi singula volent, scripturas codicum

---

[1]) In tertia hac editione Weissenbornius quædam rectius constituit quam antea, nonnulla, de quibus ante recte iudicaverat et quæ vix dubitationem habere potuisse videntur, in peius mutavit; ut IV, 56, 11 expulit necessariam Gronovii emendationem, ib. 55, 5 rectam codicis P scripturam; sed hanc tamen in annotatione iterum probavit.

[2]) *Fere* dico; sunt enim non ita pauci minuti et manifesti codicum M P et sine dubio ceterorum bonorum errores, quibus neglectis tenetur scriptura vera pridem recepta et plerumque sine varietatis mentione tradita, ut I, 3, 7 *aliquodeductæ* M, *aliquoteductæ* Ppro *aliquot deductæ*, 7, 5 *quasi* pro *quia, si*, 7, 12 *ibidum* pro *ibi tum*, 9, 14 *humano genere* pro *h. generi*, 10, 3 *nec Crustumini* pro *ne Crustumini*, 14, 5 *qua dextra* pro *quia dextra* etc.

illorum duorum apud Alschefskium expositas cum Drakenborchii copiis coniungent. (Quæ sparsim nostra ætate a viris doctis de Livii locis annotata et coniectata sunt, magna diligentia Hertzius et Weissenbornius collegerunt.) Ac mearum quidem emendationum, quæ multæ receptæ in ordinem sunt, rationes fere expositæ sunt in emendationum Livianarum volumine, cuius paginas in illo indice adscribemus singulis locis; sed tamen novas aliquot, interque eas nonnullas satis memorabiles, suggessit repetita et curiosa totius huius partis pertractatio, quæ breviter illic commemorabuntur cum illis, quas Ussingius aliique subministrarunt; simul de uno et altero præterea loco iudicii nostri causam significabimus. Perpaucæ ex iis coniecturis, quas cum aliqua fiducia proposueram, deserendæ fuerunt; sed quasdam iam ante incertas esse significaveram, aliæ nunc incertiores visæ sunt, quam ut in ipsam Livii orationem reciperentur; ex iis nonnullas, si magna vulgatæ scripturæ offensio levanda aliquo modo videbatur, in margine annotavimus. In verbis, quæ aliena manu Livii orationi adiecta iudicavimus, aut prorsus tollendis aut tantum usitata in ea re nota insigniendis aliqua fortasse fuit inconstantia eiusmodi, ut in prioribus libris liberius eiicerentur, in posterioribus cautius damnarentur. Quæ aliorum nostrave coniectura addita sunt verba, quum a librariis omissa viderentur, ea in quarto demum et quinto libro alio typorum genere notavimus, quod ab initio factum oportuerat. Præter notabiles emendationes et a certis auctoribus proditas, quas aut post alios aut primi in oratione Livii posuimus, minores non ita paucas aut in recentioribus codicibus aut ab antiquis editoribus factas restituimus, quum nuper ex melioribus codicibus revocati essent pusilli et vulgares errores, quorum similes infinitis locis necessario spernuntur, iisque Livii oratio vitiata[1]); interdum quidem etiam

---

[1]) Quanta fuisset et eius librarii, qui codicem nostrorum archetypum scripsit, et eorum, qui antiquissimos nostrorum, licentia in littera *m* in fine vocum post vocales addenda detrahendave, dixi in emendd. Livv. p. 9. Weissenbornius, quum a. 1853 in I, 33, 6 recte edidisset: *ponte—in Tiberi facto*, a. 1860 contra apertam rationem usumque constantissimum (contra P etiam) scripsit *in Tiberim*, et I, 39, 1, quum ante recte scripsisset: *prodigium visu eventuque memorabile fuit*, nunc posuit incredibiliter: *Eo tempore in regia prodigium visum, eventuque memorabile fuit* (quasi eo tempore eventu memorabile fuerit prodigium et quasi sic coniungi possint *visum* pro *visum est* et *fuit*); adeo non aut ad illa, quæ illic indicavi, exempla attenderat aut ad hæc, quæ præterea in duobus primis libris viderat: I, 34, 5 *exsulem advena* (M P), 39, 6 *familiaritate aucta* (M H, *familiaritatem acta* P), II, 10, 7 et 10 *exi-*

ex altero e dnobus principibus codicibus qnædam huius generis nescio quo novitatis studio recepta erant.[2])

Unum est genus, in quo prævidemus nonnnllorum reprehensionem, quod aliquot locis verborum formas grammaticas rariores e codicibus non susceperimus. Ac *fides* quidem genitivo casu semel et cum summa ambiguitate Livium non scripsisse (I, 16, 8: *quantum illi viro nuntianti hæc fides fuerit*), certissimum est, nec tamen minus certum, eum non dixisse, *tantum fidem fuisse homini* pro eo, qnod est *tantum fidei*, qnod enarrandi artificium Weissenbornius utrum excogitaverit an ab alio acceperit, nescio; nihil enim subest nisi frequentissimi generis error librarii, ad *hæc*, quod pro nominativo accepit, *fides* pro *fidei* accommodantis. Sed *stirpis*, fieri posse, ut Livius nominativo casu scripserit (I, 1, 11 et XXVI, 13, 16), non magis negare audemus, qnam *hæc* pro *hæ* aliquando posuisse (I, 43, 5); res tamen incerta est; in pronomine quidem unum exemplum (II, 44, 12) eripiunt M H Rhenanique codex a P (ipso a secunda manu correcto) discrepantes; in aliis sequitur fere *c* aut *q* littera (ut III, 55, 13: *hæc consulares leges*), ut proclivis fuerit geminandi error; itaque hæc, donec certum erit, Livium sic scribere solitum esse, multo rectius in varietate scripturæ diligenter annotantur et a grammaticis in adversaria referuntur, qnam in exempla

---

guam parte et *ponte obtineret* (P m. 1), 11, 7 *Gabinam viam* (M), 20, 1 *in primam exsulum aciem* (M), 32, 5 *residem in urbem* (Mm.1 P), 34, 6 *ubi eam remisisset* (MP), ibd. 12 *facile dictum est* (M P). Perpetua confusio est in codicibus formarum *redit* et *rediit* et similium, nec ubique definiri potest, præsensne in narrando an perfectum Livins posuerit; sed tamen qnis ferat edi I, 37, 2: *ea res attulit — eadem impedit — multique periere?* aut quis non miretur, qui V, 8, 3 pro *perit* contra bonos codices recte tennerit *periit*, quia præsenti historico locus non esset, eum c. 10, 10 sprevisse *nequiit*, quod non minus necessarium est? Nihilo melius librarii codicis arcbetypi auctoritas defendet in IV, 33, 4 temporis in interrogationibns einsdem generis diligenter compositis hanc varietatem: *cedetis? non exstinguitis? non inferetis?* aut hanc nnmeri pertnrbationem in IV, 35, 6: *obiurgantium multitudinem, quod admiratione eorum, quos odissent, stupens — se ipsa teneret.* Nam a *multitudinis* nomine sic demum recte transfertur ad *odissent*, si non sequeretur nullo interiecto *stupens — teneret*; nunc apparet, librarii animo obiectam esse pluralis nnmeri speciem ex *obiurgantium* aut *eorum.*

[2]) Velnt I, 3, 11 cx uno P hæc temporum confnsio indncta est in Livii orationem: *addit — interemit — adimit;* 5, 5 ex eodem receptum contra M H L *aperire noluerat*, de qno mendi genere dixi emendd. Livv. p. 38 n. 2; nec pauca similia sunt.

communi usui destinata cum magna, discipulorum præsertim, molestia recipiuntur. Nos quidem etiam *cædis*, *cladis*, *ædis* nominativo casu paucis locis scribere (etiam *plebis* II, 24, 2 e P L), quum multis partibus sæpius altera forma legeretur, veriti sumus; etsi bis, opinor, *ædis* subrepsit (I, 33, 9 et IV, 25, 3). Et tamen in hac nominativi forma codicum auctoritas aliqua est; in illo prorsus ludimur vana specie, quod in magistratuum sæpius ab iisdem hominibus captorum annotatione longe plurimis locis consulem aliquem aut tribunum militum legimus *tertium*, *quartum*, *quintum*, perpaucis, codicum auctoritate scilicet cogente, *tertio*, *quarto*, *quinto;* nam certissimum est, his omnibus locis olim aut numeri notam fuisse (*cos. III*) aut adverbium non plene scriptum (*cos. tert.*); itaque omnibus locis eodem modo exprimi oportet. Eademque ratione (quod ipsi ab initio non attendimus nec tenuimus) ubique aut *tribunos plebis* aut *tribunos plebi* aut potius *tribunos pl.* scriptum oportuit. Quid est enim reapse inanius quam V, 29, 6, quum in M P sit *tr̄. pl̄.* (M *tbr̄. pl̄.*), ex uno H arripere *plebi*, eodem capite § 1 et 3, ubi in optimis eadem est nota, *plebis* scribere et in hac inconstantia diligentiæ ac fidei laudem quærere nec intelligere, in codice archetypo omnibus tribus locis idem fuisse?

Coniuncta hæc, quæ proxime attigi, aliquo modo sunt cum vocum scribendarum ratione. Eam in hac editione communem et vulgarem esse voluimus sine ulla antiquitatis et doctrinæ affectatione, de qua re difficile est breviter ita dicere, ut non multorum reprehensionem ac pæne convicium moveamus. Latini scriptores quum aliis ætatibus alia vocum scribendarum ratione usi essent nec eodem tempore omnes prorsus eadem, nec nihil librarii in describendo novassent et vitiassent etiam, communem aliquam constantioremque formam grammatici quarti quintique sæculi constituerunt, partim ad pronuntiationem recentiorem, partim ad analogiam quandam grammaticam accommodatam; in antiquiorum scriptorum codicibus vetustior forma ita mansit, ut paulatim describendo plurima ex communi intermiscerentur ac postremo hæc vinceret, servatis pluribus paucioribusve vetustioris reliquiis, ex altera parte multis ex mediæ ætatis novicio ac corrupto usu susceptis. Perutile igitur et quum ad grammaticam tum, quoniam multiplex errandi occasio ex scribendi ratione ipsa et ex eius mutatione et ignoratione nascebatur, ad veræ scripturæ inventionem et iudicium necessarium est, quicquid veteris illius formæ in antiquissimis codicibus supersit, annotari et colligi speciemque aliquam universam effici eamque philologis notam esse; in exempla veterum scriptorum, quæ communi hominum usui maximeque quæ scholis destinentur, eius

formæ partem aliquam inferri, multo minus habere videtur utilitatis quam ex inconstantia et insolentia animum a maioribus avocanti et interdum errorem obiicienti molestiæ et incommodi; tum ipsius scriptoris iuri et honori parum tamen consulitur. Nam quoniam etiam in perantiquis codicibus universæ, qua Liviana ætas usa est, formæ tantum reliquiæ supersunt, dum editores codices sequuntur nec audent totam rationem, quæ ex illis indiciis conficitur, ubique exprimere, mira inconstantia *Pompili* et *Tulli* scribitur ubique, *ingeni*,*consili* nusquam, *optimus* multis locis, paucioribus *optumus*, *graves* accusativo casu sæpius, aliquoties *gravis* (magna etiam ambiguitate semel *montis* II, 31, 5 e P, alibi semper *montes*), vulgo *passuum*, interdum *passum*. Itaque decrevimus ab initio in vocum terminationibus, in litterarum in vocabulis compositis concursu et mutatione similibusque formam et analogiam a grammaticis constitutam sequi, retentis iis vocabulorum ipsorum formis, quas media demum ætas mutavit (*condicio*, cetera). Vitavimus igitur et illa, quæ significavi, et *derigo*, *coniunx*, *conisus*, *coicit*, id genus alia; ne *milia* quidem adscivimus. Neque nos fugit, in consilio exsequendo quædam non satis constanter tractata esse (velut, quum adverbium *promisce* exprimi iussissemus, quod ipsum vix faciendum in nostra ratione fuit, irrepsit etiam *promisca* II, 30, 15 et *promisco* V, 13, 7), maxime in primis libris, et esse, in quibus altera forma ab initio præferenda videatur fuisse (velut ut *dilectus* scriberetur). Illud consuetudini datum inveteratæ et translato in recentiores linguas nomini, ut *Volsci* appellarentur, quos nuper *Vulscos* fecerunt.

Unum restat, antequam ad indicem singulorum locorum venimus. Livius quo nomine opus suum inscripserit, non constare putamus; nam quæ in antiquissimis codicibus omnium decadum in subscriptionibus singulorum librorum tantum non omnium reperitur numeri notatio ad hanc formam expressa: *T. Livii ab urbe condita liber* (v. c. *tertius*) *explicit*, ex ea non pro certo efficitur, ipsum opus inscriptum a Livio fuisse *libros ab urbe condita.* Itaque in operis et voluminis inscriptione usi sumus communi Historiarum Romanarum appellatione, in singulis libris nullum nomen posuimus.

Exempli Weissenborniani scripturæ a nostro discrepantes.[1])

Præfatio. (*In codicibus inscriptio nulla est. W. posuit:*

[1]) Nomina et notæ adscriptæ indicant nostræ scripturæ auctores. Litteris MPHL qui codices significentur, supra dictum est; litteris Mg. Madvigii nomen notatur, Uss. Ussingii. Io. Forchhammer per litteras, O. Siesbye, quum nos in typorum erroribus tollendis adiuvaret, quæ animadverterant, nobiscum communicarunt.

Titi Livi ab nrbe condita libri.) § 5 prisca tota illa mente (*Em. Livv. p. 12*) | posset.

Lib. I. Cap. I, 1 fuerunt (*Em. 38*) 2 maris Adriatici (*M*) 3 Et in quem (*Mg. Particula nihil hic loci habebat. Eiusdem permutationis alia exempla v. Em. p. 104; III, 51, 9*) | primo (*M*) 4 Troia 5 superessent 7 Laurentinum (*M*) 8 urbis (*P*) 10 ea res utique (*M*) 11 stirpis II, 1 Troianique simul petiti (*M*) 6 operum mortalium (*M*) III, 3 relinquit (*M*) 11 interemit (*M, Em. 38*) IV, 4 quadam divinitus (*Merula. Livius, homo in rebus ad religionem pertinentibus cautissimus, affirmare non potuit, hoc divinitus factum esse; vid. modo § 2:* seu ita rata seu quia *cet.*) 5 alluvie (*Gron.* Alluviem *de aqua inundanti et stagnanti dici neque forma vocabuli neque usus sinit; ex* proximaeluvie *facile natum est* proximalluvie.) 6 his 8 peragrare saltus (*H L*) V, 1 Palatio monte *sine uncis* (*Mg.* Palatium mons *coniunctim non dicitur;* monte *ex proximis* Palatium montem *huc retractum est.*) 4 Numitori ad supplicium (*M*) 5 aperire (*Em.* 38) 7 ad vim apertam (*M*) VI, 1 scelera (*M*) 3 his VII, 5 (*P* aversas. *Livius scripsisse videtur*: aversas, eximiam quamque, *ut 7* actæ boves quædam — relictarum *et 12:* bove eximia capta *Mg.*) 7 vadentem ad speluncam (*M*) | morte (*Wesenberg ad Cic. Tuscul. II p. 26 n.*) 13 hisque VIII, 3 apparitores [et] hoc genus (*Iac. Gron.*) (*Codd.* est numerum; *em. Heumannus*) 5 adiciendæ (*ed. Ascens. 1513*) IX, 3 opes sibi (*M*) 5 metuebant; ac plerisque (*Em. 38*) 7 concelebrant — facerent (*Mg. Em. 40*) 9 iam Sabinorum (*Scheibius*) 12 specie ac pulchritudine insignem (*M*) X, 2 agere his XI, 8 fabulæ (*Glarean.*) XII, 2 ciebant: ab (*Em. 41*) 3 fusaque est ad veterem portam Palatii. Romulus (*ibd.*) 6 monumentum (*P*) XIII, 2 se sanguine (*M*) 5 equom Curtius (*cod. Leid. 2, Sabellicus; P* equos Curtius) XIV, 7 circa densa inter virgulta obscuris subsidere in insidiis *e coni.* (*codd. omnes; Em. 42 n. In Weissenbornii coniectura prave* obscuræ insidiæ *appellantur, pravus est verborum ordo.*) 9 quique cum eo equites erant (*Em. 41 sq.*) XV, 1 stimulabat, in fines (*interpunctio emendata a Kreyssigio.*) XVI, 8 fides XVII, 1 necdum a singulis (*Grævius*) | in novo populo, per vim aut factionibus *e coni.* (*M P ceteri antiqui*) 6 quinum dierum (*codd. omnes*) XVIII, 2 Crotonam (*Glareanus*) 3 quæ fama in Sabinos? (*Sigonius*) 8 quoad (quō *M* quod *P*) XIX, 6 (*codd.* intercalares; *em. Heerwagen; edebatur antea* intercalaribus) XXI, 1 iusiurandum proximo legum (*Mg. Pro abiecto et servili legum ac pœnarum metu honestiora vincula animos continuisse dicuntur. Codicum scriptura enarrationem defensionemve non recipit. Error ortus videtur ex* probnoxio.) 2 violari (*M*) |

XXII, 5 (*P* comi fronte comiter, *M rasuris obscuratus*) XXIII, 6 tamen, si vana adferantur *e coni. I. H. Vossii* (*T. Faber; Em. 39*; *codd.* vana adferebantur) | postquam structi (*Em. 274 n.*) 8 (*codd.* propior nulscis; *em. Strothius*) XXIV, 3 ut, cuius [que] (*edd. vett. Mg. ad Cic. Fin. p. 848*) 5 puram tollito *sine uncis* (*Uncos voci e proximis huc retractæ, quæ et sententiam turbat et pravum genus et numerum habet, Uss. addi iussit.*) 8 tum tu, ille Diespiter (*Codd. ut nos, nisi quod in M litteræ* iup *expunctæ sunt, ut fieret* tum ille diespiter. *Pronomen* ille *cum vocativo coniungi non potest longeque alia est ratio loci Virgiliani Æn. IX, 481. Aut scribendum est:* tum illo die, Iuppiter, *aut pater patratus precatur, ut ipse ille dies Iove numen suum movente populum feriat et infortunio mactet.*) XXV, 1 capiunt. Armati cum (*M*) 2 incenduntur (*Em. 39*) 6 vice unius (*Em. 9 n.*) | qualis ex insperato (*Mg. Em. 43*) XXVI, 1 *interpungitur post* Mettio, *non post* icto 5 (*codd.* ad secundum; *em. Rhenanus*) | *non interpungitur post* iudicent 7 ex his 8 de provocatione (*T. Faber, qui scribi voluit:* itaque provocatione) XXVII, 1 commissa fuerit (*Mg. Em. 43*) 8 idem (*Uss. Gron.* eidem) | (*Mm. 1* equites erigere erigerent iubeat, *P* equites erigerent iubeat; *edebatur* equites erigere iubeat) XXVIII, 2 ii novitate XXIX, 3 (*veretur Mg., ne* obliti, *quod ad deliberationem rei faciendæ aptum non est, subditicium sit eoque sublato sic sententia cohæreat:* ut præ metu deficiente consilio, quid relinquerent, q. s. f., rogitantesque *cet.*) XXX, 5 Sabini suos (*Mg. Em. 44*) XXXI, 5 implicatus (*P.* Implicitus *quinquies apud Livium sine varietate reperitur, vid. Drakenb. ad V, 31, 7, semel, VI, 21, 7, discrepante cod. Klockiano.*) XXXII, 2 longeque (*Gron. Possis etiam:* longe longeque), | regis (*M*) | relata (*M P ceterique codd. Cic. de or. II, 12, 52. Efferuntur in album, quæ in albo scripta proponuntur in publico*) 4 otium, sine iniuria id (*interpunctionem emendavimus*) 10 Cum iis 11 litium causarum (*Mg. Em. 45*) | dari fieri solvi 12 sanguineam *sine uncis* (*Mg. Em. 45*) XXXIII, 5 (*Excidisse aliquid videtur et a Livio in hanc formam scriptum fuisse:* acie primum vincit; [deinde urbem vi capit;] inde *cet. Neque enim ex acie præda fuit nec tanquam duo rei gestæ gradus coniungi possunt:* acie primum vincit; inde — Romam redit.) 6 in Tiberim (*P*; *vid. supra p.* VI *n.*) XXXIV, 4 his, in quibus | (*P H* eacum innupsisset, *M* hec cum innupsisset, *sed* hec *in rasura; em. Weissenbornius; edebatur:* ea quæ inn.) 6 potissimum 12 bello domique XXXV, 3 compositam: cum se (*Interpunctionem emendavimus. Ad* quum *in protasi eodem modo dicendi verbum auditur 1, 48, 2; colligitur oratio § 6:* hæc eum memorantem) | quisquam (*Mg. Em. 47*) | posset (*Siesbye*)

9 Sollemnes, deinde (Deinde *a* sollemnes *divelli nequit, nec* sollemnes *et* annui *contrarii sunt*) XXXVI, 4 in augurio XXXVII, 2 Sabinis, effusis (*Iac. Gronov. Non agitur de genere fugæ, sed contraria sunt* in pugna *et* fusis, *hoc est, post pugnam, victis*) | impedit | hostes (*P*) 6 gestæ res erant (*P, de uno eventu*) XXXVIII, 6 (*probabiliter Wexius:* munita erat) XXXIX, 1 visum (*vid. supra p. VI n.*) 2 sedatoque iam (*Neque* iam *aptum est neque subiectum facile abesse potest; ex* que eam *factum* queam, *tum* i *additum*) 4 cordi esset (*Mg. Em. 47*) 5 (*Scriptum fortasse oportuit* Prisci Tarquinii domi; inde *cet. Ex* dominde *natum* domo inde, *vocali non recta suppleta; cfr. II, 36, 6 etc.*) XL, 3 quam Romulus (*Mg. Em. 47*) | id Servius serva 4 quia *sine uncis* (*Gron.*) 5 tumultuosissime (*Mg. Em. 48*) 7 Dum intentus (*Gron.*) XLI, 1 populi *sine uncis* (*Mg.* Populus, mirantes *Livius non magis dixit quam* populus iubent) | eiecit (*Em. 190; I, 48, 3*) 3 mea consilia sequere (*Gruterus; Em. 15*) 4 versus (Per fenestram in viam *dure dicitur,* per fenestram in viam versus *non Latine,* in novam viam versus populum alloqui *ridicule.*) 6 (*Codd.* factum et comploratione — orta, Servius *cet. Em. Weiss.*) 7 iam tum comprensis — ministris, ut vivere (*Klicksius et Uss. Excidit* cum *ante* com.) XLII, 2 (*P* qui cum invidia, *M* qui cum in invidia) XLIII, 5 Tertiæ classis in quinquaginta (*Rhenanus; Em. 49*) | et hæc (*supra p. VII*) 7 tubicinesque, in (*Inter hos tria illa genera distributa sunt in tres centurias.*) 11 primum peditum vocabantur *sine uncis* (*Neque* primum *pro* primorum *accipi potest neque primi pedites ulli erant.*) 13 regionibusque et collibus, qui (*HL;* in *MP est* regionibusque collibus qui) XLIV, 3 Esquilias (*Gron.*) XLV, 1 (*Fortasse scribendum:* Aucta civitate et magnitudine urbis) 5 cives — immolassent (civis *P*) 6 Sabinusque ut primum (prima *MP*) XLVI, 7 cum impari iungi, ut — esset (*Mg. Em. 49*) 8 implet. Ita L. Tarquinius (*Codd. omnes; Em. 50*) XLVII, 5 (fratrisimilior quam patris *Mm.1,* fratrisimilior quam patri *PMm.2; em. Alschefskius; erat:* fratri — patri) XLVIII, 3 iam etiam ipsa (*e geminatione litterarum*) | deiecit (*cfr. ad c. 41, 1*) | rediit 4 exsanguis [cum semianimis regio comitatu domum se reciperet pervenissetque ad summum Cyprium vicum] ab iis 6 cum se domum (*verba* regio comitatu *codd. h. l. omittunt, supra servant*) 6 Esquiliarium (*cod. Bamberg. Mg. Em. 52*) L, 7 iisque LI, 2 corrupit, in deversorium 7 cædis (*M*) LII, 2 in *sine uncis* (*A. Perizonius*) 3 id *sine uncis* (*Notavit Uss. pronomen ex proximo versu retractum; non dicitur:* id censeo, ut) LIII, 3 divendita (*P* dividenda, Mm.1 dividenta) 5 faciendis 8 se *sine uncis* (*Gron.*) LIV, 1 (*Codd.* esset in eo; *em. Alschefskius; edebatur:* esse; in eo) 5 unus [præ] Gabiis

(p̄ Gabiis *M*, p. Gabinis *P*) 6 sequente (*M P; alterum retentum vellemus*) 8 quidve (*Mg.*) LV, 2 a T. Tatio (*M*) 7 Pometinæ (*Codd. omnes* [*P* promptine, *alii* Pontinæ.] *Quemadmodum* Capuæ *adiectivum est* Campanus, Samnii Sabellus, *et similia alia, sic* Pometiæ *adiectivum est* Pomptinus; *II, 34, 4 et 6, IV, 25, 4.*) 9 scribit, quippe summam *e coni.* (*Codd.* scribit quia summam. *Vix sic ponitur* quippe *in refellendo.*) | magnificentiæ *sine uncis* (*Uss. Mendum animadverterat F. V. Reiz. Nam* fundamenta nullius magnificentiæ operum *prorsus prave dicuntur neque ordo verborum tolerabilis est. Sed* horum *in* huius *mutare violentum est, nec tum recte diceretur* operum, *sed* nullius ne huius quidem magnificentiæ operis. Hæc opera *sunt:* quæ nunc conspicimus, *ut VI, 4, 12:* hæc magnificentia; *vid. Scheller 4446.* Magnificentiæ *vocabulum huc ex 56, 2 venisse videtur.*) LVI, 2 (*Codd.* quæ postquam; *em. I. Bekker; edebatur* quæ posthac) | sub terram (*Em. 9*) 7 alius ingenio (*Mg. Em. 53; cfr. 59, 8:* oratio nequaquam eius ingenii, quod simulatum fuerat.) | (*Veretur Mg., ne Livius scripserit:* primores civitatis, in quibus fratrem suum, ab avunculo interfectos audisset; *neque enim* primores *pendere posse videtur, prædicato relato ad nomen per relativum interpositum.*) 11 Tarquinius Sextus, qui.. fuerat, ut ignarus (*Em. 14 n.*) LVII, 2 ministerio (*P*) LVIII, 5 [velut victrix] libido (*Mg. Em. 54. Vi corporis vinci poterat etiam, quæ ne mortis quidem metu inclinabatur.*) LIX, 1 manante | quacunque dehinc vi (*Mg. Em. 54*) | exsecuturum (*Rhen.*) 5 pari præsidio relicto (*P* paris. *Em. Heerwagen.* Pari *ortum est ex* parti, *antiqua ablativi forma*, relicto *ad* præsidio *accommodatum.* Par præsidium *pro idoneo æque male dicitur ac si Germanice* eine gewachsene Besatzung *pro* eine hinlängliche *dicas.*) 10 cædis (*P*) corpore (*codd. recc.*)

Lib. II. Cap. I, 6 possent (*Aldus*) 11 videlicet in novum (*Codd. Em. 55*) II, 3 offenderit (*Mg. Em. 55*) 4 Hinc III, 2 nec hi 6 [alii] alia (*Creverius*) IV, 5 proficiscerentur, [et] cenatum V, 1 regis | Ibi victi (*Alsch. et Mg.* bi *ex* vi *natum*) VII, 6 Velia: *ibi* alto (*M*) | inexpugnabilem fieri [fore] 9 adeo [a] vobis VIII, 3 tum deinde (*Alschefskius. Nec per se recte dicitur* tum deinde *nec eam significationem habere potest, quæ hic requiritur.*) 5 memoria (*codd. recc. Etiam apud Valerium Max. V, 2 extern. init. necessario scribendum est:* dum honesti actus memoria non intercidat *pro* intercidant; *nam unus honestus actus libitinariorum significatur.*) IX, 6 omni sumptu (*cod. Klock., Gron. Ex* sumptum *factum* sumptu, *tum* omni.) | (*Codd. boni* educent; *em. Latinius; edebatur* educarent; *sed educatio alia est.*) X, 5 pugnæ (*Gron.*) XI, 7 P. Valerius T. Herminium (*H, M apud Drakenborchium, nisi quod* M. Herm.)

9 in Valerium (*Codd. Em. 50*) XII, 12 infensus (*codd. duo recc., margo Ascens.* Infensus *semper absolute dicitur, non* ira inf.) 16 utcunque ceciderit (*Mg. Em. 56*) XIII, 8 (intactam, *quod notari litterarum forma oportuerat, additum est in ed. Froben. 1535. Codd.* deditam inviolatamque; *edd.* deditam, inviolatam *om.* que) XIV, 4 in potestatem (*P*) XV, 1 Spurius Lucretius (*P; M* Spurius Publius Lucretius. *In HL Florentino S. Marci. vestigia sunt nominum consulum a. 248 u. c., velut in L:* Purius Lucretius inde et Titus Ermenius P. Valerius Publicola consules) 3 eam [ea esse vota] esse voluntatem (*P solam deteriorem scripturam tenuit; cfr. Em. 30.*) 7 ita *sine uncis* (*Particulam incommodo loco positam ex* fida *ortam esse vidit Uss.*; *om. L*) XVI, 2 oriretur (*Pm.* 2; *M* oretur) 4 Attius | ab Regillo (*L; ceteri codd.* ab cin regillo, ab cn rigillo, *similia*) 5 appellata (*Mg. Em. 56; ubi bis* Appia *tribus pro* Claudia *errore* scriptum est.) XVII, 3 sed utrum [nomen] auctores (*Codd.* sed verum nomen) 4 ira maiore bellum tum (*edd. vett., Hertz. De additamentis similibus Em. 15; add. II, 34, 3.*) 6 fœde — Aurunci passim principes (*Mg.* Passim, *præterquam quod pravo loco ponitur, sententia absurdum est; nam urbe vi capta passim cæduntur fugientes, supplicium post deditionem certo et delecto loco sumitur; nec, si vi capta urbs foret, principes securi percussi essent, sed in fuga cæsi. Eodem errore* passim *pro* passi *scriptum in MPL aliis II, 60, 2; illo corrupto ex* fœda *factum* fœde.) XVIII, 3 videbatur supra belli... metum. id (*Em. 50*) 4 nec quo anno nec quibus (*Mg. Em. 57*) 7 quin, si *e coni. Lehnerti* (*cod. Voss. 2; M aliique* qui si, *P* quis in) XIX, 5 suismet ipsis (*Gronov.*) 7 contra quem (*Mg. Em. 58*) XXI, 4 secundum quosnam (*Reisigius et Mg. Em. 58*) XXII, 4 cladis 5 traiicerent (*ed. Frob. 1535*) XXIII, 5 turba est (*P omnesque præter M*) 7 sustinet (*Mg. Em. 58*) XXIV, 2 gaudio plebis (*M ceterique præter PL*) 5 præverti sese quicquam *e coni.* (*Hertzius; codd.* prævertisse quicquam, *nisi quod M aberrat:* prævertisse nec quicquam nec sit laxamenti. Præverti *activo significatu Livius non dixit. Mg. Opusc. Ac. III, 127; Bemerkungen über einige Punkte der L. Gramm. 42.*) XXV, 6 Romani *sine uncis* (*Mg*) XXVII, 2 aut ut *sine uncis* (*Mg.*) 9 et periculum libertatis, cum (*M; Em. 26*), XXVIII, 3 concilium | in *sine uncis* (*Mg. Esquiliarum nomen constantissime legem nominum urbium sequitur, apud Livium h. cap. § 1, XXVI, 10, 1 et 5; duo Suetonii testimonia, Tib. 15, Ner. 31 et vitæ Horatianæ Solinique Gronovius posuit, Drakenborchius Varronis [L. L. V. p. 44 Bip.] et Plinii minoris [Ep. III, 21]; addo Ciceronis Legg. II, 11, 28:* in Palatio — Esquiliis, *et N. D. III, 25, 63, ut poetis abstineam* [Esquiliis habitare salubribus, *cet.*] *Nihil hoc*

ad aliarum urbis partium nomina pertinet.) 9 prope (*codd. recc.*) | convolare (*P. Ineptum est* prope, *sive* prope convolasse, *non prorsus, intelligas sive, quod positus vetat, ad sellas prope accessisse, non prorsus ad sellas pervenisse.*) XXIX, 2 ex his XXX, 1 putabant sententiam *sine uncis* (*Gebhardus, Em. 15*) 4 imperium suo vehemens (*Mg. Em. 59*) 5 M. Valerium 8 Latinum agrum (*Error typothetæ nostri est.*) XXXI, 1 exuit castris (*M*) 6 desiluere; ubi (*T. Faber*) XXXII, 1 iurassent (*Uss.* iurassent — militem *ferri nequit; nocuit* rati) 2 passum 8 Sic placuit igitur (*P*) 9 (*Codd.* consentiant; *em. Heerwagen et Mg. Em. 59 n. Edebatur* consentiebant) 10 nec dentes quæ conficerent (*P*) XXXIII, 2 li tres 4 (*codd.* inierunt; *em. Reiz*) 4 lis 7 cædeque in proxima urbis facta (*Mg. Em. 60*) | abreptum (*Mg., cod. rec. Ignis ab eo, qui subito rapit, ut pro instrumento telove utatur, non abripitur quasi reluctans; cfr. III, 48, 5.*) 8 ortus (*Mg. codd.* ortu. *Nec utrumque participium,* mixtus *et* ortus, *ad clamorem referri debet et muliebris pueriliisque ploratus vel maxime ad primum terrorem oriri solet* [ut solet].) | qui ad (*De genere erroris pervagato v. Em. 286.*) 10 omni in *e coni. Jac. Gron* (*Codd.* omnium) XXXIV, 2 qualis clausis (esse *a Mg. additum; cfr. Em. 43 de I, 25, 9*) 3 quæsitum *sine uncis* (*Uss. Prave post commune illud* ad frumentum coemendum *in divisione* [non modo — sed] *subiicitur novum verbum, prave a coemptione seiungitur quærendi cura. Senserat vitium Gron.*) 5 sustenta (*Mm.2 Pm. 2*) 6 Norbæ (*Duker*) 9 Cur ergo (*M*) 10 *om.* nostris *errore* XXXV, 4 conciliisque (consiliis *apud nos errore irrepsit*) XXXVI, 2 iret ea (*Mg. Em. 60*) 6 haud dubie (*ex* dubio omnium *factum* dubiomnium, *tum* e *adiectum; omnes sine dubitatione consentiebant; perverse homo haud dubie in forum delatus dicitur.*) XXXVIII, 2 orationem exorsus „veteres pop. Romani iniurias — Volscorum, ut omnia“ inquit, obliviscamini alia (*coni. Mg. dubia;* adversus *notari oportebat ut additum. Ut potuerit* inquit *in illum locum reiici, neque* ut *illo loco addi, primo ante* veteres *omitti potuit, neque in eadem recta oratione post illa* veteres iniurias cladesque V. *superaddi ignave* omnia *alia. Orationem rectam incipere a verbis* Ut omnia, *Gron. et Duker senserunt; hic etiam, excidisse præpositionem aliquam. Post* exorsus *facile omitti poterat* advorsus.) 4 nefas esse: quod, si intersimus spectaculo,... simus.. merituri, ideo.. abigi? XXXIX, 3 Coriolos, Mugillam, hæc (*Codd.* novellam hæc; *ex eo recte in edd. vett., fortasse iam in cod. uno et altero rec. factum* novella hæc Romanis, *hoc est, nuper, ut ita dicam, Romanis nata, nuper dicionis Romanæ facta; vid. c. 33, 4 et 5; [Satricum ab iis captum Livius non aperte dixit;] ea distinguuntur a ceteris, quæ deinceps enume-*

rantur, veteribus Latinis. Sic recte hæc *ponitur; contra si ex* novellam *nomen urbis fit, prave per se, quoniam nulla est colligendi et quasi summam faciendi causa, pravius, quod sic hæc oppida Romanis adempta dicuntur, quasi non reliqua quoque Romanis adempta Livius dicat.*) 4 recipit (*M*) 6 *om.* magis *errore.* 10 oratores. atrox XL, 3 [in] primo 8 turpius quam mihi (*cod. rec., 1 Bekker; Em. 13 n.*) | ut sum miserrima (*P. Necessario addendum erat*: ita [diu]; *sed Veturia etiam nunc sperat, filium patriam non oppugnaturum.*) 11 et 12 Romani: adeo... vivebatur: monumento quoque quod (*Gronov. Particula* quoque *unam rem in duas divellit.*) XLI, 4 fastidire: munus vulgatum a civibus esse in (*P cod. Rhen. m. 1; Em. 61*) 7 consul ut certatim (*P*) XLII, 5 *om.* a *ante* Postumio 10 (*ExPL restituendum fuerat:* motique ita numinis, *hoc est, per prodigia et ostenta; huius motus numinis.*) 11 tamen eo (*Mg. Em. 61*) XLIII, 3 redieratque *e conî.* (*Codd. mell.* rediebatque, *ut III, 68, 6, V, 41, 6.*) 8 etsi *sine uncis* XLIV, 6 quattuorque (*codd. boni; M* noque) XLV, 15 armatis (*PMLH. cod. Rhen. Dativus singularis numeri esse debebat; sed Latini libere et dure huiusmodi participiorum nominativos ad subiectum verbi primarii accommodant, quæ sententiæ infinitæ inde pendentis tempus* [*ut h. l.* dum armati sint] *aut condicionem notant; vid. IX, 43, 11* [passi, *id est fere* passis, si passi essent], *Cæs. B. G. V, 39, Sall. Jug. 76 extr.* [victi metuerant, *id est*, metuerant, ne paterentur, si victi essent], *Quint. X, 3, 29. Collegit hæc Siesbye.*) 16 Fabia gens *sine uncis* (*Schæfer et Mg. Em. 61*) XLVI, 7 infensis XLVII. 5 dum prædæ (*Gron.*) 11 rediit 12 ulla re nisi (*ed. Ald. Addito* re *pervertitur usus vocabuli* arte *et certa aliqua ars reipubl. salutaris significatur.*) XLVIII, 1 bella (*Duker; Em. 108 n.*) 5 proxime [in] formam 6 moturos se apparebat (*Mg. Em. 62 Seyffertus in ann. philol. vol.* LXXXIII p. 64: moturos esse app.) XLIX, 4 (*Codd.* sperneret egregius; *corr. Mg. Em. 62*) L, 7 (*Videndum, ne scribi debeat* circumdatus; *nam clamor, qui circum aliquem undique tollitur, vix recte* circumferri *dicitur Mg.*) LI, 1 (*Codd.* clades esset; *corr. Mg. Em. 63*) 4 proximam pugnæ (*Gron. Em. 65*) | Ianiculi (*Mg. Em. 64*) LII, 4 (*Codd. boni* eam oppressit; *em. Gron. Edebatur:* Eum oppresserunt.) 5 multam edixerunt (*Scribendum fortasse ut in Leid. 2 est*: multæ dixerunt, *ex quo natum videtur* multaedixerunt; *vid.* XXVIII, 39, 19: muneris ne minus dena millia æris; *Cic. Verr. III, 32, 75 et 76, et 61, 140; Madv. Gramm. § 285a, n. 1.*) LIII, 1 coniunxerunt *errore* 3 fugatque. eadem (*P*) LIV, 5 iam tunc (*M*) 6 proponant 7 consilia (*Gron.*) | habuere (*P*) LV, 1 (*Recte, ut videtur, Gron.* Sub hanc — victoriam) 2 uno *errore* 10 in *sine uncis* (*codd. recc.*) LVI,

2 permissurum [administraturum] (*Em. 17*) 4 neque quæ (*codd. tantum* neque) | vis |ad (*Uss. Non solum ingrate concurrunt* summa vi *et* nec quæ una vis, *sed aperte inter se pugnant; hic quoque scriptum primum est* viad, *tum* vis *factum.*) 7 ipse in accusationem (*Mg. Em. 65*) 9 non facile (*ed. Mogunt. Em. 313, ubi tamen omittitur XXV, 15, 9*) 10 occupabant (*P*) 12 Facile hæc contemptim (*Duk. Codd.* facile et cont.) 14 hominum *sine uncis* (*Forchhammer. Mira abundantia dicitur* hominum — concitatæ multitudinis) LVII, 2 advocabantur (*Klockius*) 3 consules tribunique (*codd.* tribunique consules) | rem publicam magis (*Em. 65*) LVIII, 4 (*Em. 66*) 5 quid se victum *e coni.* (*codd.* quod se victum) | impedierunt LIX, 3 alibi gaudere *e coni.* (*Mg. Em. 66; codd.* alii) 6 remissa *Mg. Remittendi verbum, quod de debitis et postulatis non exigendis dicitur, a contione alienum est, natum ex geminata littera extrema præcedentis verbi.*) LXI, 1 T. Æmilio LXII, 2 ut vel numine LXIII, 3 coacti extemplo a senatu (*Niebuhr, Hist. R.* II, 276) LXIV, 2 consules *sine uncis* (*Mg. præeunte Gron. Repetita vox e priore versu.*) LXV, 5 resistere | refecerant *coni.* (*Mg. Em. 66; codd.* ferebant).

Lib. III. Cap. I, 1 Titus Æmilius | Fabius [Quinctius] (*Em. 15*) 5 propinquam *sine uncis* (*Mg. Em. 67*) II, 1 [castra] 10 certaminis (*cod. S.-Marci et, ut videtur, H*) III, 4 ab iis 9 (*codd.* acc, *periocha* DCC; *edebatur* et ducenta) V, 5 subsistit (*P ceterique præter M*) 8 potuere, cum compulsi (*H, alii recc.*) | copiis cum Latino (*Mg. Em. 71*) 10 cædis 13 (*codd.* accc; *em. Weiss. Edebatur* ac trecentos) 14 reditum est, iustitium remissum est. cælum VIII, 2 fuit, ante d. t. idus Sextilis. Consulatum *e sententia Mommsenii* 10 (*pro* septingentos *codd.* acc; *em. Weiss. et cod. rec. Edebatur* ducentos) IX, 4 dominos (*M*) 8 tollendum reipublicæ 10 Non illud (*ed. Frob. 1531*) X, 4 secutæ sunt legiones *errore* XII, 4 Sp. Furius [ipsum] missum (*cod. apud Creverium, edd. vett.*) XIII, 2 fuerat, iuventutem 8 dare placuit (*Mg. Non ipse senatus dare decrevit, sed ut darentur a Cæsonis propinquis et amicis. De erroris genere v. Em. 38 n. 2, 248, 413*) publicos dedit (*coni. Gron. Em. 10*) XIV, 6 incommoda (*Mg. et Siesbye. Rectum est:* ne voce quidem incommodus plebem mansuefacio, *hoc est, dum caveo, ne vel voce incommodus sim;* ne v. quidem incommoda mansuefacio plebem *nihil esse videtur.*) XVI, 4 tumque esse (*Kreyssigius; neque enim Latinum videtur:* id malum — semper exoriens — esse videbatur; *et dicendum tum erat* tantum exoriens.) 6 advocato XVII, 3 Iuno regina (*Mg. Em. 67*) 12 neu (*M*) XVIII, 1 nocte et Tusculum (*Mg. Em. 71*). 6 quod populi (*Gron.*) XIX, 6 (*Requiri videtur* bellum esse;

pluralis numerus vehementer offendit.) 11 res gesta *errore* | consul periit, si tuleritis (*Mg. Em. 71*) 12 quo fato (*codd. aliquot recc. Meliores*: quo facto) XX, 1 actiones tam gravis facile passus, in peragendis consularis officii (*Sigon. Codd. mell.* actionem tam gravis facile passus in peragendis [*M* peragentis] consularis [*P aliique* consularis consularem] officii. *Livius* peragere actiones *non dixit*; *ante* consularis *facile excidere poterat* consiliis; rei *addunt codd. quidam recc.*, *sed fortasse revocandum* actiones tam graves. *Librarius propter* priorem *mutasse videtur.*) 2 passurus sit (*M*). 6 de proferendo exercitu (*A. Perizonius*) XXI, 2 senatus consulta fiunt, neque (*codd. quidam recc. Em. 72*) | continuari et eos tribunos refici (*Heerwagen* [coss.] *et Mg. Forchhammerque. Non agebatur, ut hi tantum tribuni ne reficerentur, sed ut nulli — et debebat* illos *dici, non* eos, — *sed simul, ut consules ne reficerentur, ut et ex re ipsa et e § 3 et 6 intelligitur, et ad utriusque magistratus mentionem hic factam refertur hæc partitio:* consules fuere —; tribuni refecti. *Itaque pro* eos *scribendum* coss. *Ante* refici *excidit* ve.) 4 in continuandis (*Mg. Em. 72*) 6 (*codd.* peccatis; *em. Klockius*; *Em.* 72 n.) XXII, 1 tertio (*vid. supra p. VIII*) 3 Cornelius ut 6 observare (*cod. rec. Scriptum fuerat primum* observarinssit) 9 cædis XXIII, 5 Quo postquam (*coni. Gron. Drakenborchii enarratio duplicem habet tautologiam, universæ sententiæ et vocum* postremo *et* ad extremum.) 6 relicto (*Sabellicus*) 7 invenio: L. Cornelium... cepisse certum affirmare (*Em.* 73) scriptores *errore omissum* XXIV, 10 (*codd. mell.* conditum fuerunt censa. *Em. 73 n. Madv. Opusc. Acad. II, 221*) XXV, 3 Valerio Valeri filio 6 ex eo fœdere XXVI, 4 senserant (*Mg. Em. 38. Unum est præterea apud Livium exemplum plusquamperfecti subiecti particulæ* ubi *de re semel facta*, *XXIII, 27, 3; sed ibi de longioris temporis observatione agitur.*) 7 effusæ 12 virum [in] ipso (*Christius*) XXVII, 1 sed qui (*Mg. Em. 73*) 3 Martio *sine uncis* (*Niebuhr, Hist. Rom. II, 299 et Mg. Em. 74 Recto ordine etiam I, 44, 1, IV, 22, 7; omittitur adiectivum I, 16, 1. Iniuria Niebuhrius alium campum significari fingit.*) 6 apti (*Mg. Em. 74*) XXVIII, 9 ire iussis ignominiam (*Mg. Em.* 75) incensus (*HL*, insensus *M. Em. ibd.*) XXIX, 7 Fabius Quintus *sine uncis* (*ed. Froben. 1531. Exempla prænominis nomini gentili subiecti apud Livium admodum incerta sunt nisi in obsoletis Agrippæ et, ut videtur, Tulli [IV, 17, 2] prænominibus, quæ aliter ad Livianæ ætatis hominum aures accidebant, et Latinis, non Romanis. Prænomen ex superiore loco* [§ 4] *a scriba annotatum pravo loco insertum videtur, idemque factum XXIX, 1. In X, 22, XXXV, 8 codd. redarguunt.*) XXXI, 5 Æternio 8 daturum leges (*Klockius; Em. 75*). XXXIII, 8 inutilis esset (*M. Seyffertus Annal. philol. vol. LXXXIII, 65. Coni.*

Em. 75 proposita aberrat.) 9 apud Sestium (*P omnesque præter* **M** *et Rhen.*) 10 ex iure suo XXXIV, 6 (*codd.* edito, *corr. Duk. Em. 10*) 8 appellatione (*Drakenb.*) XXXV, 3 dimissa XXXVI, 3 initio igitur magistratus (*Duker*) 5 aut in populum (*Em. 10*) XXXVII, 2cumulare **Mg.** *Em. 76*) 5 plebem (*HL* plebe; *in* **M** *verba aliquot omissa*; *Em. 32*) 6 plebei (**M**) | obsidebant (*P omnesque præter* **M**, *qui* obsedebant) 7 fortuna, qua quidquid (**Mg.** *Necessario cohærent hæc*: quum quicquid cupitum foret, potentioris esset; *id acerbe* æqua fortuna *factum dicitur, ut non uni alicui potentiori hoc concederetur, sed omnibus æqualiter. C. 38, 4 in P pro* fortuna Æqui *scribitur* fortunæqui.) XXXVIII, 6 perculit (*Gron.*) 9 civitatis (*Drakenb.*) 10 iam caput fieri libertatem repetentium (**Mg.** *Em. 77*) 12 detrectarent, referunt XXXIX, 1 est *sine uncis* (*Gron.*) 4 deincepsque reges appellatos, quod (*Weissenb. et* **Mg.** *Em. 78 n.*) 5 tum eodem (**Mg.** *coni. dubia.* Eodem *tum demum poni posset, si adiungeretur alia Tarquinii appellatio quasi ad excusandam in eo superbiam spectans, velut*: eodemque regis filio. *Eadem prorsus Tarquinii vitia fuisse dicuntur, nihilo graviora quam decemvirorum. Quæ alii tentant, longe discedunt.*) 7 dolor libertate... cupiditas iniusta (*codd. recc., altero loco etiam PHL*) XL, 2 similis (**Mg.** *Em. 80*) 5 aliud (**Mg.** *Em. 81*) 7 enim, quoscunque magistratus (**Mg.** *Em. 78*) | iudicabant (*L et recc. quidam codd. Em. 11*; *add.* II, 51, 7 essent agebant *pro* agebat, V, 39, 4 refugerant, crederent, *pro* crederet, 47, 5 trucidant.) 8 labente 9 aut socii aut hi (**Mg.** *Em. 79*) 11 ceterum neminem, maiore... rei tantæ adferre, sibi placere (**Mg.** *Em. 80.* **M** nemini, *omnes* auferri) 12 decemvirum ipse (*Nondum certum videtur, Livium dixisse* decemvirum ipse aliquid facio, *etiamsi dixerit:* creor.) XLI, 6 ducta re... redissent (*P alii,* res *etiam* **M**) 8 (*Est aliquid in sententia vitii; decemviri enim, quorum consultatio refertur, non quærebant, quam* in bono *constans esset Fabius, nec simul, quantum in bono et in malo excelleret, rationem habebant. Aut aberravit Livius aut tollendum est* in bono, *ut in una malitia magis navus quam constans dicatur et ideo non præficiendus urbi, ubi constantia in iniusto imperio tuendo opus erat.* § *7 de urbanis* exercitibus *cogitari nequit. Quæsitum dici videtur, qui in bellum irent, — et eunt octo, — qui summis ibi rerum præessent; et præcipui aliquid tributum Q. Fabio et M. Cornelio significari videtur.*) XLII, 5 contulerant (*H recc. vid. ad* 40, *7 et de vitio orationis Em. 240.*) 7 ad supplementum (*Gron.*) | digressos XLIV, 4 ardens (*P*) 7 celebrabatur (*H L recc.*) XLV, 9 (referre decretum *videtur esse renovare et iterum reddere, quemadmodum fabula, responsum, consuetudo, veteres artes referri dicuntur. Videndum tamen, ne Livius scripserit* perferes.) XLVIII, 1 alienatus (*Gron. Em. 11*

n.) 4 si quo *e coni.* (*codd.* si quod. *Mensuræ notio aliena est.*) XLIX, 3 conarentur (*Em. 11*) 6 consiliis atque ex omni... trepidaverat; senatum (*Strothius; Em. 81*) L, 10 cum *sine uncis* (*codd. quidam recc.* Quum.. simul *pro* simul.. simul *dici sine argumento fingitur*) | potuerint videri (*Mg. Em. 81*) insecutosque (*Gron., cod. rec. Em. 10*) 12 Et leniter (*Mg. Copulativam particulam ferri non posse, senserat etiam Uss.*) 14 seditionis (*Glareanus et Duk.*) 16 quid responderetur (*Reizius*) LI, 1 fuerint (*M et omnes præter P*) 2 appellare (*ed. Frob. 1531; vid. ad c. 13, 8; a decreti forma plane abhorret per se infinitivus activus.*) LII, 2 sciturosque, si non restituta *tribunicia* potestate redigi... res queant *e coni.* (*Bezzenberger et Mg. Codd.* sciturosque sine restituta potestate... res nequeant. *Rectam viam, a qua Em. 82 aberratum est, iniit Bezzenberger, qui, quum tribuniciæ potestatis significatio abesse nequiret, eam in interrogativa sententiæ forma inesse vidit et sic simul expedivit, qua ratione* nequeant *cohæreret cum* sciturosos [*ut nunc loquimur: cuius potestatis restitutio condicio esset rerum in concordiam redigendarum*]. *Sed quod scripsit:* sciturosos, qua nisi rest., *non potest* nisi *sic subiici interrogativo; debebat esse:* qua non. *Itaque scripsimus eadem sententia propius ad codices* [que qua *pro* que] *ad formam perraram, sed ab ipso Livio positam XLV, 25, 7* sine rogatione ulla perlata; *cfr.* V, 4, 4.) 5 plures [que] iam 7 togatorum aliorum [que] (*ed. Frob. 1531, codd. recc.*) | moveatur (*HL codd. recc.* Parum movetur seditione, *impersonaliter dici nequit; et necessario* moveatur *ad plebem pertineret; nec de motu excitando, sed de movendis patrum animis agitur. Genus mendi id est, quod significatum est Em. 11 n. cfr. I, 50, 1* conveniat, indicit *pro* conveniant, *III, 24, 6* fuerant, faciebant *pro* fuerat.) LIII, 8 quiescit 9 humilis est (*P. Non agitur de patribus ad humilitatem deprimendis, nec in ea humilitate deprecanda Horatius Valeriusque dicere poterant, satis superque humiles esse, qui æquo iure viverent; quis enim supra æquum ius se extolli postulare potest? Decemviros plebs non humiles fieri, sed puniri volebat. Quæri, quid satis esse debeat plebeiis et humilibus* [*cfr. 56, 13*], *apparet etiam ex iis, quæ præcedunt de scuto et gladio, et ex iis, quæ sequuntur:* Etiamsi quando metuendos. *Breviter Livius dixit eadem sententia, ac si scriberetur:* Satis superque habet is humilis, qui —.) LIV, 13 Appius Villius (*Sigon.*) LV, 3 plebis iussisset 8 sed eum, qui eorum cuiquam nocuerit, [id] sacrum (*Mg. Em. 47*) 9 pro sacro sanctoque (*P*) 12 iis | fuerat (*M ceteri præter P*) LVI,5 habebat: attamen (*Mg. Em. 83*) 12 in quam conspirasse (*Mg. Em. 83*) LVII, 3 [clienti] (*Sine causa; est:* clienti cubiculi sui ministerium gerenti.) 4 avumque (*In nostrum*

exemplum avunculumque *errore irrepsit; neque enim licet mutando Livium in cognatione Numitorii secum consentientem efficere, in quo genere facillimus est error; itaque etiam 54, 11* avunculum Verginii *retinuimus; Livius duobus gradibus Numitorium a Verginia removet, avum faciens maternum aut avunculum patris.*) 10 urbem (*P. Apud Livium unum verum videtur* urbe egredi, excedere, *nec legitur* portas, castra egredi; *restituimus, ubi auctoritatem habemus.*) LIX, 1 iam inde (*Em. 9*) 3 iamiam (*M ceterique præter P; cfr. Em. 314, 513 n.*) LXI, 12 excursionibus sufficiendo (*Mg. Em. 84*) LXII, 2 (*Em. 20. n.*) 3 quod vos, milites, geritis (*Mg. Em. 84.*) LXIII, 3 opera 6 Martium *sine uncis* (*Mg. Em. 74: supra ad c. 27, 3*) 7 Apollinarem (*cod. rec. Gron.* Apollinar) 11 et ceteris (*P m. 2 H recc.*) LXIV, 3 (*codd.* factiones suas, *M* factionis suas; *corr. Mg. Em. 85*) 9 præfinito tribunis, modo ut (*Klockius et Duker*) 10 in quo: si tribunos (*Mg. Ferri nequibat* in quo, *omisso verbo, nec minus prava erat condicionalis particula; qui enim comitiis præest, proponit absolute, quid acturus sit; tum, si numerus impletus non sit, quid fieri debeat, addit. Nec carmen hoc a Duillio compositum intelligitur, sed ad id tempus usurpatum; quid enim alioquin auctoritatis habuisset? Et tota controversia, si aliter esset, orta esset ante suffragia, quum carmen recitaretur.*) LXV, 1 Æternum 3 his 4 decem tribunos plebei 6 urbano quoque otio (*Mg. Em. 85*) LXVII, 6 discordia ordinum est venenum ...' certamina. dum ... hos plebeiorum magistratuum, sustulere illi animos (*Mg. et ex parte Clericus*; nos *codd. tres recc. Em. 86*) 9 vestrarum partium, etsi patribus videbamus iniquum, patricium (*P m. 1 H L; Em. 87; Mox* plebi *pro genitivo in communi sermone positum dubitationem habet.*) 11 Esquilias *sine nota* (*Em. 87*) LXIX, 3 ut in unum (*M alii*) LXX, 1 facilitate 10 (*codd.* accepta; *em. Duk.*) LXXI, 7 quonam more (*Klockius, Em. 87 n.*) LXXII, 2 (*codd.* tribunos; *em. Iac. Perizonius*) 4 Scaptium: populum (*Alschefskius; codd. mell.* Scaptium esse populum.)

Lib. IV. Cap. I, 6 scivisset; et confestim (*ed. Frob. 1531; cfr. Em. 214; omnis sententia ab initio spectat ad* advocavit.) II, 1 id non adeo (*P ceterique præter M. Necessario cohæret* id adeo *nec* adeo *pro* tam *in comparando Latine ponitur.*) 3 et id singulis *coni.* (*codd.*) 4 essent, ut, quemadmodum plebs, gloriari possent (*Mg.* posset *codd. Em. 88*) 6 patrum [sit] *e coni. Reizii* (*codd.*) 10 Finem non fieri. non *sine uncis, altero* non *notato* (*Mg. Em. 90*) 14 posse, si patribus .. eripuerint? consules (*Mg. Em. 89*) III, 7 valet „plebeius ne consul fiat“ (*Aperte postulatum plebeiorum refertur quæriturque, sitne*

monstri hoc simile. Itaque dici poterat: plebeium consulem fieri *vel:* si pleb. c. fiat. *Eadem est confusio interrogationis pendentis de re proposita et quæsita cum rei decretæ et effectæ significatione, quæ est in interrogatione bimembri V, 6, 7:* ex hac re, utrum *cet.*) IV, 1 At enim vero nemo (*M ceterique præter P*) | sunt 3 fuerunt 9 non confertis (*Mg. Em. 90*) 11 immutatur (*P ceterique mell. præter M*) V, 3 (*Em. 91*) VI, 2 *sine nota* (*Em. 34 et 91 n.*) 3 consensere (*M*) 6 consilia (*Gron.*) 7 consiliis 9 (*Codd.* hunc quam maxime; *em. Crev. et Mg. Cic. Fin. p. 850. Edebatur* quam maxime) VII, 1 (*Codd.* T. Cæcilius; *em. Sig.*) 11 suffectis iis consulibus prætermissa nomina consulum horum. Licinius (*Mg. Em. 91*) VIII, 1 quintum consule (*Gron.*) 2 regimen, senatus equitumque centuriæ (*Mg.* centuriis *codd. Em. 92*) 4 ab senatu (*Mg. P* ab senatum. *Etiamsi Niebuhrio credas, sua Livio commenta subiicienti, non possit tamen* mentio inferri *dici ab universo senatu; nec Livium ita dixisse, apertissime ostendit, quod sequitur:* et patres... læti accepere.) | custodiæque [et]tabularum (*Weissenb. Em. 71*) 6 magis necessarium quam (*Mg. Em. 93*) 7 dubitabatur IX, 9 (*Codd.* omnis etiam expertem; *em. Weissenb.*) 13 passum X, 3 iubet, fatentes... parere; aliter (*Mg. Em. 95*) 8 qua concordiæ | domesticam (*Gron.*) XI, 5 T. Cluilius 6 qui præter XII, 7 resisti *sine nota* (*Gron. Quæ ultra tentantur Em. 95, incerta sunt.*) 10 usu (*M.*) XIII, 4 et certaminum (*Em. 94 n*) 8 eandem rei publicæ curationem | (*probabiliter ed. Curionis* defert) 9 (*Gron. probabiliter* coitiones) 10 audita et undique...consules increparent, quod... vindicem: tum Quinctius (*codd. quidam recc., M. Hauptius*) XVI, 2 et statua *om.* (*anonymus et Strothius*) XVII, 4 in errorem versum XVIII, 6 ut ex *ea ab* auguribus *e coni. Alschefskii* (*ed. Froben. 1531. Codd.* ut ex auguribus. *Videtur* ab *excidisse ante* au, *tum* ex *additum.*) XIX, 5 (*Vix credibile videtur Livium scripsisse:* hostes fudit. Ita equitum quoque fusa acies *cum aperta tautologia, quoniam equites etiam hostes erant; videndum, ne scripserit:* terrore... hostes perfudit. Ita *cet.*) XX, 2 æquantes cum (*P alii*) 7 ac restitutorem (*P alii*) 8 qui si ea in (*Gron. Em. 96*) | decimo post (*codd. omnes. Livius quum annos usque ad T. Quinctium Pennum cum A. Cornelio consulem numerare vellet [a. u. c. 326], errore oculi substitit, ubi primum T. Quinctii nomen in fastorum exemplo occurrit [a. u. c. 323], non animadverso altero nomine.*) 9 posset (*cod. Lov. 2*) XXI, 6 tantum metum vastitatis (*T. Faber; Em. 97;* metus *omnino hinc alienus est frustraque alia nuper tentata.*) | non *sine uncis* (*Uss. Latinum non est:* non modo quisquam non *pro* non modo nemo, *nec omnino* quisquam *aut* ullus *præponitur negationi; nam Cic. N. D. I, 10, 24 boni codd. habent:* neget ullam *et Philipp. VI, 3, 7 Vatica-*

nus: horam eximere, *om.* ullam. *Sublato* non, *hic locus eandem habet formam, quæ est XXIV, 40, 12.)* 7 oppido aut *sine uncis* (*Mg. Em. 97*) XXIII, 3 placet; et Tubero (*Muretus*) | est. sed inter (*Muretus*) 4 cum his XXIV, 2 (*Admodum incertum est, dixeritne Livius* communicati siut *activo significatu; longe enim alia ratio est verborum intransitivorum utraque forma usurpatorum.*) 5 annos magna parte (*Mg. Em. 97*) 7 imposito, fine alteri cum *sine uncis* (*codd. recc. Verba adscripta sunt ad illa* modo aliorum.) XXV, 2 nullus fuit 4 promiscue (*Gron.*) ; deficientibus *om.* (*supplementum Doujatii incertum*) 5 Mamercus (*Iac. Gron.*) 7 consilia ad movenda bella (*Mg. Em. 98*) 9 esset (*Gron. Fortasse retinendum* esset, *ut consilium principum plebis significetur.*)XXVII, 7 firmat (*H recc.*) XXIX, 5 discesserit (*Gron.*) 6 appellata sint; quem qui (sunt *edd. vett., Uss.,* quum *coni. Rhen.*) XXX, 4 Hostius (*Sig., Pighius*) | iis 6 his 15 (*Em. 51*) XXXI, 5 effecit (*T. Faber*) 7 antea (*M*) XXXII, 7 quam [eos] qui (*T. Fab. Em.* 14 et 15) XXXIII, 4 exstinguitis (*ed. Vascos. 1542*) 10 inde *mutata interp.* (*P omnesque præter M*) | liberis frenis (*Ald., unus et alter cod. rec.?*) 12 Eadem et (*edd. vett.*) XXXIV, 1 Ii 3 castra *omisso* que (*P ceterique præter M*) 4 ad centurionem (*cod. Lov. 5*; *Em. 98*) XXXV, 4 hospitium | ad quam consenserant consilio publico (*Drak. coni., quæ effici videtur ex scriptura P, Einsiedl., cod. S. Marci — de HL non constat —*: publico consensu uenerant; *nam* conseusu uenerant *ortum videtur ex* consenserant, *tum factum* publico.) 5 odissent 6 in partem revocandam (*Mg. Em. 99*) 8 tenderet (*Mg. Em. 101*) XXXVII, 9 qua (*P alii*) | sæpe *sine uncis* | incerto clamore (*Sigon. Em. 101.* Sæpe iterare *defenditur loco Livii I, 45, 2; sed* segnius sæpe iterare *inter se repugnant.*) XXXVIII, 2 labente (*Gron.*) 3 (*Codd.* armata; *em. Scheelius*) XXXIX, 1 inlati (*Duk.*) XL, 3 compote XLI, 3 quæ pensitanda quoque magnis animis atque ingeniis (*Mg. Em. 102*) XLII, 1 et Sp. Icilium (*Mg. Codd.* et Spurillium; *Em. 67 ima pag.*) 6 potestatem plebi? cum illi (*HL ceterique præter M et Rhen., in quibus* potestatem pl., *et P, in quo* potestatem pr.) XLIII, 4 (*Codd.* duo qui, *em. Gron. Edebatur:* ut præter duos... quæstores duo consulibus) | adprobassent, [a consulibus] tribuni (*Weissenb. Codd. recc. et Drak.* adprobassent, consulibus trib. *Duæ voces ex superiore versu casu repetitæ sunt.*) 5 usi sunt *sine nota* (*Em. 103; M. Seyffertus l. c. p. 68:* se sisseut adæquari, in quæstoribus) XLIV, 1 tertio | L. Furius (*quod oportuit retentum*) 4 Quidnam id rei esset, quod non... factum (esse *Gron. Mg. Opusc. Ac. II, 217*; non *pro* quod non *vett. edd.*) XLV, 1

Rutilum. Annus. 7 ingratam, ignobilem (*P alii*) XLVI, 1 his 12 passum XLVII, 7 acceperant (*Em. 38 n. 1*) | Sp. Veturio Crasso (*Sig.*) XLVIII, 1 quarto.. tertio 2 Et cum (*Mg. Em. 104*) 4 consiliis 9 per quam universo ordini cum primoribus (*T. Faber*) XLIX, 1 At duo *e coni. Alsch.* (a duo *M m. 1*, arduo *P*, duo *M m. 2 HL alii*) 6 L. Sextio (*codd. quidam recc. Mell.* L Dexio. *Em. 105*) 11 qua Sextio (*M L*, *Em. ibd.*) | dignos enim (*T. Fab. Em. 105 n.*) LI, 3 populi *sine uncis* (*Mg. Em. 105*) 5 Aptissimum tempus (*Mg. Em. 106*. Aptus in tempus *vix recte dicitur*, *etsi Livius semel dixit:* aptus in aliquod genus pugnæ, *de eo*, *cui exsequendo quis sufficiat.*) 8 reliquerunt (*codd. aliq. recc.*) | (*Codd. præter M et edd.* ipse ager, *M* ipse agerque; *em. Weiss. Fuit potius:* urbs [urps] ipsa agerque; *Alsch.* urbs agerque) LII, 3 (*Probabiliter Gron.* publicis domum ad curam; *nam* ad domum *pravum est.*) 8 discessere (*Gron.*) LIII, 2 M. Menenius (*Codd. boni* M. Menius, *hoc est* Menenius, *ut post in codd. appellatur.*) 9 recipit (*M*) LIV, 4 creatos; — ii multarum (*ed. Frob. 1531*) | avidissimo adeo (*Grævius:* avidus ad aliquid *Livius dixit VII*, *23*, *6.*) LV, 5 civitatis (*P*) LVI, 1 evicere (*P ceterique præter M et rec. unum*) 5 (*Codd.* castigantesque; *supplevit Weiss. Edebatur* castigantes) 11 esse in iis (*Gron. Em. 106*) 13 per se quoque tribuniciam (*Mg. Em. 107*) LVII, 6 creatus est. exemplo | (*Codd. mell.* collegis eumque; *em. Alsch. Edebatur cum M m. 2*, *recc.* collegas eumque) 8 redit LVIII, 1 Veienti (*M*) | obviam fuit (*codd. tres recc.* Obviam sum *in prosa oratione qui dixerit bona ætate*, *non reperio*; *Livius ne* obviam fio *quidem*, *quod apud Ciceronem est pro Mil. 10*, *28*. *Livii usus constantia ex his locis perspici potest*: *I*, *26*, *2* [*mali aliquot codd.* obviam]; *32*, *8*; *60*, *1*; *II*, *38*, *4*; *III*, *6*, *7 et 7*, *5 et 11*, *8*; *V*, *28*, *10*, *et*, *ut ex posterioribus libris nonnulla ponam*, *X*, *35*, *1*, *XXI*, *31*, *2* [*recte Med. et Colb.*, *Put. deest*], *XXIV*, *35*, *10* [*recte Put.*], *XXVI*, *39*, *6*; *XXVII*, *40*, *13*; *in* obvia *lineola addi potuit*; *in* obvius, obvium, obvii, obvios *nulla est varietas.*) 2 imperatum *errore* 4 causa in senatu (*Weiss. et Mg. Em. 108*) 9 occisa et cum (*Mg. Em. 109. Seyffertus:* occisa, II cum; *sed eorum*, *quæ cum periculo retinerentur*, *numerus nec certus poni poterat nec supra significatus est a Livio.*) 12 coloniarumque (*edd. quædam vett.*, *Mg. Em. 109*) LIX, 7 nil (*P*) | præter armatus 11 tribunorumque (*PHL alii*) LX, 3 patribus *sine uncis et tum* universisve prosperum *e coni.* (*Mg. Em. 110*. Partium *mentioni*, *quæ nuper etiam placuit*, *nullus est locus.*) 8 vidit (*Mg. Em. 111*) LXI, 1 tertio | Mamercus (*Sigon.*) 2 (frequenter; *vid. Em. 111*).

Lib. V. Cap. I, 1 parata (*HL Einsiedl. alii*) | 2 Mamercus (*Sigon.*) 7 auctore (*Pm. 1 HL Eins. alii*, *quos recte se-*

cutus Bekkerus est; illa enim per non *adiectio* [pro proditore, non — auctore, *etsi repeti præpositio debebat*] *significat, quid verius et æquius fuerit; at pro vani sermonis auctore minime haberi conveniebat, qui vera narraret. Propter ipsam veritatem sermonis pro. proditore a rege habebatur, qui eius auctor esset.*) II, 8 facerent, quod tribuni... exercerent. (*Interpunctionem corr. Mg. Em. 111*) III, 4 vestris (*Lov. 2, Mg. Em. 112*) 6 quærunt, quippe semper *e coni. Buttneri* (*Muretus; codd.* quærunt qui et semper) 8 rei [cum] alienis (*Mg. Em. 112 et Weiss. Vulgo om.* cum *ante* servis) | interdicto (*PHL alii*) IV, 2 mihi ipse V, 4 cum stipendium (*cod. Lov. 1, Mg. Em. 112*) 5 rem *sine uncis* (*Mg. coni. fortasse non satis certa; Em. 112*) 7 (*Probabiliter Rostius:* cura brevi; brevis enim) 12 si quis (*M*). VI, 1 parta (*Burmannus*) 7 illum et brevissimi *e. coni.* (*codd. MHL* illud brev., *P* illut brev., *Einsiedl. alii* illum brev.) 15 (*Codd.* qui audire; *corr. Mg. Em. 112 et Welzius; edebatur* æqui audire) 17 mores (*Bakius; scriptum primum* moremaiorum, *tum* mores, *ut III, 54, 12* progenies *pro* progeniem.) VII, 1 et concordia... ardorem ad (*PHEins., plerique alii*) 5 consilio (*MP alii*) 7 se *et* que *sine uncis* (*G. Cuperus*) 13 tunc *e coni.* (*codd. præter M, qui* tum hic) | equo merere *e coni.* (*periocha, Scheelius, M* equossimerere, *supra* si *scripto altera manu* u, *deleta altera syllaba* re, *P* æquos [*m. 2 equos*] merere) VIII, 13 occupaverunt (*Lov. 2; alii recc.* occupaverat; *Em. 38 n. 1*) IX, 1 qui a Kal. (*vid.* § *8, c. 11, 11*) 5 in his X, 1 Mamerco (*Sig.*) 5 conferebatur (*Mg. Em. 113*) 6 Hæc per se gravia. indignioraque ut (*cod. Rhen. H*) 9 (*Codd.* quæ ne etiam; *fortasse* ne *ex superiore versu huc delatum est*) 10 nequit (*ed. Frob. 1531*) 11 Pugnatum est inde (*P ceterique præter M, qui*: pugnatum esset inde) | legis Treboniæ *sine uncis* (*codd.* tribuniciæ, *quod male additum est, quum Livius universe legem significasset, quæ ea de re esset, postea nomen positurus.*) XI, 2 tamen [tribunos militum] expugnasse vociferans (*Codd.* patres quidam... tamen tribunos militum expugnassent vociferans. *Coniectura Em. 114 proposita violenta est et parum probabilis.* Repulsi *ferri posse videtur, ut sit:* qui tamen tum repulsi sint. Quondam *Hauptius, quod refertur ad ea, quæ narrantur III c. 64 et 65;* tandem *Weiss. Utrumque olim coniecerat Mg.* Expugnasse *ed. Frob. 1531. Tribuni militum, quorum nomen tolli Hauptius vult, patriciorum voluntatem exsecuti significantur.*) | (*Codd. mell.* et revolvi *edd.* et eo rev.) 4 Curatius (*quod tenendum fuit*) 5 his 14 *sine nota* (*Em. 114*) XII, 4 ad exitum rei (*P Eins., alii*) 5 oppida oppugnata (*ed. Ald. aliæque; Em. 115*) XIII, 6 et Dianam, Herculem (*Kreyssigius; Em. 68*) 10 (*Codd.* itaque maioribus;

em. A. Perizonius) 12 iam palantes (*Mg. et Weissenb. Em. 115*) veluti forte (*Forchhammer*, *cuius coniectura præferenda visa est ei*, *quæ Em. l. c. proponitur*; *est:* destinatione fati; cfr. VI, 21, 2; *etsi velles additum* quadam.) XIV, 2 excipiebant (*Drakenb.*) XV, 1 nuntiavere (*cod. rec.*, *M* nuntiaverim, *Pm.1* nuntiaueri) 11 esse, ut quando (*Mg. Em. 118 n.*) XVI, 2 Veientique et XVII, 2 (*Fortasse* intermissumque *scribendum.*) 8 *sine nota* (*Em. 118. Sententia huiusmodi esse potuit:* timeri quummaxime in ea p. E. gentem invisitatam; novos *cet.*) 10 cœpere *e coni.* (*codd. omnes*) XVIII, 1 creant (*Pantagathus. Longe diversa sunt:* prærogativa clamant, *quod dici nequit*, *et:* prærogativa clamat, se... dicturos) 2 P. Mælium, Q. Manlium *inverso ordine*, Mælium *errore* (*Q. Manlii nomen e fragm. fastorum Capit. est et Diod. Sic. XIV, 90.*) | renuntiarentur, iure vocatis tribubus permissu (*Interpunctionem mutavimus. Quum ex prærogativæ suffragio appareret refectum iri tribunos*, *P. Licinius*, *antequam iure-vocatis tribubus suffragiisque ordine peractis renuntiarentur*, *populum allocutus est. Em. 119 n. non perspectum erat*, *male hæc ad ea*, *quæ sequuntur*, *trahi. Neque* revocari tribus *recte dicerentur*, *quæ ad contionem evocarentur*, *neque hæc tota res post vocationem tribuum et lata ab iis suffragia acta est.*) 3 rei — utili (*Ald. Codd.* - ut illi) 4 sed si collegas *e coni.* (*Mg. Em. 119*) 5 petenti meisque pro eo (*Gron. Dari aliquid precibus potest; mandari magistratus homini et simul precibus alterius nequit.*) 7 præcipitavere se (*L et recc. quid.*, *Em. 32 et 143*) XIX, 1 instaurata | Veiosque (*Gronov.*) 3 mutaverant imperatore mutato (*P H L et fere ceteri; M* mutaverat imperatore mutato) XXI, 9 similia veri (*3 codd. recc. Em. 119*) XXII, 3 a Veiis *sine uncis* (*Mg. Em. 120 n.*) XXIV, 8 Ceterum partem plebis partem senatus destinabant ad habitandos (*Rhenanus; codd.* partem.. partem.. destinabant habitandos, *nisi quod P* destinabantahabitandos. *Vix Latinum est:* destiuo aliquem ad fac. aliquid.) 11 subacturam; et: T. Sicinium *errorene?* XXV, 4 haud mirum, *ait*, id quidem *e coni.* (*Neque* ait *neque* inquit *ad* identidem *aptum est. In hac forma:* Camillus identidem *verbum dicendi omitti posse videtur. Edebatur sine mentione codicum* contionabatur.) 8 anrum et omnia (*Mg. Em. 120*) 10 æstimatoque *sine uncis* (*Mg. Em. 120*) XXVI, 3 metuerant 5 passum 6 indicem (*Kernius et Mg. Em. 121 n.*) 7 Trifariam Romani (*Heusinger coni. necessaria ob verba* alius exercitus *et quod triplicis munitionis nulla alia significatio est*, *nec ea*, *etiamsi fuisset*, *quicquam ad narrationem pertineret.*) XXVII, 2 intermisso, diu modo *coni.*

(*codd.* dum; *inclusit Hertzius*) 6 natura, utriusque *errore, ut videtur* (*M aliique; illud P et deteriores quidam*) XXVIII, 1 tacite (*Gron.*) 10 commissum est, et haud... fuit. sed (*Mg.* Et *ex* est *ortum videtur.*) 13 cædis XXIX, 6 plebi XXXI, 2 Ii 4 cædendis (*Forchhamm. et Mg. Ablativus sine præpositione, omisso præsertim substantivo, non videtur defendi posse.*) XXXII, 2 Volsiniensis 3 acies in fugam; milia (*Mg. Em. 121*) XXXIII, 3 et *sine uncis* (*Mg. M cod. Rhen.* ut; *debebat esse* autem.) 9 Et in utrumque (*PH; Em. 104*) 11 Rætiis XXXIV, 5 quod eius ex populis (*Mg. Em. 121, ubi proponebatur* quod in sex) | Arvernos, Senones, Æduos (*Mg. Em. 121; alii mutari Senonum nomen in aliud maluerant.*) 7 ab Saluvium (*L;* ab Saluum *MP*, ab Saluium *Rhen. Eandem genitivi formam sive* Saluum *significant Med. et Colb. in XXI, 26, nec obstat ablativus mox ad secundæ declinationis legem formatus.*) 8 locum patentibus silvis (*Hadr. Valesius; Em. 122*) | Taurinos saltusque Iuliæ Alpis (*Mg. Em. 122; sed quod ibi scribendum putatur* Taurinos saltus vallemque D., *fortasse non opus est potestque* per Taurinos *defendi, ut latius populi nomine locus significetur.*) cognomine (*Gron.*) XXXV, 1 Elitovio (*cod. Rhen., M* Etytovio) | ubi nunc Brixia ac Verona urbes sunt — locos tenuere Libui — considunt; post hos Saluvii [qui] prope.. Ligures, incolentes (*Mg. M.*| qui prote, *m. 2* protē, *cod. Rhen.* qui præter, *PHL* qui prope. *Prave* tenuere *de antiquis ante Gallos incolis accipitur pro* tenebant. *Libui inter Gallos Cisalpinos commemorantur etiam XXI, 38 et XXXIII, 37, hoc quidem loco cum Lævis. Iidem apud Polybium II, 17 cum Lævis item coniuncti et Padi fontibus Liguriæque admoti Λεβέκιοι appellantur: Λάοι καὶ Λεβέκιοι. Libicorum autem apud Plinium H. N. III, 124 sunt* Vercellæ ex Salyis ortæ. *Itaque apud Livium h. l. recte cum Salyis coniunguntur scribendumque* locos tenuere |*de Cenomanis, ut § 3 de Senonibus* fines habuere|. Libui considunt post hos Saluique, propter [*hoc MRh. significant*]... Lævos... incolentes. *Nomen in M* Salluii *est, in PH* Salluvii; *oportuit* Salui, *nisi in Italo populo leviter declinatum putamus.*) | Pœninon (*M P* Pœni non. *XXI, 38, 6* Pœnino transgressum. *Græca terminatio rationem non habet; quum ex duabus syllabis notum populi nomen factum esset, ex* no *natum* non.) 5 tres *om.* | populi Romani (*LH recc. Ergo notatum* que *non oportuit.*) XXXVI, 10 clades forte (*Mg. Em. 123*) 11 quarto | P. Cornelius (*Codd.* P. Servilius; *em. Sigon.*) XXXVII, 7 velut *sine uncis* (*qui apud nos errore positi sunt*). XXXIX, 4 [quam Romam] *e coni.* | crederent (*vid. supra ad III, 40, 7*) 6 primo adventu (*Mm.1 Pm.1 L. Appositione* adventus *ad-*

iungitur ad omne tempus; *deinde absolute dicitur* rati. *Altera scriptura perturbat partitionem:* primo — deinde — postremo.) 11 flaminem (*Mg. Em. 123*) XL, 1 (*Retentum oportuit cum Einseidl. H et edd. superioribus* esset, fortunam. *Alterum durius quam pro Livii oratione.*) 2 ab his 3 humanis superesset malis (*Finckhius. Em. 124 n.* Superesse hnmanis malis *hoc quidem in contextu nihil est.*) 6 exsequentes (*Mg. Em. 124.*) 9 habens (*Fortasse* avehens.) 10 publicos (*van Vaassen*) XLI, 3 præfante (*Mg., sed monuit iam Dukerus*) 4 arcemque [totam] solam XLII, 3 concipere 6 inquietam (*Gron. Noctem seu quietam seu inquietam semper sequitur lux; sed lux ipsa inquieta fuit.*) XLIII, 2 nec trepide ad omnes 3 strage ac ruina (*Mg., geminatis duabus litteris; pronomen necessarium est.*) 4 per ipsos (*Gron. vid. Mg. ad Cic. Fin. 303*) 5 obsideri XLIV, 1 fortuna hoc egit (*Mg. Em. 124*) 3 pro tantis [pristinis] populi Romani (*H; M L alii* pro tantis prolatis p. R. [*in M aliquid ante extremam litteram in* prolatis *erasum*]. *Depravata scriptura veræ adiuncta videtur.*) 3, 4 pariendi. qui effuso agmine adventant, gens est (*codd. omnes. Em. 125*) 5 his XLV, 7 conpressique a Cædicio (*Mg. Em. 125*) XLVI, 2 Dorsuo | Gabino cinctu sacra (*Mg. Codd.* Gabino cinctus; *cfr. VIII, 9, 9*) 11 conperit (*codd. recc.*) XLVII, 2 (*H Eins. Nam MP* saxo in ascensu æquo; *edebatur*: saxorum ascensu æquo.) 6 quantum in turbatis (*Mg. Em. 125*) XLVIII, 1 utrimque (*codd. aliquot recc. Dukerus*) 3 morerentur 5 abducere (*Lov. 2, Em. 126 n.*) 6 vigiliis 7 (*Probabiliter Sigon.* in stationes) 9 esse *sine uncis* (*Duk. Ortum ex* victissed) XLIX, 5 momento (*Mg.* Parvo momento *vincit, qui non multo superior victo est, quum in meliorem inferioremve partem non magna est, ut ita dicamus, trutinæ inclinatio et momentum; vid. II, 51, 3. Itaque neque Gallorum ad Aliam neque nunc Camilli victoria valde certa fuisse diceretur, prave. Difficultatis significatio in momenti vocabulo non est, sed in molimenti; cfr. XXXVII, 14, 7 et 15, 2*) L, 7 additur (*omnes præter M*) LI, 1 mille senati consultis (*Kenn. Mackenzie, Scotus, apud Ruddimannum. M* simille sics, *P* simillae sic. *Numerus non minus ad populi iussum quam ad senatusconsulta pertinet.*) 3 habitaverint *sine uncis* (*du Rieu Batav.*) 9 terræ (*Gron. Etiam apud Florum I, 13 recte nunc editur* terra recondunt.) LII, 1 monimenta (*Mg. Em. 126. Etiam II, 7, 10 P Bamb., Helmst.* monumento *pro* momento.) 3 est ei (*Drakenb. Codd. om.* ei) 8 Lavinioque (*Gron.*) 13 ex qua nihil (*H multique alii* ex qua fas nihil, *L* ex qua eos nihil; *alii alia similia.*) LIII, 5 Romam, quam Romani (*Mg. Em. 127*) LIV, 3 meæ *sine uncis* (*Mg. Em. 127*) | cum relique-

ritis, ea (*Mg. Em. 128*) 4 regionum Italiæ medium, ad incrementum... locum *sine nota* (*Em. 128*) 6 expertis alia *sine nota* (*Em. 129 n. Sententia vix dubia esse potest nec procedit defensio dativi nuper tentata. Uss.* spretis expertis. *In P, cod. Klock., Helmst., Rottend. apud Gron. est* expertis latos alia, *unde nata est coniectura in margine posita. A. Kochius Emendatt. Livv. part. alt. Brandenb. 1861, quem libellum his diebus accepimus,* pro expertis, *quæ præpositio vix excidisset.*) LV, 1 (*Admodum dure* eos *refertur ad cives c. 49, 8 universe significatos. Vellemus scribere liceret* animos *aut* homines.)

Errores ante usum libri emendandi.

	Scriptum est:	Scriptum oportuit:
P. 8 v. 3	cum	quum
- 13 - 4 ab imo	Iuppiter tuis	Iuppiter, tuis
- 18 - 2 ab imo	datres	patres
- 26 - 11	tum	tunc
- 40 - 9	esse. Rex	esse: Rex
- 43 - 1	novam	Novam
- 43 - 14	palum factum	palamfactum
- 60 - 25	cædes,	cædes
- 67 - 9 ab imo	Dii, regum ultores	Dii regum ultores,
- 76 - 14	patribus. Non	patribus: Non
- 90 - 5	Latinorum	Latinum
- 93 - 20	Romanum	Romanum,
- 95 - 10 ab imo	consiliisque	conciliisque
- 100 - 5 ab imo	patres	partes
- 102 - 15	plebis	plebi
- 140 - 21	si perlata lege	si, perlata lege,
- 147 - 2	bostes	hostis
- 154 - 14	Sp,	Sp.
- 167 - 17	sumi,	sum,
- 172 - 5	effrenationem	effrenatiorem
- 174 - 18	parietibis	parietibus

	Scriptum est:	Scriptum oportuit:
P. 179 v. 7 ab imo	fiat;	avumque
- 199 - 9 ab imo	avunculumque	fiat,
- 208 supra pag.	314.	314—315.
- 247 v. 7 ab imo	plebi	plebei
- 264 - 5 ab imo	crediderunt	crediderant
- 294 - 2	vel[ut]	velut

Leviculas quasdam a forma alibi servata aberrationes, ut *prope diem* pro *propediem*, *quandoquidem* pro *quando quidem* positum, commatave minus constanter addita omissave enumerare inutile visum est.

PRÆFATIO.

Facturusne operæ pretium sim, si a primordio urbis res
populi Romani perscripserim, nec satis scio, nec, si sciam,
dicere ausim, quippe qui quum veterem tum vulgatam esse rem 2
videam, dum novi semper scriptores aut in rebus certius ali-
quid allaturos se aut scribendi arte rudem vetustatem supera-
turos credunt. Utcunque erit, iuvabit tamen rerum gestarum 3
memoriæ principis terrarum populi pro virili parte et ipsum
consuluisse; et si in tanta scriptorum turba mea fama in ob-
scuro sit, nobilitate ac magnitudine eorum me, qui nomini
officient meo, consoler. Res est præterea et immensi operis, 4
ut quæ supra septingentesimum annum repetatur, et quæ ab
exiguis profecta initiis eo creverit, ut iam magnitudine laboret
sua. Et legentium plerisque haud dubito quin primæ origines
proximaque originibus minus præbitura voluptatis sint, festi-
nantibus ad hæc nova, quibus iam pridem prævalentis populi
vires se ipsæ conficiunt; ego contra hoc quoque laboris præ- 5
mium petam, ut me a conspectu malorum, quæ nostra tot
per annos vidit ætas, tantisper certe, dum prisca illa tota
mente repeto, avertam, omnis expers curæ, quæ scribentis
animum, etsi non flectere a vero, sollicitum tamen efficere
possit.

Quæ ante conditam condendamve urbem poeticis magis 6
decora fabulis quam incorruptis rerum gestarum monumentis

7 traduntur, ea nec affirmare nec refellere in animo est; datur
hæc venia antiquitati, ut miscendo humana divinis primordia
urbium augustiora faciat; et si cui populo licere oportet con-
secrare origines suas et ad deos referre auctores, ea belli
gloria est populo Romano, ut, quum suum conditorisque sui
parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes
humanæ patiantur æquo animo, quam imperium patiuntur.
8 Sed hæc et his similia utcunque animadversa aut existimata
9 erunt, haud in magno equidem ponam discrimine; ad illa
mihi pro se quisque acriter intendat animum, quæ vita, qui
mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi militi-
æque et partum et auctum imperium sit; labente deinde pau-
latim disciplina velut desidentes primo mores sequatur animo,
deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint præ-
cipites, donec ad hæc tempora, quibus nec vitia nostra nec
10 remedia pati possumus, perventum est. Hoc illud est præ-
cipne in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te
exempli documenta in illustri posita monumento intueri; inde
11 tibi tuæque rei publicæ, quod imitere, capias, inde, foedum
inceptu, foedum exitu, quod vites. Ceterum aut me amor
negotii suscepti fallit, aut nulla unquam res publica nec maior
nec sanctior nec bonis exemplis ditior fuit, nec in quam ci-
vitatem tam seræ avaritia luxuriaque immigraverint, nec ubi
tantus ac tam diu paupertati ac parsimoniæ honos fuerit;
12 adeo, quanto rerum minus, tanto minus cupiditatis erat; nuper
divitiæ avaritiam et abundantes voluptates desiderium per luxum
atqne libidinem pereundi perdendiqne omnia invexere. Sed
querelæ, ne tum quidem gratæ futuræ, quum forsitan necessariæ
13 erunt, ab initio certe tantæ ordiendæ rei absint; cum bonis
potius ominibus votisque et precationibus deorum dearumque,
si, ut poetis, nobis quoque mos esset, libentius inciperemus,
ut orsis tantum operis successus prosperos darent.

LIBER I.

Iam primum omnium satis constat, Troia capta in ceteros sæ- 1
vitum esse Troianos, duobus, Æneæ Antenorique, et vetusti iure hospitii, et quia pacis reddendæque Helenæ semper auctores fuerant, omne ius belli Achivos abstinuisse; casibus 2
deinde variis Antenorem cum multitudine Enetum, qui seditione ex Paphlagonia pulsi et sedes et ducem, rege Pylæmene ad Troiam amisso, quærebant, venisse in intimum Hadriatici maris sinum, Euganeisque, qui inter mare Alpesque incole- 3
bant, pulsis Enetos Troianosque eas tenuisse terras. Ei in quem primum egressi sunt locum, Troia vocatur, pagoque Troiano inde nomen est; gens universa Veneti appellati. Æneam 4
ab simili clade domo profugum, sed ad maiora rerum initia ducentibus fatis, primo in Macedoniam venisse, inde in Siciliam quærentem sedes delatum, ab Sicilia classe ad Laurentem agrum tenuisse. Troiæ et huic loco nomen est. Ibi 5
egressi Troiani, ut quibus ab immenso prope errore nihil præter arma et naves superesset, quum prædam ex agris agerent, Latinus rex Aboriginesque, qui tum ea tenebant loca, ad arcendam vim advenarum armati ex urbe atque agris concurrunt. Duplex inde fama est. Alii proelio victum Latinum 6
pacem cum Ænea, deinde affinitatem iunxisse tradunt; alii, 7
quum instructæ acies constitissent, priusquam signa canerent, processisse Latinum inter primores ducemque advenarum evocasse ad colloquium; percontatum deinde, qui mortales essent, unde aut quo casu profecti domo quidve quærentes in agrum Laurentem exissent, postquam audierit, multitudinem Troianos 8
esse, ducem Æneam, filium Anchisæ et Veneris, cremata patria domo profugos sedem condendæque urbi locum quærere, et nobilitatem admiratum gentis virique et animum vel bello vel paci paratum, dextra data fidem futuræ amicitiæ sanxisse. Inde foe- 9
dus ictum inter duces, inter exercitus salutationem factam. Æneam apud Latinum fuisse in hospitio; ibi Latinum apud penates deos

domesticum publico adiunxisse foedus, filia Æneæ in matrimo-
10 nium data. Ea utique res Troianis spem affirmat tandem
11 stabili certaque sede finiendi erroris. Oppidum condunt; Æneas
ab nomine uxoris Lavinium appellat. Brevi stirps quoque virilis
ex novo matrimonio fuit, cui Ascanium parentes dixere nomen.

2 Bello deinde Aborigines Troianique petiti. Turnus rex Ru-
tulorum, cui pacta Lavinia ante adventum Æneæ fuerat, præla-
tum sibi advenam ægre patiens simul Æneæ Latinoque bellum
2 intulerat. Neutra acies læta ex eo certamine abiit: victi Rutuli;
3 victores Aborigines Troianique ducem Latinum amisere. Inde
Turnus Rutulique diffisi rebus ad florentes opes Etruscorum Mezen-
tiumque regem eorum confugiunt, qui Cære, opulento tum op-
pido, imperitans, iam inde ab initio minime lætus novæ origine
urbis, et tum nimio plus, quam satis tutum esset accolis, rem
Troianam crescere ratus, haud gravatim socia arma Rutulis iunxit.
4 Æneas adversus tanti belli terrorem ut animos Aboriginum sibi
conciliaret, nec sub eodem iure solum, sed etiam nomine omnes
5 essent, Latinos utramque gentem appellavit; nec deinde Abori-
gines Troianis studio ac fide erga regem Æneam cessere. Fretus-
que his animis coalescentium in dies magis duorum populorum
Æneas, quanquam tanta opibus Etruria erat, ut iam non
terras solum, sed mare etiam per totam Italiæ longitudinem,
ab Alpibus ad fretum Siculum, fama nominis sui implesset,
tamen, quum moenibus bellum propulsare posset, in aciem co-
6 pias eduxit. Secundum inde proelium Latinis, Æneæ etiam ulti-
mum mortalium operum fuit. Situs est, quemcunque eum dici ius
fasque est, super Numicum fluvium; Iovem indigetem appellant.

3 Nondum maturus imperio Ascanius Æneæ filius erat;
tamen id imperium ei ad puberem ætatem incolume mansit;
tantisper tutela muliebri (tanta indoles in Lavinia erat) res
2 Latina et regnum avitum paternumque puero stetit. Haud
ambigam, (quis enim rem tam veterem pro certo affirmet?)
hicine fuerit Ascanius an maior quam hic, Creusa matre
Ilio incolumi natus comesque inde paternæ fugæ, quem Iulum
3 eundem Iulia gens auctorem nominis sui nuncupat. Is Asca-

nius, ubicunque et quacunque matre genitus (certe natum
Ænea constat), abundante Lavinii multitudine, florentem iam,
ut tum res erant, atque opulentam urbem matri seu novercæ
reliquit, novam ipse aliam sub Albano monte condidit, quæ
ab situ porrectæ in dorso urbis Longa Alba appellata. Inter 4
Lavinium et Albam Longam coloniam deductam triginta ferme
interfuere anni. Tantum tamen opes creverant maxime fusis
Etruscis, ut ne morte quidem Æneæ nec deinde inter mu-
liebrem tutelam rudimentumque primum puerilis regni movere
arma aut Mezentius Etruscique aut ulli alii accolæ ausi sint.
Pax ita convenerat, ut Etruscis Latinisque fluvius Albula, quem 5
nunc Tiberim vocant, finis esset.

Silvius deinde regnat, Ascanii filius, casu quodam in 6
silvis natus. Is Æneam Silvium creat; is deinde Latinum 7
Silvium. Ab eo coloniæ aliquot deductæ, Prisci Latini ap-
pellati. Mansit Silviis postea omnibus cognomen, qui Albæ 8
regnaverunt. Latino Alba ortus, Alba Atys, Atye Capys, Ca-
pye Capetus, Capeto Tiberinus, qui in traiectu Albulæ amnis
summersus celebre ad posteros nomen flumini dedit. Agrippa 9
inde, Tiberini filius, post Agrippam Romulus Silvius, a patre
accepto imperio, regnat. Aventino fulmine ipse ictus regnum
per manus tradidit. Is sepultus in eo colle, qui nunc pars
Romanæ est urbis, cognomen colli fecit. Proca deinde regnat.
Is Numitorem atque Amulium procreat; Numitori, qui stirpis 10
maximus erat, regnum vetustum Silviæ gentis legat. Plus
tamen vis potuit quam voluntas patris aut verecundia ætatis:
pulso fratre Amulius regnat. Addit sceleri scelus; stirpem 11
fratris virilem interimit; fratris filiæ Reæ Silviæ per speciem
honoris, quum Vestalem eam legisset, perpetua virginitate spem
partus adimit.

Sed debebatur, ut opinor, fatis tantæ origo urbis maxi- 4
mique secundum deorum opes imperii principium. Vi com- 2
pressa Vestalis quum geminum partum edidisset, seu ita rata,
seu quia deus auctor culpæ honestior erat, Martem incertæ
stirpis patrem nuncupat. Sed nec dii nec homines aut ipsam 3

aut stirpem a crudelitate regia vindicant. Sacerdos vincta in
custodiam datur; pueros in profluentem aquam mitti iubet,
4 Forte quadam an divinitus super ripas Tiberis effusus lenibus
stagnis nec adiri usquam ad iusti cursum poterat amnis et,
posse quamvis languida mergi aqua infantes, spem ferentibus
5 dabat. Ita, velut defuncti regis imperio, in proxima eluvie,
ubi nunc ficus Ruminalis est (Romularem vocatam ferunt),
6 pueros exponunt. Vastæ tum in iis locis solitudines erant.
Tenet fama, quum fluitantem alveum, quo expositi erant pueri,
tenuis in sicco aqua destituisset, lupam sitientem ex montibus,
qui circa sunt, ad puerilem vagitum cursum flexisse; eam summissas
infantibus adeo mitem præbuisse mammas, ut lingua
7 lambentem pueros magister regii pecoris invenerit (Faustulo
fuisse nomen ferunt); ab eo ad stabula Larentiæ uxori educandos
datos. Sunt, qui Larentiam vulgato corpore lupam
inter pastores vocatam putent; inde locum fabulæ ac miraculo
8 datum. Ita geniti itaque educati, quum primum adolevit ætas,
nec in stabulis nec ad pecora segnes, venando peragrare circa
9 saltus. Hinc robore corporibus animisque sumpto, iam non
feras tantum subsistere, sed in latrones præda onustos impetus
facere, pastoribusque rapta dividere, et cum his, crescente in
dies grege iuvenum, seria ac iocos celebrare.

5 Iam tum in Palatio [monte] Lupercal hoc fuisse ludicrum
ferunt, et a Pallanteo, urbe Arcadica, Pallantium, dein Palatium
2 montem appellatum; ibi Euandrum, qui ex eo genere Arcadum
multis ante tempestatibus tenuerit loca, sollemne allatum ex Arcadia
instituisse, ut nudi iuvenes Lycæum Pana venerantes per
lusum atque lasciviam currerent, quem Romani deinde vocave-
3 runt Inuum. Huic deditis ludicro, quum sollemne notum esset,
insidiatos ob iram prædæ amissæ latrones, quum Romulus vi
se defendisset, Remum cepisse, captum regi Amulio tradidisse
4 ultro accusantes. Crimini maxime dabant, in Numitoris agros
ab iis impetum fieri; inde eos, collecta iuvenum manu, hostilem
in modum prædas agere. Sic ad supplicium Numitori
5 Remus deditur. Iam inde ab initio Faustulo spes fuerat, re-

giam stirpem apud se educari; nam et expositos iussu regis
infantes sciebat, et tempus, quo ipse eos sustulisset, ad id
ipsum congruere; sed rem immaturam nisi aut per occasio-
nem aut per necessitatem aperiri noluerat. Necessitas prior 6
venit; ita metu subactus Romulo rem aperit. Forte et Nu-
mitori, quum in custodia Remum haberet audissetque geminos
esse fratres, comparando et ætatem eorum et ipsam minime
servilem indolem, tetigerat animum memoria nepotum, scisci-
tandoque eodem pervenit, ut haud procul esset, quin Remum
agnosceret. Ita undique regi dolus nectitur. Romulus non 7
cum globo iuvenum (nec enim erat ad apertam vim par) sed
aliis alio itinere iussis certo tempore ad regiam venire pasto-
ribus, ad regem impetum facit, et a domo Numitoris alia
comparata manu adiuvat Remus. Ita regem obtruncant. Nu- **6**
mitor inter primum tumultum, hostes invasisse urbem atque
adortos regiam dictitans, quum pubem Albanam in arcem præ-
sidio armisque obtinendam avocasset, postquam iuvenes per-
petrata cæde pergere ad se gratulantes vidit, extemplo ad-
vocato concilio scelus in se fratris, originem nepotum, ut
geniti, ut educati, ut cogniti essent, cædem deinceps tyranni
seque eius auctorem ostendit. Iuvenes per mediam contionem 2
agmine ingressi quum avum regem salutassent, secuta ex omni
multitudine consentiens vox ratum nomen imperiumque regi
efficit.

Ita Numitori Albana re permissa, Romulum Remumque 3
cupido cepit in iis locis, ubi expositi ubique educati erant,
urbis condendæ. Et supererat multitudo Albanorum Latino-
rumque; ad id pastores quoque accesserant, qui omnes facile
spem facerent, parvam Albam, parvum Lavinium præ ea
urbe, quæ conderetur, fore. Intervenit deinde his cogitatio- 4
nibus avitum malum, regni cupido, atque inde foedum cer-
tamen, coortum a satis miti principio. Quoniam gemini essent
nec ætatis verecundia discrimen facere posset, ut dii, quorum
tutelæ ea loca essent, auguriis legerent, qui nomen novæ
urbi daret, qui conditam imperio regeret, Palatium Romulus,

7 Remus Aventinum ad inaugurandum templa capiunt. Priori
Remo augurium venisse fertur, sex vultures; iamque nuntiato
augurio cum duplex numerus Romulo sese ostendisset, utrumque
regem sua multitudo consalutaverat: tempore illi præcepto, at
2 hi numero avium regnum trahebant. Inde cum altercatione
congressi certamine irarum ad cædem vertuntur; ibi in turba
ictus Remus cecidit. Vulgatior fama est, ludibrio fratris Re-
mum novos transiluisse muros; inde ab irato Romulo, quum
verbis quoque increpitans adiecisset: „sic deinde, quicunque alius
3 transiliet moenia mea,“ interfectum. Ita solus potitus imperio
Romulus; condita urbs conditoris nomine appellata.

Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit.
Sacra diis aliis Albano ritu, Græco Herculi, ut ab Euandro
4 instituta erant, facit. Herculem in ea loca, Geryone inter-
empto, boves mira specie abegisse memorant, ac prope Ti-
berim fluvium, qua præ se armentum agens nando traiecerat,
loco herbido, ut quiete et pabulo læto reficeret boves, et ipsum
5 fessum via procubnisse. Ibi qnum eum cibo vinoque gravatum
sopor oppressisset, pastor accola eius loci, nomine Cacus, ferox
viribus, captus pulchritudine boum quum avertere eam prædam
vellet, quia, si agendo armentum in speluncam compulisset,
ipsa vestigia quærentem dominum eo deductura erant, aversos
boves, eximium quemque pulchritudine, caudis in speluncam
6 traxit. Hercules ad primam auroram somno excitus quum
gregem perlustrasset oculis et partem abesse numero sensisset,
pergit ad proximam speluncam, si forte eo vestigia ferrent.
Quæ ubi omnia foras versa vidit nec in partem aliam ferre,
confusus atque incertus animi ex loco infesto agere porro ar-
7 mentum occepit. Inde quum actæ boves quædam ad desiderium,
ut fit, relictarum mugissent, reddita inclusarum ex spelunca
boum vox Herculem convertit. Quem quum ad speluncam
vadentem Cacus vi prohibere conatus esset, ictus clava, fidem
8 pastorum nequicquam invocans, mortem occubuit. Euander tum
ea, profugus ex Peloponneso, auctoritate magis quam imperio
regebat loca, venerabilis vir miraculo litterarum, rei novæ

inter rudes artium homines, venerabilior divinitate credita Car-
mentæ matris, quam fatiloqnam ante Sibyllæ in Italiam ad-
ventum miratæ eæ gentes fuerant. Is tum Euander concursu 9
pastorum trepidantium circa advenam manifestæ reum cædis
excitus postquam facinus facinorisque causam audivit, habi-
tum formamque viri aliquantum ampliorem augustioremque
humana intuens rogitat, qui vir esset. Ubi nomen patremque 10
ac patriam accepit, „Iove nate, Hercules, salve“ inquit; „te
mihi mater, veridica interpres deum, aucturum cælestium nu-
merum cecinit, tibique aram hic dicatum iri, quam opulen-
tissima olim in terris gens maximam vocet tuoque ritu colat.“
Dextra Hercules data accipere se omen impleturumque fata 11
ara condita ac dicata ait. Ibi tum primum bove eximia capta 12
de grege sacrum Herculi, adhibitis ad ministerium dapemque
Potitiis ac Pinariis, quæ tum familiæ maxime inclitæ ea loca
incolebant, factum. Forte ita evenit, ut Potitii ad tempus 13
præsto essent iisque exta apponerentur, Pinarii, extis adesis,
ad ceteram venirent dapem. Inde institutum mansit, donec
Pinarium genus fuit, ne extis sollemnium vescerentur. Potitii 14
ab Euandro edocti antistites sacri eius per multas ætates fue-
runt, donec, tradito servis publicis sollemni familiæ ministerio,
genus omne Potitiorum interiit. Hæc tum sacra Romulus 15
una ex omnibus peregrina suscepit, iam tum immortalitatis
virtute partæ, ad quam eum sua fata ducebant, fautor.

Rebus divinis rite perpetratis, vocataque ad concilium 8
multitudine, quæ coalescere in populi unius corpus nulla re
præterquam legibus poterat, iura dedit; quæ ita sancta generi 2
hominum agresti fore ratus, si se ipse venerabilem insignibus
imperii fecisset, quum cetero habitu se augustiorem, tum maxime
lictoribus duodecim sumptis fecit. Alii ab numero avium, quæ 3
augurio regnum portenderant, eum secutum numerum putant;
me haud pænitet eorum sententiæ esse, quibus et apparitores
hoc genus ab Etruscis finitimis, unde sella curulis, unde toga
prætexta sumpta est, et numerum quoque ipsum ductum placet,

et ita habuisse Etruscos, quod ex duodecim populis communiter
creato rege singulos singuli populi lictores dederint.
4 Crescebat interim urbs munitionibns alia atque alia appe-
tendo loca, quum in spem magis futuræ mnltitudinis quam ad
5 id, quod tum hominum erat, munirent. Deinde, ne vana urbis
magnitudo esset, alliciendæ multitudinis causa, vetere consilio
condentium urbes, qui obscuram atque humilem conciendo ad
se multitudinem natam e terra sibi prolem ementiebantur, lo-
cum, qui nunc sæptus descendentibus inter duos lucos est, asy-
6 lum aperit. Eo ex finitimis populis turba omnis sine discri-
mine, liber an servus esset, avida novarum rerum perfugit;
7 idqne primum ad coeptam magnitudinem roboris fuit. Quum
iam virium haud pæniteret, consilium deinde viribus parat.
Centum creat senatores, sive quia is numerus satis erat,
sive quia soli centum erant, qui creari patres possent. Patres
certe ab honore, patriciique progenies eorum appellati.

9 Iam res Romana adeo erat valida, ut cuilibet finitimarum
civitatnm bello par esset; sed penuria mulierum hominis æta-
tem duratura magnitudo erat, quippe quibus nec domi spes
2 prolis nec cum finitimis connubia essent. Tum ex consilio
patrum Romulus legatos circa vicinas gentes misit, qui socie-
3 tatem connubiumque novo populo peterent: urbes quoque, ut
cetera, ex infimo nasci; dein, quas sua virtus ac dii iuvent,
4 magnas sibi opes magnumque nomen facere; satis scire, ori-
gini Romanæ et deos affuisse et non defuturam virtutem;
proinde ne gravarentur homines cum hominibus sanguinem ac
5 genus miscere. Nusquam benigne legatio audita est; adeo
simul spernebant, simul tantam in medio crescentem molem
sibi ac posteris suis metuebant. A plerisque rogitantibus di-
missi, ecquod feminis quoque asylum aperuissent; id enim de-
6 mum compar connubium fore. Ægre id Romana pubes passa,
et haud dubie ad vim spectare res coepit. Cui tempus locum-
que aptum ut daret Romulus, ægritudinem animi dissimulans
ludos ex industria parat Neptuno equestri sollemnes; Consualia
7 vocat. Indici deinde finitimis spectaculum iubet; quantoque

apparatu tum sciebant aut poterant, concelebrat, ut rem cla-
ram exspectatamque faceret. Multi mortales convenere, studio 8
etiam videndæ novæ urbis, maxime proximi quique, Cæni-
nenses, Crustumini, Antemnates; etiam Sabinorum omnis multi- 9
tudo cum liberis ac coniugibus venit. Invitati hospitaliter per
domos quum situm moeniaque et frequentem tectis urbem vi-
dissent, mirantur, tam brevi rem Romanam crevisse. Ubi 10
spectaculi tempus venit, deditæque eo mentes cum oculis erant,
tum ex composito orta vis, signoque dato iuventus Romana
ad rapiendas virgines discurrit. Magna pars forte, in quem 11
quæque inciderat, raptæ; quasdam forma excellentes, primori-
bus patrum destinatas, ex plebe homines, quibus datum nego-
tium erat, domos deferebant. Unam longe ante alias insig- 12
nem specie ac pulchritudine a globo Talassii cuiusdam raptam
ferunt, multisque sciscitantibus, cuinam eam ferrent, identidem,
ne quis violaret, Talassio ferri clamitatum; inde nuptialem
hanc vocem factam.

Turbato per metum ludicro, mæsti parentes virginum 13
profugiunt, incusantes violati hospitii foedus deumque invo-
cantes, cuius ad sollemne ludosque per fas ac fidem decepti
venissent. Nec raptis aut spes de se melior aut indignatio 14
est minor. Sed ipse Romulus circumibat docebatque, patrum
id superbia factum, qui connubium finitimis negassent; illas
tamen in matrimonio, in societate fortunarum omnium civita-
tisque et, quo nihil carius humano generi sit, liberum fore;
mollirent modo iras et, quibus fors corpora dedisset, darent 15
animos; sæpe ex iniuria postmodum gratiam ortam; eoque
melioribus usuras viris, quod annisurus pro se quisque sit,
ut, quum suam vicem functus officio sit, parentium etiam pa-
triæque expleat desiderium. Accedebant blanditiæ virorum, 16
factum purgantium cupiditate atque amore, quæ maxime ad
muliebre ingenium efficaces preces sunt. Iam admodum **10**
mitigati animi raptis erant; at raptarum parentes tum maxi-
me sordida veste lacrimisque et querelis civitates concita-
bant. Nec domi tantum indignationes continebant, sed con-

gregabantur undique ad T. Tatium, regem Sabinorum, et le-
gationes eo, quod maximum Tatii nomen in iis regionibus
erat, conveniebant.
2 Cæninenses Crustuminique et Antemnates erant, ad quos
eius iniuriæ pars pertinebat. Lente agere iis Tatius Sabini-
que visi sunt; ipsi inter se tres populi communiter bellum
3 parant. Ne Crustumini quidem atque Antemnates pro ardore
iraque Cæninensium satis se impigre movent; ita per se ipsum
4 nomen Cæninum in agrum Romanum impetum facit. Sed
effuse vastantibus fit obvius cum exercitu Romulus, levique
certamine docet, vanam sine viribus iram esse. Exercitum
fundit fugatque, fusum persequitur; regem in proelio obtrun-
cat et spoliat; duce hostium occiso, urbem primo impetu ca-
5 pit. Inde exercitu victore reducto, ipse, quum factis vir mag-
nificus tum factorum ostentator haud minor, spolia ducis ho-
stium cæsi suspensa fabricato ad id apte ferculo gerens in
Capitolium escendit; ibique ea quum ad quercum pastoribus
sacram deposuisset, simul cum dono designavit templo Iovis
6 fines cognomenque addidit deo. „Iuppiter Feretri“ inquit,
„hæc tibi victor Romulus rex regia arma fero, templumque
his regionibus, quas modo animo metatus sum, dedico, sedem
opimis spoliis, quæ, regibus ducibusque hostium cæsis, me
7 auctorem sequentes posteri ferent.“ Hæc templi est origo,
quod primum omnium Romæ sacratum est. Ita deinde diis
visum, nec irritam conditoris templi vocem esse, qua laturos
eo spolia posteros nuncupavit, nec multitudine compotum eius
doni vulgari laudem. Bina postea inter tot annos, tot bella
opima parta sunt spolia: adeo rara eius fortuna decoris fuit.

11 Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium exercitus per
occasionem ac solitudinem hostiliter in fines Romanos incur-
sionem facit. Raptim et ad hos Romana legio ducta palatos
2 in agris oppressit. Fusi igitur primo impetu et clamore hostes;
oppidum captum; duplicique victoria ovantem Romulum Her-
silia coniux precibus raptarum fatigata orat, ut parentibus
earum det veniam et in civitatem accipiat; ita rem coalescere

concordia posse. Facile impetratum. Inde contra Crustumi- 3
nos profectus bellum inferentes. Ibi minus etiam, quod ali-
enis cladibus ceciderant animi, certaminis fuit. Utroque colo- 4
niæ missæ; plures inventi, qui propter ubertatem terræ in
Crustuminum nomina darent. Et Romam inde frequenter mi-
gratum est, a parentibus maxime ac propinquis raptarum.

Novissimum ab Sabinis bellum ortum, multoque id maxi- 5
mum fuit; nihil enim per iram aut cupiditatem actum est,
nec ostenderunt bellum prius, quam intulerunt. Consilio etiam 6
additus dolus. Sp. Tarpeius Romanæ præerat arci. Huius
filiam virginem auro corrumpit Tatius, ut armatos in arcem
accipiat; aquam forte ea tum sacris extra moenia petitum
ierat. Accepti obrutam armis necavere, seu ut vi capta potius 7
arx videretur, seu prodendi exempli causa, ne quid usquam
fidum proditori esset. Additur fabula, quod vulgo Sabini au- 8
reas armillas magni ponderis brachio lævo gemmatosque magna
specie anulos habuerint, pepigisse eam, quod in sinistris mani-
bus haberent; eo scuta illi pro aureis donis congesta. Sunt, 9
qui eam ex pacto tradendi, quod in sinistris manibus esset,
directo arma petisse dicant, et fraude visam agere sua ipsam
peremptam mercede.

Tenuere tamen arcem Sabini; atque inde postero die, **12**
quum Romanus exercitus instructus, quod inter Palatinum Capi-
tolinumque collem campi est, complesset, non prius descende-
runt in æquum, quam, ira et cupiditate recuperandæ arcis
stimulante animos, in adversum Romani subiere. Principes 2
utrinque pugnam ciebant ab Sabinis Mettius Curtius, ab Ro-
manis Hostius Hostilius. Hic rem Romanam iniquo loco ad
prima signa animo atque audacia sustinebat. Ut Hostius ce- 3
cidit, confestim Romana inclinatur acies fusaque est. Ad ve-
terem portam Palatii Romulus, et ipse turba fugientium actus,
arma ad cælum tollens, „Iuppiter tuis“ inquit „iussus avibus 4
hic in Palatio prima urbi fundamenta ieci. Arcem iam scelere
emptam Sabini habent; inde huc armati, superata media valle,
tendunt; at tu, pater deum hominumque, hinc saltem arce 5

6 hostes; deme terrorem Romanis fugamque foedam siste. Hic
ego tibi templum Statori Iovi, quod monumento sit posteris,
7 tua præsenti ope servatam urbem esse, voveo.“ Hæc precatus,
velut si sensisset auditas preces, „hinc“ inquit, „Romani,
Iuppiter optimus maximus resistere atque iterare pugnam iu-
8 bet.“ Restitere Romani tanquam cælesti voce iussi; ipse ad
primores Romulus provolat. Mettius Curtius ab Sabinis prin-
ceps ab arce decucurrerat et effusos egerat Romanos toto
quantum foro spatium est. Nec procul iam a porta Palatii
erat, clamitans: „vicimus perfidos hospites, imbelles hostes;
9 iam sciunt, longe aliud esse virgines rapere, aliud pugnare
cum viris.“ In eum hæc gloriantem cum globo ferocissimo-
rum iuvenum Romulus impetum facit. Ex equo tum forte
Mettius pugnabat; eo pelli facilius fuit. Pulsum Romani per-
sequuntur; et alia Romana acies, audacia regis accensa, fundit
10 Sabinos. Mettius in paludem sese, strepitu sequentium tre-
pidante equo, coniecit; averteratque ea res etiam Sabinos
tanti periculo viri. Et ille quidem, annuentibus ac vocantibus
suis, favore multorum addito animo, evadit; Romani Sabini-
que in media convalle duorum montium redintegrant proelium;
13 sed res Romana erat superior. Tum Sabinæ mulieres, quarum
ex iniuria bellum ortum erat, crinibus passis scissaque veste, victo
malis muliebri pavore ausæ se inter tela volantia inferre, ex trans-
2 verso impetu facto dirimere infestas acies, dirimere iras, hinc
patres hinc viros orantes, ne sanguine se nefando soceri generique
respergerent; ne parricidio macularent partus suos, nepotum
3 illi, hi liberum progeniem. „Si affinitatis inter vos, si connubii
piget, in nos vertite iras; nos causa belli, nos vulnerum ac
cædium viris ac parentibus sumus; melius peribimus quam
4 sine alteris vestrum viduæ aut orbæ vivemus.“ Movet res
quum multitudinem tum duces; silentium et repentina fit quies;
inde ad foedus faciendum duces prodeunt. Nec pacem modo,
sed civitatem unam ex duabus faciunt. Regnum consociant;
5 imperium omne conferunt Romam. Ita geminata urbe, ut Sa-
binis tamen aliquid daretur, Quirites a Curibus appellati.

Monumentum eius pugnæ, ubi primum ex profunda emersus palude equus Curtium in vado statuit, Curtium lacum appellarunt.

Ex bello tam tristi læta repente pax cariores Sabinas 6
viris ac parentibus et ante omnes Romulo ipsi fecit. Itaque
quum populum in curias triginta divideret, nomina earum curiis
imposuit. Id non traditur, quum haud dubie aliquanto nume- 7
rus maior hoc mulierum fuerit, ætate an dignitatibus suis vi-
rorumve an sorte lectæ sint, quæ nomina curiis darent. Eo- 8
dem tempore et centuriæ tres equitum conscriptæ sunt. Ramnenses ab Romulo, ab T. Tatio Titienses appellati; Lucerum nominis et originis causa incerta est. Inde non modo commune, sed concors etiam regnum duobus regibus fuit.

Post aliquot annos propinqui regis Tatii legatos Lau- 14
rentium pulsant; quumque Laurentes iure gentium agerent,
apud Tatium gratia suorum et preces plus poterant. Igitur
illorum poenam in se vertit; nam Lavinii, quum ad sol- 2
lemne sacrificium eo venisset, concursu facto interficitur. Eam 3
rem minus ægre, quam dignum erat, tulisse Romulum ferunt, seu ob infidam societatem regni, seu quia haud iniuria cæsum credebat. Itaque bello quidem abstinuit; ut tamen expiarentur legatorum iniuriæ regisque cædes, foedus inter Romam Laviniumque urbes renovatum est.

Et cum his quidem insperata pax erat; aliud multo pro- 4
pius atque in ipsis prope portis bellum ortum. Fidenates nimis vicinas prope se convalescere opes rati, priusquam tantum roboris esset, quantum futurum apparebat, occupant bellum facere. Iuventute armata immissa, vastatur agri quod
inter urbem ac Fidenas est; inde ad lævam versi, quia dextra 5
Tiberis arcebat, cum magna trepidatione agrestium populantur, tumultusque repens ex agris in urbem illatus pro nuntio fuit.
Excitus Romulus (neque enim dilationem pati tam vicinum 6
bellum poterat) exercitum educit, castra a Fidenis mille pas-
suum locat. Ibi modico præsidio relicto, egressus omnibus 7
copiis partem militum locis circa densa obsita virgulta ob-

scuris subsidere in insidiis iussit; cum parte maiore atque
omni equitatu profectus, id quod quærebat, tumultuoso et mi-
naci genere pugnæ, adequitando ipsis prope portis, hostem
excivit. Fugæ quoque, quæ simulanda erat, eadem equestris
8 pugna causam minus mirabilem dedit. Et quum, velut inter
pugnæ fugæque consilium trepidante equitatu, pedes quoque
referret gradum, plenis repente portis effusi hostes, impulsa
Romana acie, studio instandi sequendique trahuntur ad locum
9 insidiarum. Inde subito exorti Romani transversam invadunt
hostium aciem; addunt pavorem mota e castris signa eorum,
qui in præsidio relicti fuerant. Ita multiplici terrore perculsi
Fidenates prius pæne, quam Romulus, quique cum eo visi
10 erant, circumagerent frenis equos, terga vertunt; multoque ef-
fusius, quippe vera fuga, qui simulantes paulo ante secuti
11 erant, oppidum repetebant. Non tamen eripuere se hosti;
hærens in tergo Romanus, priusquam fores portarum obiice-
rentur, velut agmine uno irrumpit.

15 Belli Fidenatis contagione irritati Veientium animi et
consanguinitate (nam Fidenates quoque Etrusci fuerunt), et
quod ipsa propinquitas loci, si Romana arma omnibus infesta
finitimis essent, stimulabat. In fines Romanos excucurrerunt
2 populabundi magis quam iusti more belli. Itaque non castris
positis, non exspectato hostium exercitu, raptam ex agris
prædam portantes Veios rediere. Romanus contra, postquam
hostem in agris non invenit, dimicationi ultimæ instructus in-
3 tentusque Tiberim transit. Quem postquam castra ponere et
ad urbem accessurum Veientes audivere, obviam egressi, ut
potius acie decernerent, quam inclusi de tectis moenibusque
4 dimicarent. Ibi viribus nulla arte adiutis, tantum veterani
robore exercitus rex Romanus vicit; persecutusque fusos ad
moenia hostes urbe valida muris ac situ ipso munita abstinuit;
agros rediens vastat, ulciscendi magis quam prædæ studio;
5 eaque clade haud minus quam adversa pugna subacti Veien-
tes pacem petitum oratores Romam mittunt. Agri parte
multatis in centum annos indutiæ datæ.

Hæc ferme Romulo regnante domi militiæque gesta, quo- 6
rum nihil absonum fidei divinæ originis divinitatisque post
mortem creditæ fuit, non animus in regno avito recuperando,
non condendæ urbis consilium, non bello ac pace firmandæ.
Ab illo enim profecto viribus datis tantnm valuit, ut in 7
qnadraginta deinde annos tutam pacem haberet. Multitudini 8
tamen gratior fuit qnam patribus, longe ante alios acceptissi-
mus militum animis; trecentosque armatos ad custodiam cor-
poris, quos Celeres appellavit, non in bello solum sed etiam
in pace habuit.

His immortalibus editis operibus, quum ad exercitnm re- 16
censendum contionem in campo ad Capræ paludem haberet,
subito coorta tempestas cum magno fragore tonitribusque tam
denso regem operuit nimbo, ut conspectum eius contioni abs-
tulerit; nec deinde in terris Romulus fuit. Romana pubes, 2
sedato tandem pavore, postquam ex tam turbido die serena
et tranqnilla lux rediit, ubi vacuam sedem regiam vidit, etsi
satis credebat patribus, qui proximi steterant, sublimem rap-
tum procella, tamen velut orbitatis metu icta mæstum ali-
quamdiu silentium obtinuit. Deinde a paucis initio facto, de- 3
um deo natum, regem parentemque urbis Romanæ salvere
universi Romulum iubent; pacem precibus exposcunt, uti vo-
lens propitius suam semper sospitet progeniem. Fuisse credo 4
tum quoque aliquos, qui discerptum regem patrum manibus
taciti arguerent; manavit enim hæc quoque, sed perobscura
fama; illam alteram admiratio viri et pavor præsens nobilita-
vit. Et consilio etiam unius hominis addita rei dicitur fides. 5
Namque Proculus Iulius, sollicita civitate desiderio regis et
infensa patribus, gravis, ut traditur, quamvis magnæ rei auc-
tor, in contionem prodit. „Romulus“ inquit, „Quirites, pa- 6
rens urbis huius, prima hodierna luce cælo repente delapsus
se mihi obvinm dedit. Quum perfusus horrore venerabundus
adstitissem, petens precibus, ut contra intueri fas esset, „Abi, 7
nuntia“ inquit „Romanis, cælestes ita velle, ut mea Roma
caput orbis terrarum sit; proinde rem militarem colant, sciant-

que et ita posteris tradant, nullas opes humanas armis Ro-
8 manis resistere posse.“ „Hæc“ inquit „locutus sublimis abiit“.
Mirum, quantum illi viro nuntianti hæc fidei fuerit, quamqne
desiderium Romuli apud plebem exercitumque facta fide im-
mortalitatis lenitum sit.

17 Patrum interim animos certamen regni ac cupido versa-
bat: necdum ad singulos, quia nemo magnopere eminebat
in novo populo, pervenerat; factionibus inter ordines certabatnr.
2 Oriundi ab Sabinis, ne, quia post Tatii mortem ab sna parte
non erat regnatum, in societate æqua possessionem imperii
amitterent, sui corporis creari regem volebant; Romani veteres
3 peregrinum regem aspernabantur. In variis voluntatibns reg-
nari tamen omnes volebant, libertatis dulcedine nondum ex-
4 perta. Timor deinde patres incessit, ne civitatem sine im-
perio, exercitum sine duce, multarum circa civitatium irritatis
animis, vis aliqua externa adoriretur. Et esse igitur aliquod
caput placebat, et nemo alteri concedere in animum induce-
5 bat. Ita rem inter se centum patres, decem decuriis factis
singulisque in singulas decurias creatis, qui summæ rerum
6 præessent, consociant. Decem imperitabant: nnus cum insig-
nibus imperii et lictoribus erat; quinque dierum spatio finie-
batur imperium ac per omnes in orbem ibat; annuumque in-
tervallum regni fuit. Id ab re, quod nunc quoque tenet no-
7 men, interregnum appellatum. Fremere deinde plebs, multi-
plicatam servitutem, centum pro uno dominos factos; nec
8 ultra nisi regem et ab ipsis creatum videbantur passuri. Quum
sensissent ea moveri patres, offerendum ultro rati, quod
amissuri erant, ita gratiam ineunt, summa potestate populo
9 permissa, ut non plus darent iuris quam detinerent. Decre-
verunt enim, ut, quum populus regem iussisset, id sic ratum
esset, si patres auctores fierent. Hodie quoque in legibus
magistratibusque rogandis nsurpatur idem ins, vi adempta:
priusquam populus suffraginm ineat, in incertum comitiorum
10 eventum datres auctores fiunt. Tum interrex, contione advo-
cata, „Quod bonum fanstum felixque sit“ inqnit, „Quirites, re-

gem create; ita patribus visum est. Patres deinde, si dignum, qui secundus ab Romnlo numeretur, crearitis, anctores fient." Adeo id gratum plebi fuit, ut, ne victi beneficio vi- 11
derentur, id modo sciscerent iuberentque, ut senatus decerueret, qui Romæ regnaret.

Inclita iustitia religioque ea tempestate Numæ Pompilii 18
erat. Curibus Sabinis habitabat, consultissimus vir, ut iu illa quisquam esse ætate poterat, omuis divini atque humaui iuris.
Auctorem doctrinæ eius, quia non exstat alius, falso Samium 2
Pythagoram edunt, quem Servio Tullio regnante Romæ, centum amplius post annos, iu ultima Italiæ ora circa Metapontum Heracleamque et Crotona iuvenum æmulantium studia coetus
habuisse constat. Ex quibus locis, etsi eiusdem ætatis fuisset, 3
qua fama in Sabinos aut quo linguæ commercio quemquam ad cupiditatem discendi excivisset? quove præsidio unus per
tot gentes dissonas sermone moribusque pervenisset? Suopte 4
igitur ingenio temperatum animum virtutibus fuisse opiuor magis, instructumque uou tam peregriuis artibus quam disciplina tetrica ac tristi veterum Sabinorum, quo genere uullum
quondam incorruptius fuit. Audito nomine Nnmæ patres Ro- 5
mani, quauquam inclinari opes ad Sabinos rege inde sumpto videbantur, tamen neque se quisquam uec factionis suæ alium nec denique patrum aut civium quemquam præferre illi viro ausi, ad unum omues Numæ Pompilio regnum deferendum
decernunt. Accitus, sicut Romulus augurato urbe condenda 6
regnum adeptus est, de se quoque deos cousuli iussit. Inde ab augure, cui deinde honoris ergo publicum id perpetuumque sacerdotium fuit, deductus in arcem in lapide ad meri-
diem versus consedit. Augur ad lævam eius capite velato 7
sedem cepit, dextra manu baculum siue uodo aduncum tenens, quem lituum appellarunt. Inde ubi, prospectu in urbem agrumqne capto, deos precatus regioues ab oriente ad occasum determinavit, dextras ad meridiem partes, lævas ad septentrionem
esse dixit; signum contra, quo longissime conspectum oculi 8
ferebant, auimo finivit; tum lituo in lævam manum translato,

9 dextra in caput Numæ imposita, precatus ita est: „Iuppiter
pater, si est fas, hunc Numam Pompilium, cuius ego caput
teneo, regem Romæ esse, uti tu signa nobis certa acclarassis
10 inter eos fines, quos feci.“ Tum peregit verbis auspicia, quæ
mitti vellet. Quibus missis, declaratus rex Numa de templo
descendit.

19 Qui regno ita potitus urbem novam, conditam vi et armis,
iure eam legibusque ac moribus de integro condere parat.
2 Quibus quum inter bella assuescere videret non posse (quippe
efferari militia animos), mitigandum ferocem populum armorum
desuetudine ratus, Ianum ad infimum Argiletum indicem pacis
bellique fecit, apertus ut in armis esse civitatem, clausus pa-
3 catos circa omnes populos significaret. Bis deinde post Numæ
regnum clausus fuit, semel T. Manlio consule post Punicum
primum perfectum bellum, iterum, quod nostræ ætati dii de-
derunt ut videremus, post bellum Actiacum, ab imperatore
4 Cæsare Augusto pace terra marique parta. Clauso eo, quum
omnium circa finitimorum societate ac foederibus iunxisset
animos, positis externorum periculorum curis, ne luxuriarent
otio animi, quos metus hostium disciplinaque militaris conti-
nuerat, omnium primum, rem ad multitudinem imperitam et
illis sæculis rudem efficacissimam, deorum metum iniiciendum
5 ratus est. Qui quum descendere ad animos sine aliquo com-
mento miraculi non posset, simulat sibi cum dea Egeria con-
gressus nocturnos esse; eius se monitu, quæ acceptissima diis
essent, sacra instituere, sacerdotes suos cuique deorum præ-
6 ficere. Atque omnium primum ad cursus lunæ in duodecim
menses describit annum; quem, quia tricenos dies singulis
mensibus luna non explet desuntque dies solido anno, qui
solstitiali circumagitur orbe, intercalariis mensibus interponendis
ita dispensavit, ut vicesimo anno ad metam eandem solis,
unde orsi essent, plenis omnium annorum spatiis dies con-
7 gruerent. Idem nefastos dies fastosque fecit, quia aliquando
20 nihil cum populo agi utile futurum erat. Tum sacerdotibus
creandis animum adiecit, quanquam ipse plurima sacra obibat,

ea maxime, quæ nunc ad Dialem flaminem pertinent. Sed 2
quia in civitate bellicosa plures Romuli quam Numæ similes reges putabat fore, ituros que ipsos ad bella, ne sacra regiæ vicis desererentur, flaminem Iovi assiduum sacerdotem creavit insigniqne eum veste et curuli regia sella adornavit. Huic duos flamines adiecit, Marti unum, alterum Quirino, virgines- 3
que Vestæ legit, Alba oriundum sacerdotium et genti conditoris haud alienum. Iis, ut assiduæ templi antistites essent, stipendium de publico statuit; virginitate aliisque cærimoniis venerabiles ac sanctas fecit. Salios item duodecim Marti 4
Gradivo legit, tunicæque pictæ insigne dedit et super tunicam aenenm pectori tegumen; cælestiaque arma, quæ ancilia appellantur, ferre ac per urbem ire canentes carmina cum tripudiis sollemnique saltatu iussit. Pontificem deinde Numam 5
Marcium Marci filium ex patribus legit eique sacra omnia exscripta exsignataque attribuit, quibus hostiis, qnibus diebus, ad quæ templa sacra fierent, atque unde in eos sumptus pecunia erogaretur. Cetera quoque omnia publica privataque 6
sacra pontificis scitis subiecit, ut esset, quo consultum plebes veniret, ne quid divini iuris negligendo patrios ritus peregrinosque adsciscendo turbaretur; nec cælestes modo cærimonias, sed 7
iusta quoque funebria placandosque manes ut idem pontifex edoceret, quæque prodigia fulminibus aliove quo visu missa susciperentur atque curarentur. Ad ea elicienda ex mentibus divinis Iovi Elicio aram in Aventino dicavit, deumque consuluit auguriis, quæ suscipienda essent.

Ad hæc consultanda procurandaque multitudine omni a 21
vi et armis conversa, et animi aliquid agendo occupati erant, et deorum assidua insidens cura, quum interesse rebus humanis cæleste numen videretur, ea pietate omnium pectora imbuerat, ut fides ac iusiurandum pro obnoxio legum ac poenarum metu civitatem regerent. Et quum ipsi se homines in regis velut 2
unici exempli mores formarent, tum finitimi etiam populi, qui antea castra, non urbem positam in medio ad sollicitandam omnium pacem crediderant, in eam verecundiam adducti sunt,

ut civitatem totam in cultum versam deorum violare ducerent
3 nefas. Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons per-
enni rigabat aqua. Quo quia se persæpe Numa sine arbitris
velut ad congressum deæ inferebat, Camenis eum lucum sa-
cravit, quod earum ibi concilia cum coniuge sua Egeria essent.
4 Et soli Fidei sollemne instituit. Ad id sacrarium flamines
bigis curru arcuato vehi iussit manuque ad digitos usque in-
voluta rem divinam facere, significantes, fidem tutandam se-
5 demque eius etiam in dexteris sacratam esse. Multa alia sacri-
ficia locaque sacris faciendis, quæ Argeos pontifices vocant,
dedicavit. Omnium tamen maximum eius operum fuit tutela
6 per omne regni tempus haud minor pacis quam regni. Ita
duo deinceps reges, alius alia via, ille bello, hic pace, civita-
tem auxerunt. Romulus septem et triginta regnavit annos,
Numa tres et quadraginta. Quum valida tum temperata et
belli et pacis artibus erat civitas.

22 Numæ morte ad interregnum res rediit. Inde Tullum
Hostilium, nepotem Hostilii, cuius in infima arce clara pugna
adversus Sabinos fuerat, regem populus iussit; patres auctores
2 facti. Hic non solum proximo regi dissimilis, sed ferocior
etiam quam Romulus fuit. Quum ætas viresque, tum avita
quoque gloria animum stimulabat. Senescere igitur civitatem
3 otio ratus undique materiam excitandi belli quærebat. Forte
evenit, ut agrestes Romani ex Albano agro, Albani ex Ro-
4 mano prædas in vicem agerent. Imperitabat tum Gaius Clui-
lius Albæ. Utrinque legati fere sub idem tempus ad res
repetendas missi. Tullus præceperat suis, ne quid prius quam
mandata agerent; satis sciebat, negaturum Albanum; ita pie
5 bellum indici posse. Ab Albanis socordius res acta; excepti
hospitio ab Tullo blande ac benigne, comi fronte regis convivium
celebrant. Tantisper Romani et res repetiverant priores et
neganti Albano bellum in tricesimum diem indixerant. Hæc
6 renuntiant Tullo. Tum legatis Tullus dicendi potestatem,
quid petentes venerint, facit. Illi omnium ignari primum pur-
gando terunt tempus: se invitos quicquam, quod minus placeat

Tullo, dicturos, sed imperio subigi; res repetitum se venisse;
ni reddantur, bellum indicere iussos. Ad hæc Tullus „Nnntiate“ 7
inquit „regi vestro, regem Romanum deos facere testes, uter
prius populus res repetentes legatos aspernatus dimiserit, ut
in eum omnes expetant huiusce clades belli“. Hæc nuntiant **23**
domum Albani. Et bellum utrinque summa ope parabatnr,
civili simillimum bello, prope inter parentes natosque, Troia-
nam utramque prolem, qnum Lavinium ab Troia, ab Lavinio
Alba, ab Albanorum stirpe regum oriundi Romani essent.
Eventus tamen belli minus miserabilem dimicationem fecit, 2
quod nec acie certatum est et, tectis modo dirutis alterius
urbis, duo populi in unum confusi sunt. Albani priores ingenti 3
exercitu in agrum Romanum impetum fecere. Castra ab urbe
haud plus quinque milia passuum locant, fossa circumdant;
fossa Cluilia ab nomine ducis per aliquot sæcula appellata est,
donec cum re nomen quoque vetustate abolevit. In his castris 4
Cluilius Albanus rex moritur; dictatorem Albani Mettium
Fnfetium creant. Interim Tullus ferox, præcipue morte regis,
magnumque deorum numen ab ipso capite orsum in omne
nomen Albanum expetiturum poenas ob bellum impium dic-
titans, nocte præteritis hostium castris, infesto exercitu in agrum
Albanum pergit. Ea res ab stativis excivit Mettium. Ducit, 5
qua proxime ad hostem potest; inde legatum præmissum nun-
tiare Tullo iubet, priusquam dimicent, opus esse colloquio; si
secum congressus sit, satis scire ea se allaturum, quæ nihilo
minus ad rem Romanam quam ad Albanam pertineant. Haud 6
aspernatus Tullus, tametsi vana afferri rebatur, in aciem educit.
Exeunt contra et Albani. Postquam instructi utrinque sta-
bant, cum paucis procerum in medium duces procedunt. Ibi 7
infit Albanus: „Iniurias et non redditas res ex foedere, quæ
repetitæ sint, et ego regem nostrum Cluilium causam huiusce
esse belli, audisse videor, nec te dubito, Tulle, eadem præ te
ferre; sed si vera potius quam dictu speciosa dicenda sunt,
cnpido imperii duos cognatos vicinosque populos ad arma sti-
mulat. Neque, recte an perperam, interpretor; fuerit ista eius 8

deliberatio, qui bellum suscepit, me Albani gerendo bello dn-
cem creavere. Illud te, Tulle, monitum velim. Etrusca res
quanta circa nos teque maxime sit, quo propior es Tuscis,
hoc magis scis. Multum illi terra, plurimum mari pollent.
9 Memor esto, iam quum signum pugnæ dabis, has duas acies
spectaculo fore, nt fessos confectosque simul victorem ac vic-
tum aggrediantur. Itaque si nos dii amant, quoniam, non
contenti libertate certa, in dubiam imperii servitiique aleam
imus, ineamus aliquam viam, qua, utri utris imperent, sine
magna clade, sine multo sanguine utriusque populi decerni
10 possit." Haud displicet res Tullo, quanquam quum indole
animi tum spe victoriæ ferocior erat. Quærentibus utrinqne
24 ratio initur, cui et fortuna ipsa præbnit materiam. Forte in
duobus tum exercitibus erant trigemini fratres, nec ætate nec
viribus dispares. Horatios Curiatiosque fuisse satis constat,
nec ferme res antiqua alia est nobilior; tamen in re tam clara
nominum error manet, utrius populi Horatii, utrius Curiatii
fuerint. Auctores utroqne trahunt; plures tamen invenio, qui
Romanos Horatios vocent; hos ut sequar, inclinat animus.
2 Cum trigeminis agunt reges, nt pro sna quisque patria dimi-
cent ferro; ibi imperium fore, unde victoria fuerit. Nihil
3 recusatur; tempus et locus convenit. Priusquam dimicarent,
foedus ictum inter Romanos et Albanos est his legibus, ut,
cuius populi cives eo certamine vicissent, is alteri populo cum
bona pace imperitaret. Foedera alia aliis legibns, ceterum
4 eodem modo omnia fiunt. Tum ita factum accepimus, nec
ullius vetustior foederis memoria est. Fetialis regem Tnllum
ita rogavit: „Iubesne me, rex, cum patre patrato populi Albani
foedus ferire?" Iubente rege, „Sagmina" inquit „te, rex, posco."
5 Rex ait: „[puram] tollito." Fetialis ex arce graminis herbam
puram attulit. Postea regem ita rogavit: „Rex, facisne me tu
regium nuntium populi Romani Quiritium, vasa comitesque
meos?" Rex respondit: „Quod sine fraude mea populique Ro-
6 mani Quiritium fiat, facio." Fetialis erat M. Valerius; is pa-
trem patratum Sp. Fnsium fecit, verbena caput capillosque

tangens. Pater patratus ad iusiurandum patrandum, id est,
sanciendum fit foedus; mnltisque id verbis, quæ longo effata
carmine non operæ est referre, peragit. Legibus deinde re- 7
citatis, „Audi“ inquit, „Iuppiter; audi, pater patrate populi
Albani; audi tu, populus Albanus. Ut illa palam prima po-
strema ex illis tabulis cerave recitata sunt sine dolo malo, uti-
que ea hic hodie rectissime intellecta sunt, illis legibus popu-
lus Romanus prior non deficiet. Si prior defexit publico con- 8
silio dolo malo, tum ille dies, Iuppiter, populum Romanum sic
ferito, ut ego hunc porcum hic hodie feriam; tantoque magis
ferito, quanto magis potes pollesque.“ Id ubi dixit, porcum 9
saxo silice percussit. Sua item carmina Albani suumque
iusiurandum per suum dictatorem suosque sacerdotes pere-
gerunt.

Foedere icto, trigemini, sicut convenerat, arma capiunt. **25**
Quum sui utrosque adhortarentur, deos patrios, patriam ac
parentes, quicquid civium domi, quicquid in exercitu sit, il-
lorum tunc arma, illorum intueri manus, feroces et suopte
ingenio et pleni adhortantium vocibus in medium inter duas
acies procedunt. Consederant utrinque pro castris duo ex- 2
ercitus, periculi magis præsentis quam curæ expertes; quippe
imperium agebatur in tam paucorum virtute atque fortuna
positum. Itaque ergo erecti suspensique in minime gratum
spectaculum animo intenduntur. Datur signum, infestisque 3
armis velut acies terni iuvenes magnorum exercitunm animos
gerentes concurrunt. Nec his nec illis periculum snum, publi-
cum imperium servitiumque obversatur animo futuraque ea
deinde patriæ fortuna, quam ipsi fecissent. Ut primo statim 4
concursu increpuere arma micantesque fulsere gladii, horror
ingens spectantes perstringit, et neutro inclinata spe torpebat
vox spiritnsque. Consertis deinde manibus, quum iam non 5
motus tantum corporum agitatioque anceps telorum armorum-
que, sed vulnera quoque et sanguis spectaculo essent, duo
Romani super alium alius, vulneratis tribus Albanis, exspi-
rantes corruerunt. Ad quorum casum quum conclamasset gaudio 6

Albanus exercitus, Romanas legiones iam spes tota, nondum
tamen cura deseruerat, exanimes vicem unius, quem tres Cu-
7 riatii circumsteterant. Forte is integer fuit, ut universis solus
nequaquam par, sic adversus singulos ferox. Ergo ut segre-
garet pugnam eorum, capessit fugam, ita ratus secuturos, ut
8 quemque vulnere affectum corpus sineret. Iam aliquantum
spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, aufugerat, quum respiciens
videt magnis intervallis sequentes, unum haud procul ab sese
9 abesse. In eum magno impetu rediit; et dum Albanus exer-
citus inclamat Curiatiis, uti opem ferant fratri, iam Horatius,
cæso hoste, victor secundam pugnam petebat. Tum clamore,
qualis esse ex insperato faventium solet, Romani adiuvant mi-
10 litem suum; et ille defungi proelio festinat. Prius itaque, quam
alter, qui nec procul aberat, consequi posset, et alterum Cu-
11 riatium conficit; iamque æquato Marte singuli supererant, sed
nec spe nec viribus pares. Alterum intactum ferro corpus et
geminata victoria ferocem in certamen tertium dabat; alter
fessum vulnere, fessum cursu trahens corpus victusque fra-
12 trum ante se strage victori obiicitur hosti. Nec illud proelium
fuit. Romanus exsultans „Duos“ inquit „fratrum Manibus dedi;
tertium causæ belli huiusce, ut Romanus Albano imperet, dabo.“
Male sustinenti arma gladium superne iugulo defigit, iacentem
13 spoliat. Romani ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt,
eo maiore cum gaudio, quo prope metum res fuerat. Ad
sepulturam inde suorum nequaquam paribus animis vertuntur,
quippe imperio alteri aucti, alteri dicionis alienæ facti.
14 Sepulcra exstant, quo quisque loco cecidit, duo Romana uno
loco propius Albam, tria Albana Romam versus, sed distantia
locis, ut et pugnatum est.

26 Priusquam inde digrederentur, roganti Mettio ex foedere
icto, quid imperaret, imperat Tullus, uti iuventutem in armis
habeat; usurum se eorum opera, si bellum cum Veientibus
2 foret. Ita exercitus inde domos abducti. Princeps Horatius
ibat, trigemina spolia præ se gerens; cui soror virgo, quæ
desponsa uni ex Curiatiis fuerat, obvia ante portam Capenam

fuit, cognitoque super humeros fratris paludamento sponsi,
quod ipsa confecerat, solvit crines et flebiliter nomine spon-
sum mortuum appellat. Movet feroci iuveni animum complo- 3
ratio sororis in victoria sua tantoque gaudio publico. Stricto
itaque gladio, simul verbis increpans transfigit puellam. „Abi 4
hinc cum immaturo amore ad sponsum“ inquit, „oblita fra-
trum mortuorum vivique, oblita patriæ. Sic eat, quæcunque
Romana lugebit hostem.“ Atrox visum id facinus patribus 5
plebique, sed recens meritum facto obstabat. Tamen raptus
in ius ad regem. Rex, ne ipse tam tristis ingratique ad vul-
gus iudicii ac, secundum iudicium, supplicii auctor esset, con-
cilio populi advocato „Duumviros“ inquit, „qui Horatio per-
duellionem iudicent, secundum legem facio.“ Lex horrendi 6
carminis erat: „Duumviri perduellionem iudicent; si a duum-
viris provocarit, provocatione certato; si vincent, caput obnu-
bito; infelici arbori reste suspendito; verberato vel intra pomoe-
rium vel extra pomoerium.“ Hac lege duumviri creati, qui se ab- 7
solvere non rebantur ea lege ne innoxium quidem posse, quum
condemnassent, tum alter ex iis „Publi Horati, tibi perduellionem
iudico“ inquit. „Lictor, colliga manus.“ Accesserat lictor 8
iniiciebatque laqueum. Tum Horatius auctore Tullo, clemente
legis interprete, „Provoco“ inquit. Ita provocatione certatum
ad populum est. Moti homines sunt in eo iudicio maxime 9
P. Horatio patre proclamante, se filiam iure cæsam iudi-
care; ni ita esset, patrio iure in filium animadversurum fuisse.
Orabat deinde, ne se, quem paulo ante cum egregia stirpe
conspexissent, orbum liberis facerent. Inter hæc senex iuve- 10
nem amplexus, spolia Curiatiorum, fixa eo loco, qui nunc Pila
Horatia appellatur, ostentans, „Huncine“, aiebat, „quem modo
decoratum ovantemque victoria incedentem vidistis, Quirites,
eum sub furca vinctum inter verbera et cruciatus videre po-
testis? quod vix Albanorum oculi tam deforme spectaculum
ferre possent. I, lictor, colliga manus, quæ paulo ante ar- 11
matæ imperium populo Romano pepererunt. I, caput obnube
liberatoris urbis huius; arbore infelici suspende; verbera vel

intra pomoerium, modo inter illa pila et spolia hostinm, vel
extra pomoerium, modo inter sepulcra Curiatiorum; quo enim
ducere hunc iuvenem potestis, nbi non sna decora eum a
12 tanta foeditate supplicii vindicent?" Non tulit populus nec
patris lacrimas nec ipsius parem in omni periculo animum,
absolveruntque admiratione magis virtutis quam iure causæ;
itaque nt cædes manifesta aliquo tamen piaculo lueretur, im-
13 peratum patri, ut filium expiaret pecunia publica. Is, quibus-
dam piacularibus sacrificiis factis, quæ deinde genti Horatiæ
tradita sunt, transmisso per viam tigillo, capite adoperto velut
sub iugum misit iuvenem. Id hodie quoque publice semper
14 refectnm manet; sororium tigillum vocant. Horatiæ sepulcrum,
quo loco corruerat icta, constructum est saxo quadrato.

27 Nec diu pax Albana mansit. Invidia vulgi, quod tribus
militibus fortuna publica commissa fuerat, vanum ingenium
dictatoris corrupit, et, quoniam recta consilia haud bene eve-
2 nerant, pravis reconciliare popularium animos coepit. Igitur
ut prius in bello pacem, sic in pace bellum quærens, quia suæ
civitati animorum plus quam virium cernebat esse, ad bellum
palam atque ex edicto gerendum alios concitat populos, suis
3 per speciem societatis proditionem reservat. Fidenates, colo-
nia Romana, Veientibus sociis consilii assumptis, pacto trans-
4 itionis Albanorum ad bellum atque arma incitantur. Qunm
Fidenæ aperte descissent, Tullus, Mettio exercituque eius ab
Alba accito, contra hostes ducit. Ubi Anienem transiit, ad
confluentes collocat castra. Inter eum locum et Fidenas Veien-
5 tium exercitus Tiberim transierat. Hi et in acie prope flu-
men tenuere dextrum cornu; in sinistro Fidenates propius
montes consistunt. Tullus adversus Veientem hostem dirigit
suos, Albanos contra legionem Fidenatium collocat. Albano
non plus animi erat quam fidei. Nec manere ergo nec trans-
6 ire aperte ausus sensim ad montes succedit; inde, ubi satis
subisse sese ratus est, erigit totam aciem fluctuansque animo,
ut tereret tempus, ordines explicat. Consilium erat, qna for-
7 tnna rem daret, ea inclinare vires. Miraculo primo esse Ro-

manis, qui proximi steterant, ut nudari latera sua sociorum
digressu senserunt; inde eques citato equo nuntiat regi abire
Albanos. Tullus in re trepida duodecim vovit salios, fanaque
Pallori ac Pavori. Equitem clara increpans voce, ut hostes 8
exaudirent, redire in proelium iubet; nihil trepidatione opus
esse; suo iussu circumduci Albanum exercitum, ut Fidenatium
nuda terga invadant; item imperat, ut hastas equites eri-
gerent. Id factum magnæ parti peditum Romanorum con- 9
spectum abeuntis Albani exercitus intersæpsit; qui viderant,
id, quod ab rege auditum erat, rati eo acrius pugnant. Terror
ad hostes transit; et audiverant clara voce dictum, et magna
pars Fidenatium, ut qui coloni additi Romanis essent, Latine
sciebant. Itaque ne subito ex collibus decursu Albanorum 10
intercluderentur ab oppido, terga vertunt. Instat Tullus, fuso-
que Fidenatium cornu in Veientem alieno pavore perculsum
ferocior redit. Nec illi tulere impetum, sed ab effusa fuga
flumen obiectum ab tergo arcebat. Quo postquam fuga in- 11
clinavit, alii arma foede iactantes in aquam cæci ruebant, alii,
dum cunctantur in ripis, inter fugæ pugnæque consilium op-
pressi. Non alia ante Romana pugna atrocior fuit.

Tum Albanus exercitus, spectator certaminis, deductus in 28
campos. Mettius Tullo devictos hostes gratulatur; contra
Tullus Mettium benigne alloquitur. Quod bene vertat, castra
Albanos Romanis castris iungere iubet; sacrificium lustrale in
diem posterum parat. Ubi illuxit, paratis omnibus, ut assolet, 2
vocari ad contionem utrumque exercitum iubet. Præcones
ab extremo orsi primos excivere Albanos. Hi, novitate etiam
rei moti, ut regem Romanum contionantem audirent, proximi
constitere. Ex composito armata circumdatur Romana legio; 3
centurionibus datum negotium erat, ut sine mora imperia ex-
sequerentur. Tum ita Tullus infit: „Romani, si unquam ante 4
alias ullo in bello fuit, quod primum diis immortalibus gratias
ageretis, deinde vestræ ipsorum virtuti, hesternum id proelium
fuit. Dimicatum est enim non magis cum hostibus quam,
quæ dimicatio maior atque periculosior est, cum proditione ac

5 perfidia sociorum. Nam, ne vos falsa opinio teneat, iniussu
meo Albani subiere ad montes, nec imperium illud meum,
sed consilium et imperii simulatio fuit, ut nec vobis, ignorantibus deseri vos, averteretur a certamine animus, et hostibus,
6 circumveniri se ab tergo ratis, terror ac fuga iniiceretur. Nec
ea culpa, quam arguo, omnium Albanorum est; ducem secuti
sunt, ut et vos, si quo ego inde agmen declinare voluissem,
fecissetis. Mettius ille est ductor itineris huius, Mettius idem
huius machinator belli, Mettius foederis Romani Albanique
ruptor. Audeat deinde talia alius, nisi in hunc insigne iam
7 documentum mortalibus dedero.“ Centuriones armati Mettium
circumsistunt; rex cetera, ut orsus erat, peragit: „Quod bonum
faustum felixque sit populo Romano ac mihi vobisque, Albani,
populum omnem Albanum Romam traducere in animo est, civitatem dare plebi, primores in patres legere, unam urbem,
unam rem publicam facere; ut ex uno quondam in duos po-
8 pulos divisa Albana res est, sic nunc in unum redeat.“ Ad
hæc Albana pubes, inermis ab armatis sæpta, in variis volun-
9 tatibus communi tamen metu cogente, silentium tenet. Tum
Tullus „Metti Fufeti“ inquit, „si ipse discere posses fidem
ac foedera servare, vivo tibi ea disciplina a me adhibita esset;
nunc quoniam tuum insanabile ingenium est, at tu tuo supplicio doce humanum genus ea sancta credere, quæ a te violata sunt. Ut igitur paulo ante animum inter Fidenatem
Romanamque rem ancipitem gessisti, ita iam corpus passim
10 distrahendum dabis.“ Exinde duabus admotis quadrigis, in
currus earum distentum illigat Mettium; deinde in diversum
iter equi concitati, lacerum in utroque curru corpus, qua in-
11 hæserant vinculis membra, portantes. Avertere omnes ab tanta
foeditate spectaculi oculos. Primum ultimumque illud supplicium apud Romanos exempli parum memoris legum humanarum fuit; in aliis gloriari licet, nulli gentium mitiores placuisse poenas.

29 Inter hæc iam præmissi Albam erant equites, qui multitudinem traducerent Romam. Legiones deinde ductæ ad di-

ruendam urbem. Quæ ubi intravere portas, non quidem fuit 2
tumultus ille nec pavor, qualis captarum esse urbium solet,
quum, effractis portis stratisve ariete muris aut arce vi capta,
clamor hostilis et cursus per urbem armatorum omnia ferro
flammaque miscet; sed silentium triste ac tacita mæstitia ita 3
defixit omnium animos, ut præ metu obliti, quid relinquerent,
quid secum ferrent, deficiente consilio rogitantesque alii alios,
nunc in liminibus starent, nunc errabundi domos suas, ultimum
illud visuri, pervagarentur. Ut vero iam equitum clamor ex- 4
ire iubentium instabat, iam fragor tectorum, quæ diruebantur,
ultimis urbis partibus audiebatur, pulvisque ex distantibus locis
ortus velut nube inducta omnia impleverat, raptim, quibus quis-
que poterat, elatis, quum larem ac penates tectaque, in quibus
natus quisque educatusque esset, relinquentes exirent, iam con-
tinens agmen migrantium impleverat vias, et conspectus alio- 5
rum mutua miseratione integrabat lacrimas, vocesque etiam
miserabiles exaudiebantur, mulierum præcipue, quum obsessa ab
armatis templa augusta præterirent ac velut captos relinque-
rent deos. Egressis urbem Albanis, Romanus passim publica 6
privataque omnia tecta adæquat solo, unaque hora quadrin-
gentorum annorum opus, quibus Alba steterat, excidio ac rui-
nis dedit. Templis tamen deum (ita enim edictum ab rege
fuerat) temperatum est.

Roma interim crescit Albæ ruinis. Duplicatur civium **30**
numerus; Cælius additur urbi mons, et, quo frequentius ha-
bitaretur, eam sedem Tullus regiæ capit, ibique deinde habi-
tavit. Principes Albanorum in patres, ut ea quoque pars rei 2
publicæ cresceret, legit, Tullios, Servilios, Quinctios, Geganios,
Curiatios, Cloelios; templumque ordini ab se aucto curiam
fecit, quæ Hostilia usque ad patrum nostrorum ætatem ap-
pellata est. Et ut omnium ordinum viribus aliquid ex novo 3
populo adiiceretur, equitum decem turmas ex Albanis legit,
legiones et veteres eodem supplemento explevit et novas
scripsit.

Hac fiducia virium Tullus Sabinis bellum indicit, genti 4

ea tempestate secundum Etruscos opulentissimæ viris armisque.
Utrinque iniuriæ factæ ac res nequicquam erant repetitæ:
5 Tullus ad Feroniæ fanum mercatu frequenti negotiatores Ro-
manos comprehensos querebatur, Sabini, servos suos prius in
6 lucum confugisse ac Romæ retentos. Hæ causæ belli ferebantur.
Sabini, haud parum memores, et suarum virium partem Romæ
ab Tatio locatam et Romanam rem nuper etiam adiectione
populi Albani auctam, circumspicere et ipsi externa auxilia.
7 Etruria erat vicina, proximi Etruscorum Veientes. Inde, ob
residuas bellorum iras maxime sollicitatis ad defectionem animis,
voluntarios traxere, et apud vagos quosdam ex inopi plebe
etiam merces valuit; publico auxilio nullo adiuti sunt, valuitque
apud Veientes (nam de ceteris minus mirum est) pacta cum
8 Romulo indutiarum fides. Quum bellum utrinque summa ope
pararent, vertique in eo res videretur, utri prius arma inferrent,
9 occupat Tullus in agrum Sabinum transire. Pugna atrox ad
silvam Malitiosam fuit, ubi et peditum quidem robore, ceterum
10 equitatu aucto nuper plurimum Romana acies valuit. Ab equi-
tibus repente invectis turbati ordines sunt Sabinorum, nec pugna
deinde illis constare nec fuga explicari sine magna cæde potuit.

31 Devictis Sabinis, quum in magna gloria magnisque opibus
regnum Tulli ac tota res Romana esset, nuntiatum regi patri-
2 busque est, in monte Albano lapidibus pluisse. Quod quum credi
vix posset, missis ad id visendum prodigium, in conspectu,
haud aliter quam quum grandinem venti glomeratam in terras
3 agunt, crebri cecidere cælo lapides. Visi etiam audire vocem
ingentem ex summi cacuminis luco, ut patrio ritu sacra Albani
facerent, quæ, velut diis qnoque simul cum patria relictis,
oblivioni dederant, et aut Romana sacra susceperant aut for-
4 tunæ, ut fit, obirati cultum reliquerant deum. Romanis quo-
que ab eodem prodigio novendiale sacrum publice susceptum
est, seu voce cælesti ex Albano monte missa (nam id quo-
que traditur) seu haruspicum monitu; mansit certe sollemne,
ut, quandoque idem prodigium nuntiaretur, feriæ per novem
dies agerentur.

Haud ita multo post pestilentia laboratum est. Unde 5
quum pigritia militandi oreretur, nulla tamen ab armis quies
dabatur a bellicoso rege, salubriora etiam credente militiæ
quam domi iuvenum corpora esse, donec ipse quoque longin-
quo morbo est implicitus. Tunc adeo fracti simul cum cor- 6
pore sunt spiritus illi feroces, ut, qui nihil ante ratus esset
minus regium quam sacris dedere animum, repente omnibus
magnis parvisque superstitionibus obnoxius degeret religioni-
busque etiam populum impleret. Vulgo iam homines, eum 7
statum rerum, qui sub Numa rege fuerat, requirentes, unam opem
ægris corporibus relictam, si pax veniaque ab diis impetrata
esset, credebant. Ipsum regum tradunt volventem commen- 8
tarios Numæ, quum ibi quædam occulta sollemnia sacrificia Iovi
Elicio facta invenisset, operatum iis sacris se abdidisse; sed
non rite initum aut curatum id sacrum esse, nec solum nullam
ei oblatam cælestium speciem, sed ira Iovis sollicitati prava
religione fulmine ictum cum domo conflagrasse. Tullus magna
gloria belli regnavit annos duos et triginta.

Mortuo Tullo res, ut institutum iam inde ab initio erat, **32**
ad patres redierat, hique interregem nominaverant. Quo co-
mitia habente Ancum Marcium regem populus creavit; patres
fuere auctores. Numæ Pompilii regis nepos, filia ortus, An-
cus Marcius erat. Qui ut regnare coepit, et avitæ gloriæ 2
memor et quia proximum regnum, cetera egregium, ab una
parte haud satis prosperum fuerat, aut neglectis religionibus
aut prave cultis, longe antiquissimum ratus sacra publica,
ut ab Numa instituta erant, facere, omnia ea ex commenta-
riis regiis pontificem in album elata proponere in publico iu-
bet. Inde et civibus otii cupidis et finitimis civitatibus facta
spes, in avi mores atque instituta regem abiturum. Igitur 3
Latini, cum quibus Tullo regnante ictum foedus erat, sustulerant
animos, et, quum incursionem in agrum Romanum fecissent,
repetentibus res Romanis superbe responsum reddunt, desidem
Romanum regem inter sacella et aras acturum esse regnum
rati. Medium erat in Anco ingenium, et Numæ et Romuli 4

memor; et præterquam quod avi regno magis necessariam
fuisse pacem credebat quum in novo, tum feroci populo, etiam,
quod illi contigisset otium sine iniuria, id se haud facile ha-
biturum; tentari patientiam et tentatam contemni, temporaque
5 esse Tullo regi aptiora quam Numæ. Ut tamen, quoniam
Numa in pace religiones instituisset, a se bellicæ cærimoniæ
proderentur, nec gererentur solum, sed etiam indicerentur bella
aliquo ritu, ius ab antiqua gente Æquiculis, quod nunc fetia-
6 les habent, descripsit, quo res repetuntur. Legatus ubi ad
fines eorum venit, unde res repetuntur, capite velato filo
(lanæ velamen est) „Audi, Iuppiter“ inquit; „audite, fines“
(cuiuscunque gentis sunt, nominat); „audiat fas: ego sum
publicus nuntius populi Romani; iuste pieque legatus venio,
7 verbisque meis fides sit“. Peragit deinde postulata. Inde
Iovem testem facit: „Si ego iniuste impieque illos homines
illasque res dedier mihi exposco, tum patriæ compotem me
8 nunquam siris esse.“ Hæc, quum fines suprascandit, hæc, qui-
cunque ei primus vir obvius fuerit, hæc portam ingrediens,
hæc forum ingressus, paucis verbis carminis concipiendique
9 iuris iurandi mutatis, peragit. Si non deduntur, quos exposcit,
diebus tribus et triginta (tot enim sollemnes sunt) peractis
bellum ita indicit: „Audi, Iuppiter, et tu, Iane Quirine, diique
10 omnes cælestes, vosque terrestres vosque inferni, audite: ego
vos testor, populum illum“ (quicunque est, nominat) „iniustum
esse neque ius persolvere; sed de istis rebus in patria maiores
natu consulemus, quo pacto ius nostrum adipiscamur.“ Cum
11 his nuntius Romam ad consulendum redit. Confestim rex
his ferme verbis patres consulebat: „Quarum rerum, litium
causa condixit pater patratus populi Romani Quiritium patri
patrato Priscorum Latinorum hominibusque Priscis Latinis,
quas res nec dederunt nec solverunt nec fecerunt, quas res dari,
solvi, fieri oportuit, dic“ inquit ei, quem primum sententiam ro-
12 gabat, „quid censes?“ Tum ille: „Puro pioque duello quæren-
das censeo, itaque consentio consciscoque“. Inde ordine alii
rogabantur; quandoque pars maior eorum, qui aderant, in

eandem sententiam ibat, bellum erat consensum. Fieri solitum, ut fetialis hastam ferratam aut [sanguineam] præustam ad fines eorum ferret et, non minus tribus puberibus præsentibus, diceret: „Quod 13
populi Priscorum Latinorum hominesque Prisci Latini adversus populum Romanum Quiritium fecerunt deliquerunt, quod populus Romanus Quiritium bellum cum Priscis Latinis iussit esse, senatusque populi Romani Quiritium censuit consensit conscivit, ut bellum cum Priscis Latinis fieret, ob eam rem ego populusque Romanus populis Priscorum Latinorum hominibusque Priscis Latinis bellum indíco facioque.“ Id ubi dixisset, hastam in fines eorum emittebat. Hoc tum modo ab 14
Latinis repetitæ res ac bellum indictum, moremque eum posteri acceperunt.

Ancus, demandata cura sacrorum flaminibus sacerdoti- 33
busque aliis, exercitu novo conscripto, profectus Politorium, urbem Latinorum, vi cepit; secutusque morem regum priorum, qui rem Romanam auxerant hostibus in civitatem accipiendis, multitudinem omnem Romam traduxit. Et quum circa Pala- 2
tium, sedem veterum Romanorum, Sabini Capitolium atque arcem, Cælium montem Albani implessent, Aventinum novæ multitudini datum. Additi eodem haud ita multo post, Tellenis Ficanaque captis, novi cives. Politorium inde rursus bello 3
repetitum, quod vacuum occupaverant Prisci Latini, eaque causa diruendæ urbis eius fuit Romanis, ne hostium semper receptaculum esset. Postremo omni bello Latino Medulliam 4
compulso, aliquamdiu ibi Marte incerto, varia victoria pugnatum est; nam et urbs tuta munitionibus præsidioque firmata valido erat, et castris in aperto positis aliquoties exercitus Latinus cominus cum Romanis signa contulerat. Ad ultimum omnibus co- 5
piis connisus Ancus acie primum vincit; inde ingenti præda potens Romam redit, tum quoque multis millibus Latinorum in civitatem acceptis, quibus, ut iungeretur Palatio Aventinum, ad Murciæ datæ sedes. Ianiculum quoque adiectum, non inopia loci, sed 6
ne quando ea arx hostium esset. Id non muro solum, sed etiam ob commoditatem itineris ponte sublicio, tum primum

7 in Tiberi facto, coniungi urbi placuit. Quiritium quoque
fossa, haud parvum munimentum a planioribus aditu locis,
8 Anci regis opus est. Ingenti incremento rebus auctis, quum
in tanta multitudine hominum, discrimine recte an perperam
facti confuso, facinora clandestina fierent, carcer ad terrorem
increscentis audaciæ media urbe, imminens foro ædificatur.
9 Nec urbs tantum hoc rege crevit, sed etiam ager finesque.
Silva Mesia Veientibus adempta, usque ad mare imperium
prolatum et in ore Tiberis Ostia urbs condita; salinæ circa
factæ, egregieque rebus bello gestis, ædis Iovis Feretrii amplificata.

34 Anco regnante Lucumo, vir impiger ac divitiis potens,
Romam commigravit cupidine maxime ac spe magni honoris,
cuius adipiscendi Tarquiniis (nam ibi quoque peregrina stirpe
2 oriundus erat) facultas non fuerat. Demarati Corinthii filius
erat, qui ob seditiones domo profugus quum Tarquiniis forte
consedisset, uxore ibi ducta, duos filios genuit. Nomina his
Lucumo atque Arruns fuerunt. Lucumo superfuit patri bonorum omnium heres; Arruns prior quam pater moritur, uxore
3 gravida relicta. Nec diu manet superstes filio pater; qui
quum, ignorans nurum ventrem ferre, immemor in testando
nepotis decessisset, puero post avi mortem in nullam sortem
4 bonorum nato ab inopia Egerio inditum nomen. Lucumoni
contra, omnium heredi bonorum, quum divitiæ iam animos facerent, auxit ducta in matrimonium Tanaquil, summo loco
nata et quæ haud facile iis, in quibus nata erat, humiliora
5 sineret ea, quo innupsisset. Spernentibus Etruscis Lucumonem
exsule advena ortum, ferre indignitatem non potuit, oblitaque
ingenitæ erga patriam caritatis, dummodo virum honoratum
6 videret, consilium migrandi ab Tarquiniis cepit. Roma est
ad id potissima visa: in novo populo, ubi omnis repentina
atque ex virtute nobilitas sit, futurum locum forti ac strenuo
viro; regnasse Tatium Sabinum, arcessitum in regnum Numam
a Curibus, et Ancum Sabina matre ortum nobilemque una
7 imagine Numæ esse. Facile persuadet ut cupido honorum

et cui Tarquinii materna tantum patria esset. Sublatis itaque
rebus amigrant Romam. Ad Ianiculum forte ventum erat; 8
ibi ei carpento sedenti cum uxore aquila suspensis demissa
leniter alis pileum aufert, superque carpentum cum magno
clangore volitans rursus, velut ministerio divinitus missa, ca-
piti apte reponit; inde sublimis abit. Accepisse id augurium 9
læta dicitur Tanaquil, perita, ut vulgo Etrusci, cælestium pro-
digiorum mulier. Excelsa et alta sperare complexa virum
iubet: eam alitem ea regione cæli et eius dei nuntiam venisse;
circa summum culmen hominis auspicium fecisse; levasse hu-
mano superpositum capiti decus, ut divinitus eidem redderet.
Has spes cogitationesque secum portantes urbem ingressi sunt, 10
domicilioque ibi comparato L. Tarquininm Priscum edidere
nomen. Romanis conspicuum eum novitas divitiæque faciebant; 11
et ipse fortunam benigno alloquio, comitate invitandi bene-
ficiisque, quos poterat, sibi conciliando adiuvabat, donec in
regiam quoque de eo fama perlata est. Notitiamque eam 12
brevi apud regem liberaliter dextereque obeundo officia in fa-
miliaris amicitiæ adduxerat iura, ut publicis pariter ac privatis
consiliis belli domique interesset, et per omnia expertus po-
stremo tutor etiam liberis regis testamento institueretur.

Regnavit Ancus annos quattuor et viginti, cuilibet su- **35**
periorum regum belli pacisque et artibus et gloria par. Iam
filii prope puberem ætatem erant. Eo magis Tarquinius
instare, nt quam primum comitia regi creando fierent. Quibus 2
indictis, sub tempus pueros venatum ablegavit. Isque primus
et petisse ambitiose regnum et orationem dicitur habuisse ad
conciliandos plebis animos compositam. Quum se non rem 3
novam petere, quippe qui non primus, quod quispiam indig-
nari mirarive possit, sed tertius Romæ peregrinus regnum
affectet; et Tatium non ex peregrino solum sed etiam ex
hoste regem factum, et Numam ignarum urbis, non petentem,
in regnum ultro accitum; se, ex quo sui potens fuerit, Romam 4
cum coniuge ac fortunis omnibus commigrasse; maiorem partem
ætatis eius, qua civilibus officiis fungantur homines, Romæ

5 se quam in vetere patria vixisse; domi militiæque sub haud
pænitendo magistro, ipso Anco rege, Romana se iura, Ro-
manos ritus didicisse; obsequio et observantia in regem cum
omnibus, benignitate erga alios cum rege ipso certasse;
6 — hæc eum haud falsa memorantem ingenti consensu
populus Romanus regnare iussit. Ergo virum cetera egregium
secuta, quam in petendo habuerat, etiam regnantem ambitio
est; nec minus regni sui firmandi quam augendæ rei publicæ
memor, centum in patres legit, qui deinde minorum gentium
sunt appellati, factio haud dubia regis, cuius beneficio in
curiam venerant.
7 Bellum primum cum Latinis gessit, et oppidum ibi Apiolas
vi cepit; prædaque inde maiore, quam quanta belli fama
fuerat, revecta, ludos opulentius instructiusque quam priores
8 reges fecit. Tunc primum circo, qui nunc maximus dicitur,
designatus locus est. Loca divisa patribus equitibusque, ubi
9 spectacula sibi quisque facerent; fori appellati; spectavere
furcis duodenos ab terra spectacula alta sustinentibus pedes.
Ludicrum fuit equi pugilesque, ex Etruria maxime acciti.
Sollemnes deinde annui mansere ludi, Romani magnique varie
10 appellati. Ab eodem rege et circa forum privatis ædificanda
36 divisa sunt loca; porticus tabernæque factæ. Muro quoque
lapideo circumdare urbem parabat, quum Sabinum bellum coeptis
intervenit. Adeoque ea subita res fuit, ut prius Anienem
transirent hostes, quam obviam ire ac prohibere exercitus
2 Romanus posset. Itaque trepidatum Romæ est; et primo
dubia victoria, magna utrinque cæde pugnatum est. Reductis
deinde in castra hostium copiis, datoque spatio Romanis ad
comparandum de integro bellum, Tarquinius, equitem maxime
suis deesse viribus ratus, ad Ramnes, Titienses, Luceres, quas
centurias Romulus scripserat, addere alias constituit suoque
3 insignes relinquere nomine. Id quia inaugurato Romulus
fecerat, negare Attus Navius, inclitus ea tempestate augur,
neque mutari neque novum constitui, nisi aves addixissent,
4 posse. Ex eo ira regi mota; eludensque artem, ut ferunt,

„Agedum“ inquit, „divine tu, inaugura, fierine possit, quod
nunc ego mente concipio.“ Quum ille augurio rem expertus
profecto futuram dixisset, „Atqui hoc animo agitavi“ inquit,
„te novacula cotem discissurum. Cape hæc et perage, quod
aves tuæ fieri posse portendunt.“ Tum illum haud cunc-
tanter discidisse cotem ferunt. Statua Atti capite velato, 5
quo in loco res acta est, in comitio in gradibus ipsis ad
lævam curiæ fuit; cotem quoque eodem loco sitam fuisse
memorant, ut esset ad posteros miraculi eius monumentum.
Auguriis certe sacerdotioque augurum tantus honos accessit, 6
ut nihil belli domique postea nisi auspicato gereretur, concilia
populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admi-
sissent, dirimerentur. Neque tum Tarquinius de equitum cen- 7
turiis quicquam mutavit; numero alterum tantum adiecit, ut
mille et octingenti equites in tribus centuriis essent. Poste-
riores modo sub iisdem nominibus, qui additi erant, appellati
sunt; quas nunc, quia geminatæ sunt, sex vocant centurias.

Hac parte copiarum aucta iterum cum Sabinis confligitur. **37**
Sed præterquam quod viribus creverat Romanus exercitus,
ex occulto etiam additur dolus, missis, qui magnam vim lig-
norum, in Anienis ripa iacentem, ardentem in flumen conii-
cerent; ventoque iuvante accensa ligna et pleraque in ratibus
impacta sublicis quum hærerent, pontem incendunt. Ea quoque 2
res in pugna terrorem attulit Sabinis, et fusis eadem fugam
impediit, multique mortales, quum hostem effugissent, in flumine
ipso periere; quorum fluitantia arma ad urbem cognita in
Tiberi prius pæne, quam nuntiari posset, insignem victoriam
fecere. Eo proelio præcipua equitum gloria fuit; utrinque 3
ab cornibus positos, quum iam pelleretur media peditum suorum
acies, ita incurrisse ab latebribus ferunt, ut non sisterent modo
Sabinas legiones ferociter instantes cedentibus, sed subito in
fugam averterent. Montes effuso cursu Sabini petebant, et 4
pauci tenuere; maxima pars, ut ante dictum est, ab equitibus
in flumen acti sunt. Tarquinius, instandum perterritis ratus, 5
præda captivisque Romam missis, spoliis hostium (id votum

Vulcano erat) ingenti cumulo accensis, pergit porro in agrum
6 Sabinum exercitum inducere; et quanquam male gesta res
erat, nec gesturos melius sperare poterant, tamen, quia consulendi
res non dabat spatium, iere obviam Sabini tumultuario
milite; iterumque ibi fusi, perditis iam prope rebus, pacem
38 petiere. Collatia, et quicqnid citra Collatiam agri erat, Sabinis
ademptum; Egerius (fratris hic filius erat regis) Collatiæ in
2 præsidio relictus. Deditosque Collatinos ita accipio, eamque
deditionis formulam esse. Rex interrogavit: „Estisne vos
legati oratoresque missi a populo Collatino, ut vos populumque
Collatinum dederetis?“ — „Sumus.“ — „Estne populus Collatinus
in sua potestate?“ — „Est.“ — „Deditisne vos populumque
Collatinum, urbem, agros, aquam, terminos, delubra,
utensilia, divina humanaque omnia, in meam populique Romani
dicionem?“ — „Dedimus.“ — „At ego recipio.“

3 Bello Sabino perfecto Tarquinius triumphans Romam
4 redit. Inde Priscis Latinis bellum fecit; ubi nusquam ad
universæ rei dimicationem ventum est; ad singula oppida
circumferendo arma omne nomen Latinum domuit. Corniculum,
Ficulea vetus, Cameria, Crustumerium, Ameriola, Medullia,
Nomentum, hæc de Priscis Latinis aut qui ad Latinos defe-
5 cerant, capta oppida. Pax deinde est facta. Maiore inde
animo pacis opera inchoata, quam quanta mole gesserat bella,
ut non quietior populus domi esset quam militiæ fuisset.
6 Nam et muro lapideo, cuius exordium operis Sabino bello
turbatum erat, urbem, qua nondum munierat, cingere parat,
et infima urbis loca circa forum aliasque interiectas collibus
convalles, quia ex planis locis haud facile evehebant aquas,
7 cloacis fastigio in Tiberim ductis siccat, et aream ad ædem
in Capitolio Iovis, quam voverat bello Sabino, iam præsagiente
animo futuram olim amplitudinem loci, occupat fundamentis.

39 Eo tempore in regia prodigium visu eventuque mirabile
fuit. Puero dormienti, cui Servio Tullio fuit nomen, caput
2 arsisse ferunt multorum in conspectu; plurimo igitur clamore

inde ad tantæ rei miraculum orto, excitos reges, et quum quidam
familiarium aquam ad restinguendum ferret, ab regina retentum,
sedatoque eam tumultu moveri vetuisse puerum, donec sua
sponte experrectus esset; mox cum somno et flammam abisse.
Tum abducto in secretum viro Tanaquil „Viden' tn puerum 3
hunc“ inquit, „quem tam humili cultu educamus? Scire licet
hunc lumen quondam rebus nostris dubiis futurum præsi-
diumque regiæ afflictæ; proinde materiam ingentis publice
privatimque decoris omni indulgentia nostra nntriamus.“
Inde puerum liberum loco coeptum haberi erudirique artibus, 4
quibus ingenia ad magnæ fortunæ cultum excitantur. Evenit
facile, quod diis cordi est. Iuvenis evasit vere indolis regiæ,
nec, quum quæreretur gener Tarquinio, quisquam Romanæ
inventutis nlla arte conferri potuit, filiamque ei suam rex
despondit. Hic quacunque de causa tantus illi honos habitns 5
credere prohibet, serva natum eum parvumque ipsum servisse.
Eorum magis sententiæ sum, qui, Corniculo capto, Ser. Tullii,
qui princeps in illa urbe fuerat, gravidam viro occiso nxorem,
quum inter reliquas captivas cognita esset, ob unicam nobili-
tatem ab regina Romana prohibitam ferunt servitio partum
Romæ edidisse Prisci Tarquinii domo; inde tanto beneficio 6
et inter mulieres familiaritatem auctam et puerum, ut in
domo a parvo eductum, in caritate atque honore fuisse; for-
tunam matris, quod capta patria in hostium manus venerit,
ut serva uatus crederetur, fecisse.

Duodequadragesimo ferme anno, ex quo regnare coeperat **40**
Tarquinius, non apud regem modo, sed apud patres plebemque
longe maximo honore Ser. Tullius erat. Tum Anci filii duo 2
etsi antea semper pro indignissimo habuerant, se patrio regno
tutoris fraude pulsos, regnare Romæ advenam non modo
vicinæ sed ne Italicæ quidem stirpis, tum impensius iis indig-
nitas crescere, si ne ab Tarquinio quidem ad se rediret reg-
num, sed præceps inde porro ad servitia caderet, ut in eadem 3
civitate post centesimnm fere annum, quod Romulus, deo pro-
gnatus, deus ipse, tenuerit regnum, donec in terris fuerit, id

servus serva natus possideat. Quum commune Romani nominis,
tum præcipue id domus suæ dedecus fore, si, Anci regis
virili stirpe salva, non modo advenis, sed servis etiam regnum
4 Romæ pateret. Ferro igitur eam arcere contumeliam statuunt;
sed et iniuriæ dolor in Tarquinium ipsum magis quam in
Servium eos stimulabat, et [quia] gravior ultor cædis, si super-
esset, rex futurus erat quam privatus; tum, Servio occiso,
quemcunque alium generum delegisset, eundem regni heredem
5 facturus videbatur; ob hæc ipsi regi insidiæ parantur. Ex
pastoribus duo ferocissimi delecti ad facinus, quibus consueti
erant uterque agrestibus ferramentis, in vestibulo regiæ, quam
potuere tumultuosissimæ specie rixæ in se omnes apparitores
regios convertunt; inde, quum ambo regem appellarent clamorque
eorum penitus in regiam pervenisset, vocati ad regem pergunt.
6 Primo uterque vociferari et certatim alter alteri obstrepere;
coerciti ab lictore et iussi in vicem dicere tandem obloqui
7 desistunt; unus rem ex composito orditur. Quum intentus in
eum se rex totus averteret, alter elatam securim in caput
deiecit, relictoque in vulnere telo ambo se foras eiiciunt.

41 Tarquinium moribundum quum, qui circa erant, excepissent,
illos fugientes lictores comprehendunt. Clamor inde concur-
susque [populi,] mirantium, quid rei esset. Tanaquil inter tu-
multum claudi regiam iubet, arbitros eiicit. Simul, quæ
curando vulneri opus sunt, tanquam spes subesset, sedulo
comparat, simul, si destituat spes, alia præsidia molitur.
2 Servio propere accito quum pæne exsanguem virum ostendisset,
dextram tenens orat, ne inultam mortem soceri, ne socrum
3 inimicis ludibrio esse sinat. „Tuum est“ inquit, „Servi, si
vir es, regnum, non eorum, qui alienis manibus pessimum
facinus fecere. Erige te deosque duces sequere, qui clarum
hoc fore caput divino quondam circumfuso igni portenderunt.
Nunc te illa cælestis excitet flamma; nunc expergiscere vere.
Et nos peregrini regnavimus; qui sis, non unde natus sis,
reputa. Si tua re subita consilia torpent, at tu mea sequere.“
4 Quum clamor impetusque multitudinis vix sustineri posset, ex

superiore parte ædium per fenestras in novam viam versas
(habitabat enim rex ad Iovis Statoris) populum Tanaquil
alloquitur. Iubet bono animo esse; sopitum fuisse regem 5
subito ictu; ferrum haud alte in corpus descendisse; iam ad
se redisse; inspectum vulnus absterso cruore; omnia salubria
esse; confidere, prope diem ipsum eos visuros; interim Ser.
Tullio iubere populum dicto audientem esse; eum iura reddi-
turum obiturumque alia regis munia esse. Servius cum trabea 6
et lictoribus prodit, ac sede regia sedens alia decernit, de
aliis consulturum se regem esse simulat. Itaque per aliquot
dies, quum iam exspirasset Tarquinius, celata morte, per spe-
ciem alienæ fungendæ vicis suas opes firmavit; tum demum
palam factum est comploratione in regia orta. Servius, præsidio
firmo munitus, primus iniussu populi, voluntate patrum reg-
navit. Anci liberi iam tum, quum, comprensis sceleris mini- 7
stris, vivere regem et tantas esse opes Servii nuntiatum est,
Suessam Pometiam exsulatum ierant. Nec iam publicis magis **42**
consiliis Servius quam privatis munire opes, et, ne, qualis
Anci liberum animus adversus Tarquinium fuerat, talis adversus
se Tarquinii liberum esset, duas filias iuvenibus regiis, Lucio
atque Arrunti Tarquiniis iungit; nec rupit tamen fati necessi- 2
tatem humanis consiliis, quin invidia regni etiam inter dome-
sticos infida omnia atque infesta faceret.

Peropportune ad præsentis quietem status bellum cum
Veientibus (iam enim indutiæ exierant) aliisque Etruscis
sumptum. In eo bello et virtus et fortuna enituit Tullii; 3
fusoque ingenti hostium exercitu, haud dubius rex, seu patrum
seu plebis animos periclitaretur, Romam rediit. Aggrediturque 4
inde ad pacis longe maximum opus, ut, quemadmodum Numa
divini auctor iuris fuisset, ita Servium conditorem omnis in
civitate discriminis ordinumque, quibus inter gradus dignitatis
fortunæque aliquid interlucet, posteri fama ferrent. Censum 5
enim instituit, rem saluberrimam tanto futuro imperio, ex quo
belli pacisque munia non viritim, ut ante, sed pro habitu
pecuniarum fierent; tum classes centuriasque et hunc ordinem

43 ex censu descripsit, vel paci decorum vel bello. Ex iis, qui
centum millium æris aut maiorem censum haberent, octoginta
2 confecit centurias, quadragenas seniorum ac iuniorum; prima
classis omnes appellati; seniores ad urbis custodiam ut præsto
essent, iuvenes ut foris bella gererent. Arma his imperata
galea, clipeum, ocreæ, lorica, omnia ex ære, hæc, ut tegu-
menta corporis essent, tela in hostem hastaque et gladius.
3 Additæ huic classi duæ fabrum centuriæ, quæ sine armis
stipendia facerent; datum munus, ut machinas in bello ferrent.
4 Secunda classis intra centum usque ad quinque et septuaginta
millium censum instituta, et ex iis, senioribus iunioribusque,
viginti conscriptæ centuriæ; arma imperata scutum pro clipeo
5 et præter loricam omnia eadem. Tertiæ classis quinqua-
ginta millium censum esse voluit; totidem centuriæ et hæ,
eodemque discrimine ætatium factæ; nec de armis quicquam
6 mutatum; ocreæ tantum ademptæ. In quarta classe census
quinque et viginti millium; totidem centuriæ factæ, arma
7 mutata; nihil præter hastam et verutum datum. Quinta
classis aucta; centuriæ triginta factæ; fundas lapidesque mis-
siles hi secum gerebant. In his accensi, cornicines tubicinesque
in tres centurias distributi. Undecim millibus hæc classis
8 censebatur. Hoc minor census reliquam multitudinem habuit;
inde una centuria facta est, immunis militia. Ita pedestri
exercitu ornato distributoque, equitum ex primoribus civitatis
9 duodecim scripsit centurias; sex item alias centurias, tribus
ab Romulo institutis, sub iisdem, quibus inauguratæ erant,
nominibns fecit. Ad equos emendos dena millia æris ex
publico data, et, quibus equos alerent, viduæ attributæ, quæ
bina millia æris in annos singulos penderent. Hæc omnia
10 in dites a pauperibus inclinata onera. Deinde est honos
additus. Non enim, ut ab Romulo traditum ceteri servaverant
reges, viritim suffraginm eadem vi eodemque iure promisce
omnibus datum est; sed gradus facti, ut neque exclusus quis-
quam suffragio videretur et vis omnis penes primores civitatis
esset; equites enim vocabantur primi, octoginta inde primæ

classis centnriæ [primum peditum vocabantur]; ibi si variaret, 11
quod raro incidebat, ut secundæ classis vocarentur, nec fere
unquam infra ita descenderent, ut ad infimos pervenirent.
Nec mirari oportet, hunc ordinem, qui uuuc est post expletas 12
quinque et triginta tribus, duplicato earum uumero centuriis
iuniorum seniorumque, ad institutam ab Ser. Tullio summam
non couvenire. Quadrifariam enim urbe divisa regionibus 13
collibusque, qui habitabantur, partes eas tribus appellavit,
ut ego arbitror, a tributo; nam eius quoque æqualiter ex
censu conferendi ab eodem inita ratio est; neque eæ tribus
ad centuriarum distributionem uumerumque quicquam pertinuere.

Ceusu perfecto, quem maturaverat metu legis de iucensis 44
latæ cum vinculorum minis mortisque, edixit, ut omues cives
Romani, equites peditesque, in suis quisque centuriis, in campo
Martio prima luce adessent. Ibi instructum exercitum omnem 2
suovetaurilibus lustravit, idque conditum lustrum appellatum,
quia is ceusendo finis factus est. Millia octoginta co lustro
civium censa dicuntur; adiicit scriptorum antiquissimus Fabius
Pictor, eorum, qui arma ferre possent, eum numerum fuisse.
Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda visa est. 3
Addit duos colles, Quirinalem Viminalemque; inde deinceps
auget Esquiliis; ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat;
aggere et fossis et muro circumdat urbem; ita pomoerium
profert. Pomoerium verbi vim solam intuentes postmoerium 4
interpretantur esse; est autem magis circamoerium, locus,
quem iu condeudis urbibus quondam Etrusci, qua murum
ducturi erant, certis circa termiuis inaugurato consecrabant,
ut neque interiore parte ædificia moenibus continuarentur,
quæ nunc vulgo etiam coniuuguut, et extrinsecus puri aliquid
ab humano cultu pateret soli. Hoc spatium, quod neque 5
habitari neque arari fas erat, nou magis quod post murum
esset, quam quod murus post id, pomocrium Romani appellarunt;
et in urbis incremento semper, quantum moenia processura
erant, tautum termini hi consecrati proferebahtur.

45 Ancta civitate magnitudine urbis, formatis omnibus domi
et ad belli et ad pacis usus, ne semper armis opes acquire-
rentur, consilio augere imperium conatus est, simul et aliqnod
2 addere urbi decus. Iam tum erat inclitum Dianæ Ephesiæ
fanum; id communiter a civitatibus Asiæ factum, fama
ferebat. Eum consensum deosqne consociatos laudare mire
Servius inter proceres Latinorum, cum quibus pnblice priva-
timque hospitia amicitiasque de industria iunxerat. Sæpe
iterando eadem perpnlit tandem, ut Romæ fanum Dianæ
3 populi Latini cum populo Romano facerent. Ea erat con-
fessio, capnt rerum Romam esse, de quo toties armis certatum
fuerat. Id quanquam omissum iam ex omnium cura Lati-
norum ob rem toties infeliciter tentatam armis videbatur,
uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio imperii
4 recnperandi. Bos in Sabinis nata cuidam patri familiæ dicitur
miranda magnitudine ac specie; fixa per multas ætates cornua
in vestibulo templi Dianæ monnmentum ei fuere miraculo.
5 Habita, nt erat, res prodigii loco est, et cecinere vates, cnius
civitatis eam civis Dianæ immolasset, ibi fore imperium;
6 idque carmen pervenerat ad antistitem fani Dianæ. Sabinus,
ut prima apta dies sacrificio visa est, bovem Romam actam
deducit ad fanum Dianæ et ante aram statuit. Ibi antistes
Romanus, quum eum magnitudo victimæ celebrata fama mo-
visset, memor responsi Sabinum ita alloquitur: „Quidnam tu,
hospes, paras?“ inquit, „inceste sacrificium Dianæ facere?
Quin tu ante vivo perfunderis flnmine? infima valle præfluit
7 Tiberis.“ Religione tactns hospes, qui omnia, ut prodigio
responderet eventns, cuperet rite facta, extemplo descendit
ad Tiberim; interea Romanus immolat Dianæ bovem. Id mire
gratum regi atque civitati fuit.

46 Servius quanquam iam usu haud dubie regnum posse-
derat, tamen, quia interdum iactari voces a iuvene Tarquinio
audiebat, se iniussu populi regnare, conciliata prius voluntate
plebis agro capto ex hostibus viritim diviso, ausus est ferre
ad populum, vellent iuberentne se regnare; tantoque consensu,
2 quanto haud quisquam alius ante, rex est declaratus. Neque

ea res Tarquinio spem affectandi regni minuit; immo eo impensius, quia de agro plebis adversa patrum voluntate senserat agi, criminandi Servii apud patres crescendique in curia sibi occasionem datam ratus est, et ipse iuvenis ardentis animi et domi uxore Tullia inquietum animum stimulante.
Tulit enim et Romana regia sceleris tragici exemplum, ut 3
tædio regum maturior veniret libertas ultimumque regnum
esset, quod scelere partum foret. Hic L. Tarquinius (Prisci 4
Tarquinii regis filius neposne fuerit, parum liquet; pluribus
tamen auctoribus filium ediderim) fratrem habuerat Arruntem
Tarquinium, mitis ingenii iuvenem. His duobus, ut ante 5
dictum est, duæ Tulliæ, regis filiæ, nupserant, et ipsæ longe
dispares moribus. Forte ita inciderat, ne duo violenta ingenia
matrimonio iungerentur, fortuna, credo, populi Romani, quo
diuturnius Servii regnum esset constituique civitatis mores 6
possent. Angebatur ferox Tullia, nihil materiæ in viro neque
ad cupiditatem neque ad audaciam esse; tota in alterum aversa
Tarquinium eum mirari, eum virum dicere ac regio sanguine
ortum; spernere sororem, quod virum nacta muliebri cessaret
audacia. Contrahit celeriter similitudo eos, ut fere fit malum 7
malo aptissimum; sed initium turbandi omnia a femina ortum
est. Ea secretis viri alieni assuefacta sermonibus nullis verborum contumeliis parcere de viro ad fratrem, de sorore ad virum; et se rectius viduam et illum cælibem futurum fuisse, contendere, quam cum impari; nunc elanguescendum aliena
ignavia esse; si sibi eum, quo digna esset, dii dedissent virum, 8
domi se prope diem visuram regnum fuisse, quod apud patrem
videat. Celeriter adolescentem suæ temeritatis implet. Arruns[1])
Tarquinius et Tullia minor, prope continuatis funeribus quum 9
domos vacuas novo matrimonio fecissent, iunguntur nuptiis,
magis non prohibente Servio quam approbante. Tum vero **47**
in dies infestior Tullii senectus, infestius coepit regnum esse; iam enim ab scelere ab aliud spectare mulier scelus. Nec nocte nec interdiu virum conquiescere pati, ne gratuita præter-

[1]) Livius scribere debuit L. Tarquinius.

2 ita parricidia essent: non sibi defuisse, cui nupta diceretur,
nec, cum quo tacita serviret; defuisse, qui se regno dignum
putaret, qui meminisset, se esse Prisci Tarquinii filium, qui
3 habere quam sperare regnum mallet. „Si tu is es, cui nuptam
esse me arbitror, et virum et regem appello; sin minus, eo
nunc peius mutata res est, quod istic cum ignavia est scelus.
4 Quin accingeris? Non tibi ab Corintho nec ab Tarquiniis,
ut patri tuo, peregrina regna moliri necesse est; dii te penates
patriique et patris imago et domus regia et in domo regale
5 solium et nomen Tarquinium creat vocatque regem. Aut si
ad hæc parum est animi, quid frustraris civitatem? quid te
ut regium iuvenem conspici sinis? Facesse hinc Tarquinios
aut Corinthum; devolvere retro ad stirpem, fratris similior
6 quam patris.“ His aliisque increpando iuvenem instigat, nec
conquiescere ipsa potest, si, quum Tanaquil, peregrina mulier,
tantum moliri potuisset animo, ut duo continua regna viro
ac deinceps genero dedisset, ipsa, regio semine orta, nullum
7 momentum in dando adimendoque regno faceret. His mulie-
bribus instinctus furiis Tarquinius circumire et prensare mi-
norum maxime gentium patres; admonere paterni beneficii
ac pro eo gratiam repetere; allicere donis iuvenes; quum de
se ingentia pollicendo, tum regis criminibus omnibus locis
8 crescere. Postremo, ut iam agendæ rei tempus visum est,
stipatus agmine armatorum in forum irrupit. Inde, omnibus
perculsis pavore, in regia sede pro curia sedens, patres in
curiam per præconem ad regem Tarquinium citari iussit.
9 Convenere extemplo, alii iam ante ad hoc præparati, alii
metu, ne non venisse fraudi esset, novitate ac miraculo atto-
10 niti et iam de Servio actum rati. Ibi Tarquinius maledicta
ab stirpe ultima orsus: „Servum servaque natum post mortem
indignam parentis sui, non interregno, ut antea, inito, non comitiis
habitis, non per suffragium populi, non auctoribus patribus, muliebri
11 dono regnum occupasse. Ita natum, ita creatum regem, fautorem
infimi generis hominum, ex quo ipse sit, odio alienæ hone-
statis ereptum primoribus agrum sordidissimo cuique divisisse;

omnia onera, quæ communia quondam fuerint, inclinasse in 12
primores civitatis; instituisse censum, ut insignis ad invidiam
locupletiorum fortuna esset et parata, unde, ubi vellet, egen-
tissimis largiretur." Huic orationi Servius quum intervenisset 48
trepido nuntio excitatus, extemplo a vestibulo curiæ magna
voce „Quid hoc" inquit, „Tarquini, rei est? qua tu audacia
me vivo vocare ausus es patres aut in sede considere mea?"
Quum ille ferociter ad hæc, se patris sui tenere sedem, multo, 2
quam servum, potiorem filium regis regni heredem; satis illum
diu per licentiam eludentem insultasse dominis, clamor ab
utriusque fautoribus oritur et concursus populi fiebat in curiam,
apparebatque, regnaturum, qui vicisset. Tum Tarquinius, 3
necessitate iam ipsa cogente ultima audere, multo et ætate
et viribus validior, medium arripit Servium elatumque e curia
in inferiorem partem per gradus deiicit; inde ad cogendum
senatum in curiam redit. Fit fuga regis apparitorum atque 4
comitum; ipse prope exsanguis ab iis, qui missi ab Tarquinio
fugientem consecuti erant, interficitur. Creditur, quia non 5
abhorret a cetero scelere, admonitu Tulliæ id factum.
Carpento certe, id quod satis constat, in forum invecta nec
reverita coetum virorum evocavit virum e curia, regemque
prima appellavit. A quo facessere iussa ex tanto tumultu, 6
quum regio comitatu se domum reciperet pervenissetque ad
summum Cyprium vicum, ubi Dianium nuper fuit, flectenti
carpentum dextra in Urbium clivum, ut in collem Esquiliarum
eveheretur, restitit pavidus atque inhibuit frenos is, qui iumenta
agebat, iacentemque dominæ Servium trucidatum ostendit.
Foedum inhumanumque inde traditur scelus, monumentoque 7
locus est: Sceleratum vicum vocant, quo amens, agitan-
tibus furiis sororis ac viri, Tullia per patris corpus carpentum
egisse fertur, partemque sanguinis ac cædis paternæ cruento
vehiculo, contaminata ipsa respersaque, tulisse ad penates suos
virique sui, quibus iratis malo regni principio similes prope
diem exitus sequerentur.

8 Ser. Tullius regnavit annos quattuor et quadraginta ita, ut bono etiam moderatoque succedenti regi difficilis æmulatio esset; ceterum id quoque ad gloriam accessit, quod cum
9 illo simul iusta ac legitima regna occiderunt. Id ipsum tam mite ac tam moderatum imperium tamen, quia unius esset, deponere eum in animo habuisse, quidam auctores sunt, ni scelus intestinum liberandæ patriæ consilia agitanti intervenisset.

49 Inde L. Tarquinius regnare occepit, cui Superbo cognomen facta indiderunt, quia socerum gener sepultura prohi-
2 buit, Romulum quoque insepultum perisse dictitans, primoresque patrum, quos Servii rebus favisse credebat, interfecit; conscius deinde, male quærendi regni ab se ipso adversus
3 se exemplum capi posse, armatis corpus circumsæpsit; neque enim ad ius regni quicquam præter vim habebat, ut qui neque
4 populi iussu neque auctoribus patribus regnaret. Eo accedebat, ut in caritate civium nihil spei reponenti metu regnum tutandum esset. Quem ut pluribus incuteret, cognitiones capitalium
5 rerum sine consiliis per se solus exercebat, perque eam causam occidere, in exsilium agere, bonis multare poterat non suspectos modo aut invisos, sed unde nihil aliud quam prædam sperare
6 posset. Præcipue ita patrum numero imminuto, statuit nullos in patres legere, quo contemptior paucitate ipsa ordo esset,
7 minusque per se nihil agi indignarentur. Hic enim regum primus traditum a prioribus morem de omnibus senatum consulendi solvit; domesticis consiliis rem publicam administravit; bellum, pacem, foedera, societates per se ipse, cum quibus
8 voluit, iniussu populi ac senatus, fecit diremitque. Latinorum sibi maxime gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opibus tutior inter cives esset, neque hospitia modo cum primoribus
9 eorum, sed affinitates quoque iungebat. Octavio Mamilio Tusculano (is longe princeps Latini nominis erat, si famæ credimus, ab Ulixe deaque Circa oriundus) ei Mamilio filiam nuptum dat, perque eas nuptias multos sibi cognatos amicosque eius conciliat.

Iam magna Tarquinii auctoritas inter Latinorum proceres **50**
erat, quum in diem certam, ut ad lucum Ferentinæ conveniant,
indicit; esse, quæ agere de rebus communibus velit. Con- 2
veniunt frequentes prima luce; ipse Tarquinius diem quidem
servavit, sed paulo ante, quam sol occideret, venit. Multa ibi
toto die in concilio variis iactata sermonibus erant. Turnus 3
Herdonius ab Aricia ferociter in absentem Tarquinium erat
invectus. „Haud mirum esse Superbo inditum Romæ cognomen.“
(Iam enim ita clam quidem mussitantes, vulgo tamen eum
appellabant.) „An quicquam superbius esse quam ludificari
sic omne nomen Latinum? Principibus longe a domo excitis, 4
ipsum, qui concilium indixerit, non adesse. Tentari profecto
patientiam, ut, si iugum acceperint, obnoxios premat. Cui
enim non apparere, affectare eum imperium in Latinos?
Quod si sui bene crediderint cives, aut si creditum illud 5
et non raptum parricidio sit, credere et Latinos, quanquam
ne sic quidem alienigenæ, debere; sin suos eius pæniteat, 6
quippe qui alii super alios trucidentur, exsulatum eant, bona
amittant, quid spei melioris Latinis portendi? Si se audiant,
domum suam quemque inde abituros neque magis observaturos
diem concilii, quam ipse, qui indixerit, observet.“ Hæc atque 7
alia eodem pertinentia seditiosus facinorosusque homo hisque
artibus opes domi nactus quum maxime dissereret, intervenit
Tarquinius. Is finis orationi fuit; aversi omnes ad Tar- 8
quinium salutandum. Qui, silentio facto, monitus a proximis,
ut purgaret se, quod id temporis venisset, disceptatorem ait
se sumptum inter patrem et filium, cura reconciliandi eos in
gratiam moratum esse, et, quia ea res exemisset illum diem,
postero die acturum, quæ constituisset. Ne id quidem ab 9
Turno tulisse tacitum ferunt; dixisse enim, nullam breviorem
esse cognitionem quam inter patrem et filium, paucisque transigi
verbis posse: ni pareat patri, habiturum infortunium esse.
Hæc Aricinus in regem Romanum increpans ex concilio abiit. **51**
Quam rem Tarquinius aliquanto, quam videbatur, ægrius
ferens confestim Turno necem machinatur, ut eundem terrorem,

2 quo civium animos domi oppresserat, Latinis iniiceret. Et quia
pro imperio palam interfici non poterat, oblato falso crimine
insontem oppressit. Per adversæ factionis quosdam Aricinos
servum Turni auro corrupit, ut in deversorium eius vim
3 magnam gladiorum inferri clam sineret. Ea quum una nocte
perfecta essent, Tarquinius, paulo ante lucem accitis ad se
principibus Latinorum, quasi re nova perturbatus, moram suam
hesternam, velut deorum quadam providentia illatam, ait saluti
4 sibi atque illis fuisse. Ab Turno diei sibi et primoribus popu-
lorum parari necem, ut Latinorum solus imperium teneat.
Aggressurum fuisse hesterno die in concilio; dilatam rem esse,
5 quod auctor concilii afuerit, quem maxime peteret. Inde illam
absentis insectationem esse natam, quod morando spem desti-
tuerit. Non dubitare, si vera deferantur, quin prima luce,
ubi ventum in concilium sit, instructus eum coniuratorum manu
6 armatusque venturus sit. Dici gladiorum ingentem esse nu-
merum ad eum convectum. Id vanum necne sit, extemplo
sciri posse. Rogare eos, ut inde secum ad Turnum veniant.
7 Suspectam fecit rem et ingenium Turni ferox et oratio hesterna
et mora Tarquinii, quod videbatur ob eam differri cædes
potuisse. Eunt inclinatis quidem ad credendum animis, tamen,
8 nisi gladiis deprehensis, cetera vana existimaturi. Ubi est
eo ventum, Turnum ex somno excitatum circumsistunt custodes;
comprehensisque servis, qui caritate domini vim parabant,
quum gladii abditi ex omnibus locis deverticuli protraherentur,
enimvero manifesta res visa, iniectæque Turno catenæ; et
confestim Latinorum concilium magno cum tumultu advocatur.
9 Ibi tam atrox invidia orta est gladiis in medio positis, ut
indicta causa, novo genere leti, deiectus ad caput aquæ
Ferentinæ, crate superne iniecta saxisque congestis, mergeretur.
52 Revocatis deinde ad concilium Latinis Tarquinius collauda-
tisque, qui Turnum novantem res pro manifesto parricidio
2 merita poena affecissent, ita verba fecit: Posse quidem se
vetusto iure agere, quod, quum omnes Latini ab Alba oriundi
sint, [in] eo foedere teneantur, quo ab Tullo res omnis Albana

cum coloniis suis in Romanum cesserit imperium; ceterum se 3
utilitatis [id] magis omnium causa censere, ut renovetur id
foedus, secundaque potius fortuna populi Romani ut participes
Latini fruantur, quam urbium excidia vastationesque agrorum,
quas Anco prius, patre deinde suo regnante perpessi sint,
semper aut exspectent aut patiantur. Haud difficulter per- 4
suasum Latinis, quanquam in eo foedere superior Romana
res erat; ceterum et capita nominis Latini stare ac sentire
cum rege videbant, et Turnus sui cuique periculi, si adver-
satus esset, recens erat documentum. Ita renovatum foedus, 5
indictumque iunioribus Latinorum, ut ex foedere die certa
ad lucum Ferentinæ armati frequentes adessent. Qui ubi ad 6
edictum Romani regis ex omnibus populis convenere, ne ducem
suum neve secretum imperium propriave signa haberent,
miscuit manipulos ex Latinis Romanisque, ut ex binis singulos
faceret binosque ex singulis; ita geminatis manipulis centu-
riones imposuit.

Nec, ut iniustus in pace rex, ita dux belli pravus fuit; **53**
quin ea arte æquasset superiores reges, ni degeneratum in
aliis huic quoque decori offecisset. Is primus Volscis bellum 2
in ducentos amplius post suam ætatem annos movit, Sues-
samque Pometiam ex iis vi cepit. Ubi quum divendenda 3
præda quadraginta talenta argenti refecisset, concepit animo
eam amplitudinem Iovis templi, quæ digna deum homi-
numque rege, quæ Romano imperio, quæ ipsius etiam loci
maiestate esset; captivam pecuniam in ædificationem eius
templi seposuit.

Excepit deinde eum lentius spe bellum, quo Gabios, pro- 4
pinquam urbem, nequicquam vi adortus, quum obsidendi quoque
urbem spes pulso a moenibus adempta esset, postremo minime
arte Romana, fraude ac dolo, aggressus est. Nam quum, velut 5
posito bello, fundamentis templi iaciendis aliisque urbanis ope-
ribus intentum se esse simularet, Sextus filius eius, qui minimus
ex tribus erat, transfugit ex composito Gabios, patris in se
sævitiam intolerabilem conquerens. „Iam ab alienis in suos 6

vertisse superbiam, et liberorum quoque eum frequentiæ tædere, ut, quam in curia solitudinem fecerit, domi quoque faciat, ne quam stirpem, ne quem heredem regni relinquat.
7 Se quidem inter tela et gladios patris elapsum nihil usquam sibi tutum nisi apud hostes L. Tarquinii credidisse. Nam ne errarent, manere iis bellum, quod positum simuletur, et per
8 occasionem eum incautos invasurum. Quodsi apud eos supplicibus locus non sit, pererraturum se omne Latium, Volscosque [se] inde et Æquos et Hernicos petiturum, donec ad eos perveniat, qui a patrum crudelibus atque impiis suppliciis tegere liberos
9 sciant. Forsitan etiam ardoris aliquid ad bellum armaque se adversus superbissimum regem ac ferocissimum populum inven-
10 turum.“ Quum, si nihil morarentur, infensus ira porro inde abiturus videretur, benigne ab Gabinis excipitur. Vetant mirari, si, qualis in cives, qualis in socios, talis ad ultimum
11 in liberos esset; in se ipsum postremo sæviturum, si alia desint. Sibi vero gratum adventum eius esse, futurumque credere brevi, ut illo adiuvante a portis Gabinis sub Romana
54 moenia bellum transferatur. Inde in consilia publica adhiberi. Ubi quum de aliis rebus assentire se veteribus Gabinis diceret, quibus eæ notiores essent, ipse identidem belli auctor esse et in eo sibi præcipuam prudentiam assumere, quod utriusque populi vires nosset sciretque, invisam profecto superbiam regiam civibus esse, quam ferre ne liberi quidem potuissent.
2 Ita quum sensim ad rebellandum primores Gabinorum incitaret, ipse cum promptissimis iuvenum prædatum atque in expeditiones iret, et, dictis factisque omnibus ad fallendum instructis,
3 vana accresceret fides, dux ad ultimum belli legitur. Ibi quum, inscia multitudine, quid ageretur, proelia parva inter Romam Gabiosque fierent, quibus plerumque Gabina res superior esset, tum certatim summi infimique Gabinorum Sex. Tarquinium
4 dono deum sibi missum ducem credere. Apud milites vero obeundo pericula ac labores pariter, prædam munifice largiendo tanta caritate esse, ut non pater Tarquinius potentior Romæ
5 quam filius Gabiis esset. Itaque postquam satis virium col-

lectum ad omnes conatus videbat, tum ex suis unum sciscitatum Romam ad patrem mittit, quidnam se facere vellet, quandoquidem, ut omnia unus Gabiis posset, ei dii dedissent.
Huic nuntio, quia, credo, dubiæ fidei videbatur, nihil voce 6
responsum est; rex velut deliberabundus in hortum ædium transit, sequenti nuntio filii; ibi inambulans tacitus summa
papaverum capita dicitur baculo decussisse. Interrogando 7
exspectandoque responsum nuntius fessus, ut re imperfecta, redit Gabios; quae dixerit ipse quæque viderit, refert: seu ira seu odio seu superbia insita ingenio nullam eum vocem emisisse.
Sexto ubi, quid vellet parens quidque præciperet tacitis am- 8
bagibus, patuit, primores civitatis criminando alios apud populum, alios sua ipsos invidia opportunos interemit. Multi palam, quidam, in quibus minus speciosa criminatio erat futura, clam
interfecti. Patuit quibusdam volentibus fuga, aut in exsilium 9
acti sunt, absentiumque bona iuxta atque interemptorum divisui
fuere. Largitiones inde prædæque; et dulcedine privati com- 10
modi sensus malorum publicorum adimi, donec orba consilio auxilioque Gabina res regi Romano sine ulla dimicatione in manum traditur.

Gabiis receptis, Tarquinius pacem cum Æquorum gente **55**
fecit, foedus cum Tuscis renovavit. Inde ad negotia urbana animum convertit; quorum erat primum, ut Iovis templum in monte Tarpeio monumentum regni sui nominisque relinqueret: Tarquinios reges ambos patrem vovisse, filium perfe-
cisse. Et ut libera a ceteris religionibus area esset tota Iovis 2
templique eius, quod inædificaretur, exaugurare fana sacellaque statuit, quæ aliquot ibi a Tatio rege primum in ipso discrimine adversus Romulum pugnæ vota, consecrata inaugurataque
postea fuerant. Inter principia condendi huius operis movisse 3
numen ad indicandam tanti imperii molem traditur deos; nam quum omnium sacellorum exaugurationes admitterent aves,
in Termini fano non addixere; idque omen auguriumque ita 4
acceptum est, non motam Termini sedem unumque eum deorum non evocatum sacratis sibi finibus firma stabiliaque cuncta

5 portendere. Hoc perpetuitatis auspicio accepto, secutum aliud
magnitudinem imperii portendens prodigium est: caput huma-
num integra facie aperientibus fundamenta templi dicitur ap-
6 paruisse. Quæ visa species haud per ambages arcem eam
imperii caputque rerum fore portendebat; idque ita cecinere
7 vates, quique in urbe erant quosque ad eam rem consultan-
dam ex Etruria acciverant. Augebatur ad impensas regis
animus; itaque Pomptinæ manubiæ, quæ perducendo ad cul-
men operi destinatæ erant, vix in fundamenta suppeditavere.
8 Eo magis Fabio, præterquam quod antiquior est, crediderim,
9 quadraginta ea sola talenta fuisse, quam Pisoni, qui quadra-
ginta millia pondo argenti seposita in eam rem scribit, sum-
mam pecuniæ neque ex unius tum urbis præda sperandam et
nullius ne horum quidem [magnificentiæ] operum fundamenta
56 non exsuperaturam. Intentus perficiendo templo, fabris undi-
que ex Etruria accitis, non pecunia solum ad id publica est
usus, sed operis etiam ex plebe. Qui quum haud parvus et
2 ipse militiæ adderetur labor, minus tamen plebs gravabatur,
se templa deum exædificare manibus suis, quam postquam et
ad alia, ut specie minora, sic laboris aliquanto maioris tra-
ducebantur opera, foros in circo faciendos cloacamque maxi-
mam, receptaculum omnium purgamentorum urbis, sub terra
agendam; quibus duobus operibus vix nova hæc magnificentia
3 quicquam adæquare potuit. His laboribus exercita plebe, quia
et urbi multitudinem, ubi usus non esset, oneri rebatur esse,
et colonis mittendis occupari latius imperii fines volebat, Sig-
niam Circeiosque colonos misit, præsidia urbi futura terra
marique.

4 Hæc agenti portentum terribile visum: anguis ex columna
lignea elapsus quum terrorem fugamque in regia fecisset, ipsius
regis non tam subito pavore perculit pectus quam anxiis im-
5 plevit curis. Itaque quum ad publica prodigia Etrusci tantum
vates adhiberentur, hoc velut domestico exterritus visu Del-
phos ad maxime inclitum in terris oraculum mittere statuit.
6 Neque responsa sortium ulli alii committere ausus, duos filios

per ignotas ea tempestate terras, ignotiora maria in Græciam
misit. Titus et Arruns profecti; comes iis additus L. Iunius 7
Brutus, Tarquinia, sorore regis, natus, iuvenis longe alius in-
genii, quam cuius simulationem induerat. Is quum primores
civitatis, in quibus fratrem suum ab avunculo interfectum au-
disset, neque in animo suo quicquam regi timendum neque in
fortuna concupiscendum relinquere statuit, contemptuque tutus
esse, ubi in iure parum præsidii esset. Ergo ex industria 8
factus ad imitationem stultitiæ, quum se suaque prædæ esse
regi sineret, Bruti quoqne haud abnuit cognomen, ut sub eius
obtentu cognominis liberator ille populi Romani animus latens
opperiretur tempora sua. Is tum ab Tarquiniis ductus Del- 9
phos, ludibrium vcrius quam comes, aureum baculum inclusum
corneo cavato ad id baculo tulisse donum Apollini dicitur,
per ambages effigiem ingcnii sui. Quo postquam ventum est, 10
perfectis patris mandatis, cupido incessit animos iuvenum sci-
scitandi, ad quem eorum regnum Romanum esset venturum.
Ex infimo specu vocem redditam ferunt: „Imperium summum
Romæ habebit, qui vestrum primus, o iuvenes, osculum matri
tulerit.“ Tarquinii, ut Sextus, qui Romæ relictus fuerat, ig- 11
narus responsi expersque imperii esset, rem summa ope taceri
iubent; ipsi inter se, uter prior, quum Romam redissent, matri
osculum daret, sorti permittunt. Brutus alio ratus spectare 12
Pythicam vocem, velut si prolapsus cccidisset, terram osculo
contigit, scilicet quod ea communis mater omnium mortalium
esset. Reditum inde Romam, ubi adversus Rutulos bellum 13
summa vi parabatur.

Ardeam Rutuli habebant, gens, ut in ea regione atque 57
in ea ætate, divitiis præpollens; eaque ipsa causa belli fuit,
quod rex Romanus quum ipse ditari, exhaustus magnificentia
publicorum operum, tum præda delenire popularium animos
studebat, præter aliam superbiam regno infestos etiam, quod 2
se in fabrorum ministeriis ac servili tam diu habitos opere ab
rege indignabantur. Tentata res est, si primo impetu capi 3
Ardea posset; ubi id parum processit, obsidione munitioni-

4 busque coepti premi hostes. In his stativis, ut fit longo ma-
gis quam acri bello, satis liberi commeatus erant, primoribus
5 tamen magis quam militibus; regii quidem iuvenes interdum
6 otium conviviis comisationibusque inter se terebant. Forte
potantibus his apud Sex. Tarquinium, ubi et Collatinus cena-
bat Tarquinius, Egerii filius, incidit de uxoribus mentio. Suam
7 quisque laudare miris modis; inde certamine accenso, Colla-
tinus negat verbis opus esse; paucis id quidem horis posse
sciri, quantum ceteris præstet Lucretia sua. „Quin, si vigor
iuventæ inest, conscendimus equos invisimusque præsentes
nostrarum ingenia? id cuique spectatissimum sit, quod neco-
8 pinato viri adventu occurrerit oculis.“ Incaluerant vino; „Age
sane“ omnes; citatis equis avolant Romam. Quo quum primis
se intendentibus tenebris pervenissent, pergunt inde Collatiam,
9 ubi Lucretiam haudquaquam ut regias nurus, quas in convivio
luxuque cum æqualibus viderant tempus terentes, sed nocte
sera deditam lanæ inter lucubrantes ancillas in medio ædium
10 sedentem inveniunt. Muliebris certaminis laus penes Lucretiam
fuit. Adveniens vir Tarquiniique excepti benigne; victor ma-
ritus comiter invitat regios iuvenes. Ibi Sex. Tarquinium
mala libido Lucretiæ per vim stuprandæ capit; quum forma tum
11 spectata castitas incitat. Et tum quidem ab nocturno iuvenali
58 ludo in castra redeunt; paucis interiectis diebus Sex. Tarqui-
2 nius, inscio Collatino, cum comite uno Collatiam venit. Ubi
exceptus benigne ab ignaris consilii, quum post cenam in ho-
spitale cubiculum deductus esset, amore ardens, postquam satis
tuta circa sopitique omnes videbantur, stricto gladio ad dor-
mientem Lucretiam venit, sinistraque manu mulieris pectore
oppresso "Tace, Lucretia“ inquit; "Sex. Tarquinius sum; fer-
3 rum in manu est; moriere, si emiseris vocem.“ Quum pavida
ex somno mulier nullam opem, prope mortem imminentem vi-
deret, tum Tarquinius fateri amorem, orare, miscere precibus
4 minas, versare in omnes partes muliebrem animum. Ubi ob-
stinatam videbat et ne mortis quidem metu inclinari, addit ad
metum dedecus: cum mortua iugulatum servum nudum posi-

turum ait, ut in sordido adulterio necata dicatur. Quo ter- 5
rore quum vicisset obstinatam pudicitiam vel vi victrix libido,
profectusque inde Tarquinius ferox expugnato decore muliebri
esset, Lucretia mæsta tanto malo nuntium Romam eundem ad
patrem Ardeamque ad virum mittit, ut cum singulis fidelibus
amicis veniant; ita facto maturatoque opus esse; rem atrocem
incidisse. Sp. Lncretius cùm P. Valerio Volesi filio, Colla- 6
tinus cum L. Iunio Bruto venit, cum quo forte Romam red-
iens ab nuntio uxoris erat conventus. Lucretiam sedentem
mæstam in cubiculo inveniunt. Adventn suorum lacrimæ 7
obortæ, quærentique viro „Satin salve?“ „Minime“ inquit;
„quid enim salvi est mulieri amissa pndicitia? Vestigia viri
alieni, Collatine, in lecto sunt tuo; ceterum corpus est tantum
violatnm, animus insons; mors testis erit. Sed date dexteras
fidemque, haud impune adnltero fore. Sex. est Tarquinius, 8
qui hostis pro hospite priore nocte vi armatus mihi sibique,
si vos viri estis, pestiferum hinc abstulit gaudium.“ Dant 9
ordine omnes fidem; consolantur ægram animi avertendo noxam
ab coacta in auctorem delicti: mentem peccare, non corpus,
et, nnde consilium afuerit, cnlpam abesse. „Vos“ inquit „vi- 10
deritis, quid illi debeatur; ego me etsi peccato absolvo, sup-
plicio non libero; nec ulla deinde impudica Lncretiæ exemplo
vivet.“ Cultrum, quem sub veste abditum habebat, eum in 11
corde defigit, prolapsaque in vulnus moribunda cecidit. Con- **59**
clamat vir paterque; Brutus, illis lnctu occupatis, cultrum ex
vulnere Lucretiæ extractum, manantem cruore præ se tenens,
„Per hunc“ inquit „castissimum ante regiam iniuriam sangui-
nem iuro, vosque, dii, testes facio, me L. Tarquinium Super-
bnm cum scelerata coniuge et omni liberorum stirpe ferro,
igni, quacunque denique vi possim, exacturum, nec illos nec
alium qnemquam regnare Romæ passurum.“ Cultrum deinde 2
Collatino tradit, inde Lucretio ac Valerio, stupentibus mira-
culo rei, unde novum in Bruti pectore ingenium. Ut præ-
ceptum erat, iurant; totique ab luctn versi in iram, Brutum
iam inde ad expugnandum regnum vocantem sequnntur ducem.

3 Elatum domo Lucretiæ corpus in forum deferunt, concientque
4 miraculo, ut fit, rei novæ atque indignitate homines. Pro se
quisque scelus regium ac vim queruntur. Movet quum patris
mæstitia, tum Brutus castigator lacrimarum atque inertium
querelarum, auctorque, quod viros, quod Romanos deceret,
5 arma capiendi adversus hostilia ausos. Ferocissimus quisque
iuvenum cum armis voluntarius adest; sequitur et cetera iuven-
tus. Inde parte præsidio relicta Collatiæ ad portas custodibusque
datis, ne quis eum motum regibus nuntiaret, ceteri armati
6 duce Bruto Romam profecti. Ubi eo ventum est, quacunque
incedit armata multitudo, pavorem ac tumultum facit; rursus,
ubi anteire primores civitatis vident, quicquid sit, haud temere
7 esse rentur. Nec minorem motum animorum Romæ tam atrox
res facit, quam Collatiæ fecerat; ergo ex omnibus locis urbis
in forum curritur. Quo simul ventum est, præco ad tribu-
num celerum, in quo tum magistratu forte Brutus erat, po-
8 pulum advocavit. Ibi oratio habita nequaquam eius pectoris
ingeniique, quod simulatum ad eam diem fuerat, de vi ac
libidine Sex. Tarquinii, de stupro infando Lucretiæ et mise-
rabili cæde, de orbitate Tricipitini, cui morte filiæ causa mortis
9 indignior ac miserabilior esset. Addita superbia ipsius regis,
miseriæque et labores plebis in fossas cloacasque exhauriendas
demersæ; Romanos homines, victores omnium circa populorum,
10 opifices ac lapicidas pro bellatoribus factos. Indigna Ser.
Tullii regis memorata cædes, et invecta corpori patris nefando
11 vehiculo filia, invocatique ultores parentum dii. His atrocio-
ribusque, credo, aliis, quæ præsens rerum indignitas haudqua-
quam relatu scriptoribus facilia subiicit, memoratis incensam
multitudinem perpulit, ut imperium regi abrogaret exsulesque
12 esse iuberet L. Tarquinium cum coniuge ac liberis. Ipse
iunioribus, qui ultro nomina dabant, lectis armatisque, ad con-
citandum inde adversus regem exercitum Ardeam in castra
est profectus; imperium in urbe Lucretio, præfecto urbis iam
13 ante ab rege instituto, relinquit. Inter hunc tumultum Tullia

domo profugit, exsecrantibus, quacunque incedebat, invocantibusque parentum furias viris mulieribusque.

Harum rerum nuntiis in castra perlatis, quum re nova tre- 60
pidus rex pergeret Romam ad comprimendos motus, flexit
viam Brutus (senserat enim adventum), ne obvius fieret; eodem-
que fere tempore, diversis itineribus, Brutus Ardeam, Tarqui-
nius Romam venerunt. Tarquinio clausæ portæ exsiliumque 2
indictum; liberatorem urbis læta castra accepere, exactique
inde liberi regis. Duo patrem secuti sunt, qui exsulatum
Cære in Etruscos ierunt. Sex. Tarquinius Gabios tanquam
in suum regnum profectus ab ultoribus veterum simultatium,
quas sibi ipse cædibus rapinisque concierat, est interfectus.

L. Tarquinius Superbus regnavit annos quinque et viginti. 3
Regnatum Romæ ab condita urbe ad liberatam annos ducentos
quadraginta quattuor. Duo consules inde comitiis centuriatis A. u. c. 245.
a præfecto urbis ex commentariis Ser. Tullii creati sunt, L. A. Ch. 509.
Iunius Brutus et L. Tarquinius Collatinus.

LIBER II.

1 Liberi iam hinc populi Romani res pace belloque gestas, an-
nuos magistratus, imperiaque legum potentiora quam hominum
2 peragam. Quæ libertas ut lætior esset, proximi regis superbia
fecerat. Nam priores ita regnarunt, ut haud immerito omnes
deinceps conditores partium certe urbis, quas novas ipsi sedes
3 ab se auctæ multitudinis addiderunt, numerentur; neque am-
bigitur, quin Brutus idem, qui tantum gloriæ superbo exacto
rege meruit, pessimo publico id facturus fuerit, si libertatis
immaturæ cupidine priorum regum alicui regnum extorsisset.
4 Quid enim futurum fuit, si illa pastorum convenarumque plebs,
transfuga ex suis populis, sub tutela inviolati templi aut liber-
tatem aut certe impunitatem adepta, soluta regio metu agitari
5 coepta esset tribuniciis procellis et in aliena urbe cum patri-
bus serere certamina, priusquam pignera coniugum ac libero-
rum caritasque ipsius soli, cui longo tempore assuescitur, ani-
6 mos eorum consociasset? Dissipatæ res nondum adultæ dis-
cordia forent, quas fovit tranquilla moderatio imperii, eoque
nutriendo perduxit, ut bonam frugem libertatis maturis iam
viribus ferre possent.

7 Libertatis autem originem inde magis, quia annuum im-
perium consulare factum est, quam quod deminutum quicquam
8 sit ex regia potestate, numeres. Omnia iura, omnia insignia
primi consules tenuere; id modo cautum est, ne, si ambo
fasces haberent, duplicatus terror videretur. Brutus prior,

concedente collega, fasces habuit; qui non acrior vindex liber-
tatis fuerat, quam deinde custos fuit. Omnium primum avi- 9
dum novæ libertatis populum, ne postmodum flecti precibus
aut donis regiis posset, iure iurando adegit, neminem Romæ
passuros regnare. Deinde, quo plus virinm in senatu fre- 10
quentia etiam ordinis faceret, cædibus regis deminutum patrum
nnmerum primoribns equestris gradus lectis ad trecentorum
snmmam explevit, traditumque inde fertnr, ut in senatum vo- 11
carentur, qui patres qnique conscripti essent; conscriptos, vi-
delicet novum senatum, appellabant lectos. Id mirum quan-
tum profuit ad concordiam civitatis iungendosque patribus
plebis animos. Rerum deinde divinarum habita cura; et quia **2**
quædam publica sacra per ipsos reges factitata erant, necubi
regum desiderinm esset, regem sacrificulum creant. Id sacer- 2
dotium pontifici subiecere, ne additus nomini honos aliquid
libertati, cuius tunc prima erat cura, officeret. Ac nescio an
nimis undiqne eam minimisqne rebns muniendo modum
excesserint. Consulis enim alterius, quum nihil aliud offenderet, 3
nomen invisum civitati fuit: nimium Tarquinios regno assues-
se; initium a Prisco factum; regnasse dein Ser. Tullium;
ne intervallo quidem facto oblitnm, tanquam alieni, regni
Superbum Tarquinium velut hereditatem gentis scelere ac vi
repetisse; pulso Superbo penes Collatinum imperium esse;
nescire Tarquinios privatos vivere; non placere nomen, peri-
culosum libertati esse. Hic primo sensim tentantium ani- 4
mos sermo per totam civitatem est datus, sollicitamque suspi-
cione plebem Brutus ad contionem vocat. Ibi omnium pri- 5
mum ius inrandum populi recitat, neminem regnare passuros
nec esse Romæ, unde periculnm libertati foret: id summa ope
tuendum esse, neque ullam rem, quæ eo pertineat, contemnen-
dam. Invitum se dicere hominis causa, nec dicturum fuisse, ni
caritas rei publicæ vinceret: non credere populum Romanum, 6
solidam libertatem recuperatam esse; regium genus, regium
nomen non solum in civitate, sed etiam in imperio esse; id
officere, id obstare libertati. „Hunc tu“ inqnit „tua voluntate, 7

L. Tarquini, remove metum. Meminimus, fatemur: eiecisti
reges; absolve beneficium tuum, aufer hinc regium nomen.
Res tuas tibi non solum reddent cives tui, auctore me, sed si
quid deest, munifice augebunt. Amicus abi; exonera civitatem
vano forsitan metu; ita persuasum est animis, cum gente
8 Tarquinia regnum hinc abiturum." Consuli primo tam novæ
rei ac subitæ admiratio incluserat vocem; dicere deinde inci-
pientem primores civitatis circumsistunt, eadem multis precibus
9 orant. Et ceteri quidem movebant minus; postquam Sp. Lu-
cretius, maior ætate ac dignitate, socer præterea ipsius, agere
varie rogando alternis suadendoque coepit, ut vinci se con-
10 sensu civitatis pateretur, timens consul, ne postmodum privato
sibi eadem illa cum bonorum amissione additaque alia insuper
ignominia acciderent, abdicavit se consulatu, rebusque suis
11 omnibus Lavinium translatis civitate cessit. Brutus ex senatus
consulto ad populum tulit, ut omnes Tarquiniæ gentis exsules
essent; collegam sibi comitiis centuriatis creavit P. Valerium,
quo adiutore reges eiecerat.

3 Quum haud cuiquam in dubio esset, bellum ab Tarquiniis
imminere, id quidem spe omnium serius fuit; ceterum, id quod
non timebant, per dolum ac proditionem prope libertas amissa
2 est. Erant in Romana iuventute adolescentes aliquot, nec ii
tenui loco orti, quorum in regno libido solutior fuerat, æqua-
les sodalesque adolescentium Tarquiniorum, assueti more re-
3 gio vivere. Eam tum, æquato iure omnium, licentiam quæ-
rentes, libertatem aliorum in suam vertisse servitutem inter se
conquerebantur: regem hominem esse, a quo impetres, ubi ius,
ubi iniuria opus sit; esse gratiæ locum, esse beneficio; et
irasci et ignoscere posse; inter amicum atque inimicum discri-
4 men nosse; leges rem surdam, inexorabilem esse, salubriorem
melioremque inopi quam potenti; nihil laxamenti nec veniæ
habere, si modum excesseris; periculosum esse in tot humanis
5 erroribus sola innocentia vivere. Ita iam sua sponte ægris
animis, legati ab regibus superveniunt, sine mentione reditus
bona tantum repetentes. Eorum verba postquam in senatu

audita sunt, per aliquot dies ea consultatio tenuit, ne non red-
dita belli causa, reddita belli materia et adiumentum essent.
Interim legati alia moliri; aperte bona repetentes, clam 6
recuperandi regni consilia struere; et tanquam ad id, quod agi
videbatur, ambientes nobilium adolescentium animos perten-
tant. A qnibus placide oratio accepta est, iis litteras ab Tar- 7
quiniis reddunt et de accipiendis clam nocte in urbem regi-
bus colloquuntur. Vitelliis Aquiliisque fratribus primo com- 4
missa res est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat,
iamque ex eo matrimonio adolescentes erant liberi, Titus Ti-
beriusque; eos quoque in societatem consilii avunculi assumunt. 2
Præterea aliquot nobiles adolescentes conscii assumpti, quorum
vetustate memoria abiit. Interim qnum in senatu vicisset sen- 3
tentia, quæ censebat reddenda bona, eamque ipsam causam
moræ in urbe haberent legati, quod spatium ad vehicula com-
paranda a consulibus sumpsissent, quibus regum asportarent
res, omne id tempus cnm coniuratis consultando absumunt,
evincuntque instando, nt litteræ sibi ad Tarquinios darentur:
nam aliter qui credituros eos, non vana ab legatis super rebus 4
tantis afferri? Datæ litteræ, ut pignus fidei essent, manifestum
facinus fecerunt. Nam qnum pridie, quam legati ad Tarquinios 5
proficiscerentur, cenatum forte apud Vitellios esset, coniurati-
que ibi, remotis arbitris, multa inter se de novo, ut fit, con-
silio egissent, sermonem eorum ex servis unus excepit, qui
iam antea id senserat agi, sed eam occasionem, ut litteræ le- 6
gatis darentur, quæ deprehensæ rem coarguere possent, ex-
spectabat. Postquam datas sensit, rem ad consules detulit.
Consules ad deprehendendos legatos coniuratosque profecti 7
domo sine tumultu rem omnem oppressere; litterarum in pri-
mis habita cura, ne interciderent. Proditoribus extemplo in
vincula coniectis, de legatis paululum addubitatum est; et quan-
quam visi sunt commisisse, ut hostium loco essent, ius ta-
men gentium valuit. De bonis regiis, quæ reddi ante censue- 5
rant, res integra refertur ad patres. Ii victi ira vetuere reddi,
vetuere in publicum redigi. Diripienda plebi sunt data, ut 2

contacta regia præda spem in perpetuum cum iis pacis amit-
teret. Ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberim fuit,
3 consecratus Marti Martius deinde campus fuit. Forte ibi tum
seges farris dicitur fuisse matura messi. Quem campi fructum
quia religiosum erat consumere, desectam cum stramento se-
getem magna vis hominum simul immissa corbibus fudere in
Tiberim tenui fluentem aqua, ut mediis caloribus solet. Ita
4 in vadis hæsitantes frumenti acervos sedisse illitos limo; in-
sulam inde paulatim, et aliis, quæ fert temere flumen, eodem
invectis, factam; postea credo additas moles manuque adiu-
tum, ut tam eminens area firmaque templis quoque ac por-
5 ticibus sustinendis esset. Direptis bonis regum, damnati pro-
ditores sumptumque supplicium, conspectius eo, quod poenæ
capiendæ ministerium patri de liberis consulatus imposuit, et,
qui spectator erat amovendus, eum ipsum fortuna exactorem
6 supplicii dedit. Stabant deligati ad palum nobilissimi iuvenes;
sed a ceteris, velut ab ignotis capitibus, consulis liberi om-
nium in se averterant oculos, miserebatque non poenæ magis
7 homines quam sceleris, quo poenam meriti essent: illos eo
potissimum anno patriam liberatam, patrem liberatorem, con-
sulatum ortum ex domo Iunia, patres, plebem, quicquid deo-
rum hominumque Romanorum esset, induxisse in animum, ut
8 superbo quondam regi, tum infesto exsuli proderent. Consules
in sedem processere suam missique lictores ad sumendum
supplicium. Nudatos virgis cædunt securique feriunt, quum in-
ter omne tempus pater vultusque et os eius spectaculo esset,
9 eminente animo patrio inter publicæ poenæ ministerium. Se-
cundum poenam nocentium, ut in utramque partem arcendis
sceleribus exemplum nobile esset, præmium indici pecunia ex
10 ærario, libertas et civitas data. Ille primum dicitur vindicta
liberatus; quidam vindictæ quoque nomen tractum ab illo pu-
tant; Vindicio ipsi nomen fuisse. Post illum observatum, ut,
qui ita liberati essent, in civitatem accepti viderentur.

6 His, sicut acta erant, nuntiatis, incensus Tarquinius non
dolore solum tantæ ad irritum cadentis spei, sed etiam odio

iraque, postquam dolo viam obsæptam vidit, bellum aperte
moliendum ratus circumire supplex Etruriæ urbes; orare max- 2
ime Veientes Tarquiniensesque, ne se ortum, eiusdem sangui-
nis, extorrem egentem ex tanto modo regno cum liberis ado-
lescentibus ante oculos suos perire sinerent. Alios peregre in
regnum Romam accitos; se regem, augentem bello Romanum
imperium, a proximis scelerata coniuratione pulsum. Eos in- 3
ter se, quia nemo unus satis dignus regno visus sit, partes
regni rapuisse; bona sua diripienda populo dedisse, ne quis
expers sceleris esset. Patriam se regnumque suum repetere
et persequi ingratos cives velle. Ferrent opem, adiuvarent;
suas quoque veteres iniurias ultum irent, toties cæsas legio-
nes, agrum ademptum. Hæc moverunt Veientes, ac pro se 4
quisque, Romano saltem duce ignominias demendas belloque
amissa repetenda, minaciter fremunt. Tarquinienses nomen
ac cognatio movet; pulchrum videbatur, suos Romæ regnare.
Ita duo duarum civitatium exercitus ad repetendum regnum 5
belloque persequendos Romanos secuti Tarquinium. Postquam
in agrum Romanum ventum est, obviam hosti consules eunt.
Valerius quadrato agmine peditem ducit; Brutus ad explo- 6
randum cum equitatu antecessit. Eodem modo primus eques
hostium agminis fuit; præerat Arruns Tarquinius, filius regis;
rex ipse cum legionibus sequebatur. Arruns ubi ex lictoribus 7
procul, consulem esse, deinde iam propius ac certius facie quo-
que Brutum cognovit, inflammatus ira „Ille est vir“ inquit,
„qui nos extorres expulit patria. Ipse en ille nostris deco-
ratus insignibus magnifice incedit. Dii, regum ultores adeste.“
Concitat calcaribus equum atque in ipsum infestus consulem 8
dirigit. Sensit in se iri Brutus; decorum erat tum ipsis ca-
pessere pugnam ducibus; avide itaque se certamini offert;
adeoque infestis animis concurrerunt, neuter, dum hostem 9
vulneraret, sui protegendi corporis memor, ut contrario ictu
per parmam uterque transfixus, duabus hærentes hastis mori-
bundi ex equis lapsi sint. Simul et cetera equestris pugna 10
coepit, neque ita multo post et pedites superveniunt. Ibi

varia victoria et velut æquo Marte pugnatum est; dextera
11 utrinque cornua vicere, læva superata. Veientes, vinci ab
Romano milite assueti, fusi fugatique; Tarquiniensis, novus
hostis, non stetit solum, sed etiam ab sua parte Romanum
7 pepulit. Ita quum pugnatum esset, tantus terror Tarquinium
atque Etruscos incessit, ut, omissa irrita re, nocte ambo exercitus, Veiens Tarquiniensisque, suas quisque abirent domos.
2 Adiiciunt miracula huic pugnæ: silentio proximæ noctis ex
silva Arsia ingentem editam vocem; Silvani vocem eam creditam; hæc dicta: uno plus Tuscorum cecidisse in acie; vin-
3 cere bello Romanum. Ita certe inde abiere Romani ut victores, Etrusci pro victis; nam postquam illuxit nec quisquam
hostium in conspectu erat, P. Valerius consul spolia legit,
4 triumphansque inde Romam rediit. Collegæ funus, quanto
tum potuit apparatu, fecit; sed multo maius morti decus publica fuit mæstitia, eo ante omnia insignis, quia matronæ annum ut parentem eum luxerunt, quod tam acer ultor violatæ
pudicitiæ fuisset.

5 Consuli deinde, qui superfuerat, ut sunt mutabiles vulgi
animi, ex favore non invidia modo sed suspicio etiam cum
6 atroci crimine orta. Regnum eum affectare fama ferebat,
quia nec collegam subrogaverat in locum Bruti et ædificabat
in summa Velia: alto ac munito loco arcem inexpugnabilem
7 fore. Hæc dicta vulgo creditaque quum indignitate angerent
consulis animum, vocato ad concilium populo, summissis fascibus in contionem escendit. Gratum id multitudini spectaculum fuit, summissa sibi esse imperii insignia confessionemque
factam, populi quam consulis maiestatem vimque maiorem
8 esse. Ibi audire iussis, consul laudare fortunam collegæ,
quod liberata patria, in summo honore, pro re publica dimicans, matura gloria necdum se vertente in invidiam, mortem
occubuisset; se superstitem gloriæ suæ ad crimen atque invidiam superesse; ex liberatore patriæ ad Aquilios se Vitel-
9 liosque recidisse. „Nunquamne ergo“ inquit „ulla adeo vobis spectata virtus erit, ut suspicione violari nequeat? Ego me,

illum acerrimum regum hostem, ipsum cupiditatis regni crimen
subiturum timerem? Ego, si in ipsa arce Capitolioque habitarem, 10
metui me crederem posse a civibus meis? Tam levi momento
mea apud vos fama pendet? Adeone est fundata leviter fides,
ut, ubi sim, quam qui sim, magis referat? Non obstabunt 11
Publii Valerii aedes libertati vestrae, Quirites; tuta erit vobis
Velia; deferam non in planum modo aedes, sed colli etiam
subiiciam, ut vos supra suspectum me civem habitetis; in Ve-
lia aedificent, quibus melius quam P. Valerio creditur libertas".
Delata confestim materia omnis infra Veliam et, ubi nunc 12
Vicaepotae est, domus in infimo clivo aedificata. Latae 8
deinde leges, non solum quae regni suspicione consulem absol-
verent, sed quae adeo in contrarium verterent, ut popularem
etiam facerent; inde cognomen factum Publicolae est. Ante 2
omnes de provocatione adversus magistratus ad populum sa-
crandoque cum bonis capite eius, qui regni occupandi con-
silia inisset, gratae in vulgus leges fuere. Quas quum solus 3
pertulisset, ut sua unius in his gratia esset, tum demum co-
mitia collegae subrogando habuit. Creatus Sp. Lucretius 4
consul, qui magno natu, non sufficientibus iam viribus ad
consularia munera obeunda, intra paucos dies moritur. Suf-
fectus in Lucretii locum M. Horatius Pulvillus. Apud quos- 5
dam veteres auctores non invenio Lucretium consulem; Bruto
statim Horatium suggerunt; credo, quia nulla gesta res insig-
nem fecerit consulatum, memoriam intercidisse.

Nondum dedicata erat in Capitolio Iovis aedes; Valerius 6
Horatiusque consules sortiti, uter dedicaret. Horatio sorte eve-
nit; Publicola ad Veientium bellum profectus. Aegrius, quam 7
dignum erat, tulere Valerii necessarii, dedicationem tam incliti
templi Horatio dari. Id omnibus modis impedire conati,
postquam alia frustra tentata erant, postem iam tenenti con-
suli foedum inter precationem deum nuntium incutiunt, mor-
tuum eius filium esse, funestaque familia dedicare eum tem-
plum non posse. Non crediderit factum, an tantum animo 8
roboris fuerit, nec traditur certum nec interpretatio est fa-

cilis. Nihil aliud ad eum nuntium a proposito aversus, quam
ut cadaver efferri iuberet, tenens postem precationem peragit
et dedicat templum.
9 Hæc post exactos reges domi militiæque gesta primo
A. u. c. 246. A. Ch. 508. anno. Inde P. Valerius iterum, T. Lucretius consules facti.
9 Iam Tarquinii ad Lartem Porsinnam, Clusinum regem, perfu-
gerant. Ibi miscendo consilium precesque nunc orabant, ne
se, oriundos ex Etruscis, eiusdem sanguinis nominisque, egentes
2 exsulare pateretur; nunc monebant etiam, ne orientem morem
pellendi reges inultum sineret. Satis libertatem ipsam habere
3 dulcedinis. Nisi, quanta vi civitates eam expetant, tanta regna
reges defendant, æquari summa infimis; nihil excelsum, nihil,
quod supra cetera emineat, in civitatibus fore; adesse finem
4 regnis, rei inter deos hominesque pulcherrimæ. Porsinna,
quum regem esse Romæ, tum Etruscæ gentis regem, amplum
5 Tuscis ratus, Romam infesto exercitu venit. Non unquam
alias ante tantus terror senatum invasit; adeo valida res tum
Clusina erat magnumque Porsinnæ nomen. Nec hostes modo
timebant, sed suosmet ipsi cives, ne Romana plebs metu per-
culsa, receptis in urbem regibus, vel cum servitute pacem ac-
6 ciperet. Multa igitur blandimenta plebi per id tempus ab
senatu data. Annonæ imprimis habita cura, et ad frumen-
tum comparandum missi alii in Volscos, alii Cumas. Salis
quoque vendendi arbitrium, quia impenso pretio venibat, in
publicum omne sumptum, ademptum privatis; portoriisque et
tributo plebes liberata, ut divites conferrent, qui oneri ferendo
essent: pauperes satis stipendii pendere, si liberos educerent.
7 Itaque hæc indulgentia patrum asperis postmodum rebus in
obsidione ac fame adeo concordem civitatem tenuit, ut regium
8 nomen non summi magis quam infimi horrerent, nec quisquam
unus malis artibus postea tam popularis esset, quam tum bene
imperando universus senatus fuit.
10 Quum hostes adessent, pro se quisque in urbem ex agris
demigrant; urbem ipsam sæpiunt præsidiis. Alia muris, alia
2 Tiberi obiecto videbantur tuta; pons sublicius iter pæne ho-

stibus dedit, ni unus vir fuisset, Horatius Cocles; id munimen-
tum illo die fortuna urbis Romanæ habuit. Qui positus 3
forte in statione pontis, quum captum repentino impetn Ianicu-
lum atque inde citatos decurrere hostes vidisset, trepidamque
turbam suorum arma ordinesque relinquere, reprehensans sin-
gulos, obsistens obtestansque deum et hominum fidem testa-
batur, nequicquam deserto præsidio eos fugere; si transitum 4
pontem a tergo reliquissent, iam plus hostium in Palatio Ca-
pitolioque quam in Ianiculo fore. Itaque monere, prædicere,
ut pontem ferro, igni, quacunque vi possint, interrumpant; se
impetum hostium, quantum corpore uno posset obsisti, excep-
turum. Vadit inde in primum aditum pontis, insignisque in- 5
ter conspecta cedentium pngna terga obversis cominus ad
ineundum proelium armis, ipso miraculo audaciæ obstupefecit
hostes. Duos tamen cum eo pudor tenuit, Sp. Larcium ac 6
T. Herminium, ambos claros genere factisque. Cum his pri- 7
mam periculi procellam et quod tumultuosissimum pugnæ
erat, parumper sustinuit; deinde eos quoque ipsos, exigua
parte pontis relicta, revocantibus, qui rescindebant, cedere in
tutum coegit. Circumferens inde truces minaciter oculos ad 8
proceres Etruscorum, nunc singulos provocare, nunc increpare
omnes: servitia regum superborum, suæ libertatis immemores
alienam oppugnatnm venire. Cnnctati aliquamdiu sunt, dum 9
alius alium, ut proelium incipiant, circumspectant; pudor deinde
commovit aciem, et clamore sublato undiqne in unum hostem
tela coniiciunt. Quæ quum in obiecto cuncta scuto hæsissent, 10
neque ille minus obstinatus ingenti pontem obtineret gradu,
iam impetu conabantur detrudere virnm, quum simul fragor
rupti pontis simul clamor Romanorum, alacritate perfecti ope-
ris sublatus, pavore subito inpetum sustinuit. Tum Cocles 11
„Tiberine pater“ inquit, „te sancte precor, hæc arma et hunc
militem propitio flumine accipias“. Ita sic armatus in Ti-
berim desiluit, multisque superincidentibus telis incolumis ad
suos tranavit, rem ausus plus famæ habituram ad posteros
qnam fidei. Grata erga tantam virtutem civitas fuit; statua 12

in comitio posita; agri quantum uno die circumaravit, datum.
13 Privata quoque inter publicos honores studia eminebant; nam
in magna inopia pro domesticis copiis unusquisque ei aliquid,
fraudans se ipse victu suo, contulit.

11 Porsinna primo conatu repulsus, consiliis ab oppugnanda
urbe ad obsidendam versis, præsidio in Ianiculo locato, ipse
in plano ripisque Tiberis castra posuit, navibus uudique accitis
2 et ad custodiam, ne quid Romam frumenti subvehi sineret, et
ut prædatum milites trans flumen per occasiones aliis atque
3 aliis locis traiicerent; brevique adeo infestum omnem Roma-
num agrum reddidit, ut non cetera solum ex agris, sed pecus
quoque omne in urbem compelleretur, neque quisquam extra
4 portas propellere auderet. Hoc tantum licentiæ Etruscis non
metu magis quam consilio concessum. Namque Valerius con-
sul intentus in occasionem multos simul et effusos improviso
adoriundi, in parvis rebus negligens ultor, gravem se ad
5 maiora vindicem servabat. Itaque ut eliceret prædatores, edi-
cit suis, postero die frequentes porta Esquilina, quæ aversis-
sima ab hoste erat, expellerent pecus, scituros id hostes ratus,
6 quod in obsidione et fame servitia infida transfugerent. Et
sciere perfugæ indicio; multoque plures, ut in spem universæ
7 prædæ, flumen traiiciunt. P. Valerius inde T. Herminium
cum modicis copiis ad secundum lapidem Gabina via occul-
tum considere iubet, Sp. Larcium cum expedita iuventute ad
portam Collinam stare, donec hostis prætereat; inde se obii-
8 cere, ne sit ad flumen reditus. Consulum alter T. Lucretius
porta Nævia cum aliquot manipulis militum egressus; ipse
9 Valerius Cælio monte cohortes delectas educit, hique primi
apparuere hosti. Herminius ubi tumultum sensit, concurrit ex
insidiis, versisque in Lucretium[1]) Etruscis terga cædit; dextra
lævaque, hinc a porta Collina, illinc ab Nævia, redditus cla-
10 mor; ita cæsi in medio prædatores, neque ad pugnam viri-
bus pares et ad fugam sæptis omnibus viis. Finisque ille
tam effuse evagandi Etruscis fuit.

---

[1]) Livius scribere debuit in Valerium.

Obsidio erat nihilo minus et frumenti cum summa cari- **12**
tate inopia, sedendoque expugnaturum se urbem spem Por-
sinna habebat, quum C. Mucius, adolescens nobilis, cui indig- 2
num videbatur, populum Romanum servientem, quum sub regi-
bus esset, nullo bello nec ab hostibus ullis obsessum esse, libe-
rum eundem populum ab iisdem Etruscis obsideri, quorum
sæpe exercitus fuderit, — itaque magno audacique aliquo 3
facinore eam indignitatem vindicandam ratus, primo sua sponte
penetrare in hostium castra constituit; dein metuens, ne, si 4
consulum iniussu et ignaris omnibus iret, forte deprehensus
a custodibus Romanis retraheretur ut transfuga, fortuna tum
urbis crimen affirmante, senatum adit. „Transire Tiberim“ 5
inquit, „patres, et intrare, si possim, castra hostium volo, non
prædo nec populationum in vicem ultor; maius, si dii iuvant,
in animo est facinus“. Approbant patres; abdito intra vestem
ferro proficiscitur. Ubi eo venit, in confertissima turba prope 6
regium tribunal constitit. Ibi quum stipendium militibus forte 7
daretur, et scriba cum rege sedens pari fere ornatu multa
ageret, eum milites vulgo adirent, timens sciscitari, uter Por-
sinna esset, ne ignorando regem semet ipse aperiret, quis
esset, quo temere traxit fortuna facinus, scribam pro rege ob-
truncat. Vadentem inde, qua per trepidam turbam cruento 8
mucrone sibi ipse fecerat viam, quum, concursu ad clamorem
facto, comprehensum regii satellites retraxissent, ante tribunal
regis destitutus, tum quoque inter tantas fortunæ minas me-
tuendus magis quam metuens, „Romanus sum“ inquit „civis; 9
C. Mucium vocant. Hostis hostem occidere volui, nec ad
mortem minus animi est, quam fuit ad cædem; et facere et
pati fortia Romanum est. Nec unus in te ego hos animos 10
gessi; longus post me ordo est idem petentium decus. Pro-
inde in hoc discrimen, si iuvat, accingere, ut in singulas ho-
ras capite dimices tuo, ferrum hostemque in vestibulo habeas
regiæ. Hoc tibi iuventus Romana indicimus bellum. Nul- 11
lam aciem, nullum proelium timueris; uni tibi et cum singulis
res erit“. Quum rex simul ira incensus periculoque conterri- 12

tus circumdari ignes minitabundus iuberet, nisi exprimeret
13 propere, quas insidiarum sibi minas per ambages iaceret, „En
tibi" inquit, „ut sentias, quam vile corpus sit iis, qui mag-
nam gloriam vident", dextramque accenso ad sacrificium fo-
culo iniicit. Quam quum velut alienato ab sensu torreret animo,
prope attonitus miraculo rex, quum ab sede sua prosiluisset
14 amoverique ab altaribus iuvenem iussisset, „Tu vero abi" in-
quit, „in te magis quam in me hostilia ausus. Iuberem macte
virtute esse, si pro mea patria ista virtus staret; nunc iure
15 belli liberum te, intactum inviolatumque hinc dimitto". Tunc
Mucius, quasi remunerans meritum, "Quandoquidem" inquit
„est apud te virtuti honos, ut beneficio tuleris a me, quod
minis nequisti, trecenti coniuravimus principes iuventutis Ro-
16 manæ, ut in te hac via grassaremur. Mea prima sors fuit;
ceteri, ut cuiusque ceciderit primi, quoad te opportunum for-
tuna dederit, suo quisque tempore aderunt".

13 Mucium dimissum, cui postea Scævolæ a clade dextræ
manus cognomen inditum, legati a Porsinna Romam secuti
2 sunt; adeo moverat eum et primi periculi casus, quo nihil se
præter errorem insidiatoris texisset, et subeunda dimicatio
toties, quot coniurati superessent, ut pacis condiciones ultro
3 ferret Romanis. Iactatum in condicionibus nequicquam de
Tarquiniis in regnum restituendis, magis quia id negare ipse
nequiverat Tarquiniis, quam quod negatum iri sibi ab Roma-
4 nis ignoraret. De agro Veientibus restituendo impetratum,
expressaque necessitas obsides dandi Romanis, si Ianiculo præsi-
dium deduci vellent. His condicionibus composita pace, exercitum
5 ab Ianiculo deduxit Porsinna et agro Romano excessit. Patres C.
Mucio virtutis causa trans Tiberim agrum dono dedere, quæ postea
6 sunt Mucia prata appellata. Ergo, ita honorata virtute, femi-
næ quoque ad publica decora excitatæ, et Cloelia virgo, una
ex obsidibus, quum castra Etruscorum forte haud procul ripa
Tiberis locata essent, frustrata custodes, dux agminis virginum
inter tela hostium Tiberim tranavit sospitesque omnes Romam
7 ad propinquos restituit. Quod ubi regi nuntiatum est, primo

incensus ira oratores Romam misit ad Cloeliam obsidem de-
poscendam: alias haud magni facere; deinde in admirationem 8
versus, supra Coclites Muciosque dicere id facinus esse, et
præ se ferre, quemadmodum, si non dedatur obses, pro rupto
foedus se habiturum, sic deditam intactam inviolatamque ad suos
remissurum. Utrinque constitit fides: et Romani pignus pacis ex 9
foedere restituerunt, et apud regem Etruscum non tuta solum,
sed honorata etiam virtus fuit, laudatamque virginem parte
obsidum se donare dixit; ipsa, quos vellet, legeret. Productis 10
omnibus, elegisse impubes dicitur; quod et virginitati decorum
et consensu obsidum ipsorum probabile erat, eam ætatem po-
tissimum liberari ab hoste, quæ maxime opportuna iniuriæ
esset. Pace redintegrata, Romani novam in femina virtutem 11
novo genere honoris, statua equestri, donavere; in summa
sacra via fuit posita virgo insidens equo.

Huic tam pacatæ profectioni ab urbe regis Etrusci abhor- **14**
rens mos traditus ab antiquis usque ad nostram ætatem
inter cetera sollemnia manet, bona Porsinnæ regis vendendi.
Cuius originem moris necesse est aut inter bellum natam esse 2
neque omissam in pace, aut a mitiore crevisse principio, quam
hic præ se ferat titulus bona hostiliter vendendi. Proximum 3
vero est ex iis, quæ traduntur, Porsinnam discedentem ab
Ianiculo castra opulenta, convecto ex propinquis ac fertilibus
Etruriæ arvis commeatu, Romanis dono dedisse, inopi tum
urbe ab longinqua obsidione; ea deinde, ne populo immisso 4
diriperentur hostiliter, venisse, bonaque Porsinnæ appellata,
gratiam muneris magis significante titulo quam auctionem for-
tunæ regiæ, quæ ne in potestate quidem populi Romani esset.

Omisso Romano bello Porsinna, ne frustra in ea loca 5
exercitus adductus videretur, cum parte copiarum filium Ar-
runtem Ariciam oppugnatum mittit. Primo Aricinos res nec- 6
opinata perculerat; arcessita deinde auxilia et a Latinis po-
pulis et a Cumis tantum spei fecere, ut acie decernere aude-
rent. Proelio inito, adeo concitato impetu se intulerant Etrusci,
ut funderent ipso incursu Aricinos; Cumanæ cohortes arte 7

adversus vim usæ declinavere paulnlum, effuseque prælatos
hostes conversis signis ab tergo adortæ sunt. Ita in medio
8 prope iam victores cæsi Etrusci. Pars perexigua, duce
amisso, quia nullum propius perfugium erat, Romam inermes
et fortuna et specie supplicum delati sunt. Ibi benigne ex-
9 cepti divisique in hospitia. Curatis vulneribus, alii profecti
domos, nuntii hospitalium beneficiorum; multos Romæ hospi-
tum urbisque caritas tenuit. His locus ad habitandum datus,
quem deinde Tuscum vicum appellarunt.

15 P. Lucretius inde et P. Valerius Publicola consules facti.
A. u. c. 247. A. Ch. 507. Eo anno postremum legati a Porsinna de reducendo in reg-
num Tarquinio venerunt; quibus quum responsum esset, mis-
surum ad regem senatum legatos, missi confestim honoratissi-
2 mus quisque e patribus. Non quin breviter reddi responsum
potuerit, non recipi reges, ideo potius delectos patrum ad eum
missos, quam legatis eius Romæ daretur responsum, sed ut
in perpetuum mentio eius rei finiretur, neu in tantis mutuis
beneficiis in vicem animi sollicitarentur, quum ille peteret, quod
contra libertatem populi Romani esset, Romani, nisi in perni-
ciem suam faciles esse vellent, negarent, cui nihil negatum
3 vellent. Non in regno populum Romanum, sed in libertate
esse. Ita induxisse in animum, hostibus potius portas quam
regibus patefacere; ea esse vota omnium, ut, qui libertati
4 erit in illa urbe finis, idem urbi sit. Proinde, si salvam esse
5 vellet Romam, ut patiatur liberam esse, orare. Rex vere-
cundia victus „Quando id certum atque obstinatum est“ in-
quit, „neque ego obtundam sæpius eadem nequicquam agendo,
nec Tarquinios spe auxilii, quod nullum in me est, frustrabor.
Alium hinc, seu bello opus est seu quiete, exsilio quærant
6 locum, ne quid meam vobiscum pacem distineat“. Dictis facta
amiciora adiecit; obsidum quod reliquum erat, reddidit; agrum
7 Veientem, foedere ad Ianiculum icto ademptum, restituit. Tar-
quinius, spe omni reditus incisa, exsulatum ad generum Ma-
milium Octavium Tusculum abiit. Romanis pax fida [ita]
cum Porsinna fuit.

Consules M. Valerius, P. Postumius. Eo anno bene pug- 16
natum cum Sabinis; consules triumpharunt. Maiore inde A. u. c. 249.
mole Sabini bellum parabant. Adversus eos, et ne quid simul A. Ch. 505.
ab Tusculo, unde etsi non apertum, suspectum tamen bellum
erat, repentini periculi oreretur, P. Valerius quartum, T. Lu- A. u. c. 250. A. Ch. 504.
cretius iterum consules facti. Seditio inter belli pacisque auc- 3
tores orta in Sabinis aliquantum inde virium transtulit ad
Romanos. Namque Attus Clausus, cui postea Ap. Claudio 4
fuit Romæ nomen, quum pacis ipse auctor a turbatoribus belli
premeretur nec par factioni esset, a vico Regillo, magna cli-
entium comitatus manu, Romam transfugit. His civitas data 5
agerque trans Anienem; vetus Claudia tribus, additis postea
novis tribulibus, qui ex eo venirent agro, appellati. Appius
inter patres lectus, haud ita multo post in principum digna-
tionem pervenit. Consules infesto exercitu in agrum Sabinum 6
profecti quum ita vastatione, dein proelio afflixissent opes ho-
stium, ut diu nihil inde rebellionis timere possent, triumphan-
tes Romam redierunt.

P. Valerius, omnium consensu princeps belli pacisque 7
artibus, anno post Agrippa Menenio, P. Postumio consulibus A. u. c. 251. A. Ch. 503.
moritur, gloria ingenti, copiis familiaribus adeo exiguis, ut
funeri sumptus deesset; de publico est datus. Luxere ma-
tronæ ut Brutum. Eodem anno duæ coloniæ Latinæ, Pome- 8
tia et Cora, ad Auruncos deficiunt. Cum Auruncis bellum
initum; fusoque ingenti exercitu, qui se ingredientibus fines
consulibus ferociter obtulerat, omne Auruncum bellum Pome-
tiam compulsum est. Nec magis post proelium quam in proe- 9
lio cædibus temperatum est: et cæsi aliquanto plures erant
quam capti, et captos passim trucidaverunt; ne ab obsidibus
quidem, qui trecenti accepti numero erant, ira belli abstinuit.
Et hoc anno Romæ triumphatum.

Secuti consules Opiter Verginius, Sp. Cassius Pometiam 17
primo vi, deinde vineis aliisque operibus oppugnarunt. In A. u. c. 252.
quos Aurunci magis iam inexpiabili odio quam spe aliqua A. Ch. 502.
aut occasione coorti, quum plures igni quam ferro armati ex-

3 cucurrissent, cæde incendioque cuncta complent. Vineis incen-
sis, multis hostium vnlneratis ct occisis, consnlum quoque alte-
rum (sed nomen auctores non adiiciunt) gravi vulnere ex equo
4 deiectum prope interfecerunt. Romam inde male gesta re red-
itum; inter multos saucios consul spe incerta vitæ relatus.
Interiecto deinde haud magno spatio, quod vulneribus curan-
dis supplendoque exercitui satis esset, quum ira maiore tum
5 viribus etiam auctis Pometiæ arma illata. Et quum, viueis
refectis aliaque mole belli, iam in eo esset, ut in muros eva-
6 deret miles, deditio est facta. Ceterum nihilo minus foeda,
dedita urbe, quam si capta foret, Aurunci passi; principes
securi percussi; sub corona venierunt coloni alii; oppidum di-
7 rutum, ager veniit. Consules magis ob iras graviter ultas
quam ob magnitndinem perfecti belli triumpbarunt.

18 Insequens annns Postumum Comininm et T. Larcium
A. u. c. 253. consules habuit. Eo anno Romæ, quum per ludos ab Sabi-
A. Ch. 501. norum iuventute per lasciviam scorta raperentur, concursu
hominum rixa ac prope proelium fuit, parvaque ex re ad re-
3 bellionem spectare res videbatur. Super belli Latini[1]) metum
id quoque accesserat, quod triginta iam coniurasse populos,
4 concitante Octavio Mamilio, satis constabat. In hac tantarum
exspectatione rerum sollicita civitate, dictatoris primnm cre-
andi mentio orta. Sed nec qnibus consulibns, quia ex fac-
tione Tarquiniana essent (id quoque enim traditur), parum
creditum sit, nec quis primum dictator creatus sit, satis con-
5 stat. Apud veterrimos tamen auctores T. Larcium dictatorem
primum, Sp. Cassinm magistrum equitum creatos invenio.
Consulares legere; ita lex iubebat de dictatore creando lata.
6 Eo magis adducor, ut credam Larcium, qui consularis erat,
potius quam M'. Valerium M. filium Volesi nepotem, qui non-
dum consul fuerat, moderatorem et magistrum consulibus ap-
7 positum; quia, si maxime ex ea familia legi dictatorem vellent,
patrem multo potius M. Valerium, spectatæ virtutis et consu-
larem virum, legissent.

---

[1]) Livius scribere debuit Sabini.

Creato dictatore primnm Romæ, postquam præferri secu- 8
res viderunt, magnus plebem metus incessit, ut intentiores
essent ad dicto parendum; neque enim, ut in consulibus, qui
pari potestate essent, alterius auxilium neque provocatio erat
neque ullum usquam nisi in cura parendi auxilium. Sabinis 9
etiam creatus Romæ dictator, eo magis quod propter se crea-
tum crediderant, metum incussit. Itaque legatos de pace
mittunt. Quibus orantibus dictatorem senatumque, ut veniam 10
erroris hominibus adolescentibus darent, responsum, ignosci
adolescentibus posse, senibus non posse, qui bella ex bellis
sererent. Actum tamen est de pace, impetrataque foret, si, 11
quod impensæ factum in bellum erat, præstare Sabini (id enim
postulatum erat) in animum induxisseut. Bellum indictum;
tacitæ indutiæ quietum aunum tenuere.

Consules Ser. Sulpicius, M'. Tullius; nihil dignum memo- **19**
ria actum; T. Æbutius deinde et C. Vetusius. His consulibus A. u. c. 254.
Fidenæ obsessæ, Crustumeria capta; Præneste ab Latinis ad A. Ch. 500.
A. u. c. 255.
Romanos descivit, nec ultra bellum Latinum, gliscens iam per A. Ch. 499.
aliquot annos, dilatum. A. Postumius dictator, T. Æbutins 3
magister equitum, magnis copiis peditnm equitumque profecti,
ad lacum Regillum in agro Tusculano agmini hostium occur-
rerunt, et, quia Tarquinios esse in exercitu Latinorum audi- 4
tum est, sustineri ira non potuit, quin extemplo confligerent.
Ergo etiam proelium aliquanto quam cetera gravius atque atro- 5
cius fuit. Non enim duces ad regendam modo consilio rem
affuere, sed suismet ipsi corporibus dimicantes miscuere cer-
tamina, nec quisquam procerum ferme hac aut illa ex acie
sine vulnere præter dictatorem Romanum excessit. In Po- 6
stumium prima in acie suos adhortantem instruentemque Tar-
quinius Superbus, quanquam iam ætate et viribus erat gravior,
equnm infestns admisit, ictusque ab latere coucursu suornm
receptus in tutum est. Et ad alterum cornu Æbutius magister 7
equitum in Octavium Mamilium impetum dederat; nec fefellit
veniens Tusculanum ducem, contraque et ille concitat equum.
Tantaque vis infestis venientium hastis fuit, ut brachium 8

9 Æbutio traiectum sit, Mamilio pectus percussum. Hunc quidem
in secundam aciem Latini recepere; Æbutius quum saucio
10 brachio tenere telum non posset, pugna excessit. Latinus
dux nihil deterritus vulnere proelium ciet et, quia suos per-
culsos videbat, arcessit cohortem exsulum Romanorum, cui L.
Tarquinii filius præerat. Ea quo maiore pugnabat ira ob
erepta bona patriamque ademptam, pugnam parumper restituit.
20 Referentibus iam pedem ab ea parte Romanis, M. Valerius
Publicolæ frater, conspicatus ferocem iuvenem Tarquinium
ostentantem se in prima exsulum acie, domestica etiam gloria
2 accensus, ut, cuius familiæ decus eiecti reges erant, eiusdem
interfecti forent, subdit calcaria equo et Tarquinium infesto
3 spiculo petit. Tarquinius retro in agmen suorum infenso
cessit hosti; Valerium temere invectum in exsulum aciem ex
transverso quidam adortus transfigit, nec quicquam equitis
vulnere equo retardato, moribundus Romanus, labentibus super
4 corpus armis, ad terram defluxit. Dictator Postumius post-
quam cecidisse talem virum, exsules ferociter citato agmine
5 invehi, suos perculsos cedere animadvertit, cohorti suæ, quam
delectam manum præsidii causa circa se habebat, dat signum,
ut, quem suorum fugientem viderint, pro hoste habeant. Ita
metu ancipiti versi a fuga Romani in hostem et restituta
6 acies. Cohors dictatoris tum primum proelium iniit; integris
7 corporibus animisque fessos adorti exsules cædunt. Ibi alia
inter proceres coorta pugna. Imperator Latinus, ubi cohortem
exsulum a dictatore Romano prope circumventam vidit, ex
subsidiariis manipulos aliquot in primam aciem secum rapit.
8 Hos agmine venientes T. Herminius legatus conspicatus, in-
terque eos insignem veste armisque Mamilium noscitans, tanto
vi maiore quam paulo ante magister equitum cum hostium
9 duce proelium iniit, ut et uno ictu transfixum per latus occi-
derit Mamilium et ipse inter spoliandum corpus hostis veruto
percussus, quum victor in castra esset relatus, inter primam
10 curationem exspiraverit. Tum ad equites dictator advolat, ob-
testans, ut, fesso iam pedite, descendant ex equis et pugnam

capessant. Dicto paruere; desiliunt ex equis, provolant in
primum et pro antesignanis parmas obiiciunt. Recipit ex- 11
templo animum pedestris acies, postquam iuventutis proceres
æquato genere pugnæ secum partem periculi sustinentes vidit.
Tum demum impulsi Latini perculsaque inclinavit acies.
Equiti admoti equi, ut persequi hostem posset; secuta et pe- 12
destris acies. Ibi nihil nec divinæ nec humanæ opis dictator
prætermittens ædem Castori vovisse fertur ac pronuntiasse
militi præmia, qui primus, qui secundus castra hostium in-
trasset; tantusque ardor fuit, ut eodem impetu, quo fuderant 13
hostem Romani, castra caperent. Hoc modo ad lacum Re-
gillum pugnatum est. Dictator et magister equitum trium-
phantes in urbem rediere.

Triennio deinde nec certa pax nec bellum fuit. Consules 21
Q. Cloelius et T. Larcius, inde A. Sempronius et M. Minu- A. u. c. 256-57. A. Ch. 498-97.
cius. His consulibus ædes Saturno dedicata, Saturnalia insti- 2
tutus festus dies. A. deinde Postumius et T. Verginius con- A. u. c. 258. A. Ch. 496.
sules facti. Hoc demum anno ad Regillum lacum pugnatum 3
apud quosdam invenio; A. Postumium, quia collega dubiæ
fidei fuerit, se consulatu abdicasse; dictatorem inde factum.
Tanti errores implicant temporum, aliter apud alios ordinatis 4
magistratibus, ut nec qui consules secundum quos, nec quid
quoque anno actum sit, in tanta vetustate non rerum modo,
sed etiam auctorum digerere possis.

Ap. Claudius deinde et P. Servilius consules facti. In- 5
signis hic annus est nuntio Tarquinii mortis. Mortuus A. u. c. 259. A. Ch. 495.
Cumis, quo se post fractas opes Latinorum ad Aristodemum
tyrannum contulerat. Eo nuntio erecti patres, erecta plebes; 6
sed patribus nimis luxuriosa ea fuit lætitia; plebi, cui ad eam
diem summa ope inservitum erat, iniuriæ a primoribus fieri
coepere. Eodem anno Signia colonia, quam rex Tarquinius 7
deduxerat, suppleto numero colonorum iterum deducta est.
Romæ tribus una et viginti factæ. Ædes Mercurii dedicata
est idibus Maiis.

22 Cum Volscorum gente Latino bello neque pax neque
bellum fuerat; nam et Volsci comparaverant auxilia, quæ
mitterent Latinis, ni maturatum ab dictatore Romano esset,
et maturavit Romanus, ne proelio uno cum Latino Volscoque
2 contenderet. Hac ira consules in Volscum agrum legiones
duxere. Volscos consilii poenam non metuentes necopinata
res perculit; armorum immemores obsides dant trecentos
principum a Cora atque Pometia liberos. Ita sine certamine
3 inde abductæ legiones. Nec ita multo post Volscis levatis
metu suum rediit ingenium. Rursus occultum parant bellum,
4 Hernicis in societatem armorum assumptis. Legatos quoque
ad sollicitandum Latium passim dimittunt; sed recens ad Re-
gillum lacum accepta clades Latinos ira odioque eius, quicun-
que arma suaderet, ne ab legatis quidem violandis abstinuit;
comprehensos Volscos Romam duxere. Ibi traditi consulibus
indicatumque est, Volscos Hernicosque parare bellum Romanis.
5 Relata re ad senatum, adeo fuit gratum patribus, ut et cap-
tivorum sex millia Latinis remitterent et de foedere, quod
prope in perpetuum negatum fuerat, rem ad novos magistra-
6 tus reiicerent. Enimvero tum Latini gaudere facto; pacis
auctores in ingenti gloria esse. Coronam auream Iovi donum
in Capitolium mittunt. Cum legatis donoque, qui captivorum
remissi ad suos fuerant, magna circumfusa multitudo venit.
7 Pergunt domos eorum, apud quem quisque servierant; gratias
agunt liberaliter habiti cultique in calamitate sua; inde ho-
spitia iungunt. Nunquam alias ante publice privatimque Lati-
num nomen Romano imperio coniunctius fuit.

23 Sed et bellum Volscum imminebat et civitas secum ipsa
discors intestino inter patres plebemque flagrabat odio, maxime
2 propter nexos ob æs alienum. Fremebant, se, foris pro liber-
tate et imperio dimicantes, domi a civibus captos et oppres-
sos esse, tutioremque in bello quam in pace et inter hostes
quam inter cives libertatem plebis esse; invidiamque eam sua
3 sponte gliscentem insignis unius calamitas accendit. Magno
natu quidam cum omnium malorum suorum insignibus se in

forum proiecit. Obsita erat squalore vestis, foedior corporis
habitus pallore ac macie perempti; ad hoc promissa barba et 4
capilli efferaverant speciem oris. Noscitabatur tamen in tanta
deformitate, et ordines duxisse aiebant, aliaque militiæ decora
vulgo miserantes eum iactabant; ipse testes honestarum ali-
quot locis pugnarum cicatrices adverso pectore ostentabat.
Sciscitantibus, unde ille habitus, unde deformitas, quum circum- 5
fusa turba esset prope in contionis modum, Sabino bello ait
se militantem, quia propter populationes agri non fructu modo
caruerit, sed villa incensa fuerit, direpta omnia, pecora abacta,
tributum iniquo suo tempore imperatum, æs alienum fecisse.
Id cumulatum usuris primo se agro paterno avitoque exuisse, 6
deinde fortunis aliis; postremo velut tabem pervenisse ad cor-
pus; ductum se ab creditore non in servitium, sed in ergastu-
lum et carnificinam esse. Inde ostentare tergum foedum 7
recentibus vestigiis verberum. Ad hæc visa auditaqne clamor
ingens oritur. Non iam foro se tumultus tenet, sed passim
totam urbem pervadit. Nexi vincti solutique se undique in 8
publicum proripiunt, implorant Quiritium fidem. Nullo loco
deest seditionis voluntarius comes; multis passim agminibus
per omnes vias cum clamore in forum curritur. Magno cum 9
periculo suo, qui forte patrum in foro erant, in eam turbam
inciderunt; nec temperatum manibus foret, ni propere con- 10
sules, P. Servilius et Ap. Claudius, ad comprimendam sedi-
tionem intervenissent. At in eos multitudo versa ostentare vincnla
sua deformitatemque aliam. Hæc se meritos dicere, expro- 11
brantes suam quisque alius alibi militiam; postulare multo
minaciter magis quam suppliciter, ut senatum vocarent;
curiamque ipsi futuri arbitri moderatoresque publici consilii
circumsistunt. Pauci admodum patrum, quos casus obtulerat, 12
contracti ab consulibus; ceteros metus non curia modo, sed
etiam foro arcebat, nec agi quicquam per infrequentiam
poterat senatus. Tum vero eludi atque extrahi se multitudo 13
putare, et patrum qui abessent, non casu, non metu, sed im-
pediendæ rei causa abesse, et consules ipsos tergiversari, nec

14 dubie ludibrio esse miserias suas. Iam prope erat, ut ne
consulum quidem maiestas coerceret iras hominum, quum in-
certi, morando an veniendo plus periculi contraherent, tandem
in senatum veniunt. Frequentique tandem curia, non modo
inter patres, sed ne inter consules quidem ipsos satis conve-
15 niebat. Appius, vehementis ingenii vir, imperio consulari rem
agendam censebat: uno aut altero arrepto, quieturos alios;
Servilius, lenibus remediis aptior, concitatos animos flecti quam
frangi putabat quum tutius tum facilius esse.

24 Inter hæc maior alius terror: Latini equites cum tumul-
tuoso advolant nuntio, Volscos infesto exercitu ad urbem
oppugnandam venire. Quæ audita (adeo duas ex nna civitate
2 discordia fecerat) longe aliter patres ac plebem affecere. Ex-
sultare gaudio plebes; ultores superbiæ patrum adesse dicere
deos; alius alium confirmare, ne nomina darent: cum omnibus
potius quam solos perituros; patres militarent, patres arma
caperent, ut penes eosdem pericula belli, penes quos præmia
3 essent. At vero curia, mæsta ac trepida ancipiti metu et ab
cive et ab hoste, Servilium consulem, cui ingenium magis
populare erat, orare, ut tantis circumventam terroribus ex-
4 pediret rem publicam. Tum consul, misso senatu, in contionem
prodit. Ibi curæ esse patribus ostendit, ut consulatur plebi;
ceterum deliberationi de maxima quidem illa, sed tamen parte
5 civitatis metum pro universa re publica intervenisse; nec posse,
quum hostes prope ad portas essent, bello præverti quicquam,
nec, si sit laxamenti aliquid, aut plebi honestum esse, nisi
mercede prius accepta, arma pro patria non cepisse, neque
patribus satis decorum per metum potius quam postmodo
6 voluntate afflictis civium suorum fortunis consuluisse. Con-
tioni deinde edicto addidit fidem, quo edixit, ne quis civem
Romanum vinctum aut clausum teneret, quo minus ei nominis
edendi apud consules potestas fieret, neu quis militis, donec
in castris esset, bona possideret aut venderet, liberos nepotesve
7 eius moraretur. Hoc proposito edicto, et, qui aderant nexi,
profiteri extemplo nomina, et undique ex tota urbe proripientium

se ex privato, quum retinendi ius creditori non esset, con-
cursus in forum, ut sacramento dicerent, fieri. Magna ea 8
manus fuit, neque aliorum magis in Volsco bello virtus atque
opera enituit.

Consul copias contra hostem educit; parvo dirimente intervallo
castra ponit. Proxima inde nocte Volsci, discordia Romana freti, 25
si qua nocturna transitio proditiove fieri posset, tentant castra.
Sensere vigiles; excitatus exercitus; signo dato concursum est
ad arma; ita frustra id inceptum Volscis fuit. Reliquum noctis 2
utrinque quieti datum. Postero die prima luce Volsci fossis
repletis vallum invadunt. Iamque ab omni parte munimenta 3
vellebantur, quum consul, quanquam cuncti undique et nexi
ante omnes, ut signum daret, clamabant, experiendi animos
militum causa parumper moratus, postquam satis apparebat
ingens ardor, dato tandem ad erumpendum signo militem avi-
dum certaminis emittit. Primo statim incursu pulsi hostes; 4
fugientibus, quoad insequi pedes potuit, terga cæsa; eques
usque ad castra pavidos egit. Mox ipsa castra, legionibus
circumdatis, quum Volscos inde etiam pavor expulisset, capta
direptaque. Postero die ad Suessam Pometiam, quo confu- 5
gerant hostes, legionibus ductis, intra paucos dies oppidum ca-
pitur; captum prædæ datum. Inde paulum recreatus egens
miles; consul cum maxima gloria sua victorem exercitum Ro- 6
mam reducit. Decedentem [Romam] Ecetranorum Volscorum le-
gati, rebus suis timentes post Pometiam captam, adeunt. His
ex senatus consulto data pax, ager ademptus.

Confestim et Sabini Romanos territavere; tumultus enim 26
fuit verius quam bellum. Nocte in urbem nuntiatum est,
exercitum Sabinum prædabundum ad Anienem amnem perve-
nisse; ibi passim diripi atque incendi villas. Missus extemplo 2
eo cum omnibus copiis equitum A. Postumius, qui dictator
bello Latino fuerat; secutus consul Servilius cum delecta pe-
ditum manu. Plerosque palantes eques circumvenit, nec ad- 3
venienti peditum agmini restitit Sabina legio. Fessi quum

itinere tum populatione nocturna, magna pars in villis repleti
cibo vinoque, vix fugæ quod satis esset virium habuere.
4 Nocte una audito perfectoque bello Sabino, postero die,
in magna iam spe undique partæ pacis, legati Aurunci senatum adeunt, ui decedatur Volsco agro, bellum indicentes.
5 Cum legatis simul exercitus Auruncorum domo profectus erat;
cuius fama haud procul iam ab Aricia visi tanto tumultu
concivit Romanos, ut nec consuli ordine patres nec pacatum
responsum arma inferentibus arma ipsi capientes dare possent.
6 Ariciam infesto agmine itur; nec procul inde cum Auruncis
signa collata, proelioque uno debellatum est.

27 Fusis Auruncis, victor tot intra paucos dies bellis Romanus promissa consulis fidemque senatus exspectabat, quum
Appius et insita superbia animo, et ut collegæ vanam faceret
fidem, quam asperrime poterat, ius de creditis pecuniis dicere.
Deinceps et, qui ante nexi fuerant, creditoribus tradebantur
2 et nectebantur alii. Quod ubi cui militi inciderat, collegam
appellabat. Concursus ad Servilium fiebat; illius promissa
iactabant; illi exprobrabant sua quisque belli merita cicatricesque acceptas. Postulabant, ut aut referret ad senatum aut [ut]
3 auxilio esset consul civibus suis, imperator militibus. Movebant consulem hæc, sed tergiversari res cogebat; adeo in alteram causam non collega solum præceps erat, sed omnis
factio nobilium. Ita medium se gerendo nec plebis vitavit
4 odium nec apud patres gratiam iniit. Patres mollem consulem et ambitiosum rati, plebes fallacem, brevique apparuit
5 adæquasse eum Appii odium. Certamen consulibus inciderat,
uter dedicaret Mercurii ædem. Senatus a se rem ad populum
reiecit: utri eorum dedicatio iussu populi data esset, eum
præesse annonæ, mercatorum collegium instituere, sollemnia
6 pro pontifice iussit suscipere. Populus dedicationem ædis dat
M. Lætorio, primi pili centurioni, quod facile appareret non
tam ad honorem eius, cui curatio altior fastigio suo data
7 esset, factum quam ad consulum ignominiam. Sævire inde utique consulum alter patresque; sed plebi creverant animi, et

longe alia, quam primo instituerant, via grassabantur. Despe- 8
rato enim consulum senatusque auxilio, quum in ius duci de-
bitorem vidissent, undique convolabant. Neque decretum exau-
diri consulis præ strepitu et clamore poterat, neque, quum
decresset, quisquam obtemperabat. Vi agebatur, metusque 9
omnis et periculum, quum in conspectu consulis singuli a plu-
ribus violarentur, in creditores a debitoribus verterant. Super 10
hæc timor incessit Sabini belli; delectuque decreto, nemo no-
men dedit, furente Appio et insectante ambitionem collegæ,
qui populari silentio rem publicam proderet et ad id, quod
de credita pecunia ius non dixisset, adiiceret, ut ne delectum
quidem ex senatus consulto haberet: non esse tamen desertam 11
omnino rem publicam neque proiectum consulare imperium; se
unum et suæ et patrum maiestatis vindicem fore. Quum cir- 12
cumstaret quotidiana multitudo licentia accensa, arripi unum
insignem ducem seditionum iussit. Ille quum a lictoribus iam
traheretur, provocavit; nec cessisset provocationi consul, quia
non dubium erat populi iudicium, nisi ægre victa pertinacia
foret consilio magis et auctoritate principum quam populi cla-
more; adeo supererant animi ad sustinendam invidiam. Cre- 13
scere inde malum in dies, non clamoribus modo apertis, sed,
quod multo perniciosius erat, secessione occultisque colloquiis.
Tandem invisi plebi consules magistratu abeunt, Servilius neu-
tris, Appius patribus mire gratus.

A. Verginius inde et T. Vetusius consulatum ineunt. **28**
Tum vero plebs incerta, quales habitura consules esset, coetus A. u. c. 260. A. Ch. 494.
nocturnos, pars Esquiliis, pars in Aventino, facere, ne in foro
subitis trepidaret consiliis et omnia temere ac fortuito ageret.
Eam rem consules rati, ut erat, perniciosam ad patres de- 2
ferunt, sed delatam consulere ordine non licuit; adeo tumul-
tuose excepta est clamoribus undique et indignatione patrum,
si, quod imperio consulari exsequendum esset, invidiam eius
consules ad senatum reiicerent. Profecto, si essent in re pub- 3
lica magistratus, nullum futurum fuisse Romæ nisi publicum
consilium; nunc in mille curias contionesque, quum alia [in]

Esquiliis, alia in Aventino fiant concilia, dispersam et dissi-
4 patam esse rem publicam. Unum hercule virum (id enim plus
esse quam consulem), qualis Ap. Claudius fuerit, momento
5 temporis discussurum illos coetus fuisse. Correpti consules
quum, quid ergo se facere vellent (nihil enim segnius molli-
usve, quam patribus placeat, acturos), percontarentur, decernunt,
ut delectum quam acerrimum habeant; otio lascivire plebem.
6 Dimisso senatu consules in tribunal escendunt; citant nomina-
tim iuniores. Quum ad nomen nemo responderet, circumfusa
multitudo in contionis modum negare, ultra decipi plebem
7 posse; nunquam unum militem habituros, ni præstaretur fides
publica; libertatem unicuique prius reddendam esse quam arma
danda, ut pro patria civibusque, non pro dominis pugnent.
8 Consules, quid mandatum esset a senatu, videbant, sed eorum,
qui intra parietes curiæ ferociter loquerentur, neminem adesse
invidiæ suæ participem; et apparebat atrox cum plebe certa-
9 men. Prius itaque, quam ultima experirentur, senatum iterum
consulere placuit. Tum vero ad sellas consulum propere con-
volavere minimus quisque natu patrum, abdicare consulatum
iubentes et deponere imperium, ad quod tuendum animus de-
29 esset. Utraque re satis experta, tum demum consules: „Ne
prædictum negetis, patres conscripti, adest ingens seditio.
Postulamus, ut ii, qui maxime ignaviam increpant, adsint no-
bis habentibus delectum. Acerrimi cuiusque arbitrio, quando
2 ita placet, rem agemus.“ Redeunt in tribunal; citari nomi-
natim unum ex iis, qui in conspectu erant, dedita opera iu-
bent. Quum staret tacitus et circa eum aliquot hominum,
ne forte violaretur, constitisset globus, lictorem ad eum con-
3 sules mittunt. Quo repulso, tum vero indignum facinus esse
clamitantes, qui patrum consulibus aderant, devolant de tribu-
4 nali, ut lictori auxilio essent. Sed ab lictore, nihil aliud quam
prendere prohibito, quum conversus in patres impetus esset,
consulum intercursu rixa sedata est, in qua tamen sine lapide,
sine telo plus clamoris atque irarum quam iniuriæ fuerat.
5 Senatus tumultuose vocatus tumultuosius consulitur, quæstionem

postulantibus iis, qui pulsati fuerant, decernente ferocissimo
quoque non sententiis magis quam clamore et strepitu. Tan- 6
dem quum iræ resedissent, exprobrantibus consulibus, nihilo
plus sanitatis in curia quam in foro esse, ordine consuli coe-
pit. Tres fuere sententiæ. P. Verginius rem non vulgabat; 7
de iis tantum, qui fidem secuti P. Servilii consulis Volsco,
Aurunco Sabinoque militassent bello, agendum censebat.
T. Larcius, non id tempus esse, ut merita tantummodo exsol- 8
verentur; totam plebem ære alieno demersam esse, nec sisti
posse, ni omnibus consulatur; quin, si alia aliorum sit condi-
cio, accendi magis discordiam quam sedari. Ap. Claudius, 9
et natura immitis et efferatus hinc plebis odio, illinc patrum
laudibus, non miseriis ait, sed licentia tantum concitum turba-
rum, et lascivire magis plebem quam sævire. Id adeo malum 10
ex provocatione natum; quippe minas esse consulum, non im-
perium, ubi ad eos, qui una peccaverint, provocare liceat.
„Agedum“ inquit, „dictatorem, a quo provocatio non est, 11
creemus; iam hic, quo nunc omnia ardent, conticiscet furor.
Pulset tum mihi lictorem, qui sciet, ius de tergo vitaque sua 12
penes unum illum esse, cuius maiestatem violarit“.

30 Multis, ut erat, horrida et atrox videbatur Appii sen-
tentia; rursus Verginii Larciique exemplo haud salubres; uti-
que Larcii [putabant sententiam], quæ totam fidem tolleret.
Medium maxime et moderatum utroque consilium Verginii
habebatur; sed factione respectuque rerum privatarum, quæ 2
semper offecere officientque publicis consiliis, Appius vicit, ac
prope fuit, ut dictator ille idem crearetur; quæ res utique 3
alienasset plebem periculosissimo tempore, quum Volsci Æqui-
que et Sabini forte una omnes in armis essent. Sed curæ 4
fuit consulibus et senioribus patrum, ut imperii vis vehemens
mansueto permitteretur ingenio: M'. Valerium dictatorem Vo- 5
lesi filium creant. Plebes etsi adversus se creatum dictatorem
videbat, tamen, quum provocationem fratris lege haberet, nihil
ex ea familia triste nec superbum timebat; edictum deinde a 6
dictatore propositum confirmavit animos, Servilii fere consulis

edicto conveniens; sed et homini et potestati melius rati credi,
7 omisso certamine nomina dedere. Quantus nunquam ante
exercitus, legiones decem effectæ; ternæ inde datæ consulibus,
quattuor dictator usus.

8 Nec iam poterat bellum differri. Æqui Latinorum agrum
invaserant. Oratores Latinorum ab senatu petebant, ut aut
mitterent subsidium aut se ipsos tuendorum finium causa ca-
9 pere arma sinerent. Tutius visum est defendi inermes La-
tinos quam pati retractare arma. Vetusius consul missus est;
is finis populationibus fuit. Cessere Æqui campis, locoque
magis quam armis freti snmmis se iugis montium tutabantur.
10 Alter consul in Volscos profectus, ne et ipse tereret tempus,
vastandis maxime agris hostem ad conferenda propius castra
11 dimicandumque acie excivit. Medio inter castra campo, ante
suum quisque vallum, infestis signis constitere. Multitudine
aliquantum Volsci superabant; itaque effusi et contemptim
12 pugnam iniere. Consul Romanus nec promovit aciem, nec
clamorem reddi passus, defixis pilis stare suos iussit: ubi ad
manum venisset hostis, tum coortos tota vi gladiis rem ge-
13 rere. Volsci cursu et clamore fessi quum se velut stupenti-
bus metu intulissent Romanis, postquam impressionem sensere
ex adverso factam et ante oculos micare gladios, haud secus
quam si in insidias incidissent, turbati vertunt terga; et ne ad
fugam quidem satis virium fuit, quia cursu in proelium ierant.
14 Romani contra, quia principio pugnæ quieti steterant, vigentes
corporibus, facile adepti fessos et castra impetu ceperunt et
castris exutum hostem Velitras persecnti uno agmine victores
15 cum victis in urbem irrupere; plusque ibi sanguinis promisca
omnium generum cæde quam in ipsa dimicatione factum.
31 Paucis data venia, qui inermes in deditionem venerunt. Dum
hæc in Volscis geruntur, dictator Sabinos, ubi longe plurimum
2 belli fuerat, fundit fugatque exuitque castris. Equitatu immisso
mediam turbaverat hostium aciem, qua, dum se cornua latius
pandunt, parum apte introrsum ordinibus aciem firmaverant;
turbatos pedes invasit. Eodem impetu castra capta debella-

tumque est. Post pugnam ad Regillum lacum non alia illis 3
annis pugna clarior fuit. Dictator triumphans urbem invehitur.
Super solitos honores locus in circo ipsi posterisque ad spec-
taculum datus; sella in eo loco curulis posita. Volscis de- 4
victis Veliternus ager ademptus; Velitras coloni ab urbe missi
et colonia deducta. Cum Æquis post aliquanto pugnatum
est, invito quidem consule, quia loco iniquo subeundum erat
ad hostes; sed milites extrahi rem criminantes, ut dictator, 5
priusquam ipsi redirent in urbem, magistratu abiret irritaque,
sicut ante consulis, promissa eius caderent, perpulere, ut forte
temere in adversos montes agmen erigeret. Id male commis- 6
sum ignavia hostium in bonum vertit, qui, priusquam ad con-
iectum teli veniretur, obstupefacti audacia Romanorum, relictis
castris, quæ munitissimis tenuerant locis, in aversas valles de-
siluere. Ibi satis prædæ et victoria incruenta fuit.

Ita trifariam re bello bene gesta, de domesticarum rerum 7
eventu nec patribus nec plebi cura decesserat: tanta quum
gratia tum arte præparaverant feneratores, quæ non modo
plebem, sed ipsum etiam dictatorem frustrarentur. Namque 8
Valerius post Vetusii consulis reditum omnium actionum in
senatu primam habuit pro victore populo, retulitque, quid de
nexis fieri placeret. Quæ quum reiecta relatio esset, „Non 9
placeo“ inquit „concordiæ auctor. Optabitis, mediusfidius,
propediem, ut mei similes Romana plebes patronos habeat.
Quod ad me attinet, neque frustrabor ultra cives meos neque
ipse frustra dictator ero. Discordiæ intestinæ, bellum exter- 10
num fecere, ut hoc magistratu egeret res publica: pax foris
parta est, domi impeditur; privatus potius quam dictator se-
ditioni interero.“ Ita curia egressus dictatura se abdicavit.
Apparuit causa plebi, suam vicem indignantem magistratu 11
abisse; itaque velut persoluta fide, quoniam per eum non
stetisset, quin præstaretur, decedentem domum cum favore ac
laudibus prosecuti sunt.

Timor inde patres incessit, ne, si dimissus exercitus foret, **32**
rursus coetus occulti coniurationesque fierent. Itaque quan-

quam per dictatorem delectus habitus esset, tamen, quoniam
in consulum verba iurasset, sacramento teneri militem rati,
per causam renovati ab Æquis belli educi ex nrbe legiones
2 iussere. Quo facto maturata est seditio. Et primo agitatum
dicitur de consulum cæde, ut solverentur sacramento; doctos
deinde, nullam scelere religionem exsolvi, Sicinio quodam auc-
tore iniussu consulum in sacrnm montem secessisse. (Traus
3 Anienem amnem est, tria ab urbe millia passuum. Ea fre-
quentior fama est quam, cuius Piso auctor est, in Aventinum
4 secessionem factam esse.) Ibi sine ullo duce vallo fossaque
communitis castris, quieti, rem nullam nisi necessariam ad vic-
tum sumendo, per aliquot dies neque lacessiti neque lacessentes
5 sese tenuere. Pavor ingens in urbe, metuque mutuo suspensa
erant omnia. Timere relicta ab suis plebes violentiam patrum;
timere patres residem in urbe plebem, incerti, manere eam
6 an abire mallent. Quamdiu autem tranquillam, quæ sces-
serit, multitudinem fore? quid futurum deinde, si quod exter-
7 num interim bellum exsistat? Nullam profecto nisi in concordia ci-
vium spem reliquam ducere; eam per æqua, per iniqua recon-
8 ciliandam civitati esse. Placuit igitur oratorem ad plebem mitti
Menenium Agrippam, facundum virum et, quod inde oriundus
erat, plebi carum. Is, intromissus in castra, prisco illo dicendi
9 et horrido modo nihil aliud quam boc narrasse fertur: Tem-
pore, qno in bomine non, ut nunc, omnia in unnm consenti-
entia, sed singulis membris suum cuique consilium, suus sermo
fuerit, indignatas reliquas partes, sua cura, suo labore ac mi-
nisterio ventri omnia quæri, ventrem in medio quietum nihil
10 aliud quam datis voluptatibus frui; conspirassc inde, ne manus
ad os cibum ferrent, nec os acciperet datum, nec dentes con-
ficerent. Hac ira, dum ventrem fame domare vellent, ipsa
una membra totumque corpus ad extremam tabem venisse.
11 Inde apparuisse, ventris quoque hand segne ministerium esse,
nec magis ali quam alere eum, reddentem in omnes corporis
partes hunc, quo vivimus vigemusqne, divisum pariter in ve-
12 nas, maturum confecto cibo, sanguinem. Comparando hinc,

quam intestina corporis seditio similis esset iræ plebis in pa-
tres, flexisse mentes hominum. Agi deinde de concordia coep- 33
tum, concessumque in condiciones, ut plebi sui magistratus
essent sacrosancti, quibus auxilii latio adversus consules esset,
neve cui patrum capere eum magistratum liceret. Ita tribuni 2
plebei creati duo, C. Licinius et L. Albinus. Hi tres colle-
gas sibi creaverunt. In his Sicinium fuisse, seditionis auctorem;
de duobus, qui fuerint, minus convenit. Sunt, qui duos tan- 3
tum in sacro monte creatos tribunos esse dicant ibique sa-
cratam legem latam.

Per secessionem plebis Sp. Cassius et Postumus Cominius A. u. c. 261. A. Ch. 493.
consulatum inierant. His consulibus cum Latinis populis ic- 4
tum foedus. Ad id feriendum consul alter Romæ mansit;
alter ad Volscum bellum missus Antiates Volscos fundit fu-
gatque; compulsos in oppidum Longulam persecutus moenibus
potitur. Inde protinus Poluscam, item Volscorum, cepit; tum 5
magna vi adortus est Coriolos. Erat tum in castris inter pri-
mores iuvenum Cn. Marcius, adolescens et consilio et manu
promptus, cui cognomen postea Coriolano fuit. Quum subito 6
exercitum Romanum Coriolos obsidentem atque in oppidanos,
quos intus clausos habebat, intentum sine ullo metu extrinsecus
imminentis belli, Volscæ legiones, profectæ ab Antio, inva-
sissent, eodemque tempore ex oppido erupissent hostes, forte
in statione Marcius fuit. Is cum delecta militum manu non 7
modo impetum erumpentium retudit, sed per patentem portam
ferox irrupit in proxima urbis, cædeque facta, ignem temere
arreptum imminentibus muro ædificiis iniecit. Clamor inde 8
oppidanorum mixtus muliebri puerilique ploratu ad terrorem,
ut solet, primum orto et Romanis auxit animum et turbavit
Volscos, utpote capta urbe, cui ad ferendam opem venerant.
Ita fusi Volsci Antiates, Corioli oppidum captum; tantumque 9
sua laude obstitit famæ consulis Marcius, ut, nisi foedus cum
Latinis, columma aenea insculptum, monumento esset, ab Sp.
Cassio uno, quia collega afuerat, ictum, Postumum Cominium
bellum gessisse cum Volscis, memoria cessisset.

10 Eodem anno Agrippa Menenius moritur, vir omni vita
pariter patribus ac plebi carus, post secessionem carior plebi
11 factus. Huic interpreti arbitroque concordiæ civium, legato
patrum ad plebem, reductori plebis Romanæ in urbem sump-
tus funeri defuit; extulit eum plebs sextantibus collatis in
capita.

34 Consules deinde T. Geganius, P. Minucius facti. Eo
A. u. c. 262. A. Ch. 492. anno quum et foris quieta omnia a bello essent et domi sanata
2 discordia, aliud multo gravius malum civitatem invasit, caritas
primum annonæ ex incultis per secessiouem plebis agris, fames
3 deinde, qualis esse clausis solet. Ventumque ad interitum servi-
tiorum utique et plebis esset, ni consules providissent, dimissis
passim ad frumentum coemendum, non in Etruriam modo
dextris ab Ostia littoribus, lævoque per Volscos mari usque
ad Cumas, sed [quæsitum] in Siciliam qnoqne; adeo finitimo-
4 rum odia longinquis coegerant indigere auxiliis. Frumentum
Cumis qnum coemptum esset, naves pro bonis Tarquiniorum
ab Aristodemo tyranno, qui heres erat, retentæ sunt; in Vol-
scis Pomptinoque ne emi qnidem potuit; periculum quoque ab
5 impetu hominum ipsis frumentatoribus fuit; ex Tuscis frumen-
tum Tiberi venit; eo sustentata est plebs. Incommodo bello
in tam artis commeatibus vexati forent, ni Volscos iam mo-
6 ventes arma pestilentia ingens invasisset. Ea clade conterritis
hostium animis, ut etiam, nbi ea remisisset, terrore aliquo
tenerentur, et Velitris auxere numerum colonorum Romani, et
Norbam in montes novam coloniam, quæ arx in Pomptino
esset, miserunt.

7 M. Minucio deinde et A. Sempronio consulibus magna
A. u. c. 263. A. Ch. 491. vis frumenti ex Sicilia advecta, agitatumque in senatu, quanti
8 plebi daretur. Multi venisse tempus premendæ plebis putabant
recuperandique iura, quæ extorta secessione ac vi patribus
essent. Imprimis Marcius Coriolanus, hostis tribuniciæ pote-
9 statis, „Si annonam“ inquit „veterem volunt, ius pristiuum
reddant patribus. Cur ego plebeios magistratus, cur Sicinium
potentem video, sub iugum missus, tanquam ab latronibus

redemptus? Egone has indignitates diutius patiar quam ne- 10
cesse est? Tarquinium regem qui non tulerim, Sicinium feram?
Secedat nunc; avocet plebem; patet via in sacrum montem
aliosque colles; rapiant frumenta ex agris nostris, quemadmo-
dum tertio anno rapuere. Fruantur annona, quam furore suo
fecere. Audeo dicere, hoc malo domitos ipsos potius cultores 11
agrorum fore, quam ut armati per secessionem coli prohibeant."
Haud tam facile dictu est, faciendumne fuerit, quam potuisse 12
arbitror fieri, ut condicionibus laxandi annonam et tribuniciam
potestatem et omnia invitis iura imposita patres demerent sibi.
Et senatui nimis atrox visa sententia est et plebem ira prope 35
armavit. Fame se iam sicut hostes peti, cibo victuque frau-
dari; peregrinum frumentum, quæ sola alimenta ex insperato
fortuna dederit, ab ore rapi, nisi Cn. Marcio vincti dedan-
tur tribuni, nisi de tergo plebis Romanæ satisfiat; eum sibi
carnificem novum exortum, qui aut mori aut servire iubeat.
In exeuntem e curia impetus factus esset, ni peropportune 2
tribuni diem dixissent. Ibi ira est suppressa; se iudicem
quisque, se dominum vitæ necisque inimici factum videbat.
Contemptim primo Marcius audiebat minas tribunicias: auxilii, 3
non poenæ ius datum illi potestati, plebisque, non patrum
tribunos esse. Sed adeo infensa erat coorta plebs, nt nnius
poena defungendum esset patribus. Restiterunt tamen adversa 4
invidia, usique sunt qua suis quisque, qua totius ordinis vi-
ribus. Ac primo tentata res est, si, dispositis clientibus,
absterrendo singulos a coitionibus consiliisque disiicere rem
possent. Universi deinde processere (quicquid erat patrum, reos 5
diceres) precibus plebem exposcentes, unum sibi civem, unum
senatorem, si innocentem absolvere nollent, pro nocente do-
narent. Ipse quum die dicta non adesset, perseveratum in ira 6
est. Damnatus absens in Volscos exsulatum abiit, minitans
patriæ hostilesque iam tum spiritus gerens.

Venientem Volsci benigne excepere, benigniusque in dies
colebant, quo maior ira in suos eminebat, crebræque nunc
querelæ, nunc minæ percipiebantur. Hospitio utebatur Attii 7

Tullii. Longe is tum princeps Volsci nominis erat Romanis-
que semper infestus. Ita quum alterum vetus odium, alterum
ira recens stimularet, consilia conferunt de Romano bello.
8 Haud facile credebant plebem suam impelli posse, ut toties
infeliciter tentata arma caperent: multis sæpe bellis, pestilentia
postremo amissa iuventute fractos spiritus esse; arte agendum
in exoleto iam vetustate odio, ut recenti aliqua ira exacer-
barentur animi.

36 Ludi forte ex instauratione magni Romæ parabantur.
Instaurandi hæc causa fuerat. Ludis mane servum quidam
pater familiæ, nondum commisso spectaculo, sub furca cæsum
medio egerat circo; coepti inde ludi, velut ea res nihil ad
2 religionem pertinuisset. Haud ita multo post Tito Latinio,
de plebe homini, somnium fuit; visus Iuppiter dicere, sibi
ludis præsultatorem displicuisse; nisi magnifice instaurarentur
ii ludi, periculum urbi fore; iret et ea consulibus nuntiaret.
3 Quanquam haud sane liber erat religione animus, verecundia
tamen maiestatis magistratuum timorem vicit, ne in ora ho-
4 minum pro ludibrio abiret. Magno illi ea cunctatio stetit;
filium namque intra paucos dies amisit. Cuius repentinæ
cladis ne causa dubia esset, ægro animi eadem illa in somnis
obversata species visa est rogitare, satin' magnam spreti nu-
minis haberet mercedem; maiorem instare, ni eat propere ac
5 nuntiet consulibus. Iam præsentior res erat. Cunctantem
tamen ac prolatantem ingens vis morbi adorta est debilitate
6 subita. Tunc enimvero deorum ira admonuit. Fessus igitur
malis præteritis instantibusque, consilio propinquorum adhibito,
quum visa atque audita et obversatum toties somno Iovem,
minas irasque cælestes repræsentatas casibus suis exposuisset,
consensu inde haud dubio omnium, qui aderant, in forum ad
7 consules lectica defertur. Inde in curiam iussu consulum
delatus, eadem illa quum patribus ingenti omnium admiratione
enarrasset, ecce aliud miraculum: qui captus omnibus membris
delatus in curiam esset, eum, functum officio, pedibus suis do-
mum redisse, traditum memoriæ est.

Ludi quam amplissimi ut fierent, senatus decrevit. Ad 37
eos ludos auctore Attio Tullio vis magna Volscorum venit.
Priusquam committerentur ludi, Tullius, ut domi compositum 2
cum Marcio fuerat, ad consules venit; dicit esse, quæ secreto
agere de re publica velit. Arbitris remotis, „Invitus“ inquit, 3
„quod sequius sit, de meis civibus loquor. Non tamen admissum quicquam ab iis criminatum venio, sed cautum, ne
admittant. Nimio plus, quam velim, nostrorum ingenia sunt 4
mobilia. Multis id cladibus sensimus, quippe qui non nostro 5
merito, sed vestra patientia incolumes simus. Magna hic nunc
Volscorum multitudo est; ludi sunt; spectaculo intenta civitas
erit. Memini, quid per eandem occasionem ab Sabinorum 6
iuventute in hac urbe commissum sit; horret animus, ne quid
inconsulte ac temere fiat. Hæc nostra vestraque causa prius
dicenda vobis, consules, ratus sum. Quod ad me attinet, ex- 7
templo hinc domum abire in animo est, ne cuius facti dictive
contagione præsens violer.“ Hæc locutus abiit. Consules 8
quum ad patres rem dubiam sub auctore certo detulissent,
auctor magis, ut fit, quam res ad præcavendum vel ex supervacuo movit, factoque senatus consulto, ut urbem excederent
Volsci, præcones dimittuntur, qui omnes eos proficisci ante
noctem iuberent. Ingens pavor primo discurrentes ad suas 9
res tollendas in hospitia perculit; proficiscentibus deinde indignatio oborta, se ut consceleratos contaminatosque ab ludis,
festis diebus, coetu quodam modo hominum deorumque abactos
esse. Quum prope continuato agmine irent, prægressus Tullius 38
ad caput Ferentinum, ut quisque veniret, primores eorum excipiens querendo indignandoque, et eos ipsos, sedulo audientes
secunda iræ verba, et per eos multitudinem aliam in subiectum
viæ campum deduxit. Ibi in contionis modum orationem 2
exorsus adversus veteres populi Romani iniurias cladesque gentis
Volscorum, „Ut omnia“ inquit „obliviscamini alia, hodiernam
hanc contumeliam quo tandem animo fertis, qua per nostram
ignominiam ludos commisere? An non sensistis, triumphatum 3
hodie de vobis esse? vos omnibus, civibus, peregrinis, tot

finitimis populis, spectaculo abeuntes fuisse? vestras coninges,
4 vestros liberos traductos per ora hominum? Quid eos, qni
audivere vocem præconis, quid, qui nos videre abeuntes, quid
eos, qui huic ignominioso agmini fuere obvii, existimasse
putatis, nisi aliquod profecto nefas esse, quo, si intersimus
spectacnlo, violaturi simus ludos piaculumqne merituri; ideo
5 nos ab sede piorum, coetu concilioque abigi? Quid deinde?
illud non succurrit, vivere nos, quod maturarimus proficisci?
si hoc profectio et non fuga est. Et hanc urbem vos non
hostium dncitis, ubi si unum diem morati essetis, moriendum
omnibus fuit? Bellum vobis indictum est, magno eorum malo,
6 qui indixere, si viri estis.“ Ita et sua sponte irarum pleni et
incitati domos inde digressi sunt, instigandoque suos quisque
populos effecere, nt omne Volscum nomen deficeret.

39 Imperatores ad id bellum de omnium populorum sententia
lecti Attius Tullius et Cn. Marcius exsul Romanus, in quo ali-
2 quanto plus spei repositum. Quam spem nequaquam fefellit, ut
facile appareret, ducibus validiorem quam exercitn rem Roma-
nam esse. Circeios profectus primum colonos inde Romanos
3 expulit liberamque eam urbem Volscis tradidit; inde in Lati-
nam viam transversis tramitibus transgressus Satricum, Lon-
gulam, Poluscam, Coriolos, novella hæc Romanis oppida
4 ademit; inde Lavinium recepit; tum deinceps Corbionem,
5 Vitelliam, Trebium, Lavicos, Pedum cepit. Postremnm ad
urbem a Pedo ducit, et ad fossas Cluilias quinque ab urbe
millia passunm castris positis, populatnr inde agrum Romanum,
6 custodibus inter populatores missis, qui patriciorum agros in-
tactos servarent, sive infensus plebi magis sive ut discordia
7 inde inter patres plebemque oreretur. Quæ profecto orta es-
set (adeo tribuni iam ferocem per se plebem criminando in
primores civitatis instigabant); sed externus timor, maximum
concordiæ vinculum, quamvis suspectos infensosque inter se
8 iungebat animos. Id modo non conveniebat, quod senatus
consulesque nnsquam alibi spem quam in armis ponebant,
9 plebes omnia quam bellum malebat. Sp. Nautius iam et Sex.

Furius consules erant. Eos recensentes legiones, præsidia per A. u. c. 266.
muros aliaque, in quibus stationes vigiliasque esse placuerat, A. Ch. 488.
loca distribuentes, multitudo ingens pacem poscentium primum
seditioso clamore conterruit, deinde vocare senatum, referre
de legatis ad Cn. Marcium mittendis coegit. Acceperunt re- 10
lationem patres, postquam apparuit labare plebis animos;
missique de pace ad Marcium oratores atrox responsum re-
tulerunt: si Volscis ager redderetur, posse agi de pace; si 11
præda belli per otium frui velint, memorem se et civium
iniuriæ et hospitum beneficii annisurum, ut appareat exsilio
sibi irritatos, non fractos animos esse. Iterum deinde iidem 12
missi non recipiuntur in castra. Sacerdotes quoque suis in-
signibus velatos isse supplices ad castra hostium, traditum est;
nihilo magis quam legatos flexisse animum. Tum matronæ **40**
ad Veturiam matrem Coriolani Volumniamque uxorem fre-
quentes coeunt. Id publicum consilium an muliebris timor
fuerit, parum invenio; pervicere certe, ut et Veturia, magno 2
natu mulier, et Volumnia duos parvos ex Marcio ferens filios
secum in castra hostium irent, et, quoniam armis viri defen-
dere urbem non possent, mulieres precibus lacrimisque defen-
derent. Ubi ad castra ventum est nuntiatumque Coriolano 3
est, adesse ingens mulierum agmen, primo, ut qui nec publica
maiestate in legatis nec in sacerdotibus tanta offusa oculis
animoque religione motus esset, multo obstinatior adversus
lacrimas muliebres erat; dein familiarium quidam, qui insignem 4
mæstitia inter ceteras cognoverat Veturiam, inter nurum ne-
potesque stantem, „Nisi me frustrantur“ inquit „oculi, mater
tibi coniuxque et liberi adsunt.“ Coriolanus prope ut amens 5
consternatus ab sede sua quum ferret matri obviæ complexum,
mulier in iram ex precibus versa „Sine, priusquam complexum
accipio, sciam“ inquit, „ad hostem an ad filium venerim, cap-
tiva materne in castris tuis sim. In hoc me longa vita et 6
infelix senecta traxit, ut exsulem te, deinde hostem viderem?
Potuisti populari hanc terram, quæ te genuit atque aluit? Non 7
tibi, quamvis infesto animo et minaci perveneras, ingredienti

fines ira cecidit? Non, quum in conspectu Roma fuit, suc-
currit: Intra illa moenia domus ac penates mei sunt, mater,
8 coniux liberique? Ergo ego nisi peperissem, Roma non oppug-
naretur; nisi filium haberem, libera in libera patria mortua
essem. Sed ego nihil iam pati nec tibi turpius nec mihi
9 miserius possum, nec, ut sim miserrima, diu futura sum; de
his videris, quos, si pergis, aut immatura mors aut longa
servitus manet.“ Uxor deinde ac liberi amplexi, fletusque ab
omni turba mulierum ortus et comploratio sui patriæque fre-
10 gere tandem virum. Complexus inde suos dimittit; ipse retro
ab urbe castra movit. Abductis deinde legionibus ex agro
Romano, invidia rei oppressum perisse tradunt, alii alio leto.
Apud Fabium, longe antiquissimum auctorem, usque ad senec-
11 tutem vixisse eundem invenio; refert certe, hanc sæpe eum
exacta ætate usurpasse vocem, multo miserius seni exsilium
esse. Non inviderunt laude sua mulieribus viri Romani (adeo
12 sine obtrectatione gloriæ alienæ vivebatur), monumentoque
quod esset, templum Fortunæ muliebri ædificatum dedicatum-
que est.

Rediere deinde Volsci, adiunctis Æquis, in agrum Roma-
num; sed Æqui Attium Tullium haud ultra tulere ducem.
13 Hinc ex certamine, Volsci Æquine imperatorem coniuncto
exercitui darent, seditio, deinde atrox proelium ortum. Ibi for-
tuna populi Romani duos hostium exercitus haud minus per-
nicioso quam pertinaci certamine confecit.

14 Consules T. Sicinius et C. Aquilius. Sicinio Volsci,
A. u. c. 267. A. Ch. 487. Aquilio Hernici (nam ii quoque in armis erant) provincia
evenit. Eo anno Hernici devicti; cum Volscis æquo Marte
discessum est.

41 Sp. Cassius deinde et Proculus Verginius consules facti.
A. u. c. 268. A. Ch. 486. Cum Hernicis foedus ictum; agri partes duæ ademptæ. Inde
dimidium Latinis, dimidium plebi divisurus consul Cassius
2 erat. Adiiciebat huic muneri agri aliquantum, quem publi-
cum possideri a privatis criminabatur. Id multos quidem
patrum, ipsos possessores, periculo rerum suarum terrebat;

sed et publica patribus sollicitudo inerat, largitione consulem
periculosas libertati opes struere. Tum primum lex agraria 3
promulgata est, nunquam deinde usque ad hanc memoriam
sine maximis motibus rerum agitata. Consnl alter largitioni 4
resistebat, auctoribus patribus nec omni plebe adversante,
quæ primo coeperat fastidire munus vulgatum: a civibus isse
in socios; sæpe deinde et Verginium consulem in contionibus 5
velut vaticinantem audiebat, pestilens collegæ munus esse;
agros illos servitutem iis, qui acceperint, laturos; regno viam
fieri. Quid ita enim assumi socios et nomen Latinum? Quid 6
attinuisse, Hernicis, paulo ante hostibns, capti agri partem
tertiam reddi, nisi ut eæ gentes pro Coriolano duce Cassium
habeant? Popularis iam esse dissuasor et intercessor legis 7
agrariæ coeperat. Uterque deinde consul certatim plebi in-
dulgere. Verginius dicere, passurum se assignari agros, dum
ne cui nisi civi Romano assignentur; Cassius, quia in agraria 8
largitione ambitiosus in socios eoque civibus vilior erat, ut
alio munere sibi reconciliaret civium animos, iubere pro Siculo
frumento pecuniam acceptam retribui populo. Id vero haud 9
secus quam præsentem mercedem regni aspernata plebes;
adeo propter suspicionem insitam regni, velut abundarent om-
nia, munera eius in animis hominum respuebantur. Quem, 10
ubi primum magistratn abiit, damnatum necatumque constat.
Sunt, qui patrem auctorem eius supplicii ferant: eum, cognita
domi causa, verberasse ac necasse peculiumque filii Cereri
consecravisse; signum inde factum esse et inscriptum: „ex
Cassia familia datum.“ Invenio apud quosdam, idque pro- 11
pius fidem est, a quæstoribus Cæsone Fabio et L. Valerio
diem dictam perduellionis, damnatumque populi iudicio, dirutas
publice ædes. Ea est area ante Telluris ædem. Ceterum, 12
sive illud domesticum sive publicum fuit iudicium, damnatur
Servio Cornelio, Q. Fabio consulibus. A. u. c. 269. A. Ch. 485.

Haud diuturna ira populi in Cassium fuit. Dulcedo 42
agrariæ legis ipsa per se, dempto auctore, subibat animos,
accensaque ea cupiditas est malignitate patrum, qui, devictis

2 eo anno Volscis Æquisque, militem præda fraudavere. Quic-
quid captum ex hostibus est, vendidit Fabius consul ac redegit
in publicum.
Invisum erat Fabium nomen plebi propter novissimum
A. u. c. 270. A. Ch. 484. consulem; tenuere tamen patres, ut cum L. Æmilio Cæso
3 Fabins consul crearetur. Eo infestior facta plebes seditione
domestica bellum externum excivit. Bello deinde civiles dis-
cordiæ intermissæ; uno animo patres ac plebs rebellantes Vol-
4 scos et Æqnos duce Æmilio prospera pugna vicere. Plus
tamen hostium fuga quam proelium absumpsit; adeo pertina-
5 citer fusos insecuti sunt equites. Castoris ædes eodem anno
idibus Quintilibus dedicata est; vota erat Latino bello a Postu-
mio dictatore; filius eius, duumvir ad id ipsum creatus, dedi-
6 cavit. Sollicitati et eo anno sunt dulcedine agrariæ legis
animi plebis. Tribuni plebis popularem potestatem lege po-
pulari celebrabant; patres, satis snperque gratuiti furoris in
multitudine credentes esse, largitiones temeritatisque invitamenta
horrebant. Acerrimi patribus duces ad resistendum consules
7 fuere. Ea igitur pars rei publicæ vicit, nec in præsens modo,
A. u. c. 271. A. Ch. 483. sed in venientem etiam annum M. Fabium, Cæsonis fratrem,
et magis invisum alterum plebi accusatione Sp. Cassii, L.
Valerium, consules dedit.
8 Certatum eo quoque anno cum tribunis est. Vana lex
vanique legis auctores iactando irritum munus facti. Fabium
inde nomen ingens post tres continuos consulatus unoque velut
tenore omnes expertos tribuniciis certaminibus habitum; itaqne,
9 ut bene locatus, mansit in ea familia aliquamdiu honos. Bel-
lum inde Veiens initum, et Volsci rebellarunt; sed ad bella
externa prope supererant vires, abutebanturque iis inter semet
10 ipsos certando. Accessere ad ægras iam omnium mentes
prodigia cælestia, prope quotidianas in urbe agrisqne osten-
tantia minas; motique ira numinis causam nullam aliam vates
canebant, publice privatimque nunc extis nunc per aves con-
11 sulti, quam haud rite sacra fieri; qui terrores tandem eo

evasere, ut Oppia virgo Vestalis damnata incesti poenas dederit.

Q. Fabius inde et C. Iulius consules facti. Eo anno 43
non segnior discordia domi et bellum foris atrocius fuit. Ab A. u. c. 272. A. Ch. 482.
Æquis arma sumpta; Veientes agrum quoque Romanorum populantes inierunt. Quorum bellorum crescente cura, Cæso A. u. c. 273. A. Ch. 481.
Fabius et Sp. Furius consules fiunt. Ortonam, Latinam urbem, 2
Æqui oppugnabant; Veientes, pleni iam populationum, Romam ipsam se oppugnaturos minabantur. Qui terrores quum com- 3
pescere deberent, auxere insuper animos plebis, redibatque non sua sponte plebi mos detrectandi militiam, sed Sp. Licinius tribunus plebis, venisse tempus ratus per ultimam necessitatem legis agrariæ patribus iniungendæ, susceperat rem militarem impediendam. Ceterum tota invidia tribuniciæ potestatis 4
versa in auctorem est, nec in eum consules acrius quam ipsius collegæ coorti sunt, auxilioque eorum delectum consules habent. Ad duo simul bella exercitus scribitur; ducendus 5
Fabio in Veientes, in Æquos Furio datur. Et in Æquis quidem nihil dignum memoria gestum est; Fabio aliquanto 6
plus negotii cum civibus quam cum hostibus fuit. Unus ille vir, ipse consul, rem publicam sustinuit, quam exercitus odio consulis, quantum in se fuit, prodebat. Nam quum consul 7
præter ceteras imperatorias artes, quas parando gerendoque bello edidit plurimas, ita instruxisset aciem, ut solo equitatu emisso exercitum hostium funderet, insequi fusos pedes noluit; nec illos, [et] si non adhortatio invisi ducis, suum saltem 8
flagitium et publicum in præsentia dedecus, postmodo periculum, si animus hosti redisset, cogere potuit gradum accelerare aut, si aliud nihil, stare instructos. Iniussu signa referunt, 9
mæstique (crederes victos), exsecrantes nunc imperatorem nunc navatam ab equite operam, redeunt in castra. Nec huic tam 10
pestilenti exemplo remedia ulla ab imperatore quæsita sunt; adeo excellentibus ingeniis citius defuerit ars, qua civem regant, quam qua hostem superent. Consul Romam rediit non 11
tam belli gloria aucta quam irritato exacerbatoque in se mi-

litum odio. Obtinuere tamen patres, ut in Fabia gente con-
sulatus maneret. M. Fabium consulem creant; Fabio collega
Gnæus Manlius datur.

44 Et hic annus tribunum auctorem legis agrariæ habuit.
A. u. c. 274. A. Ch. 480. Tib. Pontificius fuit. Is eandem viam, velut processisset Sp.
2 Licinio, ingressus delectum paulisper impediit. Perturbatis
iterum patribus, Appius Claudius victam tribuniciam potesta-
tem dicere priore anno, in præsentia re, exemplo in perpetuum,
3 quando inventum sit, suis ipsam viribus dissolvi. Neque enim
unquam defuturum, qui et ex collega victoriam sibi et gratiam
melioris partis bono publico velit quæsitam; et plures, si plu-
ribus opus sit, tribunos ad auxilium consulum paratos fore,
4 et unum vel adversus omnes satis esse. Darent modo et con-
sules et primores patrum operam, ut, si minus omnes, aliquos
5 tamen ex tribunis rei publicæ ac senatui conciliarent. Præ-
ceptis Appii moniti patres et universi comiter ac benigne tri-
bunos appellare, et consulares, ut cuique eorum privatim
aliquid iuris adversus singulos erat, partim gratia, partim auc-
toritate obtinuere, ut tribuniciæ potestatis vires salubres vellent
6 rei publicæ esse, novemque[1]) tribunorum adversus unum mo-
ratorem publici commodi auxilio delectum consules habent.

7 Inde ad Veiens bellum profecti, quo undique ex Etruria
auxilia convenerant, non tam Veientium gratia concitata, quam
quod in spem ventum erat, discordia intestina dissolvi rem Ro-
8 manam posse. Principesque in omnium Etruriæ populorum
conciliis fremebant, æternas opes esse Romanas, nisi inter se-
met ipsi seditionibus sæviant; id unum venenum, eam labem
civitatibus opulentis repertam, ut magna imperia mortalia es-
9 sent. Diu sustentatum id malum, partim patrum consiliis,
partim patientia plebis, iam ad extrema venisse. Duas civi-
tates ex una factas; suos cuique parti magistratus, suas leges
10 esse. Primum in delectibus sævire solitos, eosdem in bello
tamen paruisse ducibus. Qualicunque urbis statu, manente
disciplina militari, sisti potuisse; iam non parendi magistra-
tibus morem in castra quoque Romanum militem sequi.

[1]) Livius scribere debuit quattuorque.

Proximo bello in ipsa acie, in ipso certamine, consensu exer- 11
citus traditam ultro victoriam victis Æquis[1]), signa deserta, im-
peratorem in acie relictum, iniussu in castra reditum. Pro- 12
fecto, si instetur, suo milite vinci Romam posse. Nihil aliud
opus esse quam indici ostendique bellum; cetera sua sponte
fata et deos gesturos. Hæ spes Etruscos armaverant, multis
in vicem casibus victos victoresque. Consules quoque Ro- **45**
mani nihil præterea aliud quam suas vires, sua arma horre-
bant; memoria pessimi proximo bello exempli terrebat, ne
rem committerent eo, ubi duæ simul acies timendæ essent.
Itaque castris se tenebant, tam ancipiti periculo aversi: diem 2
tempusque forsitan ipsum leniturum iras sanitatemque animis
allaturum. Veiens hostis Etruscique eo magis præpropere 3
agere; lacessere ad pugnam primo obequitando castris provo-
candoque, postremo, ut nihil movebant, qua consules ipsos,
qua exercitum increpando: simulationem intestinæ discordiæ 4
remedium timoris inventum, et consules magis non confidere
quam non credere suis militibus; novum seditonis genus, si-
lentium otiumque inter armatos. Ad hæc in novitatem gene-
ris originisque qua falsa, qua vera iacere. Hæc quum sub ipso 5
vallo portisque streperent, haud ægre consules pati; at impe-
ritæ multitudini nunc indignatio, nunc pudor pectora versare
et ab intestinis avertere malis: nolle inultos hostes, nolle suc-
cessum non patribus, non consulibus; externa et domestica
odia certare in animis. Tandem superant externa; adeo su- 6
perbe insolenterque hostis eludebat. Frequentes in prætorium
conveniunt; poscunt pugnam, postulant, ut signum detur. Con- 7
sules velut deliberabundi capita conferunt, diu colloquuntur.
Pugnare cupiebant, sed retro revocanda et abdenda cupiditas
erat, ut adversando remorandoque incitato semel militi adde-
rent impetum. Redditur responsum, immaturam rem agi; non- 8
dum tempus pugnæ esse; castris se tenerent. Edicunt inde,
ut abstineant pugna: si quis iniussu pugnaverit, ut in hostem
animadversuros. Ita dimissis, quo minus consules velle cre- 9
dunt, crescit ardor pugnandi. Accendunt insuper hostes fero-

[1]) Livius hic et c. 46, 1. scribere debuit Veientibus et cum Veientibus.

cius multo, ut statuisse non pugnare consules cognitum est:
10 quippe impune se insultaturos; non credi militi arma; rem ad
ultimum seditionis erupturam, finemque venisse Romano im-
perio. His freti occursant portis, ingerunt probra; ægre abs-
11 tinent, quin castra oppugnent. Enimvero non ultra contumeliam
pati Romanus posse; totis castris undique ad consules curritur;
non iam sensim, ut ante, per centurionum principes postulant,
sed passim omnes clamoribus agunt. Matura res erat; tergi-
12 versantur tamen. Fabius deinde, ad crescentem tumultum iam
metu seditionis collega concedente, quum silentium classico
fecisset: „Ego istos, Cn. Manli, posse vincere scio; velle ne
13 scirem, ipsi fecerunt. Itaque certnm atque decretum est non
dare signum, nisi victores se redituros ex hac pugna iurant.
Consulem Romannm miles semel in acie fefellit; deos nunquam
fallet". Centurio erat M. Flavoleius, inter primores pugnæ
14 flagitator. „Victor" inquit, „M. Fabi, revertar ex acie;" si
fallat, Iovem patrem Gradivumque Martem aliosqne iratos in-
vocat deos. Idem deinceps omnis exercitus in se quisque iu-
rat. Iuratis datur signnm; arma capiunt; eunt in pugnam
15 irarum speique pleni. Nunc iubent Etruscos probra iacere,
nunc armati sibi quisque lingua promptum hostem offerri.
16 Omnium illo die, qua plebis, qua patrum, eximia virtus fuit; Fa-
bium nomen [Fabia gens] maxime enituit; multis civilibus certa-
minibus infensos plebis animos illa pugna sibi reconciliare statunnt.

46 Instruitur acies, nec Veiens hostis Etruscæque legiones
detrectant. Prope certa spes erat, non magis secum pugnatu-
ros, quam pugnarint cum Æquis; maius quoque aliquod in
tam irritatis animis et occasione ancipiti haud desperandum
2 esse facinus. Res aliter longe evenit; nam non alio ante
bello infestior Romanus (adeo hinc contumeliis hostes, hinc
3 consules mora exacerbaverant) proelium iniit. Vix explicandi
ordines spatium Etruscis fuit, quum, pilis inter primam trepi-
dationem abiectis temere magis quam emissis, pugna iam in
manus, iam ad gladios, ubi Mars est atrocissimus, venerat.
4 Inter primores genus Fabium insigne spectaculo exemploque

civibus erat. Ex his Q. Fabium (tertio hic anno ante consul
fuerat) principem in confertos Veientes euntem ferox viribus
et armorum arte Tuscus, incautum inter multas versantem ho-
stium manus, gladio per pectus transfigit; telo extracto, præ-
ceps Fabius in vulnus abiit. Sensit utraque acies unius viri 5
casum, cedebatque inde Romanus, quum M. Fabius consul
transiluit iacentis corpus obiectaque parma „Hoc iurastis“ in-
quit, „milites, fugientes vos in castra redituros? Adeo igna- 6
vissimos hostes magis timetis quam Iovem Martemque, per
quos iurastis? At ego iniuratus aut victor revertar aut prope
te hic, Q. Fabi, dimicans cadam.“ Consuli tum Cæso Fabius,
prioris anni consul: „Verbisne istis, frater, ut pugnent, te im-
pretaturum credis? Dii impetrabunt, per quos iuravere; et nos, 7
ut decet proceres, ut Fabio nomine est dignum, pugnando po-
tius quam adhortando accendamus militum animos.“ Sic in
primum infestis hastis provolant duo Fabii, totamque move-
runt secum aciem. Proelio ex parte una restituto, nihilo seg- 47
nius in cornu altero Cn. Manlius consul pugnam ciebat, ubi
prope similis fortuna est versata. Nam ut altero in cornu 2
Q. Fabium, sic in hoc ipsum consulem Manlium iam velut
fusos agentem hostes et impigre milites secuti sunt et, ut ille
gravi vulnere ictus ex acie cessit, interfectum rati gradum
retulere; cessissentque loco, ni consul alter cum aliquot turmis 3
equitum in eam partem citato equo advectus, vivere clamitans
collegam, se victorem, fuso altero cornu, adesse, rem inclinatam
sustinuisset. Manlius quoque ad restituendam aciem se ipse 4
coram offert. Duorum consulum cognita ora accendunt militum
animos. Simul et vanior iam erat hostium acies, dum, abun-
dante multitudine freti, subtracta subsidia mittunt ad castra
oppugnanda. In quæ haud magno certamine impetu facto, quum 5
prædæ magis quam pugnæ memores tererent tempus, triarii Ro-
mani, qui primam irruptionem sustinere non potuerant, missis
ad consules nuntiis, quo loco res essent, conglobati ad præ-
torium redeunt et sua sponte ipsi proelium renovant. Et 6
Manlius consul revectus in castra, ad omnes portas milite

opposito, hostibus viam clauserat. Ea desperatio Tnscis rabiem magis qnam audaciam accendit. Nam quum incursantes, quacunque exitum ostenderet spes, vano aliquoties impetu issent, globus iuvenum unus in ipsum consulem insignem
7 armis invadit. Prima excepta a circumstantibus tela; sustineri deinde vis nequit; consul mortiferò vulnere ictus cadit, fusiqne
8 circa omnes. Tuscis crescit audacia; Romanos terror per tota castra trepidos agit, et ad extrema ventum foret, ni legati, rapto consulis corpore, patefecissent una porta hostibus viam.
9 Ea erumpnnt; consternatoque agmine abeuntes in victorem alterum incidunt consulem; ibi iterum cæsi fusique passim.

Victoria egregia parta, tristis tamen dnobns tam claris
10 funeribus. Itaque consnl, decernente senatu trinmphnm, si exercitus sine imperatore triumphare possit, pro eximia eo bello opera facile passurum respondit; se, familia funesta Q. Fabii fratris morte, re publica ex parte orba, consule altero amisso, pnblico privatoque deformem luctu lanream non accep-
11 turum. Omni acto triumpho depositus triumphus clarior fuit; adeo spreta in tempore gloria interdum cumulatior redit. Funera deinde duo deinceps collegæ fratrisque ducit, idem in utroque landator, quum concedendo illis suas laudes ipse
12 maximam partem earum ferret. Neqne immemor eius, quod initio consulatus imbiberat, reconciliandi animos plebis, sancios milites curandos dividit patribus. Fabiis plurimi dati, nec alibi maiore cura habiti. Inde populares iam esse Fabii, nec hoc ulla nisi salubri rei publicæ arte.

48 Igitur non patrum magis quam plebis studiis K. Fabius
A. u. c. 275. A. Ch. 479. cnm T. Verginio consul factus neqne belli neque delectns neqne ullam aliam priorem curam agere quam ut, iam aliqua ex parte inchoata concordiæ spe, primo quoque tempore cum
2 patribus coalescerent animi plebis. Itaque principio anni censuit, priusquam quisquam agrariæ legis auctor tribunns exsisteret, occuparent patres ipsi suum munus facere; captivum agrum plebi quam maxime æqualiter darent; verum esse,

habere eos, quorum sanguine ac sudore partus sit. Aspernati 3
patres sunt; questi quoque quidam, nimia gloria luxuriare et
evanescere vividum quondam illud Cæsonis ingenium.

Nullæ deinde urbanæ factiones fuere; vexabantur incur- 4
sionibus Æquorum Latini. Eo cum exercitu Cæso missus in
ipsorum Æquorum agrum depopulandnm transit. Æqui se
in oppida receperunt mnrisque se tenebant; eo nulla pugna
memorabilis fuit. At a Veiente hoste clades accepta temeritate 5
alterius consulis, actumqne de exercitu foret, ni K. Fabius in
tempore subsidio venisset. Ex eo tempore neque pax neque
bellum cnm Veientibus fuit; res proxime formam latrocinii
venerat. Legionibus Romanis cedebant in urbem; ubi abductas 6
senserant legiones, agros incursabant, bellum quiete, quietem
bello in vicem eludentes. Ita neque omitti tota res nec perfici
poterat; et alia bella aut præsentia instabant, ut ab Æquis
Volscisque, non diutius, quam recens dolor proximæ cladis
transiret, quiescentibus, aut mox moturos apparebat Sabinos
semper infestos Etruriamque omnem. Sed Veiens hostis, assiduus 7
magis quam gravis, contumeliis sæpius quam periculo animos
agitabat, quod nullo tempore negligi poterat aut averti alio
sinebat. Tum Fabia gens senatum adiit. Consul pro gente 8
loquitur: „Assiduo magis quam magno præsidio, ut scitis,
patres conscripti, bellum Veiens eget. Vos alia bella curate,
Fabios hostes Veientibus date. Auctores sumus, tutam ibi
maiestatem Romani nominis fore. Nostrum id nobis velut 9
familiare bellum privato sumptu gerere in animo est; res
pnblica et milite illic et pecunia vacet.“ Gratiæ ingentes actæ. 10
Consul e curia egressns comitante Fabiorum agmine, qui in
vestibulo curiæ senatus consultum exspectantes steterant, domnm
redit. Iussi armati postero die ad limen consulis adesse; domos
inde discedunt. Manat tota urbe rumor; Fabios ad cælum 49
laudibus ferunt. Familiam nnam subisse civitatis onus; Veiens
bellum in privatam curam, in privata arma versnm. Si sint 2
duæ roboris einsdem in urbe gentes, deposcant hæc Volscos
sibi, illa Æquos: populo Romano tranquillam pacem agente,

omnes finitimos subigi populos posse. Fabii postera die arma
3 capiunt; quo iussi erant, conveniunt. Consul paludatus egrediens in vestibulo gentem omnem suam instructo agmine videt;
acceptus in medium signa ferri iubet. Nunquam exercitus
neque minor numero neque clarior fama et admiratione homi-
4 num per urbem incessit. Sex et trecenti milites, omnes patricii,
omnes unius gentis, quorum neminem ducem sperneres, egregius quibuslibet temporibus senatus, ibant, unius familiæ viribus
5 Veienti populo pestem minitantes. Sequebatur turba, propria
alia cognatorum sodaliumque, nihil medium, nec spem nec
curam, sed immensa omnia volventium animo, alia publica
6 sollicitudine excitata, favore et admiratione stupens. Ire fortes,
ire felices iubent, inceptis eventus pares reddere; consulatus
inde ac triumphos, omnia præmia ab se, omnes honores sperare.
7 Prætereuntibus Capitolium arcemque et alia templa, quicquid
deorum oculis, quicquid animo occurrit, precantur, ut illud
agmen faustum atque felix mittant, sospites brevi in patriam
8 ad parentes restituant. Incassum missæ preces. Infelici via,
dextro iano portæ Carmentalis, profecti ad Cremeram flumen
perveniunt. Is opportunus visus locus communiendo præsidio.
9 L. Æmilius inde et C. Servilius consules facti. Et donec
A. u. c. 276. A. Ch. 478. nihil aliud quam in populationibus res fuit, non ad præsidium
modo tutandum Fabii satis erant, sed tota regione, qua Tuscus
ager Romano adiacet, sua tuta omnia, infesta hostium, vagantes
10 per utrumque finem, fecere. Intervallum deinde haud magnum
populationibus fuit, dum et Veientes, accito ex Etruria exercitu,
præsidium Cremeræ oppugnant, et Romanæ legiones ab L.
Æmilio consule adductæ cominus cum Etruscis dimicant acie;
11 quanquam vix dirigendi aciem spatium Veientibus fuit; adeo
inter primam trepidationem, dum post signa ordines introeunt
subsidiaque locant, invecta subito ab latere Romana equitum
ala non pugnæ modo incipiendæ, sed consistendi ademit locum.
12 Ita fusi retro ad saxa rubra (ibi castra habebant), pacem
supplices petunt. Cuius impetratæ, ab insita animis levitate,
ante deductum Cremera Romanum præsidium pænituit.

Rursus cum Fabiis erat Veieuti populo, sine ullo maioris 50
belli apparatu, certamen; nec eraut incursiones modo in agros
aut subiti impetus in incursantes, sed aliquoties æquo campo
collatisque signis certatum, gensque una populi Romani sæpe 2
ex opulentissima, ut tum res erant, Etrusca civitate victoriam
tulit. Id primo acerbum indignumque Veientibus est visum; inde 3
cousilium ex re natum insidiis ferocem hostem captandi;
gaudere etiam, multo successu Fabiis audaciam crescere.
Itaque et pecora prædautibus aliquoties, velut casu incidissent, 4
obviam acta, et agrestium fuga vasti relicti agri, et subsidia
armatorum, ad arcendas populationes missa, sæpius simulato
quam vero pavore refugerunt. Iamque Fabii adeo coutemp- 5
serant hostem, ut sua invicta arma neque loco ueque tempore
ullo crederent sustineri posse. Hæc spes provexit, ut ad con-
specta procul a Cremera magno campi intervallo pecora,
quanquam rara hostium apparebant arma, decurrerent. Et 6
quum improvidi effuso cursu insidias circa ipsum iter locatas
superasseut palatique passim vaga, ut fit pavore iniecto,
raperent pecora, subito ex insidiis consurgitur; et adversi et
undique hostes erant. Primo clamor circumlatus exterruit, 7
dein tela ab omni parte accidebant; coeuutibusque Etruscis,
iam coutinenti agmine armatorum sæpti, quo magis se hostis
inferebat, cogebantur breviore spatio et ipsi orbem colligere,
quæ res et paucitatem eorum insignem et multitudinem Etru- 8
scorum, multiplicatis in arto ordinibus, faciebat. Tum, omissa 9
pugna, quam in omnes partes parem intenderant, in unum
locum se omnes iuclinaut; eo nisi corporibus armisque rupere
cuneo viam. Duxit via iu editum leniter collem. Inde primo 10
restitere; mox, ut respirandi superior locus spatium dedit
recipiendique a pavore tanto auimum, pepulere etiam subeuntes,
vincebatque auxilio loci paucitas, ni iugo circummissus Veiens
in verticem collis evasisset. Ita superior rursus hostis factus. 11
Fabii cæsi ad unum omnes præsidiumque expugnatum. Tre-
centos sex perisse satis conveuit, unum prope puberem ætate

relictum, stirpem genti Fabiæ dnbiisque rebus populi Romani
sæpe domi bellique vel maximum futurum auxilium.

51 Quum hæc accepta clades est, iam C. Horatius et
A. u. c. 277. A. Ch. 477. T. Menenius consules erant. Menenius adversus Tnscos vic-
2 toria elatos confestim missus. Tum quoque male pugnatum
est, et Ianiculum hostes occupavere; obsessaque urbs foret,
super bellum annona premente (transierant enim Etrusci Ti-
berim), ni Horatius consul ex Volscis esset revocatns. Adeo-
que id bellum ipsis institit moenibus, ut primo pngnatum ad
3 Spei sit æqno Marte, iterum ad portam Collinam. Ibi quan-
quam parvo momento superior Romana res fuit, meliorem
tamen militem, recepto pristino animo, in futura proelia id
certamen fecit.
4 A. Verginius et Sp. Servilius consules fiunt. Post ac-
A. u. c. 278. A. Ch. 476. ceptam proxima pugna cladem Veientes abstinuere acie;
populationes erant, et velut ab arce Ianiculo passim in Ro-
manum agrum impetus dabant; non usquam pecora tnta, non
5 agrestes erant. Capti deinde eadem arte sunt, qua ceperant
Fabios. Secuti dedita opera passim ad illecebras propulsa
pecora præcipitavere in insidias; quo plures erant, maior
6 cædes fuit. Ex hac clade atrox ira maioris cladis causa
atque initium fuit. Traiecto enim nocte Tiberi, castra Servilii
consulis adorti sunt oppugnare. Inde fusi magna cæde in
7 Ianiculnm se ægre recepere. Confestim consul et ipse trans-
it Tiberim, castra sub Ianiculo communit. Postero die luce
orta, nonnihil et hesterna felicitate pugnæ ferox, magis tamen
quod inopia frumenti quamvis in præcipitia, dum celeriora
essent, agebat consilia, temere adverso Ianiculo ad castra
8 hostium aciem erexit, foediusque inde pulsus, quam pridie
pepulerat, interventu collegæ ipse exercitusque est servatus.
9 Inter duas acies Etrusci, quum in vicem his atque illis terga
darent, occidione occisi. Ita oppressum temeritate felici
Veiens bellum.

52 Urbi cum pace laxior etiam annona rediit, et advecto
ex Campania frumento et, postqnam timor sibi cuique fnturæ

inopiæ abiit, eo, quod abditum fuerat, prolato. Ex copia 2
deinde otioque lascivire rursus animi et pristina mala, post-
quam foris deerant, domi quærere. Tribuni plebem agitare
suo veneno, agraria lege; in resistentes incitare patres, nec in
universos modo, sed in singulos. Q. Considius et T. Genucius, 3
auctores agrariæ legis, T. Menenio diem dicunt. Invidiæ erat
amissum Cremeræ præsidium, quum haud procul inde stativa
consul habuisset; ea oppressit, quum et patres haud minus 4
quam pro Coriolano annisi essent et patris Agrippæ favor
hauddum exolevisset. In multa temperarunt tribuni; quum 5
capitis anquisissent, duo millia æris damnato multam dixerunt.
Ea in caput vertit; negant tulisse ignominiam ægritudinemque;
inde morbo absumptum esse.

Alius deinde reus, Sp. Servilius, ut consulatu abiit, 6
C. Nautio et P. Valerio consulibus, initio statim anni ab A. u. c. 279. A. Ch. 475.
L. Cædicio et T. Statio tribunis die dicta, non, ut Menenius,
precibus suis aut patrum, sed cum multa fiducia innocentiæ
gratiæque tribunicios impetus tulit. Et huic proelium cum 7
Tuscis ad Ianiculum erat crimini. Sed fervidi animi vir, ut
in publico periculo ante, sic tum in suo, non tribunos modo,
sed plebem oratione feroci refutando exprobrandoque T.
Menenii damnationem mortemque, cuius patris munere resti-
tuta quondam plebs eos ipsos, quibus tum sæviret, magistratus,
eas leges haberet, periculum audacia discussit. Iuvit et Ver- 8
ginius collega, testis productus, participando laudes; magis
tamen Menenianum (adeo mutaverant animum) profuit iudicium.

53 Certamina domi finita; Veiens bellum exortum, quibus
Sabini arma coniunxerant. P. Valerius consul, accitis Lati-
norum Hernicorumque auxiliis, cum exercitu Veios missus
castra Sabina, quæ pro moenibus sociorum locata erant, con-
festim aggreditur; tantamque trepidationem iniecit, ut, dum
dispersi alii alia manipulatim excurrunt ad arcendam hostium
vim, ea porta, cui signa primum intulerat, caperetur. Intra 2
vallum deinde cædes magis quam proelium esse. Tumultus e
castris et in urbem penetrat; tanquam Veiis captis, ita pavidi

Veientes ad arma currunt. Pars Sabinis eunt subsidio, pars
3 Romanos toto impetu intentos in castra adoriuntur. Paulisper
aversi turbatiqne sunt; deinde et ipsi utroque versis signis
resistunt, et eques ab consule immissus Tuscos fundit fugatque,
eademque hora duo exercitus, duæ potentissimæ et maximæ
4 finitimæ gentes superatæ sunt. Dum hæc ad Veios geruntur,
Volsci Æquique in Latino agro posuerant castra populatique
fines erant. Eos per se ipsi Latini, assumptis Hernicis, sine
5 Romano aut duce aut auxilio castris exuerunt; ingenti præda
præter suas recuperatas res potiti sunt. Missus tamen ab
Roma consul in Volscos C. Nautius; mos, credo, non placebat,
sine Romano duce exercituque socios propriis viribus consiliis-
6 que bella gerere. Nullum genus calamitatis contumeliæque
non editum in Volscos est, nec tamen perpelli potuere, ut
acie dimicarent.

54 L. Furins inde et C. Manlius consules. Manlio Veientes
A. u. c. 280. A. Ch. 474. provincia evenit; non tamen bellatum; indutiæ in annos qua-
draginta petentibus datæ, frumento stipendioque imperato.
2 Paci externæ confestim continuatur discordia domi. Agrariæ
legis tribuniciis stimulis plebs furebat. Consules, nihil Menenii
damnatione, nihil pericnlo deterriti Servilii, summa vi resistunt.
Abeuntes magistratu Cn. Genucius tribunus plebis arripuit.
3 L. Æmilius et Opiter Verginius consulatum ineunt;
A. u. c. 281. A. Ch. 473. Vopiscum Iulium pro Verginio in quibusdam annalibus con-
sulem invenio. Hoc anno, quoscunque consules habuit, rei
ad populum Furius et Manlius circumeunt sordidati non
4 plebem magis quam iuniores patrum. Suadent, monent, ho-
noribus et administratione rei publicæ abstineant; consulares
vero fasces, prætextam curulemque sellam nihil aliud quam
pompam funeris putent; claris insignibus velut infulis velatos
5 ad mortem destinari. Quod si consulatus tanta dulcedo sit,
iam nunc ita in animum inducant, consulatum captum et
oppressum ab tribunicia potestate esse; consuli, velut appa-
ritori tribunicio, omnia ad nutum imperiumque tribuni agenda
6 esse; si se commoverit, si respexerit patres, si aliud quam

plebem esse in re publica crediderit, exsilium Cn. Marcii,
Menenii damnationem et mortem sibi proponat ante oculos.
His accensi vocibus patres concilia inde non publica, sed in 7
privato seductaque a plurium conscientia habere; ubi quum
id modo constaret, iure an iniuria, eripiendos esse reos,
atrocissima quæque maxime placebat sententia, nec auctor
quamvis audaci facinori deerat. Igitur iudicii die, quum 8
plebs in foro erecta exspectatione staret, mirari primo, quod
non descenderet tribunus; dein, quum iam mora suspectior
fieret, deterritum a primoribus credere, et desertam ac prodi-
tam causam publicam queri; tandem, qui obversati vestibulo 9
tribuni fuerant, nuntiant, domi mortuum esse inventum. Quod
ubi in totam contionem pertulit rumor, sicut acies funditur
duce occiso, ita dilapsi passim alii alio. Præcipuus pavor
tribunos invaserat, quam nihil auxilii sacratæ leges haberent,
morte collegæ monitos. Nec patres satis moderate ferre 10
lætitiam, adeoque neminem noxiæ pænitebat, ut etiam insontes
fecisse videri vellent palamque ferretur, malo domandam tri-
bunniciam potestatem.

Sub hac pessimi exempli victoria delectus edicitur, **55**
paventibusque tribunis, sine intercessione ulla consules rem
peragunt. Tum vero irasci plebs tribunorum magis silentio 2
quam consulum imperio, et dicere, actum esse de libertate
sua; rursus ad antiqua reditum; cum Genucio una mortuam
ac sepultam tribuniciam potestatem. Aliud agendum ac
cogitandum, quomodo resistatur patribus; id autem unum 3
consilium esse, ut se ipsa plebs, quando aliud nihil auxilii
habeat, defendat. Quattuor et viginti lictores apparere con-
sulibus, et eos ipsos plebis homines; nihil contemptius neque
infirmius, si sint, qui contemnant; sibi quemque ea magna
atque horrenda facere. His vocibus alii alios quum incitas- 4
sent, ad Voleronem Publilium, de plebe hominem, quia, quod
ordines duxisset, negaret se militem fieri debere, lictor missus
est a consulibus. Volero appellat tribunos. Quum auxilio 5
nemo esset, consules spoliari hominem et virgas expediri

iubent. „Provoco“ inquit „ad populum“ Volero, „quoniam
tribuni civem Romanum in conspectu suo virgis cædi malunt
quam ipsi in lecto suo a vobis trucidari.“ Quo ferocius
6 clamitabat, eo infestius circumscindere et spoliare lictor. Tum
Volero, et prævalens ipse et adiuvantibus advocatis, repnlso
lictore, ubi indignantium pro se acerrimus erat clamor, eo se
7 in turbam cónfertissimam recipit, clamitans: „Provoco et fidem
plebis imploro. Adeste, cives; adeste, commilitones; nihil est,
quod exspectetis tribunos, quibus ipsis vestro auxilio opus
8 est.“ Concitati homines veluti ad proelinm se expcdiunt,
apparebatque, omne discrimen adesse; nihil cuiquam sanctum
9 non publici fore, non privati iuris. Huic tantæ tempestati
quum se consules obtulissent, facile experti sunt, parum
tutam maiestatem sine viribus esse. Violatis lictoribus, fascibus fractis, e foro in curiam compelluntur, incerti, quatenus
10 Volero exerceret victoriam. Conticiscente deinde tumultu,
qunm [in] senatum vocari iussissent, queruntur iniurias suas, vim
plebis, Voleronis audaciam. Multis ferociter dictis sententiis,
vicere seniores, quibus ira patrum adversus temeritatem plebis
certari non placuit.

56 Voleronem amplexa favore plebs proximis comitiis tri-
A. u. c. 282. A. Ch. 472. bunum plebi creat in eum annnm, qui L. Pinarium, P. Furi-
2 um consules habnit. Contraque omnium opinionem, qui enm
vexandis prioris anni consulibus permissurum tribunatum
credebant, post publicam causam privato dolore habito, ne
verbo quidem violatis consulibus, rogationem tulit ad populum,
3 ut plebeii magistratus tributis comitiis fierent. Haud parva
res sub titulo prima specie minime atroci ferebatur, sed quæ
patriciis omnem potestatem per clientium snffragia creandi,
4 quos vellent, tribunos auferret. Huic actioni gratissimæ plebi
quum summa vi resisterent patres, nec, quæ una via ad
resistendum erat, ut intercederet aliquis ex collegio, auctoritate
aut consulum aut principum adduci posset, res tamen suo
5 ipsa molimine gravis certaminibus in annum extrahitur. Plebs
Voleronem tribunum reficit; patres, ad ultimnm dimicationis

rati rem venturam, Appium Claudium Appii filium, iam inde
a paternis certaminibus invisum infestumque plebi, consulem A. u. c. 283.
faciunt. Collega ei T. Quinctius datur. A. Ch. 471.

Principio statim anni nihil prius quam de lege agebatur. 6
Sed ut inventor legis Volero, sic Lætorius, collega eius, auctor
quum recentior tum acrior erat. Ferocem faciebat belli glo- 7
ria ingens, quod ætatis eius haud quisquam manu promptior
erat. Is, quum Volero nihil præterquam de lege loqueretur,
insectatione abstinens consulum, ipse accusationem Appii fa-
miliæque superbissimæ ac crudelissimæ in plebem Romanam
exorsus, quum a patribus non consulem, sed carnificem ad 8
vexandam et lacerandam plebem creatum esse contenderet,
rudis in militari homine lingua non suppetebat libertati ani-
moque. Itaque deficiente oratione, „Quando quidem non tam 9
facile loquor“ inquit, „Quirites, quam, quod locutus sum,
præsto, crastino die adeste; ego hic aut in conspectu vestro
moriar aut perferam legem.“ Occupant tribuni templum 10
postero die; consules nobilitasque ad impediendam legem in
contione consistunt. Summoveri Lætorius iubet, præterquam
qui suffragium ineant. Adolescentes nobiles stabant nihil 11
cedentes viatori. Tum ex his prendi quosdam Lætorius iubet.
Consul Appius negare, ius esse tribuno in quemquam nisi in
plebeium; non enim populi, sed plebis eum magistratum esse; 12
nec illum ipsum summovere pro imperio posse more maio-
rum, quia ita dicatur: „Si vobis videtur, discedite, Quirites.“
Facile contemptim de iure disserendo perturbare Lætorium
poterat. Ardens igitur ira tribunus viatorem mittit ad con- 13
sulem, consul lictorem ad tribunum, privatum esse clamitans,
sine imperio, sine magistratu; violatusque esset tribunus, ni 14
et contio omnis atrox coorta pro tribuno in consulem esset,
et concursus [hominum] in forum ex tota urbe concitatæ mul-
titudinis fieret. Sustinebat tamen Appius pertinacia tantam 15
tempestatem, certatumque haud incruento proelio foret, ni
Quinctius, consul alter, consularibus negotio dato, ut collegam
vi, si aliter non possent, de foro abducerent, ipse nunc plebem

sævientem precibus lenisset, nunc orasset tribunos, ut concilium
16 dimitterent: darent iræ spatium; non vim suam illis tempus
ademptarum, sed consilium viribus additurum; et patres in
57 populi et consulem in patrum fore potestate. Ægre sedata
2 ab Quinctio plebs, multo ægrius consul alter a patribus. Dimisso tandem concilio plebis, senatum consules habent. Ubi
quum timor atque ira in vicem sententias variassent, quo
magis spatio interposito ab impetu ad consultandum avocabantur, eo plus abhorrebant a certatione animi, adeo ut
Quinctio gratias agerent, quod eius opera mitigata discordia
3 esset. Ab Appio petitur, ut tantam consularem maiestatem
esse vellet, quanta esse in concordi civitate posset: dum tribuni consulesque ad se quisque omnia trahant, nihil relictum
esse virium in medio; distractam laceratamque rem publicam;
magis, quorum in manu sit, quam ut incolumis sit, quæri.
4 Appius contra testari deos atque homines, rem publicam
prodi per metum ac deseri; non consulem senatui, sed senatum
consuli deesse; graviores accipi leges, quam in sacro monte
acceptæ sint. Victus tamen patrum consensu quievit; lex
58 silentio perfertur. Tum primum tributis comitiis creati tribuni
sunt. Numero etiam additos tres, perinde ac duo antea
2 fuerint, Piso auctor est. Nominat quoque tribunos, Cn.
Siccium, L. Numitorium, M. Duillium, Sp. Icilium, L.
Mecilium.

3 Volscum Æquicumque inter seditionem Romanam est
bellum coortum. Vastaverant agros, ut, si qua secessio plebis
fieret, ad se receptum haberet; compositis deinde rebus, castra
4 retro movere. Ap. Claudius in Volscos missus, Quinctio
Æqui provincia evenit. Eadem in militia sævitia Appii, quæ
5 domi, esse, liberior, quod sine tribuniciis vinculis erat. Odisse
plebem plus quam paterno odio: se victum ab ea; se unico
consule electo adversus tribuniciam potestatem, perlatam legem
esse, quam minore conatu, nequaquam tanta patrum spe, prio-
6 res impedierint consules. Hæc ira indignatioque ferocem
animum ad vexandum sævo imperio exercitum stimulabat.

Nec nlla vi domari poterat; tantum certamen animis imbiberant.
Segniter, otiose, negligenter, contumaciter omnia agere; nec 7
pndor nec metus coercebat. Si citius agi vellet agmen, tar-
dius sedulo incedere; si adhortator operis adesset, omnes sua
sponte motam remittere industriam; præsenti vultus demit- 8
tere, tacite præterenntem exsecrari, ut invictus ille odio ple-
beio animns interdum moveretur. Omni neqnicquam acer- 9
bitate prompta, nihil iam cnm militibns agere; a centurionibus
corruptum exercitum dicere; tribunos plebei cavillans interdum
et Volerones vocare. Nihil eorum Volsci nesciebant, insta- **59**
bantque eo magis, sperantes, idem certamen animorum ad-
versus Appium habiturum exercitum Romanum, quod adversus
Fabium consulem habuisset. Ceterum multo Appio quam 2
Fabio violentior fuit; non enim vincere tantum nolnit, ut
Fabianus exercitus, sed vinci volnit. Productus in aciem
turpi fuga petit castra, nec ante restitit, quam signa inferentem
Volscnm munimentis vidit foedamqne extremi agminis cædem.
Tum expressa vis ad pugnandum, ut victor iam a vallo sum- 3
moveretur hostis, satis tamen appareret, capi tantum castra
militem Romanum noluisse, alia gaudere sua clade atque
ignominia. Quibus nihil infractus ferox Appii animns quum 4
insuper sævire vellet, contionemque advocaret, concurrunt ad
eum legati tribunique, monentes, ne utique experiri vellet
imperium, cnius vis omnis in consensu obedientium esset;
negare vulgo milites, se ad contionem ituros, passimque ex- 5
audiri voces postulantium, ut castra ex Volsco agro movean-
tur; hostem victorem paulo ante prope in portis ac vallo
fuisse, ingentisque mali non suspicionem modo, sed apertam
speciem obversari ante oculos. Victus tandem, quando quidem 6
nihil præter tempus noxæ lucrarentur, omissa contione iter
in insequentem diem pronuntiari qnum iussisset, prima luce
classico signum profectionis dedit. Quum maxime agmen e 7
castris explicaretur, Volsci, nt eodem signo excitati, novissimos
adoriuntur. A quibns perlatus ad primos tumultus eo pavore
signaque et ordines turbavit, ut neque imperia exaudiri neque

8 instrui acies posset. Nemo ullius nisi fugæ memor. Ita
effuso agmine per stragem corporum armorumque evasere, ut
9 prius hostis desisteret sequi quam Romanus fugere. Tandem
collectis ex dissipato cursu militibus, consul, quum revocando
nequicquam suos persecutus esset, in pacato agro castra po-
suit; advocataque contione, invectus haud falso in proditorem
10 exercitum militaris disciplinæ, desertorem signorum, ubi signa,
ubi arma essent, singulos rogitans, inermes milites, signo
11 amisso signiferos, ad hoc centuriones duplicariosque, qui reli-
querant ordines, virgis cæsos securi percussit: cetera multitudo
sorte decimus quisque ad supplicium lecti.

60 Contra ea in Æquis inter consulem ac milites comitate
ac beneficiis certatum est. Et natura Quinctius erat lenior, et
sævitia infelix collegæ, quo is magis gauderet ingenio suo,
2 effecerat. Huic tantæ concordiæ ducis exercitusque non ausi
offerre se Æqui, vagari populabundum hostem per agros
passi; nec ullo ante bello latius inde actæ prædæ. Ea omnis
3 militi data est. Addebantur et laudes, quibus haud minus
quam præmio gaudent militum animi. Quum duci tum prop-
ter ducem patribus quoque placatior exercitus redit, sibi
parentem, alteri exercitui dominum datum ab senatu me-
morans.

4 Varia fortuna belli, atroci discordia domi forisque an-
num exactum insignem maxime comitia tributa efficiunt, res
5 maior victoria suscepti certaminis quam usu. Plus enim
dignitatis comitiis ipsis detractum est patribus ex concilio
summovendis, quam virium aut plebi additum est aut demptum
patribus.

61 Turbulentior inde annus excepit, L. Valerio, Ti. Æmilio
A. u. c. 284. A. Ch. 470. consulibus, quum propter certamina ordinum de lege agraria
2 tum propter iudicium Ap. Claudii, cui, acerrimo adversario
legis causamque possessorum publici agri tanquam tertio
consuli sustinenti, M. Duillius et Cn. Siccius diem dixere.
3 Nunquam ante tam invisus plebi reus ad iudicium vocatus
4 populi est, plenus suarum, plenus paternarum irarum. Patres

quoque non temere pro ullo æque annisi sunt: propugnatorem
senatus maiestatisque vindicem suæ, ad omnes tribunicios
plebeiosque oppositum tumultus, modum dumtaxat in certamine
egressum, iratæ obiici plebi. Unus e patribus ipse Ap. 5
Claudius et tribunos et plebem et suum iudicium pro nihilo
habebat. Illum non minæ plebis, non senatus preces per-
pellere unquam potuere, non modo ut vestem mutaret aut
supplex prensaret homines, sed ne ut ex consueta quidem
asperitate orationis, quum ad populum agenda causa esset,
aliquid leniret atque summitteret. Idem habitus oris, eadem 6
contumacia in vultu, idem in oratione spiritus erat, adeo ut
magna pars plebis Appium non minus reum timeret, quam
consulem timuerat. Semel causam dixit, quo semper agere 7
omnia solitus erat, accusatorio spiritu, adeoque constantia
sua et tribunos obstupefecit et plebem, ut diem ipsi sua
voluntate prodicerent, trahi deinde rem sinerent. Haud ita 8
multum interim temporis fuit; ante tamen, quam prodicta dies
veniret, morbo moritur. Cuius quum laudationem tribuni 9
plebis impedire conarentur, plebs fraudari sollemni honore
supremum diem tanti viri noluit; et laudationem tam æquis
auribus mortui audivit, quam vivi accusationem audierat, et
exsequias frequens celebravit.

Eodem anno Valerius consul cum exercitu in Æquos **62**
profectus, quum hostem ad proelium elicere non posset, castra
oppugnare est adortus. Prohibuit foeda tempestas cum gran-
dine ac tonitribus cælo deiecta. Admirationem deinde auxit, 2
signo receptui dato, adeo tranquilla serenitas reddita, ut velut
numine aliquo defensa castra oppugnare iterum religio fuerit.
Omnis ira belli ad populationem agri vertit. Alter consul, 3
Æmilius, in Sabinis bellum gessit. Et ibi, quia hostis moeni-
bus se tenebat, vastati agri sunt. Incendiis deinde non vil- 4
larum modo, sed etiam vicorum, quibus frequenter habitabatur,
Sabini exciti quum prædatoribus occurrissent, ancipiti proelio
digressi postero die retulere castra in tutiora loca. Id satis 5

consuli visum, cur pro victo relinqueret hostem, integro inde
decedens bello.

63 Inter hæc bella manente discordia domi, consules T.
2 Numicius Priscus, A. Verginius facti. Non ultra videbatur
A. u. c. 285. A. Ch. 469. latura plebes dilationem agrariæ legis, ultimaque vis parabatur,
quum, Volscos adesse, fumo ex incendiis villarum fugaque
agrestium cognitum est. Ea res maturam iam seditionem ac
3 prope erumpentem repressit. Consules, coacto extemplo senatu,
ad bellum educta ex urbe iuventute, tranquilliorem ceteram
4 plebem fecerunt. Et hostes quidem, nihil aliud quam perfusis
5 vano timore Romanis, citato agmine abeunt; Numicius Antium
adversus Volscos, Verginius contra Æquos profectus. Ibi ex
insidiis prope magna accepta clade, virtus militum rem pro-
6 lapsam negligentia consulis restituit. Melius in Volscis impe-
ratum est; fusi primo proelio hostes fugaque in urbem Antium,
ut tum res erant, opulentissimam acti. Quam consul oppugnare
non ausus Cænonem, aliud oppidum nequaquam tam opulentum,
7 ab Antiatibus cepit. Dum Æqui Volscique Romanos exercitus
tenent, Sabini usque ad portas urbis populantes incessere.
Deinde ipsi paucis post diebus ab duobus exercitibus, utroque
per iram consule ingresso in fines, plus cladium, quam intule-
rant, acceperunt.

64 Extremo anno pacis aliquid fuit, sed, ut semper alias,
2 sollicitæ pacis certamine patrum et plebis. Irata plebs interesse
consularibus comitiis noluit; per patres clientesque patrum
A. u. c. 286. A. Ch. 468. consules creati T. Quinctius, Q. Servilius. Similem annum
priori [consules] habent, seditiosa initia, bello deinde externo
3 tranquilla. Sabini Crustuminos campos citato agmine trans-
gressi, quum cædes et incendia circum Anienem flumen fecis-
sent, a porta prope Collina moenibusque pulsi ingentes tamen
4 prædas hominum pecorumque egere. Quos Servilius consul
infesto exercitu insecutus ipsum quidem agmen adipisci æquis
locis non potuit, populationem adeo effuse fecit, ut nihil bello
intactum relinqueret multiplicique capta præda rediret.

Et in Volscis res publica egregie gesta quum ducis tum 5
militum opera. Primum æquo campo signis collatis pugnatum,
ingenti cæde utrinque, plurimo sanguine; et Romani, quia 6
paucitas damno sentiendo propior erat, gradum retulissent, ni
salubri mendacio consul, fugere hostes ab cornu altero clami-
tans, concitasset aciem. Impetu facto, dum se putant vincere,
vicere. Consul metuens, ne nimis instando renovaret certamen, 7
signum receptui dedit. Intercessere pauci dies, velut tacitis 8
indutiis utrinque quiete sumpta, per quos ingens vis hominum
ex omnibus Volscis Æquisque populis in castra venit, haud
dubitans, si senserint, Romanos nocte abituros. Itaque tertia 9
fere vigilia ad castra oppugnanda veniunt. Quinctius, sedato 10
tumultu, quem terror subitus exciverat, quum manere in ten-
toriis quietum militem iussisset, Hernicorum cohortem in sta-
tionem educit, cornicines tubicinesque in equos impositos canere
ante vallum iubet sollicitumque hostem ad lucem tenere.
Reliquum noctis adeo tranquilla omnia in castris fuere, ut 11
somni quoque Romanis copia esset. Volscos species arma-
torum peditum, quos et plures esse et Romanos putabant,
fremitus hinnitusque equorum, qui et insueto sedente equite et
insuper aures agitante sonitu sæviebant, intentos velut ad
impetum hostium tenuit. Ubi illuxit, Romanus integer satia- **65**
tusque somno productus in aciem fessum stando et vigiliis
Volscum primo impetu perculit; quanquam cessere magis quam 2
pulsi hostes sunt, quia ab tergo erant clivi, in quos post
principia integris ordinibus tutus receptus fuit. Consul, ubi
ad iniquum locum ventum est, sistit aciem. Miles ægre teneri,
clamare et poscere, ut perculsis instare liceat. Ferocius agunt 3
equites; circumfusi duci vociferantur, se ante signa ituros.
Dum cunctatur consul, virtute militum fretus, loco parum
fidens, conclamant se ituros, clamoremque res est secuta.
Fixis in terram pilis, quo leviores ardua evaderent, cursu
subeunt. Volscus, effusis ad primum impetum missilibus telis, 4
saxa obiacentia pedibus ingerit in subeuntes, turbatosque ictibus
crebris urget ex superiore loco. Sic prope oneratum est

sinistrum Romanis cornu, ni referentibus iam gradum consul.
increpando simul temeritatem, simul ignaviam, pudore metum
5 excussisset. Restitere primo obstinatis animis; deinde, ut
obtinentes locum vires reficiebant, audent ultro gradum inferre
et clamore renovato commovent aciem; tum rursus impetu
6 capto enituntur atque exsuperant iniquitatem loci. Iam prope
erat, ut in summum clivi iugum evaderent, quum terga hostes
dedere, effusoque cursu pæne agmine uno fugientes sequentes-
que castris incidere. In eo pavore castra capiuntur; qui
7 Volscorum effugere potuerunt, Antium petunt. Antium et
Romanus exercitus ductus. Paucos circumsessum dies deditur,
nulla oppugnantium nova vi, sed quod iam inde ab infelici
pugna castrisque amissis ceciderant animi.

LIBER III.

Antio capto, Ti. Æmilius et Q. Fabius consules fiunt. Hic 1
erat Fabius, qui unus exstinctæ ad Cremeram genti superfuerat. A. u. c. 287. A. Ch. 467.
Iam priore consulatu Æmilius dandi agri plebi fuerat auctor; 2
itaque secundo quoque consulatu eius et agrarii se in spem
legis erexerant, et tribuni, rem contra consules sæpe tentatam
adiutore utique consule obtineri posse rati, suscipiunt; et con-
sul manebat in sententia sua. Possessores et magna pars 3
patrum, tribuniciis se iactare actionibus principem civitatis et
largiendo de alieno popularem fieri querentes, totius invidiam
rei a tribunis in consulem averterant. Atrox certamen aderat, 4
ni Fabius consilio neutri parti acerbo rem expedisset. T.
Quinctii ductu et auspicio agri capti priore anno aliquantum
a Volscis esse; Antium, [propinquam] opportunam et ma- 5
ritimam urbem, coloniam deduci posse; ita sine querelis pos-
sessorum plebem in agros ituram, civitatem in concordia fore.
Hæc sententia accepta est. Triumviros agro dando creat T. 6
Quinctium, A. Verginium, P. Furium; iussi nomina dare, qui
agrum accipere vellent. Fecit statim, ut fit, fastidium copia, 7
adeoque pauci nomina dedere, ut ad explendum numerum co-
loni Volsci adderentur; cetera multitudo poscere Romæ agrum
malle quam alibi accipere. Æqui a Q. Fabio (is eo cum 8
exercitu venerat) pacem petiere, irritamque eam ipsi subita
incursione in agrum Latinum fecere.

Q. Servilius insequenti anno (is enim cum Sp. Postumio 2
consul fuit) in Æquos missus in Latino agro stativa habuit A. u. c. 288. A. Ch. 466.

castra. Quies necessaria morbo implicitum exercitum tenuit.
2 Extractum in tertium annum bellum est, Q. Fabio et T.
A. u. c. 289. A. Ch. 465. Quinctio consulibus. Fabio extra ordinem, quia is victor pa-
3 cem Æquis dederat, ea provincia data. Qui haud dubia spe
profectus, famam nominis sui pacaturam Æquos, legatos in
concilium gentis missos nuntiare iussit, Q. Fabium consulem
dicere, se ex Æquis pacem Romam tulisse, ab Roma Æquis
bellum afferre eadem dextera armata, quam pacatam illis antea
4 dederat. Quorum id perfidia et periurio fiat, deos nunc testes
esse, mox fore ultores. Se tamen, utcunque sit, etiam nunc,
5 pænitere sua sponte Æquos quam pati hostilia, malle. Si
pæniteat, tutum receptum ad expertam clementiam fore; sin
periurio gaudeant, diis magis iratis quam hostibus gesturos
6 bellum. Hæc dicta adeo nihil moverunt quemquam, ut legati
prope violati sint exercitusque in Algidum adversus Romanos
7 missus. Quæ ubi Romam sunt nuntiata, indignitas rei magis
quam periculum consulem alterum ab urbe excivit. Ita duo
consulares exercitus ad hostem accessere acie instructa, ut
8 confestim dimicarent. Sed quum forte haud multum diei su-
9 peresset, unus ab statione hostium exclamat: „Ostentare hoc
est, Romani, non gerere bellum. In noctem imminentem aciem
instruitis; longiore luce ad id certamen, quod instat, nobis
opus est. Crastino die oriente sole redite in aciem; erit copia
10 pugnandi; ne timete". His vocibus irritatus miles in diem
posterum in castra reducitur, longam venire noctem ratus,
quæ moram certamini faceret. Tum quidem corpora cibo
somnoque curant; ubi illuxit postero die, prior aliquanto con-
11 stitit Romana acies; tandem et Æqui processere. Proelium
fuit utrinque vehemens, quod et Romanus ira odioque pugna-
bat, et Æquos conscientia contracti culpa periculi et despe-
ratio futuræ sibi postea fidei ultima audere et experiri coge-
12 bat. Non tamen sustinuere aciem Romanam Æqui; pulsique
quum in fines suos se recepissent, nihilo inclinatioribus ad
pacem animis ferox multitudo increpare duces, quod in aciem,
13 qua pugnandi arte Romanus excellat, commissa res sit; Æquos

populationibus incursionibusque meliores esse, et multas passim
manus quam magnam molem unius exercitus rectius bella
gerere. Relicto itaque castris præsidio, egressi tanto cum tu- **3**
multu invasere fines Romanos, ut ad urbem quoque terrorem
pertulerint. Necopinata etiam res plus trepidationis fecit, 2
quod nihil minus, quam ne victus ac prope in castris obsessus
hostis memor populationis esset, timeri poterat; agrestesque 3
pavidi incidentes portis non populationem nec prædonum par-
vas manus, sed, omnia vano augentes timore, exercitus et le-
giones adesse hostium et infesto agmine ruere ad urbem, cla-
mabant. Ab his proximi audita incerta eoque vaniora ferre 4
ad alios. Cursus clamorque vocantium ad arma haud multum
a pavore captæ urbis abesse. Forte ab Algido Quinctius con-
sul redierat Romam. Id remedium timori fuit; tumultuque 5
sedato, victos timeri increpans hostes, præsidia portis imposuit.
Vocato dein senatu, quum ex auctoritate patrum iustitio in- 6
dicto profectus ad tutandos fines esset, Q. Servilio præfecto
urbis relicto, hostem in agris non invenit. Ab altero consule 7
res gesta egregie est; qui, qua venturum hostem sciebat, gra-
vem præda eoque impeditiore agmine incedentem aggressus,
funestam populationem fecit. Pauci hostium evasere ex insi- 8
diis; præda omnis recepta est. Sic finem iustitio, quod qua-
triduum fuit, reditus Quinctii consulis in urbem fecit. Census 9
deinde actus et conditum ab Quinctio lustrum. Censa
civium capita centum quattuor millia septingenta quattuordecim
dicuntur præter orbos orbasque. In Æquis nihil deinde me- 10
morabile actum; in oppida sua se recepere, uri sua popularique
passi. Consul quum aliquoties per omnem hostium agrum in-
festo agmine populabundus isset, cum ingenti laude prædaque
Romam rediit.

Consules inde A. Postumius Albus, Sp. Furius Fusus. **4**
Furios Fusios scripsere quidam; id admoneo, ne quis immu- A. u. c. 290. A. Ch. 464.
tationem virorum ipsorum esse, quæ nominum est, putet.
Haud dubium erat, quin cum Æquis alter consulum bellum 2
gereret. Itaque Æqui ab Ecetranis Volscis præsidium petiere;

quo cupide oblato (adeo civitates eæ perpetuo in Romanos
3 odio certavere), bellum snmma vi parabatur. Sentiunt Her-
nici et prædicunt Romanis, Ecetranum ad Æquos descisse.
Suspecta et colonia Antium fuit, quod magna vis hominum
inde, quum oppidum captum esset, confugisset ad Æquos; is-
4 que miles per bellum Æquicum vel acerrimus fuit; compulsis
deinde in oppida Æquis, ea multitudo dilapsa quum Antium
redisset, sua sponte iam infidos colonos Romanis abalienavit.
5 Necdum matura re, quum defectionem parari delatum ad se-
natum esset, datum negotium est consulibus, ut, principibus
6 coloniæ Romam excitis, quærerent, quid rei esset. Qui quum
haud gravate venissent, introducti a consulibus ad senatum ita
responderunt ad interrogata, ut magis suspecti, quam venerant,
7 dimitterentur. Bellum inde haud dubium haberi. Sp. Furius,
consnlum alter, cui ea provincia evenerat, profectus in Æquos,
Hernicorum in agro populabundum hostem invenit, ignarusque
mnltitudinis, quia nusquam universa conspecta fuerat, imparem
8 copiis exercitum temere pugnæ commisit. Primo concursu
pnlsus se intra castra recepit. Neque is finis periculi fuit;
namque et proxima nocte et postero die tanta vi castra sunt
circumsessa atque oppugnata, ut ne nuntius quidem inde mitti
9 Romam posset. Hernici et male pugnatum et consulem exer-
citumque obsideri nuntiaverunt, tantumque terrorem incussere
patribus, ut, quæ forma senatus consulti ultimæ semper ne-
cessitatis habita est, Postumio, alteri consulum, negotium da-
10 retur, videret, ne quid res publica detrimenti caperet. Ipsum
consnlem Romæ manere ad conscribendos omnes, qui arma
ferre possent, optimum visum est; pro consule T. Quinctium
11 subsidio castris cum sociali exercitu mitti; ad eum explendum
Latini Hernicique et colonia Antium dare Quinctio subitarios
5 milites (ita tum repentina auxilia appellabant) iussi. Mnlti
per eos dies motus multique impetus hinc atque illinc facti,
quia, superante multitudine, hostes carpere multifariam vires
2 Romanas, ut non suffecturas ad omnia, aggressi sunt; simul
castra oppugnabantur, simul pars exercitus ad populandum

agrum Romanum missa urbemque ipsam, si qua fortuna da-
ret, tentandam. L. Valerius ad præsidium urbis relictus, 3
consul Postumius ad arcendas populationes finium missus.
Nihil remissum ab ulla parte curæ aut laboris; vigiliæ in 4
urbe, stationes ante portas præsidiaque in muris disposita, et,
quod necesse erat in tanto tumultu, iustitium per aliquot dies
servatum. Interim in castris Furius consul, quum primo 5
quietus obsidionem passus esset, in incautum hostem decumana
porta erupit, et, quum persequi posset, metu substitit, ne qua
ex parte altera in castra vis fieret. Furium legatum (frater 6
idem consulis erat) longius extulit cursus; nec suos ille rede-
untes persequendi studio neque hostium ab tergo incursum vi-
dit. Ita exclusus, multis sæpe frustra conatibus captis, ut
viam sibi ad castra faceret, acriter dimicans cecidit. Et con- 7
sul nuntio circumventi fratris conversus ad pugnam, dum se
temere magis quam satis caute in mediam dimicationem infert,
vulnere accepto ægre ab circumstantibus ereptus et suorum
animos turbavit et ferociores hostes fecit; qui cæde legati et 8
consulis vulnere accensi nulla deinde vi sustineri potuere, quin
compulsi in castra Romani rursus obsiderentur nec spe nec
viribus pares. Venissetque in periculum summa rerum, ni
T. Quinctius peregrinis copiis, Latino Hernicoque exercitu,
subvenisset. Is intentos in castra Romana Æquos legatique 9
caput ferociter ostentantes ab tergo adortus, simul ad signum
a se procul editum ex castris eruptione facta, magnam vim
hostium circumvenit. Minor cædes, fuga effusior Æquorum 10
in agro fuit Romano, in quos palatos prædam agentes Po-
stumius aliquot locis, quibus opportuna imposuerat præsidia,
impetum dedit. Hi vagi dissipato agmine fugientes in Quinc-
tium victorem cum saucio consule revertentem incidere; tum 11
consularis exercitus egregia pugna consulis vulnus, legati et
cohortium ultus est cædem. Magnæ clades ultro citroque illis
diebus et illatæ et acceptæ. Difficile ad fidem est in tam an- 12
tiqua re, quot pugnaverint ceciderintve, exacto affirmare nu-
mero; audet tamen Antias Valerius concipere summas: Ro- 13

manos cecidisse in Hernico agro qninque millia octingentos; ex prædatoribus Æquorum, qui populabundi in finibus Romanis vagabantur, ab A. Postumio consule dno millia et quadringentos cæsos; ceteram multitudinem prædam agentem, quæ inciderit in Quinctinm, nequaquam pari defunctam esse cæde: interfecta inde quattuor millia et, exsequendo subtiliter numerum, dncentos ait et triginta.

14 Ut Romam reditum et iustitium remissum est, cælum
visnm est ardere plurimo igni, portentaque alia aut obversata
oculis ant vanas exterritis ostentavere species. His avertendis
terroribus in triduum feriæ indictæ, per qnas omnia
delubra pacem deum exposcentium virorum mulierumque turba
15 implebantur. Cohortes inde Latinæ Hernicæque ab senatu,
gratiis ob impigram militiam actis, remissæ domos. Antiates
mille milites, quia serum auxilium post prœlium venerant,
prope cnm ignominia dimissi.

6 Comitia inde habita; creati consules L. Æbutius, P. Ser-
A. u. c. 291. A. Ch. 463. vilius. Calendis Sextilibus, ut tunc principium anni agebatur,
2 consulatnm ineunt. Grave tempns et forte annus pestilens
erat urbi agrisque, nec hominibus magis qnam pecori, et
auxere vim morbi terrore populationis pecoribus agrestibusque
3 in urbem acceptis. Ea colluvio mixtornm omnis generis animantium
et odore insolito urbanos et agrestem confertum in
arta tecta æstu ac vigiliis angebat, ministeriaque in vicem ac
4 contagio ipsa vulgabant morbos. Vix instantes sustinentibus
clades repente legati Hernici nuntiant; in agro suo Æquos
Volscosque coniunctis copiis castra posuisse, inde exercitn in-
5 genti fines suos depopulari. Præterquam quod infrequens senatus
indicio erat sociis, afflictam civitatem pestilentia esse,
mæstnm etiam responsnm tulere, ut per se ipsi Hernici cum
Latinis res snas tutarentur; urbem Romanam subita deum ira
morbo popnlari; si qua eius mali quies veniat, ut anno ante,
6 ut semper alias, sociis opem laturos. Discessere socii, pro
tristi nnntio tristiorem domum referentes, quippe quibus per
se sustinendum bellum erat, qnod vix Romanis fulti viribns

sustinuissent. Non diutius se in Hernico hostis continuit; 7
pergit inde infestus in agros Romanos, etiam sine belli ininria
vastatos. Ubi quum obvius nemo ne inermis qnidem fieret,
perque omnia non præsidiis modo deserta, sed etiam cultu
agresti transirent, pervenere ad tertium lapidem Gabina via.
Mortnus Æbutius erat Romanus consul; collega eius Servilius 8
exigua in spe trahebat animam; affecti plerique principum,
patrum maior pars, militaris fere ætas omnis, ut non modo
ad expeditiones, quas in tanto tumultu res poscebat, sed vix
ad quietas stationes viribus sufficerent. Munus vigiliarum se- 9
natores, qni per ætatem ac valetndinem poterant, per se ipsi
obibant; circumitio ac cura ædilium plebi erat; ad eos summa
rernm ac maiestas consularis imperii venerat. Deserta 7
omnia, sine capite, sine viribus, dii præsides ac fortuna urbis
tutata est, quæ Volscis Æquisque prædonum potius mentem
quam hostium dedit. Adeo enim nullam spem non potiundi 2
modo, sed ne adeundi quidem Romana mœnia animus eorum
cepit, tectaque procul visa atque imminentes tumuli avertere
mentes eorum, ut, totis passim castris fremitu orto, quid in 3
vasto ac deserto agro inter tabem pecorum hominumque desides
sine præda tempus tererent, qunm integra loca, Tusculanum
agrum opimum copiis, petere possent, signa repente
convellerent transversisque itineribns per Lavicanos agros in
Tusculanos colles transirent. Eo vis omnis tempestasque belli 4
conversa est. Interim Hernici Latiniqne pudore etiam, non
misericordia solum moti, si nec obstitissent communibus hostibus
infesto agmine Romanam urbem petentibus nec opem
ullam obsessis sociis ferrent, coninncto exercitu Romam pergunt.
Ubi quum hostes non invenissent, secuti famam ac 5
vestigia obvii fiunt descendentibus ab Tusculano in Albanam
vallem. Ibi haudquaquam æquo prœlio pugnatum est, fidesque
sua sociis parum felix in præsentia fuit. Hand minor 6
Romæ fit morbo strages, quam quanta ferro sociorum facta
erat. Consul, qui unus supererat, moritur; mortni et alii
clari viri, M. Valerius, T. Verginius Rutilus augures, Ser.

7 Sulpicius curio maximus, et per ignota capita late vagata
est vis morbi. Inopsque senatus auxilii humani ad deos po-
pulum ac vota vertit; iussi cum coniugibus ac liberis suppli-
8 catum ire pacemque exposcere deum. Ad id, quod sua quem-
que mala cogebant, auctoritate publica evocati omnia delubra
implent. Stratæ passim matres, crinibus templa verrentes, ve-
niam irarum cælestium finemque pesti exposcunt.

8 Inde paulatim, seu pace deum impetrata seu graviore
tempore anni iam circumacto, defuncta morbis corpora salu-
2 briora esse incipere, versisque animis iam ad publicam cu-
A. u. c. 292. A. Ch. 462. ram, quum aliquot interregna exissent, P. Valerius Publicola
tertio die, quam interregnum inierat, consules creat L. Lucre-
tium Tricipitinum et T. Veturium Geminum, sive ille Vetusius
3 fuit. Ante diem tertium idus Sextiles consulatum ineunt,
iam satis valida civitate, ut non solum arcere bellum, sed ul-
4 tro etiam inferre posset. Igitur nuntiantibus Hernicis, in
fines suos transcendisse hostes, impigre promissum auxilium.
Duo consulares exercitus scripti. Veturius missus in Volscos
5 ad bellum ultro inferendum; Tricipitinus populationibus arcen-
dis sociorum agro oppositus non ultra quam in Hernicos pro-
6 cedit. Veturius primo prœlio hostes fundit fugatque; Lucre-
tium, dum in Hernicis sedet, prædonum agmen fefellit supra
montes Prænestinos ductum, inde demissum in campos. Vasta-
vere agros Prænestinum Gabinumque; ex Gabino in Tusculanos
7 flexere colles. Urbi quoque Romæ ingens præbitus terror,
magis in re subita quam quod ad arcendam vim parum vi-
rium esset. Q. Fabius præerat urbi; is armata inventute
8 dispositisque præsidiis tuta omnia ac tranquilla fecit. Itaque
hostes, præda ex proximis locis rapta, appropinquare urbi non
ausi, quum circumacto agmine redirent, quanto longius ab
urbe hostium abscederent, eo solutiore cura, in Lucretium in-
cidunt consulem, iam ante exploratis itineribus suis, instructum
9 et ad certamen intentum. Igitur præparatis animis repentino
pavore perculsos adorti aliquanto pauciores multitudinem in-
gentem fundunt fugantque et compulsos in cavas valles, quum
10 exitus haud in facili essent, circumveniunt. Ibi Volscum no-

men prope deletum est. Tredecim millia quadringentos septuaginta cecidisse in acie ac fuga, mille septingentos quinquaginta vivos captos, signa viginti septem militaria relata, in quibusdam annalibus invenio, ubi etsi adiectum aliquid numero sit, magna certe cædes fuit. Victor consul, ingenti præda 11
potitus, eodem in stativa rediit. Tum consules castra coniungunt, et Volsci Æquique afflictas vires suas in unum contulere. Tertia illa pugna eo anno fuit. Eadem fortuna victoriam dedit; fusis hostibus etiam castra capta.

Sic res Romana in antiquum statum rediit, secundæque 9
belli res extemplo urbanos motus excitaverunt. C. Teren- 2
tilius Arsa tribunus plebis eo anno fuit. Is consulibus absentibus ratus locum tribuniciis actionibus datum, per aliquot dies patrum superbiam ad plebem criminatus, maxime in consulare imperium tanquam nimium nec tolerabile liberæ civitati invehebatur. Nomine enim tantum minus invidiosum, re ipsa 3
prope atrocius quam regium esse; quippe duos pro uno do- 4
mino acceptos, immoderata, infinita potestate, qui, soluti atque effrenati ipsi, omnes metus legum omniaque supplicia verterent in plebem. Quæ ne æterna illis licentia sit, legem se 5
promulgaturum, ut quinque viri creentur legibus de imperio consulari scribendis: quod populus in se ius dederit, eo consulem usurum; non ipsos libidinem ac licentiam suam pro lege habituros. Qua promulgata lege, quum timerent patres, 6
ne absentibus consulibus iugum acciperent, senatus a præfecto urbis Q. Fabio vocatur, qui adeo atrociter in rogationem latoremque ipsum est invectus, ut nihil, si ambo consules infesti circumstarent tribunum, relictum minarum atque terroris sit. Insidiatum eum et tempore capto adortum rem publicam. 7
Si quem similem eius priore anno inter morbum bellumque 8
irati dii tribunum dedissent, non potuisse sisti. Mortuis duobus consulibus, iacente ægra civitate, in colluvione omnium rerum, ad tollendum e re publica consulare imperium laturum leges fuisse, ducem Volscis Æquisque ad oppugnandam urbem futurum. Quid tandem? Illi non licere, si quid consules su- 9

perbe in aliquem civium ant crudeliter fecerint, diem dicere, accusare iis ipsis indicibus, quorum in aliquem sævitum sit?
10 Non illum consulare imperium, sed tribuniciam potestatem invisam intolerandamqne facere; quam placatam reconciliatamqne patribus de integro in antiqua redigi mala. Neque illum
11 se deprecari, quo minus pergat, ut cœperit. „Vos" inquit Fabius, „ceteri tribnni, oramus, ut primum omnium cogitetis, potestatem istam ad singulorum auxilium, non ad perniciem universorum comparatam esse; tribunos plebis vos creatos,
12 non hostes patribus. Nobis miserum, invidiosum vobis est, desertam rem publicam invadi. Non ius vestrum, sed invidiam minueritis. Agite cnm collega, ut rem integram in adventum consulum differat. Ne Æqui quidem ac Volsci, morbo absumptis priore anno consulibus, crudeli superboque nobis bello
13 institere." Agunt cum Terentilio tribuni, dilataque in speciem actione, re ipsa sublata, consules extemplo arcessiti.

10 Lucretius cum ingenti præda, maiore multo gloria rediit. Et auget gloriam adveniens exposita omni in campo Martio præda, nt suum quisque per triduum cognitum abduceret.
2 Reliqna vendita, quibus domini non exstitere. Debebatur omnium consensu consuli triumphus; sed dilata res est, tribnno
3 de lege agente; id antiquius consuli fuit. Iactata per aliquot dies quum in senatu res tum apud populum est; cessit ad ultimum maiestati consulis tribunus et destitit. Tum imperatori exer-
4 cituique honos suus redditus. Triumphavit de Volscis Æquisque; triumphantem secutæ suæ legiones. Alteri consuli datum, nt ovans sine militibus urbem iniret.

5 Anno deinde insequenti lex Terentilia ab toto relata
A. u. c. 293. A. Ch. 461. collegio novos aggressa consules est; erant consules P.
6 Volumnius, Ser. Sulpicius. Eo anno cælum ardere visum, terra ingenti concussa motu est. Bovem locutam, cui rei priore anno fides non fuerat, creditum. Inter alia prodigia et carne pluit, quem imbrem ingens numerus avium intervolitando rapuisse fertur; qnod intercidit, sparsum ita iacuisse
7 per aliquot dies, ut nihil odor mutaret. Libri per duumviros

sacrorum aditi; pericula a conventu alienigenarum prædicta,
ne qui in loca summa urbis impetus cædesque inde fierent;
inter cetera monitum, ut seditionibus abstineretur. Id factum
ad impediendam legem tribuni criminabantur, ingensque aderat
certamen. Ecce, ut idem in singulos annos orbis volveretur, 8
Hernici nuntiant, Volscos et Æquos, etsi accisæ res sint,
reficere exercitus; Antii summam rei positam; Ecetræ Antiates
colonos palam concilia facere; id caput, eas vires belli esse.
Ut hæc dicta in senatu sunt, delectus edicitur; consules belli 9
administrationem inter se dispertiri iussi, alteri ut Volsci,
alteri ut Æqui provincia esset. Tribuni coram in foro per- 10
sonare, fabulam compositam Volsci belli, Hernicos ad partes
paratos. Iam ne virtute quidem premi libertatem populi
Romani, sed arte eludi. Quia occidione prope occisos Volscos 11
et Æquos movere sua sponte arma posse iam fides abierit,
novos hostes quæri; coloniam fidam, propinquam infamem
fieri. Bellum innoxiis Antiatibus indici, geri cum plebe Romana, 12
quam oneratam armis ex urbe præcipiti agmine acturi essent,
exsilio et relegatione civium ulciscentes tribunos. Sic, ne quid 13
aliud actum putent, victam legem esse, nisi, dum in integro
res sit, dum domi, dum togati sint, caveant, ne possessione
urbis pellantur, ne iugum accipiant. Si animus sit, non defore 14
auxilium; consentire omnes tribunos. Nullum terrorem exter-
num, nullum periculum esse; cavisse deos priore anno, ut tuto
libertas defendi posset. Hæc tribuni. At ex parte altera 11
consules in conspectu eorum positis sellis delectum habebant.
Eo decurrunt tribuni contionemque secum trahunt. Citati
pauci velut rei experiundæ causa, et statim vis coorta. Quem- 2
cunque lictor iussu consulis prendisset, tribunus mitti iubebat;
neque suum cuique ius modum faciebat, sed virium spes, et
manu obtinendum erat, quod intenderes.

Quemadmodum se tribuni gessissent in prohibendo delectu, 3
sic patres in lege, quæ per omnes comitiales dies ferebatur,
impedienda gerebant. Initium erat rixæ, quum discedere 4
populum iussissent tribuni, quod patres se summoveri haud

sinebant. Nec fere seniores rei intererant, quippe quæ non
consilio regenda, sed permissa temeritati audaciæque esset.
5 Multum et consules se abstinebant, ne cui in colluvione rerum
6 maiestatem suam contumeliæ offerrent. Cæso erat Quinctius,
ferox iuvenis qua nobilitate gentis, qua corporis magnitudine
et viribus. Ad ea munera data a diis et ipse addiderat
multa belli decorà facundiamque in foro, ut nemo non lingua,
7 non manu promptior in civitate haberetur. Hic quum in medio
patrum agmine constitisset, eminens inter alios, velut omnes
dictaturas consulatusque gerens in voce ac viribus suis, unus
8 impetus tribunicios popularesque procellas sustinebat. Hoc
duce sæpe pulsi foro tribuni, fusa ac fugata plebes est; qui
obvius fuerat, mulcatus nudatusque abibat, ut satis appareret,
9 si sic agi liceret, victam legem esse. Tum, prope iam per-
culsis aliis tribunis, A. Verginius ex collegio unus Cæsoni
capitis diem dicit. Atrox ingenium accenderat eo facto magis
quam conterruerat; eo acrius obstare legi, agitare plebem,
10 tribunos velut iusto persequi bello. Accusator pati reum ruere
invidiæque flammam ac materiam criminibus suis suggérere;
legem interim non tam ad spem perferendi quam ad laces-
11 sendam Cæsonis temeritatem ferre. Ibi multa sæpe ab iuven-
tute inconsulte dicta factaque in unius Cæsonis suspectum
12 incidunt ingenium. Tamen legi resistebatur. Et A. Verginius
identidem plebi: „Ecquid sentitis iam, vos, Quirites, Cæsonem
13 simul civem et legem, quam cupitis, habere non posse? Quan-
quam quid ego legem loquor? Libertati obstat; omnes Tar-
quinios superbia exsuperat. Exspectate, dum consul aut dic-
tator fiat, quem privatum viribus et audacia regnantem videtis."
Assentiebantur multi, pulsatos se querentes, et tribunum ad
rem peragendam ultro incitabant.

12 Iam aderat iudicio dies apparebatque, vulgo homines in
damnatione Cæsonis libertatem agi credere. Tum demum
coactus cum multa indignitate prensabat singulos. Seque-
2 bantur necessarii, principes civitatis. T. Quinctius Capitolinus,
qui ter consul fuerat, quum multa referret sua familiæque

decora, affirmabat, neque in Quinctia gente neque in civitate 3
Romana tantam indolem tam maturæ virtutis unquam exstitisse;
suum primum militem fuisse, se sæpe vidente pugnasse in
hostem. Sp. Furius, missum ab Quinctio Capitolino sibi eum 4
in dubiis suis rebus venisse subsidio; neminem unum esse,
cuius magis opera putet rem restitutam. L. Lucretius, consul 5
anni prioris, recenti gloria nitens, suas laudes participare cum
Cæsone, memorare pugnas, referre egregia facinora nunc in
expeditionibus, nunc in acie; suadere et monere, iuvenem 6
egregium, instructum naturæ fortunæque omnibus bonis,
maximum momentum rerum eius civitatis, in quamcunque
venisset, suum quam alienum mallent civem esse. Quod 7
offendat in eo, fervorem et audaciam, ætatem quotidie auferre;
quod desideretur, consilium, id in dies crescere. Senescentibus
vitiis, maturescente virtute, sinerent tantum virum senem in
civitate fieri. Pater inter hos L. Quinctius, cui Cincinnato 8
cognomen erat, non iterando laudes, ne cumularet invidiam,
sed veniam errori atque adolescentiæ petendo, sibi, qui non
dicto, non facto quemquam offendisset, ut condonarent filium,
orabat. Sed alii aversabantur preces aut verecundia aut metu; 9
alii, se suosque mulcatos querentes, atroci responso iudicium
suum præferebant. Premebat reum præter vulgatam invidiam **13**
crimen unum, quod M. Volscius Fictor, qui ante aliquot annos
tribunus plebis fuerat, testis exstiterat, se haud multo post, 2
quam pestilentia in urbe fuerat, in iuventutem grassantem in
Subura incidisse. Ibi rixam natam esse fratremque suum
maiorem natu, necdum ex morbo satis validum, pugno ictum
ab Cæsone cecidisse; semianimem inter manus domum ablatum, 3
mortuumque inde arbitrari, nec sibi rem exsequi tam atrocem
per consules superiorum annorum licuisse. Hæc Volscio cla-
mitante adeo concitati homines sunt, ut haud multum afuerit,
quin impetu populi Cæso interiret. Verginius arripi iubet 4
hominem et in vincula duci. Patricii vi contra vim resistunt.
T. Quinctius clamitat, cui rei capitalis dies dicta sit et de quo
futurum propediem iudicium, eum indemnatum indicta causa

5 non debere violari. Tribunus supplicium negat sumpturum se
de indemnato; servaturum tamen in vinculis esse ad iudicii
diem, ut, qui hominem necaverit, de eo supplicii sumendi
6 copia populo Romano fiat. Appellati tribuni medio decreto
ius auxilii sui expediunt: in vincula coniici vetant; sisti reum
pecuniamque, nisi sistatur, populo promitti, placere pronun-
7 tiant. Summam pecuniæ quantam æquum esset promitti,
veniebat in dubium; id ad senatum reiicitur; reus, dum con-
8 sulerentur patres, retentus in publico est. Vades dari placuit;
unum vadem tribus millibus æris obligaverunt; quot darentur,
permissum tribunis est. Decem finierunt; tot vadibus accusa-
tor vadatus est reum. Hic primus vades publico dedit. Di-
missus e foro nocte proxima in Tuscos in exsilium abiit.
9 Iudicii die quum excusaretur solum vertisse exsilii causa,
nihilo minus Verginio comitia habente, collegæ appellati dimi-
10 sere concilium. Pecunia a patre exacta crudeliter, ut, diven-
ditis omnibus bonis, aliquamdiu trans Tiberim veluti relegatus
devio quodam tugurio viveret.

14 Hoc iudicium et promulgata lex exercuit civitatem; ab
2 externis armis otium fuit. Quum velut victores tribuni, per-
culsis patribus Cæsonis exsilio, prope perlatam esse crederent
legem, et, quod ad seniores patrum pertineret, cessissent pos-
3 sessione rei publicæ, iuniores, id maxime quod Cæsonis soda-
lium fuit, auxere iras in plebem, non minuerunt animos;
sed ibi plurimum profectum est, quod modo quodam tempe-
4 ravere impetus suos. Quum primo post Cæsonis exsilium lex
cœpta ferri est, instructi paratique cum ingenti clientium ex-
ercitu sic tribunos, ubi primum summoventes præbuere cau-
sam, adorti sunt, ut nemo unus inde præcipuum quicquam
gloriæ domum invidiæve ferret, mille pro uno Cæsones ex-
5 stitisse plebes quereretur; mediis diebus, quibus tribuni de
lege non agerent, nihil eisdem illis placidius aut quietius erat.
Benigne salutare, alloqui plebis homines, domum invitare,
adesse in foro, tribunos ipsos cetera pati sine interpellatione
concilia habere, nunquam ulli neque publice neque privatim

truces esse, nisi quum de lege agi cœptum esset; alibi popularis iuventus erat. Nec cetera modo tribuni tranquillo pere- 6
gere, sed refecti quoque in insequentem annum. Ne voce quidem incommodi, nedum ut ulla vis fieret, paulatim permulcendo tractandoque mansnefecerant plebem. His per totum annum artibus lex elusa est.

Accipiunt civitatem placidiorem consules C. Claudius 15
Appii filius et P. Valerius Publicola. Nihil novi novus A. u. c. 294. A. Ch. 460.
annus attulerat; legis ferendæ aut accipiendæ cura civitatem tenebat. Quantum iuniores patrum plebi se magis insinuabant, 2
eo acrius contra tribuni tendebant, ut plebi suspectos eos criminando facerent: coniurationem factam; Cæsonem Romæ 3
esse; interficiendorum tribunorum, trucidandæ plebis consilia inita; id negotii datum ab senioribus patrum, ut iuventus tribuniciam potestatem e re publica tolleret, formaque eadem civitatis esset, quæ ante sacrum montem occupatum fuerat. Et ab Volscis et Æquis statum iam ac prope sollemne in 4
singulos annos bellum timebatur, propiusque aliud novum malum necopinato exortum. Exsules servique, ad duo millia 5
hominum et quingenti, duce Appio Herdonio Sabino nocte Capitolium atque arcem occupavere. Confestim in arce facta 6
cædes eorum, qui coniurare et simul capere arma noluerant; alii inter tumultum præcipites pavore in forum devolant; alternæ voces „Ad arma" et „Hostes in urbe sunt" audiebantur. Consules et armare plebem et inermem pati timebant. 7
Incerti, quod malum repentinum, externum an intestinum, ab odio plebis an ab servili fraude, urbem invasisset, sedabant tumultus, sedando interdum movebant; nec enim poterat pavida et consternata multitudo regi imperio. Dant tamen arma, 8
non vulgo, tantum ut, incerto hoste, præsidium satis fidum ad omnia esset. Solliciti reliquum noctis incertique, qui homines, qnantus numerus hostium esset, in stationibus disponendis ad opportuna omnis urbis loca egere. Lux deinde aperuit bel- 9
lum ducemque belli. Servos ad libertatem Appius Herdonius ex Capitolio vocabat: se miserrimi cuiusque suscepisse causam,

ut exsules iniuria pulsos in patriam reduceret et servitiis
grave iugum demeret; id malle populo Romano auctore fieri;
si ibi spes non sit, se Volscos et Æquos et omnia extrema
16 tentaturum et concitaturum. Dilucere res magis patribus
atque consulibus. Præter ea tamen, quæ denuntiabantur, ne
2 Veientium neu Sabinorum id consilium esset, timere, et, quum
tantum in urbe hostium esset, mox Sabinæ Etruscæque legio-
nes ex composito adessent, tum æterni hostes Volsci et Æqui
non ad populandos, ut ante, fines, sed ad urbem ut ex parte
3 captam venirent. Multi et varii timores; inter ceteros eminebat
terror servilis, ne suus cuique domi hostis esset, cui nec credere
nec non credendo, ne infestior fieret, fidem abrogare satis erat
4 tutum; vixque concordia sisti videbatur posse. Tantum su-
perantibus aliis ac mergentibus malis nemo tribunos aut ple-
bem timebat; mansuetum id malum et per aliorum quietem
malorum semper exoriens tum quoque esse peregrino terrore
5 sopitum videbatur. At id prope unum maxime inclinatis rebus
incubuit. Tantus enim tribunos furor tenuit, ut non bellum,
sed vanam imaginem belli ad avertendos ab legis cura plebis
animos Capitolium insedisse contenderent; patriciorum ho-
spites clientesque, si perlata lege frustra tumultuatos esse se
6 sentiant, maiore, quam venerint, silentio abituros. Concilium
inde legi perferendæ habere, avocato populo ab armis. Se-
natum interim consules habent, alio se maiore ab tribunis
17 metu ostendente, quam quem nocturnus hostis intulerat. Post-
quam arma poni et discedere homines ab stationibus nuntiatum
est, P. Valerius, collega senatum retinente, se ex curia pro-
2 ripit, inde in templum ad tribunos venit. „Quid hoc rei est“
inquit, „tribuni? Appii Herdonii ductu et auspicio rem publi-
cam eversuri estis? Tam felix vobis corrumpendis fuit, qui
servitia non commovit auctor? Quum hostes supra caput
3 sint, discedi ab armis legesque ferri placet?“ Inde ad
multitudinem oratione versa: „Si vos urbis, Quirites, si vestri
nulla cura tangit, at vos veremini deos vestros ab hostibus
captos. Iuppiter optimus maximus Iunoque regina et Mi-

nerva, alii dii deæque obsidentur; castra servorum publicos
vestros penates tenent; hæc vobis forma sanæ civitatis vide-
tur? Tantum hostium non solum intra muros est, sed in arce 4
supra forum curiamque; comitia interim in foro sunt, senatus
in curia est; velut quum otium superat, senator sententiam
dicit, alii Quirites suffragium ineunt. Non, quicquid patrum 5
plebisque est, consules, tribunos, deos hominesque omnes
armatos opem ferre, in Capitolium currere, liberare ac pacare
augustissimam illam domum Iovis optimi maximi decuit? Ro- 6
mule pater, tu mentem tuam, qua quondam arcem ab his
iisdem Sabinis auro captam recepisti, da stirpi tuæ; iube hanc
ingredi viam, quam tu dux, quam tuus ingressus exercitus
est. Primus en ego consul, quantum mortalis deum possum,
te ac tua vestigia sequar." Ultimum orationis fuit, se arma 7
capere, vocare omnes Quirites ad arma; si qui impediat, iam se
consularis imperii, iam tribuniciæ potestatis sacratarumque legum
oblitum, quisquis ille sit, ubicunque sit, in Capitolio, in foro, pro
hoste habiturum. Iuberent tribuni, quoniam in Appium Herdonium 8
vetarent, in P. Valerium consulem sumi arma; ausurum se in
tribunis, quod princeps familiæ suæ ausus in regibus esset.
Vim ultimam apparebat futuram spectaculoque seditionem 9
Romanam hostibus fore. Nec lex tamen ferri nec ire in
Capitolium consul potuit. Nox certamina cœpta oppressit;
tribuni cessere nocti, timentes consulum arma. Amotis inde 10
seditionis auctoribus, patres circumire plebem inserentesque se
in circulos sermones tempori aptos serere; admonere, ut vide-
rent, in quod discrimen rem publicam adducerent. Non 11
inter patres ac plebem certamen esse, sed simul patres plebem-
que, arcem urbis, templa deorum, penates publicos privatos-
que hostibus dedi. Dum hæc in foro sedandæ discordiæ 12
causa aguntur, consules interim, ne Sabini neve Veiens hostis
moveretur, circa portas murosque discesserant.

Eadem nocte Tusculum de arce capta Capitolioque occu- **18**
pato et alio turbatæ urbis statu nuntii veniunt. L. Mamilius
Tusculi tum dictator erat. Is, confestim convocato senatu 2

3 atque introductis nnntiis, magno opere censet, ne exspectent, dum
ab Roma legati auxilium petentes veniant; periculum ipsum
discrimenque ac sociales deos fidemque fœderum id poscere;
demerendi beneficio tam poteutem, tam propinquam civitatem
4 nunqnam parem occasionem daturos deos. Placet ferri auxilium;
iuventus conscribitur, arma dantur. Romam prima luce
venientes procul speciem hostium præbnere; Æqui aut Volsci
venire visi sunt; deinde, ubi vanus terror abiit, accepti in urbem
5 agmine in forum descendunt. Ibi iam P. Valerius, relicto ad
6 portarum præsidia collega, instruebat aciem. Auctoritas viri
moverat, affirmantis, Capitolio recuperato et urbe pacata, si
edoceri se sissent, quæ fraus ab tribunis occulta in lege ferretur,
memorem se maiorum suorum, memorem cognominis, quo
populi colendi velut hereditaria cura sibi a maioribus tradita
7 esset, concilinm plebis non impediturum. Hunc ducem secuti,
nequicquam reclamantibus tribunis, in clivum Capitolinum
erigunt aciem. Adiungitur et Tusculana legio. Certare socii
civesque, ntri recuperatæ arcis suum decus facerent; dux uter-
8 que suos adhortatur. Trepidare tum hostes nec ulli satis rei
præterquam loco fidere; trepidantibus inferunt signa Romani
sociique. Ium in vestibulum perruperaut templi, quum P.
9 Valerius inter primores pugnam ciens interficitur. P. Volumnius
consularis vidit cadentem. Is, dato negotio suis, ut corpus
obtegerent, ipse in locum vicemque consulis provolat. Præ
ardore impetuque tantæ rei sensus non pervenit ad militem;
10 prius vicit, quam se pugnare sine duce sentiret. Multi exsulum
cæde sua fœdavere templum; multi vivi capti; Herdonius
interfectus. Ita Capitolium recuperatum. De captivis, ut
quisque liber aut servus esset, suæ fortunæ a quoque snmptnm
supplicium est. Tusculanis gratiæ actæ, Capitolinm purgatnm
11 atque lustratum. In consulis domum plebes quadrantes, nt
funere ampliore efferretur, iactasse fertur.

19 Parta pace, instare tum tribuni patribus, ut P. Valerii
fidem exsolverent, instare Claudio, ut collegæ deos manes
frande liberaret, agi de lege sineret. Cousnl, anteqnam colle-

gam sibi subrogasset, negare passurum agi de lege. Hæ 2
tenuere contentiones usque ad comitia consulis subrogandi.
Decembri mense summo patrum studio L. Quinctius Cincin-
natus, pater Cæsonis, consul creatur, qui magistratum statim
occiperet. Perculsa erat plebes consulem habitura iratum, 3
potentem favore patrum, virtute sua, tribus liberis, quorum
nemo Cæsoni cedebat magnitudine animi, consilium et modum
adhibendo, ubi res posceret, priores erant. Is ut magistratum 4
iniit, assiduis contionibus pro tribunali non in plebe coercenda
quam senatu castigando vehementior fuit, cuius ordinis languore
perpetui iam tribuni plebis, non ut in re publica populi Romani,
sed ut in perdita domo lingua criminibusque regnarent: cum 5
Cæsone filio suo virtutem, constantiam, omnia iuventutis belli
domique decora pulsa ex urbe Romana et fugata esse; loquaces,
seditiosos, semina discordiarum, iterum ac tertium tribunos
pessimis artibus, regia licentia vivere. „Aulus“ inquit „ille 6
Verginius, quia in Capitolio non fuit, minus supplicii quam
Appius Herdonius meruit? Plus hercule aliquanto, qui vere rem
æstimare velit. Herdonius, si nihil aliud, hostem se fatendo
prope denuntiavit, ut arma caperetis; hic negando bella esse
arma vobis ademit nudosque servis vestris et exsulibus obiecit.
Et vos (C. Claudii pace et P. Valerii mortui loquar) prius in 7
clivum Capitolinum signa intulistis, quam hos hostes de foro
tolleretis? Pudet deorum hominumque. Quum hostes in arce,
in Capitolio essent, exsulum et servorum dux, profanatis
omnibus, in cella Iovis optimi maximi habitaret, Tusculi ante
quam Romæ sumpta sunt arma. In dubio fuit, utrum L. 8
Mamilius, Tusculanus dux, an P. Valerius et C. Claudius
consules Romanam arcem liberarent; et qui ante Latinos ne
pro se quidem ipsis, quum in finibus hostem haberent, attingere
arma passi sumus, nunc, nisi Latini sua sponte arma sump-
sissent, capti et deleti eramus. Hoc est, tribuni, auxilium 9
plebi ferre, inermem eam hosti trucidandam obiicere? Scilicet
si quis vobis humillimus homo de vestra plebe, quam partem
velut abruptam a cetero populo vestram patriam peculiaremque

rem publicam fecistis, si quis ex his domum suam obsessam
10 a familia armata nuntiaret, ferendum auxilium putaretis: Iup-
piter optimus maximus exsulum atque servorum sæptus armis
nulla humana ope dignus erat? Et hi postulant, ut sacrosancti
11 habeantur, quibus ipsi dii neque sacri neque sancti sunt? At
enim, divinis humanisqne obruti sceleribus, legem vos hoc anno
perlaturos dictitatis. Tum hercule illo die, quo ego consul
sum creatus, male gesta res publica est, peius multo quam
12 quum P. Valerius consul periit. „Iam primum omnium“
inquit, „Quirites, in Volscos et Æquos mihi atqne collegæ
legiones ducere in animo est. Nescio quo pacto magis bellantes
quam pacati propitios habemus deos. Quantum periculum
ab illis populis fuerit, si Capitolium ab exsulibus obsessum
scissent, suspicari de præterito quam re ipsa experiri est
melius.“

20 Moverat plebem oratio consulis; erecti patres restitutam
credebant rem publicam. Consul alter, comes animosior quam
auctor, suscepisse collegam priorem actionem tam gravis rei facile
passus, in peragendis consiliis consularis officii partem ad se vin-
2 dicabat. Tum tribuni, eludentes velut vana dicta, persequi quæ-
rendo, quonam modo exercitum educturi consules essent, quos
3 delectum habere nemo passurus esset. „Nobis vero“ inquit
Quinctius „nihil delectu opus est, quum, quo tempore P. Valerius
ad recipiundnm Capitolium arma plebi dedit, omnes in verba
iuraverint, conventuros se iussu consulis nec iniussu abituros.
4 Edicimus itaque, omnes, qui in verba iurastis, crastina die
armati ad lacum Regillum adsitis.“ Cavillari tum tribuni et
populum exsolvere religione velle: privatnm eo tempore Quinc-
5 tium fuisse, quum sacramento adacti sint. Sed nondum hæc,
quæ nunc tenet sæculum, negligentia deum venerat, nec inter-
pretando sibi quisque ius iurandum et leges aptas faciebat, sed
6 suos potius mores ad ea accommodabat. Igitur tribuni, ut
impediendæ rei nulla spes erat, de proferendo exitu agere, eo
magis, quod et augures iussos adesse ad Regillum lacum fama
exierat, locumque inaugurari, ubi auspicato cum populo agi

posset, ut, quicquid Romæ vi tribunicia rogatum esset, id
comitiis ibi abrogaretur: omnes id iussuros, qnod consules 7
vellent; neque enim provocationem esse longius ab urbe mille
passuum, et tribunos, si eo veniant, in alia turba Quiritium
subiectos fore consulari imperio. Terrebant hæc; sed ille 8
maximus terror animos agitabat, quod sæpius Quinctius dicti-
tabat, se consulum comitia non habiturum; non ita civitatem
ægram esse, ut consuetis remediis sisti posset; dictatore opus
esse rei pnblicæ, ut, qui se moverit ad sollicitandum statum
civitatis, sentiat, sine provocatione dictaturam esse. Senatus **21**
in Capitolio erat; eo tribuni cum perturbata plebe veniunt.
Multitudo clamore ingenti nunc consulum, nunc patrum fidem
implorant; nec ante moverunt de sententia consulem, quam
tribuni se in auctoritate patrum futuros esse polliciti sunt.
Tunc referente consule de tribunorum et plebis postulatis, 2
senatus consultum fit, ut neque tribuni legem eo anno ferrent
neque consules ab urbe exercitum educerent; in reliquum
magistratus continuari et consules tribunosve refici, iudicare
senatum contra rem publicam esse. Consules fuere in patrum 3
potestate; tribuni reclamantibus consulibus refecti. Patres
quoque, ne quid cederent plebi, et ipsi L. Quinctium consulem
reficiebant. Nulla toto anno vehementior actio consulis fuit.
„Mirer“ inquit, „si vana vestra, patres conscripti, auctoritas 4
ad plebem est? Vos elevatis eam; qnippe, quia plebs senatus
consultum continuandis magistratibus solvit, ipsi quoque solutum
vultis, ne temeritati multitudinis cedatis, tanquam id sit plns 5
posse in civitate, plus levitatis ac licentiæ habere. Levius
enim vaniusqne profecto est sua decreta et consulta tollere
quam aliorum. Imitamini, patres conscripti, turbam inconsultam, 6
et, qui exemplo aliis esse debetis, aliorum exemplo peccate
potius, quam alii vestro recte faciant, dum ego ne imiter
tribunos nec me contra senatus consultum consulem renuntiari
patiar. Te vero, C. Claudi, adhortor, ut et ipse populum 7
Romanum hac licentia arceas et de me hoc tibi persuadeas,
me ita accepturum, ut non honorem meum a te impeditum,

sed gloriam spreti honoris auctam invidiamque, quæ ex con-
8 tinnato eo impenderet, levatam putem." Communiter inde
edicunt, ne quis L. Quinctium consulem faceret; si quis fecisset,
22 se id suffragium non observaturos. Consules creati Q. Fabius
Vibulanus tertium et L. Cornelius Malnginensis. Census actus
eo anno; lustrum prcpter Capitolium captum, consulem occisum
condi religiosum fuit.

2 Q. Fabio, L. Cornelio consnlibus principio anni statim
A. u. c. 295. A. Ch. 459. res turbulentæ. Instigabant plebem tribuni; bellum ingens a
Volscis et Æquis Latini atque Hernici nuntiabant: iam Antii
Volscorum legiones esse. Et ipsam coloniam ingens metus
erat defectnram; ægreque impetratum a tribnnis, ut bellnm
3 præverti sinerent. Consules inde partiti provincias: Fabio, ut
legiones Antium duceret, datum, Cornelio, ut Romæ præsidio
esset, ne qua pars hostium, qui Æquis mos erat, ad popu-
4 landum veniret. Hernici et Latini iussi milites dare ex fœdere,
duæque partes sociornm in exercitu, tertia civinm fuit. Post-
quam ad diem præstitutum venerunt socii, consul extra portam
Capenam castra locat. Inde, lustrato exercitu, Antium pro-
5 fectus haud procul oppido stativisque hostium consedit. Ubi
quum Volsci, quia nondum ab Æquis venisset exercitus,
dimicare non ausi, quemadmodum quieti vallo se tutarentur,
pararent, postero die Fabius non permixtam unam sociorum
civiumqne, sed trium populorum tres separatim acies circa
vallum hostium instruxit; ipse erat medins cnm legionibus
6 Romanis. Inde signum observari iussit, nt pariter et socii
rem inciperent rcferrentque pcdem, si receptui cecinisset.
7 Eqnites item suæ cuique parti post principia collocat. Ita
trifariam adortus castra circumvenit et, quum undique instaret,
non snstinentes impetum Volscos vallo deturbat. Trans-
gressus inde munitiones pavidam turbam inclinatamque in
8 partem nnam castris expellit. Inde effuse fugientes eques,
cui superare vallum haud facile fuerat, quum ad id spectator
pugnæ adstitisset, libero campo adeptus parte victoriæ fruitur,
9 territos cædendo. Magna et in castris et extra munimenta

cædes fugientium fuit, sed præda maior, quia vix arma secum efferre hostes potuit; deletusque exercitus foret, ni fugientes silvæ texissent.

Dum ad Antium hæc geruntur, interim Æqui, robore 23
iuventutis præmisso, arcem Tusculanam improviso nocte capiunt, reliquo exercitu haud procul mœnibus Tusculi considunt, ut distenderent hostium copias. Hæc celeriter Romam, 2
ab Roma in castra Antium perlata movent Romanos haud secus, quam si Capitolium captum nuntiaretur; adeo et recens erat Tusculanorum meritum et similitudo ipsa periculi reposcere datum auxilium videbatur. Fabius, omissis omnibus, 3
prædam ex castris raptim Antium convehit; ibi modico præsidio relicto, citatum agmen Tusculum rapit. Nihil præter arma et quod cocti ad manum fuit cibi, ferre militi licuit; commeatum ab Roma consul Cornelius subvehit. Aliquot 4
menses Tusculi bellatum. Parte exercitus consul castra Æquorum oppugnabat; partem Tusculanis dederat ad arcem recuperandam. Vi nunquam eo subiri potuit; fames postremo inde detraxit hostem. Qua postquam ventum ad extremum 5
est, inermes nudique omnes sub iugum ab Tusculanis missi. Hos ignominiosa fuga domum se recipientes Romanus consul in Algido consecutus ad unum omnes occidit. Victor ad Co- 6
lumen (id loco nomen est) exercitu reducto castra locat. Et alter consul, postquam mœnibus iam Romanis, pulso hoste, periculum esse desierat, et ipse ab Roma profectus. Ita 7
bifariam consules ingressi hostium fines ingenti certamine hinc Volscos, hinc Æquos populantur. Eodem anno descisse Antiates, apud plerosque auctores invenio; L. Cornelium consulem id bellum gessisse oppidumque cepisse. Certum affirmare, quia nulla apud vetustiores scriptores eius rei mentio est, non ausim.

Hoc bello perfecto, tribunicium domi bellum patres territat. 24
Clamant fraude fieri, quod foris teneatur exercitus; frustrationem eam legis tollendæ esse; se nihilo minus rem susceptam peracturos. Obtinuit tamen L. Lucretius præfectus urbis, 2

ut actiones tribuniciæ in adventum consulum differrentur.
3 Erat et nova exorta causa motus. A. Cornelius et Q. Servilius quæstores M. Volscio, quod falsus haud dubie testis
4 in Cæsonem exstitisset, diem dixerant. Multis enim emanabat indiciis, neque fratrem Volscii, ex quo semel fuerit æger, unquam non modo visum in publico, sed ne assurrexisse quidem
5 ex morbo, multorumque tabe mensum mortuum, nec his temporibus, in quæ testis crimen coniecisset, Cæsonem Romæ visum, affirmantibus, qui una meruerant, secum eum tum frequentemque ad signa sine ullo commeatu fuisse. Nisi ita
6 esset, multi privatim ferebant Volscio iudicem. Quum ad iudicium ire non auderet, omnes eæ res in unum congruentes haud magis dubiam damnationem Volscii, quam Cæsonis
7 Volscio teste fuerat, faciebant. In mora tribuni erant, qui comitia quæstores habere de reo, nisi prius habita de lege
8 essent, passuros negabant. Ita extracta utraque res in consulum adventum est. Qui ubi triumphantes victore cum exercitu urbem inierunt, quia silentium de lege erat, perculsos
9 magna pars credebant tribunos; at illi (etenim extremum anni iam erat), quartum affectantes tribunatum, in comitiorum disceptationem ab lege certamen averterant. Et quum consules nihilo minus adversus continuationem tribunatus, quam si lex minuendæ suæ maiestatis causa promulgata ferretur, tetendissent, victoria certaminis penes tribunos fuit.

10 Eodem anno Æquis pax est petentibus data. Census, res priore anno inchoata, perficitur, idque lustrum ab origine urbis decimum conditum ferunt. Censa civium capita centum
11 septendecim millia trecenta undeviginti. Consulum magna domi bellique eo anno gloria fuit, quod et foris pacem peperere, et domi, etsi non concors, minus tamen quam alias infesta civitas fuit.

25 L. Minucius inde et C. Nautius consules facti duas resi-
A. u. c. 296. A. Ch. 458. duas anni prioris causas exceperunt. Eodem modo consules legem, tribuni iudicium de Volscio impediebant; sed in quæ-
3 storibus novis maior vis, maior auctoritas erat. Cum M.

Valerio Manii filio, Volesi nepote, quæstor erat T. Quinctius
Capitolinus, qui ter consul fuerat. Is, quoniam neque Quinc-
tiæ familiæ Cæso neque rei publicæ maximus iuvenum restitui
posset, falsum testem, qui dicendæ causæ innoxio potestatem
ademisset, iusto ac pio bello persequebatur. Quum Verginius 4
maxime ex tribunis de lege ageret, duum mensum spatium
consulibus datum est ad inspiciendam legem, ut, quum edo-
cuissent populum, quid fraudis occultæ ferretur, sinerent
deinde suffragium inire. Hoc intervalli datum res tranquillas
in urbe fecit. Nec diuturnam quietem Æqui dederunt, qui, 5
rupto fœdere, quod ictum erat priore anno cum Romanis,
imperium ad Gracchum Clœlium deferunt; is tum longe
princeps in Æquis erat. Graccho duce in Lavicanum agrum, 6
inde in Tusculanum hostili populatione veniunt, plenique præ-
dæ in Algido castra locant. In ea castra Q. Fabius, P.
Volumnius, A. Postumius legati ab Roma venerunt questum
iniurias et ex fœdere res repetitum. Eos Æquorum imperator, 7
quæ mandata habeant ab senatu Romano, ad quercum iubet
dicere; se alia interim acturum. Quercus ingens arbor
prætorio imminebat, cuius umbra opaca sedes erat. Tum ex 8
legatis unus abiens „Et hæc“ inquit „sacrata quercus et
quicquid deorum est, audiant, fœdus a vobis ruptum, nostris-
que et nunc querelis adsint et mox armis, quum deorum
hominumque simul violata iura exsequemur“. Romam ut 9
rediere legati, senatus iussit alterum consulem contra Grac-
chum in Algidum exercitum ducere, alteri populationem fini-
um Æquorum provinciam dedit. Tribuni suo more impedire
delectum, et forsitan ad ultimum impedissent; sed novus subito
additus terror est. Vis Sabinorum ingens prope ad mœnia **26**
urbis infesta populatione venit; fœdati agri, terror iniectus
urbi est. Tum plebs benigne arma cepit; reclamantibus
frustra tribunis magni duo exercitus scripti. Alterum Nautius 2
contra Sabinos duxit, castrisque ad Eretum positis per ex-
peditiones parvas, plerumque nocturnis incursionibus, tantam
vastitatem in Sabino agro reddidit, ut comparati ad eam

3 prope intacti bello fines Romani viderentur. Minucio neque
fortuna nec vis animi eadem in gerendo negotio fuit; nam
quum haud procul ab hoste castra posuisset, nulla magnopere
4 clade accepta, castris se pavidus tenebat. Quod ubi sense-
runt hostes, crevit ex metu alieno, ut fit, audacia, et nocte
adorti castra, postquam parum vis aperta profecerat, munitio-
nes postero die circumdant. Quæ priusquam undique vallo
obiectæ clauderent exitus, quinque equites inter stationes ho-
stium emissi Romam pertulere, consulem exercitumque obsideri.
5 Nihil tam inopinatum nec tam insperatum accidere potuit.
Itaque tantus pavor, tanta trepidatio fuit, quanta si nrbem,
6 non castra hostes obsiderent. Nautium consulem arcessunt.
In quo quum parum præsidii videretur dictatoremque dici
placeret, qui rem perculsam restitueret, L. Quinctius Cincin-
natus consensu omnium dicitur.

7 Opcræ pretium cst audire, qui omnia præ divitiis humana
spernunt neque honori magno locum neque virtuti putant
8 essc, nisi ubi effuse affluant opes. Spes unica imperii populi
Romani, L. Quinctius trans Tiberim, contra cum ipsum locnm,
ubi nunc navalia sunt, quattuor iugerum colebat agrum, quæ
9 prata Quinctia vocantur. Ibi ab legatis, seu fossam fodiens
palæ innixus, seu quum araret, operi certe, id quod constat,
agresti intentus, salute data in vicem redditaque, rogatus, ut,
quod bene verteret ipsi reique publicæ, togatus mandata sena-
tus audiret, admiratus rogitansque „Satin' salve" togam pro-
10 pere e tugurio proferre uxorem Raciliam iubet. Qua simul,
absterso pulvere ac sudore, velatus processit, dictatorem eum
legati gratulantes consalutant, in urbem vocant; qui terror sit
11 in exercitu, exponunt. Navis Quinctio publice parata fuit,
transvectumque tres obviam egressi filii excipiunt, inde alii
propinqui atque amici, tum patrum maior pars. Ea frequentia
stipatus, antecedentibus lictoribus, deductus est domum. Et
12 plebis concursus ingens fuit; sed ea nequaquam tam læta
Quinctium vidit, et imperii nimium et virum ipso imperio
vehementiorem rata.

Et illa quidem nocte nihil præterquam vigilatum est in
urbe. Postero die dictator quum ante lucem in forum ve- 27
nisset, magistrum equitum dicit L. Tarquitium, patriciæ gentis
et qui, quum stipendia pedibus propter paupertatem fecisset,
bello tamen primus longe Romanæ iuventutis habitus esset.
Cum magistro equitum in contionem venit, iustitium edicit, 2
claudi tabernas tota urbe iubet, vetat quemquam privatæ
quicquam rei agere; tum, quicunque ætate militari essent, ar- 3
mati cum cibariis in dies quinque coctis vallisque duodenis
ante solis occasum [Martio] in campo adessent; quibus ætas 4
ad militandum gravior esset, vicino militi, dum is arma pa-
raret vallumque peteret, cibaria coquere iussit. Sic iuventus 5
discurrit ad vallum petendum. Sumpsere, unde cuique prox-
imum fuit; prohibitus nemo est; impigreque omnes ad edic-
tum dictatoris præsto fuere. Inde composito agmine non 6
itineri magis apte quam prœlio, si res ita tulisset, legiones
ipse dictator, magister equitum suos equites ducit. In utroque
agmine, quas tempus ipsum poscebat, adhortationes erant:
adderent gradum; maturato opus esse, ut nocte ad hostem 7
perveniri posset; consulem exercitumque Romanum obsideri,
tertium diem iam clausos esse; quid quæque nox aut dies
ferat, incertum esse; puncto sæpe temporis maximarum rerum
momenta verti. „Accelera, signifer", „sequere, miles", inter se 8
quoque, gratificantes ducibus, clamabant. Media nocte in
Algidum perveniunt et, ut sensere, se iam prope hostes esse,
signa constituunt. Ibi dictator, quantum nocte prospici pote- 28
rat, equo circumvectus contemplatusque, qui tractus castrorum
quæque forma esset, tribunis militum imperavit, ut sarcinas
in unum coniici iubeant, militem cum armis valloque redire
in ordines suos. Facta, quæ imperavit. Tum, quo fuerant 2
ordine in via, exercitum omnem longo agmine circumdat
hostium castris et, ubi signum datum sit, clamorem omnes
tollere iubet; clamore sublato, ante se quemque ducere fossam
et iacere vallum. Edito imperio, signum secutum est. Iussa 3
miles exsequitur; clamor hostes circumsonat. Superat inde

castra hostium et in castra consulis venit; alibi pavorem,
4 alibi gaudium ingens facit. Romani, civilem esse clamorem
atque auxilium adesse, inter se gratulantes, ultro ex stationi-
5 bus ac vigiliis territant hostem. Consul differendum negat:
illo clamore non adventum modo significari, sed rem ab suis
cœptam; mirumque esse, ni iam exteriore parte castra ho-
stium oppugnentur. Itaque arma suos capere et se subsequi
6 iubet. Nocte initum prœlium est; legionibus dictatoris clamore
7 significant, ab ea quoque parte rem in discrimine esse. Iam
se ad prohibenda circumdari opera Æqui parabant, quum ab
interiore hoste prœlio cœpto, ne per media sua castra fieret
eruptio, a munientibus ad pugnantes introrsum versi vacuam
noctem operi dedere; pugnatumque cum consule ad lucem
8 est. Luce prima iam circumvallati ab dictatore erant, et vix
adversus unum exercitum pugnam sustinebant. Tum a Quinc-
tiano exercitu, qui confestim a perfecto opere ad arma rediit,
invaditur vallum. Hic instabat nova pugna; illa nihil remi-
9 serat prior. Tum ancipiti malo urgente, a prœlio ad preces
versi hinc dictatorem, hinc consulem orare, ne in occidione
victoriam ponerent, ut inermes se inde abire sinerent. Ab
10 consule ad dictatorem ire iussi; is ignominiam infensus addidit;
Gracchum Clœlium ducem principesque alios vinctos ad se
adduci iubet, oppido Corbione decedi. Sanguinis se Æquo-
rum non egere; licere abire, sed, ut exprimatur tandem con-
fessio, subactam domitamque esse gentem, sub iugum abi-
11 turos. Tribus hastis iugum fit, humi fixis duabus superque
eas transversa una deligata. Sub hoc iugo dictator Æquos
misit.

29 Castris hostium receptis plenis omnium rerum (nudos
enim emiserat), prædam omnem suo tantum militi dedit; con-
2 sularem exercitum ipsumque consulem increpans „Carebis“
inquit „prædæ parte, miles, ex eo hoste, cui prope prædæ
fuisti. Et tu, L. Minuci, donec consularem animum incipias
3 habere, legatus his legionibus præeris.“ Ita se Minucius
abdicat consulatu iussusque ad exercitum manet. Sed adeo

tum imperio meliori animus mansuete obediens erat, ut beneficii magis quam ignominiæ hic exercitus memor et coronam aurcam dictatori, libram pondo, decreverit et proficiscentem
eum patronum salutaverit. Romæ a Q. Fabio præfecto urbis 4
senatus habitus triumphantem Quinctium, quo veniebat agmine,
urbem ingredi iussit. Ducti ante currum hostium duces;
militaria signa prælata; secutus exercitus præda onustus.
Epulæ instructæ dicuntur fuisse ante omnium domos, epulantes- 5
que cum carmine triumphali et sollemnibus iocis comissantium
modo currum secuti sunt.

Eo die L. Mamilio Tusculano, approbantibus cunctis, 6
civitas data est. Confestim se dictator magistratu abdicasset,
ni comitia M. Volscii, falsi testis, tenuissent. Ea ne impedirent tribuni, dictatoris obstitit metus; Volscius damnatus
Lanuvium in exsilium abiit. Quinctius sexto decimo die dic- 7
tatura in sex menses accepta se abdicavit. Per eos dies
consul Nautius ad Eretum cum Sabinis egregie pugnat; ad
vastatos agros ea quoque clades accessit Sabinis. Minucio
Fabius [Quintus] successor in Algidum missus. Extremo 8
anno agitatum de lege ab tribunis est; sed quia duo exercitus aberant, ne quid ferretur ad populum, patres tenuere;
plebes vicit, ut quintum eosdem tribunos crearent. Lupos 9
visos in Capitolio ferunt a canibus fugatos; ob id prodigium
lustratum Capitolium esse. Hæc eo anno gesta.

Sequuntur consules Q. Minucius, C. Horatius Pulvillus. **30**
Cuius initio anni quum foris otium esset, domi seditiones A. u. c. 297. A. Ch. 457.
iidem tribuni, eadem lex faciebat; ulteriusque ventum foret 2
(adeo exarserant animis), ni, velut dedita opera, nocturno
impetu Æquorum Corbione amissum præsidium nuntiatum
esset. Senatum consules vocant; iubentur subitarium scribere 3
exercitum atque in Algidum ducere. Inde, posito legis certamine, nova de delectu contentio orta; vincebaturque consulare 4
imperium tribunicio auxilio, quum alius additur terror, Sabinum exercitum prædatum descendisse in agros Romanos, inde
ad urbem venire. Is metus perpulit, ut scribi militem tri- 5

buni sinerent, non sine pactione tamen, ut, qnoniam ipsi quinquennium elusi essent parvumque id plebi præsidium foret,
6 decem deinde tribuni plebis crearentur. Expressit hoc necessitas patribns; id modo excepere, ne postea eosdem tribunos viderent. Tribunicia comitia, ne id qnoque post bellum ut
7 cetera vanum esset, extemplo habita. Tricesimo sexto anno a primis tribuni plebis decem creati sunt, bini ex singulis
8 classibus; itaque cautum est ut postea crearentur. Delectu deinde habito, Minucius contra Sabinos profectus non invenit hostem. Horatius, quum iam Æqui, Corbione interfecto præsidio, Ortonam etiam cepissent, in Algido pugnat; multos mortales occidit; fugat hostem non ex Algido modo, sed a Corbione Ortonaque. Corbionem etiam diruit propter proditum præsidium.

31 Deinde M. Valerius, Sp, Verginius consules facti. Do-
A. u. c. 298. A. Ch. 456. mi forisque otium fuit; annona propter aquarum intemperiem laboratum est. De Aventino publicando lata lex est. Tri-
2 buni plebis iidem refecti. Hi sequente anno, T. Romilio, C.
A. u. c. 299. A. Ch. 455. Veturio consulibus, legem omnibus contionibus suis celebrant: pudere se numeri sui nequicquam aucti, si ea res æque
3 suo biennio iaceret, ac toto superiore lustro iacuisset. Quum maxime hæc agerent, trepidi nuntii ab Tusculo veniunt, Æquos in agro Tusculano esse. Fecit pudorem recens eius populi meritum morandi auxilii. Ambo consules cum exercitu
4 missi hostem in sua sede, in Algido inveniunt. Ibi pugnatum. Supra septem millia hostium cæsa, alii fugati; præda parta ingens. Eam propter inopiam ærarii consules vendiderunt. Iuvidiæ tamen res ad exercitum fuit, eademque tribunis materiam criminandi ad plebem consules præbuit.

5 Itaqne crgo, ut magistratu abiere, Sp. Tarpeio, A. Aternio
A. u. c. 300. A. Ch. 454. consulibus dies dicta est Romilio ab C. Calvio Cicerone tri-
6 buno plebis, Veturio ab L. Alieno ædile plebis. Uterque magna patrum indignatione damnatus, Romilius decem millibus æris, Veturius quindecim. Nec hæc priorum calamitas consnlum segniores novos fecerat consules. Et se damnari posse aiebant, et plebem et tribunos legem ferre non posse.

Tum abiecta lege, quæ promulgata conseuuerat, tribuni lenius 7
agere cum patribus: Finem tandem certaminum facereut. Si
plebeiæ leges displicerent, at illi communiter legum latores et
ex plebe et ex patribus, qui utrisque utilia ferrent quæque
æquandæ libertatis essent, sinerent creari. Rem non asper- 8
nabantur patres; laturum leges neminem nisi ex patribus
aiebant. Quum de legibns couveniret, de latore tantum dis-
creparet, missi legati Athenas Sp. Postumius Albus, A. Man-
lius, P. Sulpicius Camerinus, iussique inclitas leges Solonis de-
scribere et aliarum Græciæ civitatium instituta, mores iuraque
noscere.

Ab externis bellis quietus annus fuit, quietior insequens, 32
P. Curiatio et Sex. Quinctilio consulibus, perpetuo sileutio A. u. c. 301. A. Ch. 453.
tribunorum, quod primo legatorum, qni Atheuas ierant, legum-
que peregrinarum exspectatio præbuit, dein duo simul mala 2
ingeutia exorta, fames pestilentiaque, fœda homini, fœda
pecori. Vastati agri sunt, urbs assiduis exhausta funeribus;
multæ et claræ lugubres domus. Flamen Quirinalis Ser. Cor- 3
nelius mortuus, augur C. Horatius Pulvillus, in cuius locum
C. Veturium eo cupidius, quia damnatus a plebe erat, augures
legere. Mortnus consul Quinctilius, quattuor tribnni plebi. 4
Multiplici clade fœdatus annus; ab hoste otium fuit. Inde A. u. c. 302.
consules C. Menenius, P. Sestius Capitolinus. Neqne eo anno A. Ch. 452.
quicquam belli externi fuit; domi motus orti. Iam redieraut 6
legati cum Atticis legibus. Eo intentius instabant tribuni, ut
tandem scribendarum legum initium fieret. Placet, creari
decemviros sine provocatione, et ne quis eo anno alius magi-
stratus esset. Admiscerenturne plebeii, controversia aliquamdiu 7
fuit; postremo concessum patribus, modo ne lex Icilia de
Aventino aliæque sacratæ leges abrogarentur.

Anno trecentesimo altero, quam condita Roma erat, 33
iterum mutatur forma civitatis, ab consulibus ad decemviros, A. u. c. 303. A. Ch. 451.
quemadmodum ab regibus ante ad consules venerat, translato
imperio. Minus insignis, quia non diuturna, mutatio fuit 2
Læta enim principia magistratus eius nimis luxuriavere; eo

citius lapsa res est repetitumque, duobus uti mandaretur
3 consulum nomen imperiumque. Decemviri creati App.
Claudius, T. Genucius, P. Sestius, L. Veturius, C. Iulius,
A. Manlius, P. Sulpicius, P. Curiatius, T. Romilius, Sp.
4 Postumius. Claudio et Genucio, quia designati consules in
eum annum fuerant, pro honore honos redditus, et Sestio,
alteri consulum prioris anni, quod eam rem collega invito ad
5 patres retulerat. His proximi habiti legati tres, qui Athenas
ierant, simul ut pro legatione tam longinqua præmio esset
honos, simul peritos legum peregrinarum ad condenda nova
6 iura usui fore credebant. Supplevere ceteri numerum. Graves
quoque ætate electos novissimis suffragiis ferunt, quo minus
7 ferociter aliorum scitis adversarentur. Regimen totius magi-
stratus penes Appium erat favore plebis, adeoque novum sibi
ingenium induerat, ut plebicola repente omnisque auræ popu-
laris captator evaderet pro truci sævoque insectatore plebis.
8 Decimo die ius populo singuli reddebant. Eo die penes præ-
fectum iuris fasces duodecim erant; collegis novem singuli
accensi apparebant. Et in unica concordia inter ipsos, qui
consensus privatis interdum inutilis est, summa adversus
9 alios æquitas erat. Moderationis eorum argumentum exemplo
unius rei notasse satis erit. Quum sine provocatione creati
essent, defosso cadavere domi apud P. Sestium, patriciæ gentis
10 virum, invento prolatoque in contionem, in re iuxta manifesta
atque atroci C. Iulius decemvir diem Sestio dixit et accusator
ad populum exstitit, cuius rei iudex legitimus erat, decessitque
iure suo, ut demptum de vi magistratus populi libertati
adiiceret.

34 Quum promptum hoc ius velut ex oraculo incorruptum
pariter ab iis summi infimique ferrent, tum legibus condendis
opera dabatur; ingentique hominum exspectatione propositis
2 decem tabulis, populum ad contionem advocaverunt et, quod
bonum, faustum felixque rei publicæ, ipsis liberisque eorum
3 esset, ire et legere leges propositas iussere. Se, quantum
decem hominum ingeniis provideri potuerit, omnibus, summis

infimisque, iura æquasse; plus pollere multorum ingenia con-
siliaque. Versarent in animis secum unamquamque rem, 4
agitarent deinde sermonibus atque in medium, quid in quaque
re plus minusve esset, conferrent. Eas leges habiturum popu- 5
lum Romanum, quas consensus omnium non iussisse latas
magis quam tulisse videri posset. Quum ad rumores hominum 6
de unoquoque legum capite editos satis correctæ viderentur,
centuriatis comitiis decem tabularum leges perlatæ sunt, quæ
nunc quoque, in hoc immenso aliarum super alias acervatarum
legum cumulo, fons omnis publici privatique est iuris.

Vulgatur deinde rumor, duas deesse tabulas, quibus 7
adiectis absolvi posse velut corpus omnis Romani iuris. Ea
exspectatio, quum dies comitiorum appropinquaret, desiderium
decemviros iterum creandi fecit. Iam plebs, præterquam quod 8
consulum nomen haud secus quam regum perosa erat, ne
tribunicium quidem auxilium, cedentibus in vicem appellationi
decemviris, quærebat. Postquam vero comitia decemviris cre- **35**
andis in trinum nundinum indicta sunt, tanta exarsit ambitio, 2
ut primores quoque civitatis (metu, credo, ne tanti possessio
imperii, vacuo ab se relicto loco, haud satis dignis pateret)
prensarent homines, honorem summa ope a se impugnatum
ab ea plebe, cum qua contenderant, suppliciter petentes. De- 3
missa iam in discrimen dignitas ea ætate iisque honoribus
actis stimulabat App. Claudium. Nescires, utrum inter de-
cemviros an inter candidatos numerares; propior interdum 4
petendo quam gerendo magistratui erat. Criminari optimates,
extollere candidatorum levissimum quemque humillimumque,
ipse medius inter tribunicios, Duillios Iciliosque, in foro volitare, 5
per illos se plebi venditare, donec collegæ quoque, qui unice
illi dediti fuerant ad id tempus, coniecere in eum oculos,
mirantes, quid sibi vellet. Apparere, nihil sinceri esse; pro- 6
fecto haud gratuitam in tanta superbia comitatem fore; nimium
in ordinem se ipsum cogere et vulgari cum privatis non tam
properantis abire magistratu quam viam ad continuandum
magistratum quærentis esse. Propalam obviam ire cupiditati 7

parum ausi, obsecundando mollire impetum aggrediuntur.
Comitiorum illi habendorum, quando minimus natu sit, munus
8 consensu iniungunt. Ars hæc erat, ne semet ipse creare
posset, quod præter tribunos plebi (et id ipsum pessimo
exemplo) nemo unquam fecisset. Ille enimvero, quod bene
vertat, habiturum se comitia professus, impedimentum pro
9 occasione arripuit; deiectisque honore per coitionem duobus
Quinctiis, Capitolino et Cincinnato, et patruo suo C. Claudio,
constantissimo viro in optimatium causa, et aliis eiusdem
fastigii civibus, nequaquam splendore vitæ pares decemviros
10 creat, se in primis, quod haud secus factum improbabant boni,
11 quam nemo facere ausurum crediderat. Creati cum eo M.
Cornelius Maluginensis, M. Sergius, L. Minucius, Q. Fabius
Vibulanus, Q. Pœtelius, T. Antonius Merenda, K. Duillius,
Sp. Oppius Cornicen, M'. Rabuleius.

36 Ille finis Appio alienæ personæ ferendæ fuit. Suo iam
inde vivere ingenio cœpit novosque collegas, iam priusquam
2 inirent magistratum, in suos mores formare. Quotidie coibant
remotis arbitris; inde impotentibus instructi consiliis, quæ
secreto ab aliis coquebant, iam haud dissimulando superbiam,
rari aditus, colloquentibus difficiles, ad idus Maias rem per-
3 duxere. Idus tum Maiæ sollemnes ineundis magistratibus
A. u. c. 304. A. Ch. 450. erant. Inito igitur magistratu primum honoris diem denun-
tiatione ingentis terroris insignem fecere. Nam quum ita
priores decemviri servassent, ut unus fasces haberet et hoc
insigne regium in orbem, suam cuiusque vicem, per omnes
4 iret, subito omnes cum duodenis fascibus prodiere. Centum
viginti lictores forum impleverant et cum fascibus secures
illigatas præferebant; nec attinuisse demi securem, quum sine
5 provocatione creati essent, interpretabantur. Decem regum
species erat, multiplicatusque terror non infimis solum, sed
primoribus patrum, ratis cædis causam ac principium quæri,
ut, si quis memorem libertatis vocem aut in senatu aut in
populo misisset, statim virgæ securesque etiam ad ceterorum
6 metum expedirentur. Nam præterquam quod in populo nihil

erat præsidii, sublata provocatione, intercessionem quoque con-
sensu sustulerant, quum priores decemviri, appellatione collegæ
corrigi reddita ab se iura, tulissent et quædam, quæ sui iudicii
videri possent, ad populum reiecissent. Aliquamdiu æqnatus 7
inter omnes terror fuit; paulatim totus vertere in plebem
cœpit. Abstinebatur a patribus; in humiliores libidinose
crudeliterque consulebatnr. Hominnm, non causarum toti
erant, nt apnd quos gratia vim æqui haberet. Iudicia domi
conflabant, pronuntiabant in foro. Si quis collegam appellasset, 8
ab eo, ad quem venerat, ita discedebat, nt pæniteret non
prioris decreto stetisse. Opinio etiam sine auctore exierat, 9
non in præsentis modo temporis eos iniuriam conspirasse, sed
fœdus clandestinum inter ipsos inre iurando ictum, ne comitia
haberent, perpetuoque decemviratu possessum semel obtinerent
imperium. Circumspectare tum patriciorum vultus plebeii et **37**
inde libertatis captare auram, unde servitutem timendo in eum
statum rem publicam adduxerant. Primores patrum odisse 2
decemviros, odisse plebem; nec probare, quæ fierent, et credere,
haud indignis accidere; avide ruendo ad libertatem in servi-
tutem elapsos iuvare nolle, cumulari quoque iniurias, ut tædio 3
præsentium consules duo tandem et status pristinus rerum in
desiderium veniant. Iam et processerat pars maior anni et 4
duæ tabnlæ legum ad prioris anni decem tabnlas erant adiectæ,
nec quicquam iam supererat, si eæ quoque leges centuriatis
comitiis perlatæ essent, cur eo magistratu rei publicæ opus
esset. Exspectabant, qnam mox consulibus creandis comitia 5
edicerentur. Id modo plebes agitabat, qnonam modo tribuni-
ciam potestatem, munimentum libertati, rem intermissam, repara-
rent, quum interim mentio comitiorum nulla fieri. Et decem- 6
viri, qui primo tribunicios homines, quia id populare habe-
batur, circum se ostentaverant plebi, patriciis iuvenibus sæp-
serant latera. Eorum catervæ tribunalia obsederant. Hi 7
ferre agere plebem plebisque res, quum fortuna æqua, quicquid
cupitum foret, potentioris esset. Et iam ne tergo quidem 8
abstinebatur; virgis cædi, alii securi subiici; et, ne gratuita

crudelitas esset, bonorum donatio sequi domini supplicium. Hac mercede iuventus nobilis corrupta non modo non ire obviam iniuriæ, sed propalam licentiam suam malle quam omnium libertatem.

38 Idus Maiæ venere. Nullis subrogatis magistratibus, privati
A. u. c. 305.
A. Ch. 449. pro decemviris, neque animis ad imperium inhibendum imminutis neque ad speciem honoris insignibus, prodeunt. Id vero
2 regnum haud dubie videri. Deploratur in perpetuum libertas, nec vindex quisquam exsistit aut futurus videtur. Nec ipsi solum desponderant animos, sed contemni cœpti erant a finitimis populis, imperiumque ibi esse, ubi non esset libertas,
3 indignabantur. Sabini magna manu incursionem in agrum Romanum fecere; lateque populati, quum hominum atque pecudum inulti prædas egissent, recepto ad Eretum, quod passim vagatum erat, agmine castra locant, spem in discordia
4 Romana ponentes: eam impedimentum delectui fore. Non nuntii solum, sed per urbem agrestium fuga trepidationem iniecit. Decemviri consultant, quid opus facto sit, destituti inter patrum et plebis odia. Addit terrorem insuper alium
5 fortuna. Æqui alia ex parte castra in Algido locant depopulanturque inde excursionibus Tusculanum agrum; legati ab
6 Tusculo, præsidium orantes, nuntiant. Is pavor perpulit decemviros, ut senatum, simul duobus circumstantibus urbem bellis, consulerent. Citari iubent in curiam patres, haud ignari,
7 quanta invidiæ immineret tempestas: omnes vastati agri periculorumque imminentium causas in se congesturos, tentationemque eam fore abolendi sibi magistratus, ni consensu resisterent imperioque inhibendo acriter in paucos præferocis animi conatus
8 aliorum comprimerent. Postquam audita vox in foro est præconis patres in curiam ad decemviros vocantis, velut nova res, quia intermiserant iam diu morem consulendi senatus, mirabundam plebem convertit, quidnam incidisset, cur ex tanto
9 intervallo rem desuetam usurparent; hostibus belloque gratiam habendam, quod solitum quicquam liberæ civitati fieret. Circumspectare omnibus fori partibus senatorem, raroque

usquam noscitare; curiam inde ac solitudinem circa decem- 10
viros intueri, qnum et ipsi, consensu invisum imperium, et
plebs, quia privatis ius non esset vocandi senatum, non con-
venire patres, interpretarentur; iam patefieri libertatem repe-
tendi viam, si se plebs comitem senatui det et, quemadmodum
patres vocati non coeant in senatum, sic plebs abnuat delec-
tum. Hæc fremunt plebes. Patrum haud fere quisquam in 11
foro, in urbe rari erant. Indignitate rerum cesserant in agros,
suarumque rerum erant, amissa pnblica, tantum ab iniuria se
abesse rati, quantum a cœtu congressuque impotentium
dominorum se amovissent. Postquam citati non conveniebant, 12
dimissi circa domos apparitores simul ad pignera capienda
sciscitandumque, num consulto detrectarent. Referunt senatum
in agris esse. Lætius id decemviris accidit, quam si, præsentes
detrectare imperium, referrent. Iubent acciri omnes, senatum- 13
que in diem posterum edicunt; qui aliquanto spe ipsorum
frequentior convenit. Quo facto, proditam a patribus plebs
libertatem rata, quod iis, qui iam magistratu abissent, privatis-
qne, si vis abesset, tanquam iure cogentibus senatus paruisset.

Sed magis obedienter ventum in curiam [est] quam obnoxie **39**
dictas sententias accepimus. L. Valerium Potitum proditum 2
memoriæ est post relationem Ap. Claudii, priusquam ordine
sententiæ rogarentur, postulando, ut de re publica liceret dicere,
prohibentibus minaciter decemviris, proditurum se ad plebem
denuntiantem, tumultum excivisse. Nec minus ferociter M. 3
Horatium Barbatum isse in certamen, decem Tarquinios
appellantem admonentemque, Valeriis et Horatiis ducibus
pulsos reges. Nec nominis homines tum pertæsum esse, quippe 4
quo Iovem appellari fas sit, quo Romulum, conditorem urbis,
deincepsque reges, quod sacris etiam nt sollemne retentum sit;
superbiam violentiamque tum perosos regis. Quæ si in rege 5
tum eadem aut in filio regis ferenda non fuerint, quem
laturnm in tot privatis? Viderent, ne vetando in curia libere 6
homines loqui extra curiam etiam moverent vocem; neque se
videre, qui sibi minus privato ad contionem populum vocare

7 quam illis senatum cogere liceat. Ubi vellent, experirentur,
quanto fortior dolor in libertate sua vindicanda quam cupidi-
8 tas in iniusta dominatione esset. De bello Sabino eos referre,
tanquam maius ullum populo Romano bellum sit quam cum
iis, qui legum ferendarum causa creati nihil iuris in civitate
reliquerint, qui comitia, qui annuos magistratus, qui vicissi-
tudinem imperitandi, quod unum exæquandæ sit libertatis,
sustulerint, qui privati fasces et regium imperium habeant.
9 Fuisse regibus exactis patricios magistratus; creatos postea
post secessionem plebis plebeios: cuius illi partis essent,
rogitare. Populares? Quid enim eos per populum egisse?
Optimates? Qui anno iam prope senatum non habuerint, tunc
10 ita habeant, ut de re publica loqui prohibeant? Ne nimium
in metu alieno spei ponerent; graviora, quæ patiantur, videri
iam hominibus, quam quæ metuant.

40 Hæc vociferante Horatio quum decemviri nec iræ nec
ignoscendi modum reperirent nec, quo evasura res esset, cernerent,
2 C. Claudii, qui patruus Appii decemviri erat, oratio fuit
precibus quam iurgio similior, orantis per sui fratris parentis-
3 que eius manes, ut civilis potius societatis, in qua natus esset,
quam fœderis nefarie icti cum collegis meminisset. Multo id
4 magis se illius causa orare quam rei publicæ; quippe rem
publicam, si a volentibus nequeat, ab invitis ius expetituram;
sed ex magno certamine magnas excitari ferme iras; earum
5 eventum se horrere. Quum alios, præterquam de quo retu-
lissent, decemviri dicere prohiberent, Claudium interpellandi
verecundia fuit. Sententiam igitur peregit, nullum placere
6 senatus consultum fieri. Omnesque ita accipiebant, privatos
eos a Claudio iudicatos; multique ex consularibus verbo assensi
7 sunt. Alia sententia, asperior in speciem, vim minorem ali-
quanto habuit, quæ patricios coire ad prodendum interregem
iubebat. Censendo enim quodcunque, magistratus esse, qui
senatum haberent, iudicabat, quos privatos fecerat auctor
8 nullius senatus consulti faciendi. Ita labante iam causa decem-
virorum, L. Cornelius Maluginensis, M. Cornelii decemviri

frater, quum ex consularibus ad ultimum dicendi locum consulto servatus esset, simulando curam belli fratrem collegasque eius tuebatur, quonam fato incidisset, mirari se dictitans, ut 9
decemviros, qui decemviratum petissent, aut soli aut hi maxime oppugnarent, aut quid ita, qunm per tot menses vacua civitate 10
nemo, iustine magistratus summæ rerum præessent, controversiam fecerit, nunc demum, quum hostes prope ad portas sint, civiles discordias serant, nisi quod in turbido minus perspicuum fore putent, quid agatur. Ceterum (etenim, maiore cnra occu- 11
patis animis, verum esse, præiudicium rei tantæ haud fieri) sibi placere de eo, quod Valerius Horatiusque ante idus Maias decemviros abisse magistratu insimulent, bellis, qnæ immineant, perfectis, re publica in tranquillum redacta, senatu disceptante agi, et iam nunc ita se parare App. Claudium, ut comitio- 12
rum, quæ decemviris creandis decemvir ipse habuerit, sciat sibi rationem reddendam esse, utrum in unnm annum creati sint, an donec leges, quæ deessent, perferrentur. In præsentia 13
omnia præter bellum omitti placere; cuius si falso famam vulgatam, vanaque non nuntios solum, sed Tusculanorum etiam legatos attulisse putent, speculatores mittendos censere, qui certius explorata referant; sin fides et nuntiis et legatis habeatur, 14
delectum primo quoque tempore haberi, decemviros, quo cuiqne eorum videatur, exercitus ducere, nec rem aliam præverti.

41 In hanc sententiam nt discederetur. iuniores patrum evincebant. Ferocioresque iterum coorti Valerius Horatiusque vociferari, ut de re publica liceret dicere; dicturos ad populum, si in senatu per factionem non liceat; neque enim sibi privatos aut in curia aut in contione posse obstare, neque se imaginariis fascibus eorum cessuros esse. Tnm Appius iam prope 2
esse ratus, ut, ni violentiæ eorum pari resisteretur audacia, victum imperium esset, „Non erit melius" inquit, „nisi de 3
quo consulimus, vocem misisse", et ad Valerium, negantem se privato reticere, lictorem accedere iussit. Iam Quiritium 4
fidem implorante Valerio a curiæ limine, L. Cornelius complexus Appium, non, cui simulabat, consulendo, diremit certamen;

factaque per Cornelium Valerio dicendi gratia, quæ vellet, quum libertas non ultra vocem excessisset, decemviri propo-
5 situm tenuere. Consulares quoque ac seniores ab residuo tribuniciæ potestatis odio, cuius desiderium plebi multo acrius quam consularis imperii rebantur esse, prope malebant, postmodo ipsos decemviros voluntate abire magistratu, quam
6 invidia eorum exsurgere rursus plebem; si leniter ducta res sine populari strepitu ad consules redisset, aut bellis interpositis aut moderatione consulum in imperiis exercendis posse in oblivionem tribunorum plebem adduci.

7 Silentio patrum edicitur delectus. Iuniores, quum sine provocatione imperium esset, ad nomina respondent. Legionibus scriptis, inter se decemviri comparabant, quos ire ad
8 bellum, quos præesse exercitibus oporteret. Principes inter decemviros erant Q. Fabius et App. Claudius. Bellum domi maius quam foris apparebat. Appii violentiam aptiorem rati ad comprimendos urbanos motus; in Fabio minus in
9 bono constans quam navum in malitia ingenium esse. Hunc enim virum, egregium olim domi militiæque, decemviratus collegæque ita mutaverant, ut Appii quam sui similis mallet esse. Huic bellum in Sabinis, M'. Rabuleio et Q. Pœtelio
10 additis collegis, mandatum. M. Cornelius in Algidum missus cum L. Minucio et T. Antonio et K. Duillio et M. Sergio. Sp. Oppium Ap. Claudio adiutorem ad urbem tuendam, æquo omnium decemvirorum imperio, decernunt.

42 Nihilo militiæ quam domi melius res publica administrata
2 est. Illa modo in ducibus culpa, quod, ut odio essent civibus, fecerant; alia omnis penes milites noxia erat, qui, ne quid ductu atque auspicio decemvirorum prospere usquam gereretur, vinci se per suum atque illorum dedecus patieban-
3 tur. Fusi et ab Sabinis ad Eretum et in Algido ab Æquis exercitus erant. Ab Ereto per silentium noctis profugi propius urbem, inter Fidenas Crustumeriamque, loco edito castra
4 communierant; persecutis hostibus nusquam se æquo certamine committentes, natura loci ac vallo, non virtute aut armis

tutabantur. Maius flagitium in Algido, maior etiam clades 5
accepta; castra quoque amissa erant, exutusque omnibus
utensilibus miles Tusculum se, fide misericordiaque victurus
hospitum, quæ tamen non fefellerunt, contulerat. Romam tanti 6
erant terrores allati, ut, posito iam decemvirali odio, patres
vigilias in urbe habendas censerent, omnes, qui per ætatem
arma ferre possent, custodire mœnia ac pro portis stationes
agere iuberent, arma Tusculum ac supplementum decernerent, 7
decemvirosque ab arce Tusculi degressos in castris militem
habere; castra alia a Fidenis in Sabinum agrum transferri,
belloque ultro inferendo deterreri hostes a consilio urbis oppugnandæ.

Ad clades ab hostibus acceptas duo nefanda facinora **43**
decemviri belli domique adiiciunt. L. Siccium in Sabinis, 2
per invidiam decemviralem tribunorum creandorum secessionisque
mentiones ad vulgus militum sermonibus occultis serentem,
prospeculatum ad locum castris capiendum mittunt. Datur 3
negotium militibus, quos miserant expeditionis eius comites,
ut eum opportuno adorti loco interficerent. Haud inultum 4
interfecere; nam circa repugnantem aliquot insidiatores cecidere,
quum ipse se prævalidus, pari viribus animo, circumventus
tutaretur. Nuntiant in castra ceteri, præcipitatum in 5
insidias esse; Siccium egregie pugnantem militesque quosdam
cum eo amissos. Primo fides nuntiantibus fuit; profecta 6
deinde cohors ad sepeliendos, qui ceciderant, decemvirorum
permissu, postquam nullum spoliatum ibi corpus Sicciumque
in medio iacentem armatumque, omnibus in eum versis corporibus,
videre, hostium neque corpus ullum nec vestigia
abeuntium, profecto ab suis interfectum memorantes retulere
corpus. Invidiæque plena castra erant, et Romam ferri pro- 7
tinus Siccium placebat, ni decemviri funus militare ei publica
impensa facere maturassent. Sepultus ingenti militum mæstitia,
pessima decemvirorum in vulgus fama est.

Sequitur aliud in urbe nefas, ab libidine ortum, haud **44**
minus fœdo eventu, quam quod per stuprum cædemque Lu-

cretiæ urbe regnoque Tarquinios expulerat, ut non finis solum
idem decemviris, qui regibus, sed causa etiam eadem imperii
2 amittendi esset. App. Claudium virginis plebeiæ stupran-
dæ libido cepit. Pater virginis, L. Verginius, honestum ordi-
nem in Algido ducebat, vir exempli recti domi militiæque.
3 Perinde uxor instituta fuerat liberique instituebantur. De-
sponderat filiam L. Icilio tribunicio, viro acri et pro causa
4 plebis expertæ virtutis. Hanc virginem adultam, forma ex-
cellentem Appius, amore amens, pretio ac spe pellicere ador-
tus, postquam omnia pudore sæpta animadverterat, ad cru-
5 delem superbamque vim animum convertit. M. Claudio
clienti negotium dedit, ut virginem in servitutem assereret
neque cederet secundum libertatem postulantibus vindicias,
6 quod pater puellæ abesset, locum iniuriæ esse ratus. Virgini
venienti in forum (ibi namque in tabernis litterarum ludi
erant) minister decemviri libidinis manum iniecit, serva sua
natam servamque appellans, sequique se iubebat: cunctantem
7 vi abstracturum. Pavida puella stupente, ad clamorem nutri-
cis fidem Quiritium implorantis fit concursus. Verginii patris
sponsique Icilii populare nomen celebratur. Notos gratia
8 eorum, turbam indignitas rei virgini conciliat. Iam a vi tuta
erat, quum assertor nihil opus esse multitudine concitata
ait; se iure grassari, non vi. Vocat puellam in ius. Auc-
toribus, qui aderant, ut sequeretur, ad tribunal Appii perven-
9 tum est. Notam iudici fabulam petitor, quippe apud ipsum
auctorem argumenti, peragit: puellam domi suæ natam furto-
que inde in domum Verginii translatam suppositam ei esse;
10 id se indicio compertum afferre probaturumque vel ipso Ver-
ginio iudice, ad quem maior pars iniuriæ eius pertineat; in-
11 terim dominum sequi ancillam æquum esse. Advocati puellæ
quum Verginium rei publicæ causa dixissent abesse, biduo
affuturum, si nuntiatum ei sit; iniquum esse absentem de li-
12 beris dimicare, postulant, ut rem integram in patris adventum
differat, lege ab ipso lata vindicias det secundum libertatem
neu patiatur, virginem adultam famæ prius quam libertatis

periculum adire. Appius decreto præfatus, quam libertati 45
faverit, eam ipsam legem declarare, quam Verginii amici
postulationi suæ prætendant; ceterum ita in ea firmum liber- 2
tati fore præsidium, si nec causis nec personis variet. In
iis enim, qui asserantur in libertatem, quia quivis lege agere
possit, id iuris esse; in ea, quæ in patris manu sit, neminem
esse alium, cui dominus possessione cedat. Placere itaque, 3
patrem arcessiri, interea iuris sui iacturam assertorem non fa-
cere, quin ducat puellam sistendamque in adventum eius, qui
pater dicatur, promittat. Adversus iniuriam decreti quum 4
multi magis fremerent, quam quisquam unus recusare auderet,
P. Numitorius, puellæ avus, et sponsus Icilius interveni-
unt; dataque inter turbam via, quum multitudo Icilii maxime 5
interventu resisti posse Appio crederet, lictor decresse ait,
vociferantemque Icilium summovet. Placidum quoque inge- 6
nium tam atrox iniuria accendisset. „Ferro hinc tibi summo-
vendus sumi, Appi“ inquit, „ut tacitum feras, quod celari
vis. Virginem ego hanc sum ducturus nuptamque pudicam
habiturus. Proinde omnes collegarum quoque lictores con- 7
voca; expediri virgas et secures iube; non manebit extra domum
patris sponsa Icilii. Non, si tribunicium auxilium et provo- 8
cationem plebi Romanæ, duas arces libertatis tuendæ, ade-
mistis, ideo in liberos quoque nostros coniugesque regnum
vestræ libidini datum est. Sævite in tergum et in cervices 9
nostras; pudicitia saltem in tuto sit. Huic si vis afferetur,
ego præsentium Quiritium pro sponsa, Verginius militum pro
unica filia, omnes deorum hominumque implorabimus fidem,
neque tu istud unquam decretum sine cæde nostra referes.
Postulo, Appi, etiam atque etiam consideres, quo progrediare. 10
Verginius viderit, de filia, ubi venerit, quid agat; hoc tantum 11
sciat, sibi, si huius vindiciis cesserit, condicionem filiæ quæ-
rendam esse. Me vindicantem sponsam in libertatem vita
citius deseret quam fides.“ Concitata multitudo erat certa- 46
menque instare videbatur. Lictores Icilium circumsteterant; 2
nec ultra minas tamen processum est, quum Appius, non

Verginiam defendi ab Icilio, sed inquietum hominem et tribunatum etiam nunc spirantem locum seditionis quærere,
3 diceret. Non præbiturum se illi eo die materiam; sed, ut iam sciret, non id petulantiæ suæ, sed Verginio absenti et patrio nomini et libertati datum, ius eo die se non dicturum neque decretum interpositurum; a M. Claudio petiturum, ut decederet iure suo vindicarique puellam in posterum diem
4 pateretur. Quod nisi pater postero die affuisset, denuntiare se Icilio similibusque Icilii, neque legi suæ latorem neque decemviro constantiam defore; nec se utique collegarum lictores convocaturum ad coercendos seditionis auctores; contentum se suis lictoribus fore.

5 Quum dilatum tempus iniuriæ esset secessissentque advocati puellæ, placuit, omnium primum fratrem Icilii filiumque Numitorii, impigros iuvenes, pergere inde recta ad portam,
6 et, quantum accelerari posset, Verginium acciri e castris: in eo verti puellæ salutem, si postero die vindex iniuriæ ad tempus præsto esset. Iussi pergunt, citatisque equis nuntium
7 ad patrem perferunt. Quum instaret assertor puellæ, ut vindicaret sponsoresque daret, atque id ipsum agi diceret Icilius, sedulo tempus terens, dum præciperent iter nuntii missi in castra, manus tollere undique multitudo et se quisque paratum
8 ad spondendum Icilio ostendere. Atque ille lacrimabundus „Gratum est“ inquit; „crastina die vestra opera utar; sponsorum nunc satis est.“ Ita vindicatur Verginia spondentibus
9 propinquis. Appius paulisper moratus, ne eius rei causa sedisse videretur, postquam, omissis rebus aliis præ cura unius, nemo adibat, domum se recepit, collegisque in castra scribit, ne Verginio commeatum dent atque etiam in custodia habe-
10 ant. Improbum consilium serum, ut debuit, fuit, et iam, commeatu sumpto, profectus Verginius prima vigilia erat, quum postero die mane de retinendo eo nequicquam litteræ redduntur.

47 At in urbe prima luce, quum civitas in foro exspectatione erecta staret, Verginius sordidatus filiam secum obs-

oleta veste, comitantibus aliquot matronis, cum ingenti ad-
vocatione in forum deducit. Circumire ibi et prensare homines 2
cœpit et non orare solum precariam opem, sed pro debita
petere: se pro liberis eorum ac coniugibus quotidie in acie
stare, nec alium virum esse, cuius strenue ac ferociter facta
in bello plura memorari possent; quid prodesse, si incolumi
urbe, quæ capta ultima timeantur, liberis suis sint patienda?
Hæc prope contionabundus circumibat homines. Similia his 3
ab Icilio iactabantur. Comitatus muliebris plus tacito fletu
quam ulla vox movebat. Adversus quæ omnia obstinato 4
animo Appius (tanta vis amentiæ verius quam amoris mentem
turbaverat) in tribunal escendit, et, ultro querente pauca
petitore, quod ius sibi pridie per ambitionem dictum non
esset, priusquam aut ille postulatum perageret aut Verginio
respondendi daretur locus, Appius interfatur. Quem decreto 5
sermonem prætenderit, forsan aliquem verum auctores antiqui
tradiderint; quia nusquam ullum in tanta fœditate decreti
veri similem invenio, id, quod constat, nudum videtur pro-
ponendum, decresse vindicias secundum servitutem. Primo 6
stupor omnes admiratione rei tam atrocis defixit; silentium
inde aliquamdiu tenuit. Dein, quum M. Claudius, circum-
stantibus matronis, iret ad prendendam virginem, lamentabilis-
que eum mulierum comploratio excepisset, Verginius, intentans 7
in Appium manus, „Icilio" inquit, „Appi, non tibi filiam
despondi, et ad nuptias, non ad stuprum educavi. Placet
pecudum ferrarumque ritu promisce in concubitus ruere?
Passurine hæc isti sint, nescio; non spero esse passuros illos,
qui arma habent." Quum repelleretur assertor virginis a 8
globo mulierum circumstantiumque advocatorum, silentium
factum per præconem. Decemvir, alienato ad libidinem animo, 48
negat ex hesterno tantum convicio Icilii violentiaque Verginii,
cuius testem populum Romanum habeat, sed certis quoque
indiciis compertum se habere, nocte tota cœtus in urbe factos
esse ad movendam seditionem. Itaque se, haud inscium eius 2
dimicationis, cum armatis descendisse, non ut quemquam quie-

tum violaret, sed ut turbantes civitatis otium pro maiestate
3 imperii coerceret. „Proinde quiesse erit melius“ inquit.
„Lictor, summove turbam et da viam domino ad prendendum
mancipium.“ Quum hæc intonuisset plenus iræ, multitudo
ipsa se sua sponte dimovit, desertaque præda iniuriæ puella
4 stabat. Tum Verginius, ubi nihil usquam auxilii vidit, „Quæso“
inquit, „Appi, primum ignosce patrio dolori, si quid inclementius in te sum invectus; deinde sinas hic coram virgine
nutricem percontari, quid hoc rei sit, ut, si falso pater dictus
5 sum, æquiore hinc animo discedam.“ Data venia, seducit filiam ac nutricem prope Cloacinæ ad tabernas, quibus nunc
novis est nomen, atque ibi ab lanio cultro arrepto „Hoc te
uno, quo possum“ ait, „modo, filia, in libertatem vindico.“
Pectus deinde puellæ transfigit, respectansque ad tribunal
„Te“ inquit, „Appi, tuumque caput sanguine hoc consecro.“
6 Clamore ad tam atrox facinus orto excitus Appius comprendi Verginium iubet. Ille ferro, quacunque ibat, viam
facere, donec, multitudine etiam prosequentium tuente, ad por-
7 tam perrexit. Icilius Numitoriusque exsangue corpus sublatum
ostentant populo; scelus Appii, puellæ infelicem formam,
8 necessitatem patris deplorant. Sequentes clamitant matronæ:
Eamne liberorum procreandorum condicionem, ea pudicitiæ
præmia esse? cetera, quæ in tali re muliebris dolor, quo est
mæstior imbecillo animo, eo miserabilia magis querentibus
9 subiicit. Virorum et maxime Icilii vox tota tribuniciæ potestatis ac provocationis ad populum ereptæ publicarumque
indignationum erat.

49 Concitatur multitudo partim atrocitate sceleris, partim
2 spe per occasionem repetendæ libertatis. Appius nunc vocari
Icilium, nunc retractantem arripi, postremo, quum locus adeundi apparitoribus non daretur, ipse cum agmine patriciorum
3 iuvenum per turbam vadens, in vincula duci iubet. Iam circa
Icilium non solum multitudo, sed duces quoque multitudinis
erant, L. Valerius et M. Horatius, qui, repulso lictore, si iure
ageret, vindicare se a privato Icilium aiebant; si vim afferre

conaretur, ibi qnoque hand impares fore. Hinc atrox rixa 4
oritur. Valerium Horatiumque lictor decemviri iuvadit; franguntur a multitudine fasces. Iu contiouem Appius escendit;
sequuntur Horatius Valeriusqne. Eos contio audit; decemviro 5
obstrepitur. Iam pro imperio Valerius discedere a privato
lictores iubebat, quum fractis animis Appius, vitæ metuens,
in domum se propinquam foro, insciis adversariis, capite
obvoluto recipit.

Sp. Oppius, ut auxilio collegæ esset, in forum ex altera 6
parte irrumpit. Videt imperium vi victum. Agitatus deinde
consiliis, ad quæ ex omui parte asseutiendo multis auctoribus
trepidaverat, senatum postremo vocari iussit. Ea res, quod 7
magnæ parti patrum displicere acta decemvirorum videbantur,
spe per senatum finiendæ potestatis eius multitudinem sedavit.
Seuatus nec plebem irritandam censuit et multo magis pro- 8
videndum, ne quid Verginii adventus in exercitu motus faceret. Itaque missi iuniores patrum in castra, quæ tum in **50**
monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut omni ope ab
seditione milites contiueant.

Ibi Verginius maiorem, quam reliquerat in urbe, motum 2
excivit. Nam præterquam quod agmine prope quadringentorum hominum veniens, qui ab urbe iudignitate rei accensi comites ei se dederant, conspectus est, strictum etiam 3
telum respersusque ipse cruore tota in se castra convertit.
Et togæ multifariam in castris visæ maioris aliquanto, quam
erat, speciem urbanæ multitudinis fecerant. Quærentibus, quid 4
rei esset, fleus diu vocem non misit; tandem, ut iam ex trepidatione concurrentium turba coustitit ac silentium fuit, ordine cuncta, ut gesta erant, exposuit. Supinas deinde ten- 5
dens manus, commilitones appellans orabat, ne, quod scelus
Ap. Clandii esset, sibi attribuerent neu se nt parricidam
liberum aversarentur. Sibi vitam filiæ sua cariorem fuisse, 6
si liberæ ac pudicæ vivere licitum fuisset; quum velut servam
ad stuprum rapi videret, morte amitti melius ratum quam
contumelia liberos, misericordia se iu speciem crudelitatis

7 lapsum. Nec se superstitem filiæ futurum fuisse, nisi spem
ulciscendæ mortis eius in auxilio commilitonum habuisset. Illis
quoque enim filias, sorores coniugesque esse, nec cum filia sua
libidinem App. Claudii exstinctam esse, sed quo impunitior
8 sit, eo effrenationem fore. Aliena calamitate documentum
datum illis cavendæ similis iniuriæ. Quod ad se attineat,
uxorem sibi fato ereptam, filiam, quia non ultra pudica victura
9 fuerit, miseram, sed honestam mortem occubuisse; non esse
iam Appii libidini locum in domo sua; ab alia violentia eius
eodem se animo suum corpus vindicaturum, quo vindicaverit
10 filiæ; ceteri sibi ac liberis suis consulerent. Hæc Verginio
vociferanti succlamabat multitudo, nec illius dolori nec suæ
libertati se defuturos. Et immixti turbæ militum togati,
[quum] eadem illa querendo docendoque, quanto visa quam
audita indigniora oportuerit videri, simul profligatam iam rem
11 nuntiando Romæ esse, insecutique, qui Appium prope inter-
emptum in exsilium abisse dicerent, perpulerunt, ut ad arma
conclamaretur, vellerentque signa et Romam proficiscerentur.
12 Decemviri simul his, quæ videbant, iisque, quæ acta Romæ
audierant, perturbati alius in aliam partem castrorum ad
sedandos motus discurrunt. Sed leniter agentibus responsum
non redditur; imperium si quis inhiberet, et viros et armatos
13 se esse, respondetur. Eunt agmine ad urbem et Aventinum
insidunt, ut quisque occurrerat, plebem ad repetendam liberta-
tem creandosque tribunos plebis adhortantes. Alia vox nulla
14 violenta audita est. Senatum Sp. Oppius habet. Nihil placet
aspere agi; quippe ab ipsis datum locum seditioni esse.
15 Mittuntur tres legati consulares, Sp. Tarpeius, C. Iulius, P.
Sulpicius, qui quærerent senatus verbis, cuius iussu castra
deseruissent, aut quid sibi vellent, qui armati Aventinum ob-
sedissent, belloque averso ab hostibus patriam suam cepissent.
16 Non defuit, quod responderetur; deerat, qui daret responsum,
nullodum certo duce nec satis audentibus singulis invidiæ se
offerre. Id modo a multitudine conclamatum est, ut L. Vale-
rium et M. Horatium ad se mitterent; iis se daturos responsum.

Dimissis legatis, admonet milites Verginius, in re non maxima 51
paulo ante trepidatum esse, quia sine capite multitudo fuerit,
responsumque, quanquam non inutiliter, fortuito tamen magis
consensu quam communi consilio esse; placere, decem creari, 2
qui summæ rei præessent, militarique honore tribunos militum
appellari. Quum ad eum ipsum primum is honos deferretur, 3
„Melioribus meis vestrisque rebus reservate“ inquit „ista de me
iudicia. Nec mihi filia inulta honorem ullum iucundum esse 4
patitur, nec in perturbata re publica eos utile est præesse vobis,
qui proximi invidiæ sint. Si quis usus mei est, nihilo minor 5
ex privato capietur.“ Ita decem numero tribunos militares 6
creant.

Neque in Sabinis quievit exercitus. Ibi quoque auctore 7
Icilio Numitorioque secessio ab decemviris facta est, non
minore motu animorum Siccii cædis memoria renovata, quam
quem nova fama de virgine adeo fœde ad libidinem petita
accenderat. Icilius ubi audivit, tribunos militum in Aventino 8
creatos, ne comitiorum militarium prærogativam urbana comitia
iisdem tribunis plebis creandis sequerentur, peritus rerum 9
popularium imminensque ei potestati, et ipse, priusquam iretur
ad urbem, pari potestate eundem numerum ab suis creandum
curat. Porta Collina urbem intravere sub signis, mediaque 10
urbe agmine in Aventinum pergunt. Ibi coniuncti alteri exer-
citui viginti tribunis militum negotium dederunt, ut ex suo
numero duos crearent, qui summæ rerum præessent. M. Oppium,
Sex. Manilium creant.

Patres solliciti de summa rerum, quum senatus quotidie 11
esset, iurgiis sæpius terunt tempus quam consiliis. Siccii 12
cædes decemviris et Appiana libido et dedecora militiæ obiicie-
bantur. Placebat, Valerium Horatiumque ire in Aventinum.
Illi negabant, se aliter ituros, quam si decemviri deponerent
insignia magistratus eius, quo anno iam ante abissent. Decem- 13
viri querentes, se in ordinem cogi, non ante quam perlatis
legibus, quarum causa creati essent, deposituros imperium se
aiebant. Per M. Duillium, qui tribunus plebis fuerat, certior 52

facta plebs, contentionibus assiduis nihil transigi, in sacrum
2 montem ex Aventino transit, affirmante Duillio, non prius, quam
deseri urbem videant, curam in animos patrum descensuram;
admoniturum sacrum montem constantiæ plebis, sciturosque,
qua sine restituta potestate redigi in concordiam res nequeant.
3 Via Nomentana, cui tum Ficulensi nomen fuit, profecti castra
in monte sacro locavere, modestiam patrum suorum nihil
4 violando imitati. Secuta exercitum plebs, nullo, qui per
ætatem ire posset, retractante. Prosequuntur coniuges liberique,
cuinam se relinquerent in ea urbe, in qua nec pudicitia nec
libertas sancta esset, miserabiliter rogitantes.

5 Quum vasta Romæ omnia insueta solitudo fecisset, in
foro præter paucos seniorum nemo esset, vocatis utique in senatum
patribus desertum apparuisset forum, plures iam quam Hora-
6 tius ac Valerius vociferabantur: „Quid exspectabitis, patres
conscripti? Si decemviri finem pertinaciæ non faciunt, ruere
ac deflagrare omnia passuri estis? Quod autem istud imperium
est, decemviri, quod amplexi tenetis? Tectis ac parietibis iura
dicturi estis? Non pudet, lictorum vestrorum maiorem prope
7 numerum in foro conspici quam togatorum aliorum? Quid, si
hostes ad urbem veniant, facturi estis? Quid, si plebs mox,
ubi parum secessione moveamur, armata veniat? Occasune
8 urbis vultis finire imperium? Atqui aut plebs non est habenda
aut habendi sunt tribuni plebis. Nos citius caruerimus patriciis
9 magistratibus quam illi plebeiis. Novam inexpertamque eam
potestatem eripuere patribus nostris, ne nunc dulcedine semel
capti ferant desiderium, quum præsertim nec nos temperemus
10 imperiis, quo minus illi auxilii egeant." Quum hæc ex omni
parte iactarentur, victi consensu decemviri, futuros se, quando
11 ita videatur, in potestate patrum, affirmant. Id modo simul
orant ac monent, ut ipsis ab invidia caveatur nec suo san-
guine ad supplicia patrum plebem assuefaciant.

53 Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem condicionibus,
quibus videretur, revocandam componendasque res, decemviris
quoque ab ira et impetu multitudinis præcavere iubentur.

Profecti gaudio ingenti plebis in castra accipiuntur, quippe 2
liberatores haud dubie et motus initio et exitu rei. Ob hæc iis
advenientibus gratiæ actæ. Icilius pro multitudine verba facit. 3
Idem, quum de condicionibus ageretur, quærentibus legatis,
quæ postulata plebis essent, composito iam ante adventum
legatorum consilio, ea postulavit, ut appareret, in æquitate
rerum plus quam in armis reponi spei. Potestatem enim 4
tribuniciam provocationemque repetebant, quæ ante decemviros
creatos auxilia plebis fuerant, et ne cui fraudi esset concisse
milites aut plebem ad repetendam per secessionem libertatem.
De decemvirorum modo supplicio atrox postulatum fuit; dedi 5
quippe eos æquum censebant, vivosque igni concrematuros
minabantur. Legati ad ea: „Quæ consilii fuerunt, adeo æqua 6
postulastis, ut ultro vobis deferenda fuerint; libertati enim ea
præsidia petitis, non licentiæ ad impugnandos alios. Iræ vestræ 7
magis ignoscendum quam indulgendum est, quippe qui crudelitatis odio in crudelitatem ruitis et prius pæne, quam ipsi liberi
sitis, dominari iam in adversarios vultis. Nunquamne quiescet 8
civitas nostra a suppliciis aut patrum in plebem Romanam aut
plebis in patres? Scuto vobis magis quam gladio opus est. 9
Satis superque humili est, qui iure æquo in civitate vivit, nec
inferendo iniuriam nec patiendo. Etiamsi quando metuendos 10
vos præbituri estis, quum, recuperatis magistratibus legibusque
vestris, iudicia penes vos erunt de capite nostro fortunisque,
tunc, ut quæque causa erit, statuetis; nunc libertatem repeti
satis est.“ Facerent, ut vellent, permittentibus cunctis, mox **54**
redituros se legati rebus perfectis affirmant. Profecti quum 2
mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri, quando
quidem præter spem ipsorum supplicii sui nulla mentio fieret,
haud quicquam abnuere; Appius, truci ingenio et invidia præ- 3
cipua, odium in se aliorum suo in eos metiens odio, „Haud
ignaro“ inquit „imminet fortuna. Video, donec arma adver- 4
sariis tradantur, differri adversus nos certamen. Dandus invidiæ
est sanguis. Nihil ne ego quidem moror, quo minus decemviratu abeam“. Factum senatus consultum, ut decemviri se 5

primo quoque tempore magistratu abdicarent, Q. Furius pontifex
maximus tribunos plebis crearet, et ne cui fraudi esset secessio
militum plebisque.

6 His senatus consultis perfectis dimisso senatu, decemviri
prodeunt in contionem abdicantque se magistratu, ingenti
7 hominum lætitia. Nuntiantur hæc plebi. Legatos, quicquid in
urbe hominum supererat, prosequitur. Huic multitudini læta
alia turba ex castris occurrit. Congratulantur libertatem con-
8 cordiamque civitati restitutam. Legati pro contione: „Quod
bonum faustum felixque sit vobis reique publicæ, redite in
patriam ad penates, coniuges liberosque vestros; sed, qua hic
modestia fuistis, ubi nullius ager in tot rerum usu necessario
tantæ multitudini est violatus, eam modestiam ferte in urbem.
9 In Aventinum ite, unde profecti estis; ibi felici loco, ubi prima
initia inchoastis libertatis vestræ, tribunos plebi creabitis.
10 Præsto erit pontifex maximus, qui comitia habeat." Ingens
assensus alacritasque cuncta approbantium fuit. Convellunt
inde signa, profectique Romam certant cum obviis gaudio.
11 Armati per urbem silentio in Aventinum perveniunt. Ibi
extemplo, pontifice maximo comitia habente, tribunos plebis
creaverunt, omnium primum L. Verginium, inde L. Icilium et
P. Numitorium, avunculum Verginii, auctores secessionis, tum
12 C. Sicinium, progeniem eius, quem primum tribunum plebis
creatum in sacro monte proditum memoriæ est, et M. Duillium,
qui tribunatum insignem ante decemviros creatos gesserat nec
13 in decemviralibus certaminibus plebi defuerat. Spe deinde
magis quam meritis electi M. Titinius, M. Pomponius, C.
14 Apronius, P. Villius, C. Oppius. Tribunatu inito, L. Icilius
extemplo plebem rogavit et plebs scivit, ne cui fraudi esset
15 secessio ab decemviris facta. Confestim de consulibus creandis
cum provocatione M. Duillius rogationem pertulit. Ea omnia
in pratis Flaminiis concilio plebis acta, quem nunc circum
Flaminium appellant.

55 Per interregem deinde consules creati L. Valerius, M.
Horatius, qui extemplo magistratum occeperunt. Quorum

consulatus popularis sine ulla patrum iniuria nec sine offensione
fuit; quicquid enim libertati plebis caveretur, id suis decedere 2
opibus credebant. Omnium primum, quum velut in contro- 3
verso iure esset, tenerenturne patres plebiscitis, legem centuria-
tis comitiis tulere, ut, quod tributim plebes iussisset, populum
teneret; qua lege tribuniciis rogationibus telum acerrimum datum
est. Aliam deinde consularem legem de provocatione, unicum 4
præsidium libertatis, decemvirali potestate eversam, non resti-
tuunt modo, sed etiam in posterum muniunt sanciendo novam
legem, ne quis ullum magistratum sine provocatione crearet; 5
qui creasset, eum ius fasque esset occidi, neve ea cædes capi-
talis noxæ haberetur. Et quum plebem hinc provocatione, hinc 6
tribunicio auxilio satis firmassent, ipsis quoque tribunis, ut
sacrosancti viderentur, cuius rei prope iam memoria aboleverat,
relatis quibusdam ex magno intervallo cærimoniis renovarunt,
et quum religione inviolatos eos tum lege etiam fecerunt, san- 7
ciendo, ut, qui tribunis plebis, ædilibus, iudicibus, decemviris
nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset, familia ad ædem
Cereris, Liberi Liberæque venum iret. Hac lege iuris inter- 8
pretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed, quum quis
eorum cuipiam nocuerit, id sacrum sanciri; itaque ædilem 9
prendi ducique a maioribus magistratibus, quod etsi non iure
fiat (noceri enim ei, cui hac lege non liceat), tamen argumen-
tum esse, non haberi pro sacrosancto ædilem; tribunos vetere 10
iure iurando plebis, quum primum eam potestatem creavit,
sacrosanctos esse. Fuere, qui interpretarentur, eadem hac 11
Horatia lege consulibus quoque et prætoribus, quia eisdem
auspiciis, quibus consules, crearentur, cautum esse: iudicem enim
consulem appellari. Quæ refellitur interpretatio, quod his 12
temporibus nondum consulem iudicem, sed prætorem appellari
mos fuerit. Hæ consulares leges fuere. Institutum etiam ab 13
iisdem consulibus, ut senatus consulta in ædem Cereris ad
ædiles plebis deferrentur, quæ antea arbitrio consulum sup-
primebantur vitiabanturque. M. Duillius deinde tribunus plebis 14
plebem rogavit plebesque scivit, qui plebem sine tribunis

reliquisset, quique magistratum sine provocatione creasset,
tergo ac capite puniretur.
15 Hæc omnia ut invitis, ita non adversantibus patriciis
transacta, quia nondnm in quemquam unum sæviebatur.
56 Fundata deinde et potestate tribunicia et plebis libertate,
tum tribuni aggredi singulos tutum maturumque iam
rati, accusatorem primum Verginium et Appium reum
2 deligunt. Quum diem Appio Verginius dixisset, et Appius
stipatus patriciis iuvenibus in forum descendisset, redinte-
grata extemplo est omnibus memoria fœdissimæ pote-
3 statis, quum ipsum satellitesque eius vidissent. Tum Verginius
„Oratio“ inquit „rebus dubiis inventa est; itaque neque ego
accusando apud vos eum tempus teram, a cuius crudelitate
vosmet ipsi armis vindicastis, nec istum ad cetera scelera
4 impudentiam in defendendo se adiicere patiar. Omnium igitur
tibi, Appi Claudi, quæ impie nefarieque per biennium alia
super alia es ausus, gratiam facio. Unius tantum criminis
nisi iudicem dices, te ab libertate in servitutem contra leges
5 vindicias non dedisse, in vincula te duci iubebo.“ Nec in
tribunicio auxilio Appius nec in iudicio populi ullam spem
habebat; tamen et tribunos appellavit et, nullo morante arrep-
6 tus a viatore, „Provoco“ inquit. Audita vox una vindex liber-
tatis, ex eo missa ore, quo vindiciæ nuper ab libertate dictæ
7 erant, silentium fecit. Et dum pro se quisque, deos tandem
esse et non negligere humana, fremunt, et superbiæ crudeli-
tatique, etsi seras, non leves tamen venire pœnas: provocare,
8 qui provocationem sustulisset, et implorare præsidium populi,
qui omnia iura populi obtrisset, rapique in vincula egentem
iure libertatis, qui liberum corpus in servitutem addixisset,
ipsius Appii inter contionis murmur fidem populi Romani
9 implorantis vox audiebatur. Maiorum merita in rem publicam
domi militiæque commemorabat, suum infelix erga plebem
Romanam studium, quo æquandarum legum causa cum maxima
offensione patrum consulatu abisset, suas leges, quibus manen-
10 tibus lator earum in vincula ducatur. Ceterum sua propria

bona malaque, quum causæ dicendæ data facultas sit, tum se
experturum; in præsentia se communi iure civitatis civem
Romanum die dicta postulare, ut dicere liceat, ut iudicium
populi Romani experiri. Non ita se invidiam pertimuisse, ut 11
nihil in æquitate et misericordia civium suorum spei habeat.
Quod si indicta causa in vincula ducatur, iterum se tribunos
plebei appellare et monere, ne imitentur, quos oderint. Quod si 12
tribuni eodem fœdere obligatos se fateantur tollendæ appellationis
causa, in quod conspirasse decemviros criminati sint, at
se provocare ad populum, implorare leges de provocatione et
consulares et tribunicias, eo ipso anno latas. Quem enim 13
provocaturum, si hoc indemnato, indicta causa, non liceat?
Cui plebeio et humili præsidium in legibus fore, si App.
Claudio non sit? Se documento futurum, utrum novis legibus
dominatio an libertas firmata sit, et appellatio provocatioque
adversus iniuriam magistratuum ostentata tantum inanibus
litteris an vere data sit. Contra ea Verginius, unum App. 57
Claudium et legum expertem et civilis et humani fœderis esse,
aiebat. Respicerent tribunal homines, castellum omnium scelerum, 2
ubi decemvir ille perpetuus, bonis, tergo, sanguini civium
infestus, virgas securesque omnibus minitans, deorum hominumque
contemptor, carnificibus, non lictoribus stipatus, iam ab
rapinis et cædibus animo ad libidinem verso, virginem ingenuam
in oculis populi Romani, velut bello captam, ab complexu
patris abreptam ministro cubiculi sui clienti dono dederit; ubi 4
crudeli decreto nefandisque vindiciis dextram patris in filiam
armaverit; ubi tollentes corpus semianime virginis sponsum
avunculumque in carcerem duci iusserit, stupro interpellato
magis quam cæde motus. Et illi carcerem ædificatum esse,
quod domicilium plebis Romanæ vocare sit solitus. Proinde 5
ut ille iterum ac sæpius provocet, sic se iterum ac sæpius
iudicem illi ferre, ni vindicias ab libertate in servitutem dederit;
si ad iudicem non eat, pro damnato in vincula duci iubere.
Ut haud quoquam improbante, sic magno motu animorum, 6

quum tanti viri supplicio suamet plebi iam nimia libertas
videretur, in carcerem est coniectus; tribunus ei diem pro-
dixit.
7 Inter hæc ab Latinis et Hernicis legati gratulatum de
concordia patrum ac plebis Romam venerunt, donumque ob
eam Iovi optimo maximo coronam auream in Capitolium
tulere parvi ponderis, prout res haud opulentæ erant cole-
8 banturque religiones pie magis quam magnifice. Iisdem auc-
toribus cognitum est, Æquos Volscosque summa vi bellum
9 apparare. Itaque partiri provincias consules iussi. Ho-
ratio Sabini, Valerio Æqui evenere. Quum ad ea bella
delectum edixissent, favore plebis non iuniores modo, sed
emeritis etiam stipendiis pars magna voluntariorum ad nomina
danda præsto fuere, eoque non copia modo, sed genere etiam
10 militum, veteranis admixtis, firmior exercitus fuit. Prius-
quam urbe egrederentur, leges decemvirales, quibus tabulis
duodecim est nomen, in æs incisas in publico proposuerunt.
Sunt, qui iussu tribunorum ædiles functos eo ministerio
scribant.

58 C. Claudius, qui perosus decemvirorum scelera et ante
omnes fratris filii superbiæ infestus Regillum, antiquam in
patriam se contulerat, is magno iam natu, quum ad pericula
eius deprecanda redisset, cuius vitia fugerat, sordidatus cum
gentilibus clientibusque in foro prensabat singulos orabatque,
2 ne Claudiæ genti eam inustam maculam vellent, ut carcere et
vinculis viderentur digni. Virum honoratissimæ imaginis fu-
turum ad posteros, legum latorem conditoremque Romani iu-
3 ris, iacere vinctum inter fures nocturnos ac latrones. Aver-
terent ab ira parumper ad cognitionem cogitationemque animos,
et potius unum tot Claudiis deprecantibus condonarent, quam
4 propter unius odium multorum preces aspernarentur. Se
quoque id generi ac nomini dare nec cum eo in gratiam
redisse, cuius adversæ fortunæ velit succursum. Virtute liber-
tatem recuperatam esse; clementia concordiam ordinum stabi-
5 liri posse. Erant, quos moveret sua magis pietate quam

eius, pro quo agebat, causa; sed Verginius, sui potius ut mi-
sererentur, orabat, filiæque, nec gentis Claudiæ, regnum in
plebem sortitæ, sed necessariorum Verginiæ, trium tribunorum,
preces audirent. qui, ad auxilium plebis creati, ipsi plebis fidem
atque auxilium implorarent. Iustiores hæ lacrimæ videbantur. 6
Itaque spe incisa, priusquam prodicta dies adesset, Appius
mortem sibi conscivit.

Subinde arreptus a P. Numitorio Sp. Oppius, proximus 7
invidiæ, quod in urbe fuerat, quum iniustæ vindiciæ a collega
dicerentur. Plus tamen facta iniuria Oppio quam non pro- 8
hibita invidiæ fecit. Testis productus, qui, septem et viginti
enumeratis stipendiis, octies extra ordinem donatus donaque
ea gerens in conspectu populi, scissa veste, tergum laceratum
virgis ostendit, nihilum deprecans, quin, si quam suam noxam
reus dicere posset, privatus iterum in se sæviret. Oppius 9
quoque ductus in vincula est, et ante iudicii diem finem ibi
vitæ fecit. Bona Claudii Oppiique tribuni publicavere. Col-
legæ eorum exsilii causa solum verterunt; bona publicata
sunt. Et M. Claudius, assertor Verginiæ, die dicta damnatus, 10
ipso remittente Verginio ultimam pœnam, dimissus Tibur
exsulatum abiit, manesque Verginiæ, mortuæ quam vivæ 11
felicioris, per tot domos ad petendas pœnas vagati, nullo
relicto sonte, tandem quieverunt.

Ingens metus incesserat patres, vultusque iam iidem tri- 59
bunorum erant, qui decemvirorum fuerant, quum M. Duillius
tribunus plebis, inhibito salubriter modo nimiæ potestati, „Et 2
libertatis“ inquit „nostræ et pœnarum ex inimicis satis est;
itaque hoc anno nec diem dici cuiquam nec in vincula duci
quemquam sum passurus. Nam neque vetera peccata repeti 3
iam oblitterata placet, quum nova expiata sint decemvirorum
suppliciis, et nihil admissum iri, quod vim tribuniciam desi-
deret, spondet perpetua consulum amborum in libertate vestra
tuenda cura.“ Ea primum moderatio tribuni metum patribus 4
dempsit, eademque auxit consulum invidiam, quod adeo toti
plebis fuissent, ut patrum salutis libertatisque prior plebeio

magistratui quam patricio cura fuisset, et ante inimicos satietas
pœnarum suarum cepisset, quam obviam ituros licentiæ eorum
5 consules appareret. Multique erant, qui mollius consultum
dicerent, quod legum ab iis latarum patres auctores fuissent;
neqne erat dubium, quin turbato rei publicæ statu tempori
succubuissent.

60 Consules, rebus urbanis compositis fundatoque plebis
statu, in provincias diversi abiere. Valerius adversus con-
iunctos iam in Algido exercitus Æquorum Volscorumque
2 sustinuit consilio bellum; quod si extemplo rem fortunæ com-
misisset, haud scio an, qui tum animi ab decemvirorum in-
felicibus auspiciis Romanis hostibusque erant, magno detri-
3 mento certamen staturum fuerit. Castris mille passuum ab
hoste positis, copias continebat. Hostes medium inter bina
castra spatium acie instructa complebant, provocantibusque
4 ad prœlium responsum Romanus nemo reddebat. Tandem
fatigati stando ac nequicquam exspectando certamen Æqui
Volscique, postquam concessum propemodum de victoria
credebant, pars in Hernicos, pars in Latinos prædatum
abeunt; relinquitur magis castris præsidium quam satis
5 virium ad certamen. Quod ubi consul sensit, reddit illa-
tum antea terrorem, instructaque acie ultro hostem laces-
6 sit. Ubi illi conscientia, quid abesset virium, detrectavere
pugnam, crevit extemplo Romanis animus, et pro victis habe-
7 bant paventes intra vallum. Quum per totum diem stetissent
intenti ad certamen, nocti cessere. Et Romani quidem pleni
spei corpora curabant; haudquaquam pari hostes animo nun-
tios passim trepidi ad revocandos prædatores dimittunt. Re-
8 curritur ex proximis locis; ulteriores non inventi. Ubi illuxit,
egreditur castris Romanus, vallum invasurus, ni copia pugnæ
fieret. Et postquam multa iam dies erat neque movebatur
quicquam ab hoste, iubet signa inferri consul; motaque acie,
indignatio Æquos et Volscos incessit, si victores exercitus
vallum potius quam virtus et arma tegerent. Igitur et ipsi
9 efflagitatum ab ducibus signum pugnæ accepere. Iamque

pars egressa portis erat deincepsque alii servabant ordinem,
in suum quisque locum descendentes, quum consul Romanus,
priusquam totis viribus fulta constaret hostium acies, intulit
signa; adortusque nec omnes dum eductos nec, qui erant, 10
satis explicatis ordinibus, prope fluctuantem turbam trepidantium
hue atque illuc circumspectantiumque se ac suos, addito
turbatis mentibus clamore atque impetu, invadit. Retulere 11
primo pedem hostes; deinde quum animos collegissent et
undique duces, victisne cessuri essent, increparent, restituitur
pugna. Consul ex altera parte Romanos meminisse iubebat, 61
illo die primum liberos pro libera urbe Romana pugnare:
sibimet ipsis victuros, non ut decemvirorum victores præmium
essent. Non Appio duce rem geri, sed consule Valerio, ab 2
liberatoribus populi Romani orto, liberatore ipso. Ostenderent,
prioribus prœliis per duces, non per milites stetisse,
ne vincerent. Turpe esse contra cives plus animi habuisse 3
quam contra hostes et domi quam foris servitutem magis
timuisse. Unam Verginiam fuisse, cuius pudicitiæ in pace 4
periculum esset, unum Appium civem periculosæ libidinis; at,
si fortuna belli inclinet, omnium liberis ab tot millibus hostium
periculum fore; nolle ominari, quæ nec Iuppiter nec Mars 5
pater passuri sint iis auspiciis conditæ urbi accidere. Aventini
sacrique montis admonebat, ut, ubi libertas parta esset
paucis ante mensibus, eo imperium illibatum referrent, osten- 6
derentque, eandem indolem militibus Romanis post exactos
decemviros esse, quæ ante creatos fuerit, nec æquatis legibus
imminutam virtutem populi Romani esse. Hæc ubi inter 7
signa peditum dicta dedit, advolat deinde ad equites. „Agite,
iuvenes“ inquit, „præstate virtute peditem, ut honore atque
ordine præstatis. Primo concursu pedes movit hostem; 8
pulsum vos immissis equis exigite e campo. Non sustinebunt
impetum, et nunc cunctantur magis quam resistunt.“ Concitant 9
equos permittuntque in hostem pedestri iam turbatum pugna,
et, perruptis ordinibus, elati ad novissimam aciem, pars libero
spatio circumvecti, iam fugam undique capessentes plerosque

10 a castris avertunt præterequitantesque absterrent. Peditum
acies et consul ipse visque omnis belli fertur in castra, cap-
tisque cum ingenti cæde, maiore præda potitur.
11 Huius pugnæ fama perlata non in urbem modo, sed in
Sabinos ad alterum exercitum, in urbe lætitia modo celebrata
est, in castris animos militum ad æmulandum decus accendit.
12 Iam Horatius eos excursionibus subigendo prœliisque levibus
experiundo assuefecerat sibi potius fidere quam meminisse
ignominiæ decemvirorum ductu acceptæ, parvaque certamina
13 in summam totius profecerant spei. Nec cessabant Sabini,
feroces ab re priore anno bene gesta, lacessere atque instare,
rogitantes, quid latrocinii modo procursantes pauci recurrentes-
que tererent tempus et in multa prœlia parvaque carperent
14 summam unius belli? Quin illi congrederentur acie inclinan-
62 damque semel fortunæ rem darent? Ad id, quod sua sponte
satis collectum animorum erat, indignitate etiam Romani
accendebantur: iam alterum exercitum victorem in urbem
rediturum; sibi ultro per contumelias hostem insultare; quando
2 autem se, si tum non sint, pares hostibus fore? Ubi hæc
fremere militem in castris consul sensit, contione advocata,
„Quemadmodum“ inquit „in Algido res gesta sit, arbitror
vos, milites, audisse. Qualem liberi populi exercitum decuit
esse, talis fuit; consilio collegæ, virtute militum victoria parta
3 est. Quod ad me attinet, id consilii animique habiturus sum,
quod vos mihi feceritis. Et trahi bellum salubriter et ma-
4 ture perfici potest. Si trahendum est, ego, ut in dies spes
virtusque vestra crescat, eadem, qua institui, disciplina effici-
am; si iam satis animi est decernique placet, agite dum, cla-
morem, qualem in acie sublaturi estis, tollite hic indicem vo-
5 luntatis virtutisque vestræ.“ Postquam ingenti alacritate
clamor est sublatus, quod bene vertat, gesturum se illis
morem posteroque die in aciem deducturum affirmat. Reli-
6 quum diei apparandis armis consumptum est. Postero die
simul instrui Romanam aciem Sabini videre, et ipsi, iam pri-
dem avidi certaminis, procedunt. Prœlium fuit, quale inter

fidentes sibimet ambo exercitus, veteris perpetuæque alterum
gloriæ, alterum nuper nova victoria elatum. Consilio etiam 7
Sabini vires adiuvere; nam quum æquassent aciem, duo extra
ordinem millia, quæ in sinistrum cornu Romanorum in ipso
certamine impressionem facerent, tenuere. Quæ ubi, illatis ex 8
transverso signis, degravabant prope circumventum cornu,
equites duarum legionum, sexcenti fere, ex equis desiliunt,
cedentibusque iam suis, provolant in primum, simulque et
hosti se opponunt et, æquato primum periculo, pudore deinde
animos peditum accendunt. Verecundiæ erat, equitem suo 9
alienoque Marte pugnare, peditem ne ad pedes quidem de-
gresso equiti parem esse. Vadunt igitur in prœlium ab sua **63**
parte omissum et locum, ex quo cesserant, repetunt; momen-
toque non restituta modo pugna, sed inclinatur etiam Sabinis
cornu. Eques inter ordines peditum tectus se ad equos reci- 2
pit; transvolat inde in partem alteram suis victoriæ nuntius;
simul et in hostes iam pavidos, quippe fuso suæ partis vali-
diore cornu, impetum facit. Non aliorum eo prœlio virtus
magis enituit. Consul providere omnia, laudare fortes, incre- 3
pare, sicubi segnior pugna esset. Castigati fortium statim
virorum operam edebant, tantumque hos pudor, quantum alios
laudes excitabant. Redintegrato clamore undique omnes connisi 4
hostem avertunt, nec deinde Romana vis sustineri potuit. Sa-
bini fusi passim per agros castra hosti ad prædam relinquunt.
Ibi non sociorum, sicut in Algido, res, sed suas Romanus,
populationibus agrorum amissas, recipit.

Gemina victoria duobus bifariam prœliis parta, maligne 5
senatus in unum diem supplicationes consulum nomine decre-
vit. Populus iniussu et altero die frequens iit supplicatum;
et hæc vaga popularisque supplicatio studiis prope celebratior
fuit. Consules ex composito eodem biduo ad urbem accessere 6
senatumque in [Martium] campum evocavere. Ubi quum de
rebus ab se gestis agerent, questi primores patrum, senatum
inter milites dedita opera terroris causa haberi. Itaque inde 7
consules, ne criminationi locus esset, in prata Flaminia, ubi

nunc ædes Apollinis est (iam tum Apollinare appellabant), avo-
8 cavere senatum. Ubi qnum ingenti consensu patrum negare-
tur triumphus, L. Icilius tribunus plebis tnlit ad populum de
triumpho consulum, mnltis dissuasum prodeuntibus, maxime
9 C. Claudio vociferante, de patribus, non de hostibus consules
triumphare velle, gratiamque pro privato merito in tribunum,
non pro virtute honorem peti. Nnnquam ante de triumpho
per populum actum; semper æstimationem arbitriumque eius
10 honoris penes senatum fuisse; ne reges quidem maiestatem
summi ordinis imminuisse. Ne ita omnia tribuni potestatis
suæ implerent, ut nullum publicum consilium sinerent esse.
Ita demum liberam civitatem fore, ita æquatas leges, si sua
11 quisque iura ordo, suam maiestatem teneat. In eandem sen-
tentiam multa et a ceteris senioribus patrum quum essent
dicta, omnes tribus eam rogationem acceperunt. Tum primum
sine auctoritate senatns populi iussu triumphatum est.

64 Hæc victoria tribunorum plebisque prope in haud salubrem
luxuriam vertit, conspiratione inter tribunos facta, ut iidem
tribnni reficerentur et, quo sua minus cupiditas emineret,
2 consulibus quoque continuarent magistratum. Consensum pa-
trum causabantur, quo per contumeliam consulum iura plebis
3 labefacta essent. Quid futurum nondum firmatis legibus, si
novos tribunos per factionis suæ consules adorti essent? non
enim semper Valerios Horatiosque consules fore, qui libertati
4 plebis suas opes postferrent. Forte quadam utili ad tempus,
ut comitiis præesset, potissimum M. Duillio sorte evenit, viro
prudenti et ex continuatione magistratus invidiam imminentem
5 cernenti. Qui quum ex veteribus tribunis negaret ullius se
rationem habiturum, pugnarentque collegæ, ut liberas tribus
in suffragium mitteret aut concederet sortem comitiorum col-
legis, habituris e lege potius comitia quam ex voluntate pa-
6 trum, iniecta contentione, Duillius, consules ad snbsellia accitos
quum interrogasset, quid de comitiis consularibus in animo
haberent, respondissentque, se novos consules creaturos, auc-
tores populares sententiæ haud popularis nactus in contionem

eum iis processit. Ubi quum consules producti ad populum 7
interrogatique, si eos populus Romanus, memor libertatis per
illos receptæ domi, memor militiæ rerumque gestarum, con-
sules iterum faceret, quidnam facturi essent, nihil sententiæ
suæ mutassent, collaudatis consulibus, quod perseverarent ad 8
ultimum dissimiles decemvirorum esse, comitia habuit; et
quinque tribunis plebî creatis, quum præ studiis aperte peten-
tium novem tribunorum alii candidati tribus non explerent,
consilium dimisit, nec deinde comitiorum causa habuit. Sa- 9
tisfactum legi aiebat, quæ, numero nusquam præfinito, tribuni
modo ut relinquerentur, sanciret et ab iis, qui creati essent,
cooptari collegas iuberet; recitabatque rogationis carmen, in 10
quo esset: „Tribunos plebei decem rogabo; si qui vos minus
hodie decem tribunos plebei feceritis, tum uti, quos sibi col-
legas cooptassint, ut illi legitimi eadem lege tribuni plebei
sint ut illi, quos hodie tribunos plebei feceritis". Duillius 11
quum ad ultimum perseverasset, negando quindecim tribunos
plebei rem publicam habere posse, victa collegarum cupiditate,
pariter patribus plebeique acceptus magistratu abiit.

Novi tribuni plebis in cooptandis collegis patrum volun- 56
tatem foverunt; duos etiam patricios consularesque, Sp.
Tarpeium et A. Aternium, cooptavere. Consules creati Sp. 2
Herminius, T. Verginius Cælimontanus, nihil magnopere A. u. c. 306. A. Ch. 448.
ad patrum aut plebis causam inclinati, otium domi ac foris
habuere. L. Trebonius tribunus plebis, infestus patribus, quod 3
se ab iis in cooptandis tribunis fraude captum proditumque a
collegis aiebat, rogationem tulit, ut, qui plebem Romanam 4
tribunos plebi rogaret, is usque eo rogaret, dum decem tri-
bunos plebi faceret; insectandisque patribus, unde Aspero
etiam inditum est cognomen, tribunatum gessit.

Inde M. Geganius Macerinus et C. Iulius consules facti 5
contentiones tribunorum adversus nobilium iuventutem ortas, A. u. c. 307. A. Ch. 447.
sine insectatione potestatis eius conservata maiestate patrum,
sedavere. Plebem, decreto ad bellum Volscorum et Æquorum 6
delectu, sustinendo rem ab seditionibus continuere, urbano

otio foris omnia tranquilla esse affirmantes, per discordias
7 civiles externos tollere animos. Cura pacis concordiæ quo-
que intestinæ causa fuit. Sed alter semper ordo gravis alte-
rius modestiæ erat; quiescenti plebi ab iunioribus patrum
8 iniuriæ fieri cœptæ. Ubi tribuni auxilio humilioribus essent,
in primis parum proderat; deinde ne ipsi quidem inviolati
erant, utique postremis mensibus, quum et per coitiones po-
tentiorum iniuria fieret et vis potestatis omnis aliquanto po-
9 steriore anni parte languidior ferme esset. Iamque plebs ita
in tribunatu ponere aliquid spei, si similes Icilio tribunos
10 haberet: nomina tantum se biennio habuisse. Seniores contra
patrum ut nimis feroces suos credere iuvenes esse, ita malle,
si modus excedendus esset, suis quam adversariis superesse
11 animos. Adeo moderatio tuendæ libertatis, dum æquari velle
simulando ita se quisque extollit, ut deprimat alium, in dif-
ficili est, cavendoque, ne metuant, homines metuendos ultro
se efficiunt, et iniuriam ab nobis repulsam, tanquam aut facere
aut pati necesse sit, iniungimus aliis.

66 T. Quinctius Capitolinus quartum et Agrippa Furius
A. u. c. 308.
A. Ch. 446. consules inde facti nec seditionem domi nec foris bellum
2 acceperunt; sed imminebat utrumque. Iam non ultra dis-
cordia civium reprimi poterat, et tribunis et plebe incitata
in patres, quum dies alicui nobilium dicta novis semper cer-
3 taminibus contiones turbaret. Ad quarum primum strepitum
velut signo accepto, arma cepere Æqui ac Volsci, simul
quod persuaserant iis duces, cupidi prædarum, biennio ante
delectum indictum haberi non potuisse, abnuente iam plebe
4 imperium: eo adversus se non esse missos exercitus. Dis-
solvi licentia militandi morem, nec pro communi iam patria
Romam esse. Quicquid irarum simultatiumque cum externis
fuerit, in ipsos verti. Occæcatos lupos intestina rabie op-
5 primendi occasionem esse. Coniunctis exercitibus Latinum
primum agrum perpopulati sunt; deinde postquam ibi nemo
vindex occurrebat, tum vero, exsultantibus belli auctoribus, ad
mœnia ipsa Romæ populabundi regione portæ Esquilinæ

accessere, vastationem agrorum per contumeliam urbi osten-
tantes. Unde postquam inulti, prædam præ se agentes, retro 6
ad Corbionem agmine iere, Quinctius consul ad contionem
populum vocavit. Ibi in hanc sententiam locutum accipio. **67**
„Etsi mihi nullius noxæ conscius, Quirites, sum, tamen cum
pudore summo in contionem vestram processi. Hoc vos
scire, hoc posteris memoriæ traditum iri, Æquos et Volscos,
vix Hernicis modo pares, T. Quinctio quartum consule ad
mœnia urbis Romæ impune armatos venisse! Hanc ego 2
ignominiam, quanquam iam diu ita vivitur, is status rerum
est, ut nihil boni divinet animus, si huic potissimum imminere
anno scissem, vel exsilio vel morte, si alia fuga honoris non
esset, vitassem. Ergo si viri arma illa habuissent, quæ in 3
portis fuere nostris, capi Roma me consule potuit? Satis
honorum, satis superque vitæ erat; mori consulem tertium
oportuit. Quem tandem ignavissimi hostium contempsere? 4
nos consules an vos Quirites? Si culpa in nobis est, auferte
imperium indignis et, si id parum est, insuper pœnas ex-
petite; si in vobis, nemo deorum nec hominum sit, qui vestra 5
puniat peccata, Quirites; vosmet tantum eorum pæniteat. Non
illi vestram ignaviam contempsere, nec suæ virtuti confisi
sunt; quippe toties fusi fugatique, castris exuti, agro multati,
sub iugum missi et se et vos novere; discordia ordinum et 6
venenum urbis huius, patrum ac plebis certamina, dum nec
nobis imperii nec vobis libertatis est modus, dum tædet vos
patriciorum, nos plebeiorum magistratuum, sustulere illis ani-
mos. Pro deum fidem, quid vobis vultis? Tribunos plebis 7
concupistis; concordiæ causa concessimus. Decemviros desi-
derastis; creari passi sumus. Decemvirorum vos pertæsum
est; coegimus abire magistratu. Manente in eosdem privatos 8
ira vestra, mori atque exsulare nobilissimos viros honoratis-
simosque passi sumus. Tribunos plebis creare iterum volui- 9
stis; creastis. Consules facere vestrarum partium; etsi patri-
bus videbamus iniquos, patricium quoque magistratum plebi
donum fieri vidimus. Auxilium tribunicium, provocationem

ad populum, scita plebis iniuncta patribus, sub titulo æquan-
10 darum legum nostra iura oppressa tulimus et ferimus. Qui
finis erit discordiarum? ecquando unam urbem habere, ecquando
communem hanc esse patriam licebit? Victi nos æquiore
animo quiescimus quam vos victores. Satisne est, nobis vos
11 metuendos esse? Adversus nos Aventinum capitur, adversus
nos sacer occupatur mons. Esquilias†[1]) quidem ab hoste
prope captas et scandentem in aggerem Volscum hostem nemo
68 summovit. In nos viri, in nos armati estis. Agite dum, ubi
hic curiam circumsederitis et forum infestum feceritis et carce-
2 rem impleveritis principibus, iisdem istis ferocibus animis
egredimini extra portam Esquilinam, aut, si ne hoc quidem
audetis, ex muris visite agros vestros ferro ignique vastatos,
3 prædam abigi, fumare incensa passim tecta. At enim com-
munis res per hæc loco est peiore: ager uritur, urbs obsidetur,
belli gloria penes hostes est. Quid tandem? privatæ res vestræ
quo statu sunt? Iam unicuique ex agris sua damna nuntia-
4 buntur. Quid est tandem domi, unde ea expleatis? Tribuni
vobis amissa reddent ac restituent? Vocis verborumque
quantum voletis, ingerent, et criminum in principes et legum
aliarum super alias et contionum; sed ex illis contionibus
nunquam vestrum quisquam re, fortuna domum auctior rediit.
5 Ecquis retulit aliquid ad coniugem ac liberos præter odia,
offensiones, simultates publicas privatasque? a quibus semper
non vestra virtute innocentiaque, sed auxilio alieno tuti sitis.
6 At hercules, quum stipendia nobis consulibus, non tribunis
ducibus et in castris, non in foro faciebatis et in acie vestrum
clamorem hostes, non in contione patres Romani horrebant,
præda parta, agro ex hoste capto, pleni fortunarum gloriæque
simul publicæ, simul privatæ, triumphantes domum ad penates
redibatis; nunc oneratum vestris fortunis hostem abire sinitis.
7 Hærete affixi contionibus et in foro vivite; sequitur vos

[1]) Fortasse scribendum: Esquiliæ quidem ab h. p. captæ sunt aut Esquilias quidem vidimus ab h. p. captas, et sc.

necessitas militandi, quam fugitis. Grave erat in Æquos et
Volscos proficisci; ante portas est bellum; si inde non pellitur,
iam intra mœnia erit et arcem et Capitolium scandet et in
domos vestras vos persequetur. Biennio ante senatus delectum 8
haberi et educi exercitum in Algidum iussit; sedemus desides
domi, mulierum ritu inter nos altercantes, præsenti pace læti
nec cernentes, ex otio illo brevi multiplex bellum rediturum.
His ego gratiora dictu alia esse scio; sed me vera pro gratis 9
loqui, etsi meum ingenium non moneret, necessitas cogit.
Vellem equidem vobis placere, Quirites; sed multo malo vos
salvos esse, qualicunque erga me animo futuri estis. Natura 10
hoc ita comparatum est, ut, qui apud multitudinem sua causa
loquitur, gratior eo sit, cuius mens nihil præter publicum
commodum videt; nisi forte assentatores publicos, plebicolas
istos, qui vos nec in armis nec in otio esse sinunt, vestra vos
causa incitare et stimulare putatis. Concitati aut honori aut 11
quæstui illis estis; et quia in concordia ordinum nullos se
usquam esse vident, malæ rei se quam nullius, turbarum ac
seditionum duces esse volunt. Quarum rerum si vos tædium 12
tandem capere potest et patrum vestrosque antiquos mores
vultis pro his novis sumere, nulla supplicia recuso, nisi paucis 13
diebus hos populatores agrorum nostrorum fusos fugatosque
castris exuero et a portis nostris mœnibusque ad illorum
urbes hunc belli terrorem, quo nunc vos attoniti estis, transtulero."

Raro alias tribuni popularis oratio acceptior plebi quam 69
tunc severissimi consulis fuit. Iuventus quoque, quæ inter tales 2
metus detrectationem militiæ telum acerrimum adversus patres
habere solita erat, arma et bellum spectabat. Et agrestium
fuga spoliatique in agris et vulnerati, fœdiora iis, quæ subiiciebantur oculis, nuntiantes, totam urbem ira implevere. In 3
senatum ubi ventum est, ibi vero in Quinctium omnes versi
ut unum vindicem maiestatis Romanæ intueri, et primores
patrum dignam dicere contionem imperio consulari, dignam tot
consulatibus ante actis, dignam vita omni, plena honorum sæpe

4 gestorum, sæpius meritorum. Alios consules aut per proditio-
nem dignitatis patrum plebi adulatos aut acerbe tuendo iura
ordinis asperiorem domando multitudinem fecisse; T. Quinctium
orationem memorem maiestatis patrum concordiæque ordinum
5 et temporum imprimis habuisse. Orare eum collegamque, ut
capesserent rem publicam; orare tribunos, ut uno animo cum
consulibus bellum ab urbe ac mœnibus propulsari vellent,
plebemque obedientem in re tam trepida patribus præberent;
appellare tribunos communem patriam auxiliumque eorum
6 implorare vastatis agris, urbe prope oppugnata. Consensu
omnium delectus decernitur habeturque. Quum consules in
contione pronuntiassent, tempus non esse causas cognoscendi;
omnes iuniores postero die prima luce in campo Martio ad-
7 essent; cognoscendis causis eorum, qui nomina non dedissent,
bello perfecto se daturos tempus; pro desertore futurum, cuius
non probassent causam, omnis iuventus affuit postero die.
8 Cohortes sibi quæque centuriones legerunt; bini senatores
singulis cohortibus præpositi. Hæc omnia adeo mature per-
fecta accepimus, ut signa eo ipso die a quæstoribus ex ærario
prompta delataque in campum quarta diei hora mota ex campo
sint, exercitusque novus, paucis cohortibus veterum militum
9 voluntate sequentibus, manserit ad decimum lapidem. Inse-
quens dies hostem in conspectum dedit, castraque ad Corbionem
10 castris sunt coniuncta. Tertio die, quum ira Romanos, illos,
quum toties rebellassent, conscientia culpæ ac desperatio irri-
taret, mora dimicandi nulla est facta.

70 In exercitu Romano quum duo consules essent potestate
pari, quod saluberrimum in administratione magnarum rerum
est, summa imperii, concedente Agrippa, penes collegam erat;
et prælatus ille facilitati summittentis se comiter respondebat
communicando consilia laudesque et æquando imparem sibi.
2 In acie Quinctius dextrum cornu, Agrippa sinistrum tenuit;
Sp. Postumio Albo legato datur media acies tuenda; legatum
3 alterum P. Sulpicium equitibus præficiunt. Pedites ab dextro
cornu egregie pugnavere, haud segniter resistentibus Volscis.

P. Sulpicius per mediam hostium aciem cum equitatu perrupit. 4
Unde quum eadem reverti posset ad suos, priusquam hostis
turbatos ordines reficeret, terga impugnare hostium satius visum
est; momentoque temporis, in aversam incursando aciem,
ancipiti terrore dissipasset hostes, ni suo proprio eum prœlio
equites Volscorum et Æquorum exceptum aliquamdiu tenuissent.
Ibi vero Sulpicius negare cunctandi tempus esse, circumventos 5
interclusosque ab suis vociferans, ni equestre prœlium connixi
omni vi perficerent; nec fugare equitem integrum satis esse; 6
conficerent equos virosque, ne quis reveheretur inde ad prœlium
aut integraret pugnam; non posse illos resistere sibi, quibus
conferta peditum acies cessisset. Haud surdis auribus dicta. 7
Impressione una totum equitatum fudere, magnam vim ex equis
præcipitavere, ipsos equosque spiculis confodere. Is finis pugnæ
equestris fuit. Tunc adorti peditum aciem, nuntios ad consules 8
rei gestæ mittunt, ubi iam inclinabatur hostium acies. Nuntius
deinde et vincentibus Romanis animos auxit et referentes gradum
perculit Æquos. In media primum acie vinci cœpti, qua 9
permissus equitatus turbaverat ordines; sinistrum deinde cornu 10
ab Quinctio consule pelli cœptum; in dextro plurimum laboris
fuit. Ibi Agrippa, ætate viribusque ferox, quum omni parte
pugnæ melius rem geri quam apud se videret, arrepta signa
ab signiferis ipse inferre, quædam iacere etiam in confertos
hostes cœpit; cuius ignominiæ metu concitati milites invasere 11
hostem. Ita æquata ex omni parte victoria est. Nuntius
tum a Quinctio venit, victorem iam se imminere hostium
castris; nolle irrumpere, antequam sciat debellatum et in sinistro
cornu esse: si iam fudisset hostes, conferret ad se signa, ut 12
simul omnis exercitus præda potiretur. Victor Agrippa cum 13
mutua gratulatione ad victorem collegam castraque hostium
venit. Ibi paucis defendentibus momentoque fusis, sine certa-
mine in munitiones irrumpunt, prædaque ingenti compotem
exercitum, suis etiam rebus recuperatis, quæ populatione
agrorum amissæ erant, reducunt. Triumphum nec ipsos postu- 14
lasse nec delatum iis ab senatu accipio, nec traditur causa

15 spreti aut non sperati honoris. Ego quantum in tanto intervallo temporum coniicio, quum Valerio atque Horatio consulibus, qui præter Volscos et Æqnos Sabini etiam belli perfecti gloriam pepererant, negatus ab senatu triumphus esset, verecundiæ fuit pro parte dimidia rerum consulibus petere triumphum, ne, etiamsi impetrassent, magis hominum ratio quam meritorum habita videretur.

71 Victoriam honestam ex hostibus partam turpe domi de
2 finibus sociorum iudicium populi deformavit. Aricini atque Ardeates de ambiguo agro quum sæpe bello certassent, multis in vicem cladibus fessi iudicem populum Romanum cepere.
3 Quum ad causam orandam venissent, concilio populi a magistratibus dato, magna contentione actum. Iamque editis testibus, quum tribus vocari et populum inire suffragium oporteret, consurgit P. Scaptius de plebe, magno natu, et „Si licet" inquit, „consules, de re publica dicere, errare ego populum in
4 hac causa non patiar". Quum ut vanum eum negarent consules audiendum esse vociferantemque, prodi publicam causam,
5 summoveri iussissent, tribunos appellat. Tribuni, ut fere semper reguntur a multitudine magis quam regunt, dedere
6 cupidæ audiendi plebi, ut, quæ vellet, Scaptius diceret. Ibi infit, annum se tertium et octogesimum agere, et in eo agro, de quo agitur, militasse, non iuvenem, vicesima iam stipendia merentem, quum ad Coriolos sit bellatum. Eo rem se vetu-
7 state oblitteratam, ceterum suæ memoriæ infixam afferre, agrum, de quo ambigitur, finium Coriolanorum fuisse, captisque Coriolis iure belli publicum populi Romani factum. Mirari se, quonam ore Ardeates Aricinique, cuius agri ius nunquam usurpaverint incolumi Coriolana re, eum se a populo Romano, quem pro
8 domino iudicem fecerint, intercepturos sperent. Sibi exiguum vitæ tempus superesse; non potuisse se tamen inducere in animum, quin, quem agrum miles pro parte virili manu cepisset, eum senex quoque voce, qua una posset, vindicaret. Magnopere se suadere populo, ne inutili pudore suam ipse causam
72 damnaret. Consules quum Scaptium non silentio modo, sed

cum assensu etiam audiri animadvertissent, deos hominesque testantes, flagitium ingens fieri, patrum primores arcessunt. Cum iis circumire tribus, orare, ne pessimum facinus peiore 2
exemplo admitterent iudices in suam rem litem vertendo, quum præsertim, etiamsi fas sit curam emolumenti sui iudici esse, nequaquam tantum agro intercipiendo acquiratur, quantum amittatur alienandis iniuria sociorum animis. Nam famæ quidem 3
ac fidei damna maiora esse, quam quæ æstimari possent: hoc legatos referre domum, hoc vulgari, hoc socios audire, hoc hostes, quo cum dolore hos, quo cum gaudio illos? Scaptione 4
hoc, contionali seni, assignaturos putarent finitimos populos? Clarum hac fore imagine Scaptium; sed populum Romanum quadruplatoris et interceptoris litis alienæ personam laturum. Quem enim hoc privatæ rei iudicem fecisse, ut sibi controver- 5
siosam adiudicaret rem? Scaptium ipsum id quidem, etsi præmortui iam sit pudoris, non facturum. Hæc consules, hæc 6
patres vociferantur; sed plus cupiditas et auctor cupiditatis Scaptius valet. Vocatæ tribus iudicaverunt, agrum publicum populi Romani esse. Nec abnuitur ita fuisse, si ad iudices 7
alios itum foret; nunc haud sane quicquam bono causæ levatur dedecus iudicii; idque non Aricinis Ardeatibusque quam patribus Romanis fœdius atque acerbius visum. Reliquum anni quietum ab urbanis motibus et ab externis mansit.

LIBER IV.

A. u. c. 309. A. Ch. 445. Hos secuti M. Genucius et C. Curtius consules. Fuit annus
domi forisque infestus. Nam anni principio et de connubio
patrum et plebis C. Canuleius tribunus plebis rogationem
2 promulgavit, qua contaminari sanguinem suum patres con-
fundique iura gentium rebantur, et mentio primo sensim illata
a tribunis, ut alterum ex plebe consulem liceret fieri, eo pro-
cessit deinde, ut rogationem novem tribuni promulgarent, ut
populo potestas esset, seu de plebe seu de patribus vellet,
3 consules faciendi. Id vero si fieret, non vulgari modo cum
infimis, sed prorsus auferri a primoribus ad plebem summum
4 imperium credebant. Læti ergo audiere patres, Ardeatium
populum ob iniuriam agri abiudicati descisse, et Veientes
depopulatos extrema agri Romani, et Volscos Æquosque ob
communitam Verruginem fremere; adeo vel infelix bellum
5 ignominiosæ paci præferebant. His itaque in maius etiam
acceptis, ut inter strepitum tot bellorum conticiscerent actiones
tribuniciæ, delectus haberi, bellum armaque vi summa appa-
rari iubent, si quo intentius possit, quam T. Quinctio consule
apparatum sit.

6 Tum C. Canuleius, pauca in senatu vociferatus, nequic-
quam territando consules avertere plebem a cura novarum
legum; nunquam eos se vivo delectum habituros, antequam
ea, quæ promulgata ab se collegisque essent, plebes scivisset,
2 confestim ad contionem advocavit. Eodem tempore et
consules senatum in tribunum et tribunus populum in con-

sules incitabat. Negabant consules, iam ultra ferri posse
furores tribunicios; ventum iam ad finem esse; domi plus
belli concitari quam foris. Id adeo non plebis quam patrum
neque tribunorum magis quam consulum culpa accidere.
Cuius rei præmium sit in civitate, eam maximis semper auc- 2
tibus crescere; sic pace bonos, sic bello fieri. Maximum Ro- 3
mæ præmium seditionum esse; id et singulis universisque
semper honori fuisse. Reminiscerentur, quam maiestatem 4
senatus ipsi a patribus accepissent, quam liberis tradituri
essent, et quemadmodum plebs gloriari posset, auctiorem ampli-
oremque se esse. Finem ergo non fieri, nec futuram, donec,
quam felices seditiones, tam honorati seditionum auctores
essent. Quas quantasque res C. Canuleium aggressum? Col- 5
luvionem gentium, perturbationem auspiciorum publicorum
privatorumque afferre, ne quid sinceri, ne quid incontaminati
sit, ut, discrimine omni sublato, nec se quisquam nec suos no-
verit. Quam enim aliam vim conubia promiscua habere, 6
nisi ut ferarum prope ritu vulgentur concubitus plebis patrum-
que? ut, qui natus sit, ignoret, cuius sanguinis, quorum sacro-
rum sit; dimidius patrum sit, dimidius plebis, ne secum qui-
dem ipse concors. Parum id videri, quod omnia divina 7
humanaque turbentur; iam ad consulatum vulgi turbatores
accingi. Et primo, ut alter consul ex plebe fieret, id modo
sermonibus tentasse; nunc rogari, ut, seu ex patribus seu ex
plebe velit, populus consules creet. Et creaturos haud dubie
ex plebe seditiosissimum quemque; Canuleios igitur Iciliosque
consules fore. Ne id Iuppiter optimus maximus sineret, 8
regiæ maiestatis imperium eo recidere; et se millies morituros
potius, quam ut tantum dedecoris admitti patiantur. Certum 9
habere, maiores quoque, si divinassent, concedendo omnia non
mitiorem in se plebem, sed asperiorem alia ex aliis iniquiora
postulando, quum prima impetrasset, futuram, primo quam- 10
libet dimicationem subituros fuisse potius, quam eas leges sibi
imponi paterentur. Quia tum concessum sit de tribunis, iterum
concessum esse. [Finem non fieri.] Non posse in eadem civitate 11

tribunos plebis et patres esse; aut hunc ordinem aut illum magi-
stratum tollendum esse, potiusque sero quam nunquam obviam
12 eundum audaciæ temeritatique. Illine ut impune primo dis-
cordias serentes concitent finitima bella, deinde adversus ea,
quæ concitaverint, armari civitatem defendique prohibeant, et,
quum hostes tantum non arcessierint, exercitus conscribi ad-
13 versus hostes non patiantur, sed audeat Canuleius in senatu
proloqui, se, nisi suas leges tanquam victoris patres accipi
sinant, delectum haberi prohibiturum? Quid esse aliud quam
minari, se proditurum patriam, oppugnari atque capi passu-
rum? Quid eam vocem animorum, non plebi Romanæ, sed
14 Volscis et Æquis et Veientibus allaturam? Nonne Canuleio
duce se speraturos Capitolium atque arcem scandere posse?
Ni patribus tribuni cum iure ac maiestate adempta animos
etiam eripuerint, consules paratos esse duces prius adversus
scelus civium quam adversus hostium arma.

3 Quum maxime hæc in senatu agerentur, Canuleius pro
2 legibus suis et adversus consules ita disseruit: „Quantopere
vos, Quirites, contemnerent patres, quam indignos ducerent,
qui una secum urbe intra eadem mœnia viveretis, sæpe equi-
dem et ante videor animadvertisse, nunc tamen maxime, quod
3 adeo atroces in has rogationes nostras coorti sunt, quibus
quid aliud quam admonemus, cives nos eorum esse et, si non
4 easdem opes habere, eandem tamen patriam incolere? Altera
connubium petimus, quod finitimis externisque dari solet; nos
quidem civitatem, quæ plus quam connubium est, hostibus etiam
5 victis dedimus; altera nihil novi ferimus, sed id, quod populi est,
repetimus atque usurpamus, ut, quibus velit, populus Romanus
6 honores mandet. Quid tandem est, cur cælum ac terras misceant,
cur in me impetus modo pæne in senatu sit factus, negent se
manibus temperaturos, violaturosque denuntient sacrosanctam
7 potestatem? Si populo Romano liberum suffragium datur, ut,
quibus velit, consulatum mandet, et non præciditur spes ple-
beio quoque, si dignus summo honore erit, apiscendi summi
honoris, stare urbs hæc non poterit? de imperio actum est?

et perinde hoc valet, plebeiusne consul fiat, tanquam servnm aut libertinum aliquis consulem futurum dicat? Ecquid sen- 8
titis, in quanto contemptu vivatis? Lucis vobis huius partem, si liceat, adimant; quod spiratis, quod vocem mittitis, quod formas hominum habetis, indignantur. Quin etiam, si diis 9
placet, nefas aiunt esse, consulem plebeium fieri. Obsecro vos, si non ad fastos, non ad commentarios pontificum admittimur, ne ea quidem scimus, quæ omnes peregrini etiam sciunt, consules in locum regum successisse nec aut iuris aut maiestatis quicquam habere, quod non in regibus ante fuerit? En unquam creditis fando auditum esse, Numam Pompilium, 10
non modo non patricium, sed ne civem quidem Romanum, ex Sabino agro accitum, populi iussu, patribus *auctoribus* Romæ regnasse? L. deinde Tarquinium, non Romanæ modo, sed ne 11
Italicæ quidem gentis, Demarati Corinthii filium, incolam a Tarquiniis, vivis liberis Anci, regem factum? Ser. Tullium 12
post hunc, captiva Corniculana natum, patre nullo, matre serva, ingenio, virtute regnum tenuisse? Quid enim de T. Tatio Sabino dicam, quem ipse Romulus, parens urbis, in societatem regni accepit? Ergo dum nullum fastiditur genus, 13
in quo eniteret virtus, crevit imperium Romanum. Pæniteat nunc vos plebeii consulis, quum maiores nostri advenas reges non fastidierint, et ne regibus quidem exactis clausa urbs fuerit peregrinæ virtuti? Claudiam certe gentem post reges 14
exactos ex Sabinis non in civitatem modo accepimus, sed etiam in patriciorum numerum. Ex peregrinone patricius, 15
deinde consul fiat; civis Romanus si sit ex plebe, præcisa consulatus spes erit? Utrum tandem non credimus fieri posse, 16
ut vir fortis ac strenuus, pace belloque bonus, ex plebe sit, Numæ, L. Tarquinio, Ser. Tullio similis, an, ne si sit quidem, ad 17
gubernacula rei publicæ accedere eum patiemur, potiusque decemviris, tæterrimis mortalium, qui tamen omnes ex patribus erant, quam optimis regum, novis hominibus, similes consules sumus habituri? At enim nemo post reges exactos de plebe consul 4
fuit. Quid postea? Nullane res nova institui debet? et quod

nondum est factum (multa enim nondum sunt facta in novo
2 populo), ea, ne si utilia quidem sint, fieri oportet? Pontifices,
augures Romulo regnante nulli erant; a Numa Pompilio
creati sunt. Census in civitate et descriptio centuriarum
3 classiumque non erat; ab Ser. Tullio est facta. Consules
nunquam fuerant; regibus exactis creati sunt. Dictatoris
nec imperium nec nomen fuerat; apud patres esse cœpit.
Tribuni plebi, ædiles, quæstores nulli erant; institutum est, ut
fierent. Decemviros legibus scribendis intra decem hos annos
4 et creavimus et e re publica sustulimus. Quis dubitat, quin,
in æternum urbe condita, in immensum crescente, nova im-
5 peria, sacerdotia, iura gentium hominumque instituantur? Hoc
ipsum, ne connubium patribus cum plebe esset, non decemviri
tulerunt paucis his annis pessimo [exemplo] publico, cum
summa iniuria plebis? An esse ulla maior aut insignitior
contumelia potest, quam partem civitatis velut contaminatam
6 indignam connubio haberi? Quid est aliud quam exsilium
intra eadem mœnia, quam relegationem pati? Ne affinitatibus,
ne propinquitatibus immisceamur, cavent, ne societur sanguis.
7 Quid? hoc si polluit nobilitatem istam vestram, quam pleri-
que oriundi ex Albanis et Sabinis non genere nec sanguine,
sed per cooptationem in patres habetis, aut ab regibus lecti
aut post reges exactos iussu populi, sinceram servare privatis
consiliis non poteratis, nec ducendo ex plebe neque vestras
8 filias sororesque enubere sinendo e patribus? Nemo plebeius
patriciæ virgini vim afferret; patriciorum ista libido est; nemo
invitum pactionem nuptialem quemquam facere coegisset.
9 Verum enimvero lege id prohiberi et connubium tolli patrum
ac plebis, id demum contumeliosum plebi est. Cur enim non
10 fertis, ne sit connubium divitibus ac pauperibus? Quod pri-
vatorum consiliorum ubique semper fuit, ut, in quam cuique
feminæ convenisset domum, nuberet, ex qua pactus esset vir
domo, in matrimonium duceret, id vos sub legis superbissimæ
vincula coniicitis, qua dirimatis societatem civilem duasque
11 ex una civitates faciatis. Cur non sancitis, ne vicinus patricio

sit plebeius, ne eodem itinere eat, ne idem convivium ineat,
ne in foro eodem consistat? Quid enim in re est aliud, si
plebeiam patricius duxerit, si patriciam plebeius? Quid iuris
tandem mutatur? Nempe patrem sequuntur liberi. Nec, quod 12
nos ex connubio vestro petamus, quicquam est, præterquam
ut hominum, ut civium numero simus, nec vos, nisi in contumeliam
ignominiamque nostram certare iuvat, quod contendatis,
quicquam est. Denique utrum tandem populi Romani 5
an vestrum summum imperium est? Regibus exactis utrum
vobis dominatio an omnibus æqua libertas parta est? Oportet 2
licere populo Romano, si velit, iubere legem, an, ut quæque
rogatio promulgata erit, vos delectum pro pœna decernetis,
et, simul ego tribunus vocare tribus in suffragium cœpero, tu
statim consul sacramento iuniores adiges et in castra educes,
et minaberis plebi, minaberis tribuno? Quid, si non, quantum 3
istæ minæ adversus plebis consensum valerent, bis iam experti
essetis? Scilicet, quia nobis consultum volebatis, certamine abstinuistis.
An ideo non est dimicatum, quod, quæ pars firmior,
eadem modestior fuit? Nec nunc erit certamen, Quirites; ani- 4
mos vestros illi tentabunt semper, vires non experientur.
Itaque ad bella ista, seu falsa seu vera sunt, consules, parata 5
vobis plebes est, si connubiis redditis unam hanc civitatem
tandem facitis; si coalescere, si iungi miscerique vobis privatis
necessitudinibus possunt; si spes, si aditus ad honores
viris strenuis et fortibus datur; si in consortio, si in societate
rei publicæ esse, si, quod æquæ libertatis est, in vicem annuis
magistratibus parere atque imperitare licet. Si hæc impediet 6
aliquis, ferte sermonibus et multiplicate fama bella; nemo est
nomen daturus, nemo arma capturus, nemo dimicaturus pro
superbis dominis, cum quibus nec in re publica honorum nec
in privata connubii societas est."

Cum in contionem et consules processissent et res a 6
perpetuis orationibus in altercationem vertisset, interroganti
tribuno, cur plebeium consulem fieri non oporteret, ut for- 2
tasse vere, sic parum utiliter in præsens certamen[1]) respondit,

[1]) Excidit nomen alterius consulis.

quod nemo plebeius auspicia haberet, ideoque decemviros
connubium diremisse, ne incerta prole auspicia turbarentur.
3 Plebes ad id maxime indignatione exarsit, quod auspicari,
tanquam invisi diis immortalibus, negarentur posse; nec ante
finis contentionum fuit, quum et tribunum acerrimum auctorem
plebes nacta esset et ipsa cum eo pertinacia certaret, quam
4 victi tandem patres, ut de connubio ferretur, concessere, ita
maxime rati contentionem de plebeiis consulibus tribunos aut
totam depositnros aut post bellum dilaturos esse, contentamque interim connubio plebem paratam delectui fore.

5 Quum Canuleius victoria de patribus et plebis favore
ingens esset, accensi alii tribuni ad certamen pro rogatione
sua summa vi pugnant et, crescente in dies fama belli, delec-
6 tum impediunt. Consules, quum per senatum, intercedentibus
tribunis, nihil agi posset, concilia principum domi habebant.
Apparebat, aut hostibus aut civibus de victoria concedendum
7 esse. Soli ex consularibus Valerius atque Horatius non inter-
erant conciliis. C. Claudii sententia consules armabat in
tribunos, Quinctiorum, Cincinnatique et Capitolini, sententiæ
abhorrebant a cæde violandisque, quos fœdere icto cum plebe
8 sacrosanctos accepissent. Per hæc consilia eo deducta est
res, ut tribunos militum consulari potestate promiscue ex pa-
tribus ac plebe creari sinerent, de consulibus creandis nihil
9 mutaretur; eoque contenti tribuni, contenta plebs fuit. Co-
mitia tribunis consulari potestate tribus creandis indicuntur.
Quibus indictis, extemplo, quicunque aliquid seditiose dixerat
aut fecerat unquam, maxime tribunicii, et prensare homines
10 et concursare toto foro candidati cœpere, ut patricios de-
speratio primo irritata plebe apiscendi honoris, deinde indig-
natio, si cum his gerendus esset honos, deterreret. Postremo
coacti tamen a primoribus petiere, ne cessisse possessione rei
11 publicæ viderentur. Eventus eorum comitiorum docuit, alios
animos in contentione libertatis dignitatisque, alios secundum
deposita certamina incorrupto iudicio esse; tribunos enim
omnes patricios creavit populus, contentus eo, quod ratio

habita plebeiorum esset. Hanc modestiam æquitatemque et 12
altitudinem animi ubi nunc in uno inveneris, quæ tum populi
universi fuit?

Anno trecentesimo decimo, quam urbs Roma condita 7
erat, primum tribuni militum pro consulibus magistratum A. u. c. 310. A. Ch. 444.
ineunt, A. Sempronius Atratinus, L. Atilius, T. Clœlius, quorum in magistratu concordia domi pacem etiam foris præbuit.
Sunt, qui propter adiectum Æquorum Volscorumque 2
bello et Ardeatium defectioni Veiens bellum, quia duo consules obire tot simul bella nequirent, tribunos militum tres creatos dicant, sine mentione promulgatæ legis de consulibus creandis ex plebe, et imperio et insignibus consularibus usos.
Non tamen pro firmato iam stetit magistratus eius ius, quia 3
tertio mense, quam inierunt, augurum decreto, perinde ac vitio creati, honore abiere, quod C. Curtius, qui comitiis eorum præfuerat, parum recte tabernaculum cepisset.

Legati ab Ardeatibus Romam venerunt, ita de iniuria que- 4
rentes, ut, si demeretur ea, in fœdere atque amicitia mansuros restituto agro appareret. Ab senatu responsum est, 5
iudicium populi rescindi ab senatu non posse, præterquam quod nullo nec exemplo nec iure fieret, concordiæ etiam ordinum causa; si Ardeates sua tempora exspectare velint 6
arbitriumque senatui levandæ iniuriæ suæ permittant, fore, ut postmodo gaudeant, se iræ moderatos, sciantque, patribus æque curæ fuisse, ne qua iniuria in eos oreretur, ac ne orta diuturna esset. Ita legati, quum se rem integram relaturos 7
dixissent, comiter dimissi.

Patricii, quum sine curuli magistratu res publica esset, coiere et interregem creavere. Contentio, consulesne an tribuni militum crearentur, in interregno rem dies complures tenuit. Interrex ac senatus, consulum comitia, tribuni plebis 8
et plebs, tribunorum militum ut habeantur, tendunt. Vicerunt patres, quia et plebs, patriciis seu hunc seu illum delatura honorem, frustra certare supersedit et principes plebis ea 9
comitia malebant, quibus non haberetur ratio sua, quam qui-

bus ut indigni præterirentur. Tribuni quoque plebi certamen
10 sine effectu in beneficio apud primores patrum reliquere. T.
Quinctius Barbatus interrex consules creat L. Papirium Mu-
gillanum, L. Sempronium Atratinum. His consulibus cum
Ardeatibus fœdus renovatum est; idque monumenti est, con-
sules eos illo anno fuisse, qui neque in annalibus priscis neqne
11 in libris magistratuum inveniuntur. Credo, qnod tribuni mili-
tum initio anni fuerunt, eo, perinde ac si totum annum in
12 imperio fuerint, suffectos iis consules prætermissos. Nomina
consulum horum Licinius Macer auctor est et in fœdere Ar-
deatino et in linteis libris ad Monetæ inventa. Et foris, quum
tot terrores a finitimis ostentati essent, et domi otium fuit.

8 A. u. c. 311. A. Ch. 443. Hunc annum, seu tribunos modo seu tribunis suffectos
consules quoque habuit, sequitur annns haud dubiis consulibus,
M. Geganio Macerino iterum, T. Quinctio Capitolino quintum.
2 Idem hic annus censuræ initium fuit, rei a parva origine
ortæ, quæ deinde tanto incremento aucta est, ut morum
disciplinæque Romanæ penes eam regimen, in senatu eqni-
tumque centuriis decoris dedecorisque discrimen snb dicione
eius magistratus, pnblicornm ius privatornmqne locorum, vecti-
3 galia populi Romani sub nutu atque arbitrio essent. Ortum
autem initium est rei, quod in populo per multos annos in-
censo neque differri census poterat neque consulibus, quum tot
populorum bella imminerent, operæ erat id negotinm agere.
4 Mentio illata apud senatum est, rem operosam ac minime con-
sularem suo proprio magistratu egere, cui scribarum ministe-
rium custodiæque tabularum cura, cui arbitrium formulæ cen-
5 sendi subiiceretur. Et patres quanquam rem parvam, tamen
qno plures patricii magistratus in re publica essent, læti acce-
pere, id, qnod evenit, futurum, credo, etiam rati, ut mox opes
eorum, qui præessent, ipsi honori ius maiestatemqne adiicerent,
6 et tribuni, id quod tnnc erat, magis necessarii quam speciosi
ministerii procurationem intuentes, ne in parvis quoque rebus
7 incommode adversarentur, haud sane tetendere. Quum a
primoribus civitatis spretus honor esset, Papirium Semprouium-

que, quorum de consulatu dubitatur, ut eo magistratu parum
solidum consulatum explerent, censui agendo populus suffragiis
præfecit. Censores ab re appellati sunt.

Dum hæc Romæ geruntur, legati ab Ardea veniunt, pro 9
veterrima societate renovatoque fœdere recenti auxilium prope
eversæ urbi implorantes. Frui namque pace optimo consilio 2
cum populo Romano servata per intestina arma non licuit;
quorum causa atque initium traditur ex certamine factionum
ortum, quæ fuerunt eruntque pluribus populis magis exitio 3
quam bella externa, quam fames morbive, quæque alia in
deum iras velut ultima publicorum malorum vertunt. Virgi- 4
nem plebeii generis maxime forma notam petiere iuvenes,
alter virgini genere par, tutoribus fretus, qui et ipsi eiusdem
corporis erant, nobilis alter, nulla re præterquam forma captus.
Adiuvabant eum optimatium studia, per quæ in domum quoque 5
puellæ certamen partium penetravit. Nobilis superior iudicio
matris esse, quæ quam splendidissimis nuptiis iungi puellam vole-
bat; tutores in ea quoque re partium memores ad suum tendere.
Quum res peragi intra parietes nequisset, ventum in ius est. 6
Postulatu audito matris tutorumque, magistratus secundum
parentis arbitrium dant ius nuptiarum. Sed vis potentior fuit; 7
namque tutores, inter suæ partis homines de iniuria decreti
palam in foro contionati, manu facta virginem ex domo matris
rapiunt; adversus quos infestior coorta optimatium acies se- 8
quitur accensum iniuria iuvenem. Fit prœlium atrox. Pulsa
plebs, nihil Romanæ plebi similis, armata ex urbe profecta,
colle quodam capto, in agros optimatium cum ferro ignique
excursiones facit; urbem quoque, omni, etiam experte ante 9
certaminis, multitudine opificum ad spem prædæ evocata, ob-
sidere parat; nec ulla species cladesque belli abest, velut con- 10
tacta civitate rabie duorum iuvenum funestas nuptias ex occasu
patriæ petentium. Parum parti utrique domi armorum bellique 11
est visum; optimates Romanos ad auxilium urbis obsessæ,
plebs ad expugnandam secum Ardeam Volscos excivere. Priores 12
Volsci duce Æquo Cluilio Ardeam venere et mœnibus hostium

13 vallum obiecere. Quod ubi Romam est uuntiatum, extemplo
M. Geganius consul cum exercitu profectus tria millia passuum
ab hoste locum castris cepit, præcipitiqne iam die curare corpora milites iubet. Quarta deinde vigilia signa profert; cœptumque opus adeo approperatum est, ut sole orto Volsci
firmiore se munimento ab Romanis circumvallatos quam a se
14 urbem viderent; et alia parte consul muro Ardeæ brachium
10 ininnxerat, qua ex oppido sui commeare possent. Volscus
imperator, qui ad eam diem non commeatu præparato, sed ex
populatione agrorum rapto in diem frumento aluisset militem,
postqnam sæptus vallo repente inops omnium rerum erat, ad
colloqnium consule evocato, si solvendæ obsidionis causa venerit
2 Romanus, abducturum se inde Volscos ait. Adversus ea
consul, victis condiciones accipiendas esse, non ferendas,
respondit, neque, ut venerint ad oppugnandos socios populi
3 Romani suo arbitrio, ita abituros Volscos esse. Dedi imperatorem, arma poni iubet; fatentes victos se esse et imperio
parere *dimissurum*; aliter tam abeuntibus quam manentibus
se hostem infensum, victoriam potius ex Volscis quam pacem
4 infidam Romam relaturum. Volsci exiguam spem in armis,
alia undique abscisa, quum tentassent, præter cetera adversa
loco quoque iniquo ad pugnam congressi, iniquiore ad fugam,
quum ab omni parte cæderentur, ad preces a certamine versi,
dedito imperatore traditisque armis sub iugum missi, cum
5 singulis vestimentis ignominiæ cladisque pleni dimittuntur; et
quum haud procul urbe Tusculo consedissent, vetere Tusculanorum odio inermes oppressi dederunt pœnas, vix nuntiis cædis
6 relictis. Romanus Ardeæ turbatas seditione res, principibus
eius motus securi percussis bonisque eorum in publicum Ardeatinm redactis, composnit; demptamque iniuriam iudicii tanto
beneficio populi Romani Ardeates credebant; senatui superesse
aliquid ad delendum publicæ avaritiæ monumentum videbatur.
7 Consul triumphans in urbem redit, Cluilio duce Volscorum
ante currum ducto prælatisque spoliis, quibus dearmatum
exercitum hostium sub iugum miserat.

Æquavit, quod haud facile est, Quinctius consul togatus 8
armati gloriam collegæ, quia concordiæ pacisque domesticæ
curam, iura infimis summisque moderando, ita tenuit, ut eum
et patres severum consulem et plebs satis comem crediderint.
Et adversus tribunos auctoritate plura quam certamine tenuit; 9
quinque consulatus eodem tenore gesti vitaque omnis consula-
riter acta verendum pæne ipsum magis quam honorem facie-
bant. Eo tribunorum militarium nulla mentio his consulibus
fuit; consules creant M. Fabium Vibulanum, Postumum Æbu- 11
tium Cornicinem. Fabius et Æbutius consules, quo maiori A. u. c. 312. A. Ch. 442.
gloriæ rerum domi forisque gestarum succedere se cernebant, 2
maxime autem memorabilem annum apud finitimos socios
hostesque esse, quod Ardeatibus in re præcipiti tanta foret
cura subventum, eo impensius, ut delerent prorsus ex animis 3
hominum infamiam iudicii, senatus consultum fecerunt, ut,
quoniam civitas Ardeatium intestino tumultu redacta ad paucos
esset, côloni eo præsidii causa adversus Volscos scriberentur.
Hoc palam relatum in tabulas, ut plebem tribunosque falleret 4
iudicii rescindendi consilium initum; consenserant autem, ut,
multo maiore parte Rutulorum colonorum quam Romanorum
scripta, nec ager ullus divideretur nisi is, qui interceptus
iudicio infami erat, nec ulli prius Romano ibi, quam omnibus
Rutulis divisus esset, gleba ulla agri assignaretur. Sic ager 5
ad Ardeates rediit. Triumviri ad coloniam Ardeam deducen-
dam creati Agrippa Menenius, T. Clœlius Siculus, M. Æbutius
Elva. Qui per minime populare ministerium, agro assignando 6
sociis, quem populus Romanus suum iudicasset, quum plebem
offendissent, ne primoribus quidem patrum satis accepti, quod
nihil gratiæ cuiusquam dederant, vexationes, ad populum iam 7
die dicta ab tribunis, coloni adscripti remanendo in colonia,
quam testem integritatis iustitiæque habebant, vitavere.

Pax domi forisque fuit et hoc et insequente anno, C. 12
Furio Pacilo et M. Papirio Crasso consulibus. Ludi ab de- A. u. c. 313. A. Ch. 441.
cemviris per secessionem plebis a patribus ex senatus consulto
voti eo anno facti sunt. Causa seditionum nequicquam a 3

4 Pœtelio quæsita, qui, tribunus plebis iterum ea ipsa denuntiando
factus, neque, ut de agris dividendis plebi referrent consules
ad senatum, pervincere potuit, et, quum magno certamine
obtinuisset, ut consulerentur patres, consulum an tribunorum
5 placeret comitia haberi, consules creari iussi sunt; ludibrioque
erant minæ tribuni denuntiantis se delectum impediturum,
quum quietis finitimis neque bello neque belli apparatu opus
esset.

6 Sequitur hanc tranquillitatem rerum annus, Proculo Geganio
A. u. c. 314. A. Ch. 440. Macerino, L. Menenio Lanato consulibus, multiplici clade ac
periculo insignis, seditionibus, fame, regno prope per largitionis
dulcedinem in cervices accepto; unum afuit bellum externum;
7 quo si aggravatæ res essent, vix ope deorum omnium
[re]sisti potuisset. Cœpere a fame mala, seu adversus annus
frugibus fuit, seu dulcedine contionum et urbis deserto agrorum cultu; nam utrumque traditur. Et patres plebem desidem
et tribuni plebis nunc fraudem, nunc negligentiam consulum accu-
8 sabant. Postremo perpulere plebem, haud adversante senatu, ut
L. Minucius præfectus annonæ crearetur, felicior in eo magistratu
ad custodiam libertatis futurus quam ad curationem ministerii
sui, quanquam postremo annonæ quoque levatæ haud immeri-
9 tam et gratiam et gloriam tulit. Qui quum, multis circa finitimos populos legationibus terra marique nequicquam missis,
nisi quod ex Etruria haud ita multum frumenti advectum est,
10 nullum momentum annonæ fecisset et, revolutus ad dispensationem inopiæ, profiteri cogendo frumentum et vendere, quod
usui menstruo superesset, fraudandoque parte diurni cibi servitia, criminando inde et obiiciendo iræ populi frumentarios,
11 acerba inquisitione aperiret magis quam levaret inopiam, multi
ex plebe, spe amissa, potius quam ut cruciarentur trahendo
animam, capitibus obvolutis se in Tiberim præcipitaverunt.

13 Tum Sp. Mælius ex equestri ordine, ut illis temporibus, prædives, rem utilem pessimo exemplo, pleiore consilio est ag-
2 gressus. Frumento namque ex Etruria privata pecunia per
hospitum clientiumque ministeria coempto, quæ, credo, ipsa res

ad levandam publica cura annonam impedimento fuerat, largi-
tiones frumenti facere instituit; plebemque hoc munere dele- 3
nitam, quacunque incederet, conspectus elatusque supra modum
hominis privati, secum trahere, haud dubium consulatum favore
ac spe despondentem. Ipse, ut est humanus animus insatia- 4
bilis eo, quod fortuna spondet, ad altiora et non concessa
tendere et, quoniam consulatus quoque eripiendus invitis pa-
tribus esset, de regno agitare: id unum dignum tanto apparatu
consiliorum et certamine, quod ingens exsudandum esset, præ-
mium fore.

Iam comitia consularia instabant; quæ res eum necdum 5
compositis maturisve satis consiliis oppressit. Consul sextum 6
creatus T. Quinctius Capitolinus, minime opportunus vir novanti A. u. c. 315. A. Ch. 439.
res; collega additur ei Agrippa Menenius, cui Lanato erat
cognomen; et L. Minucius præfectus annonæ seu refectus seu, 7
quoad res posceret, in incertum creatus; nihil enim constat,
nisi in libros linteos utroque anno relatum inter magistratus
præfecti nomen. Hic Minucius eandem publice curationem 8
agens, quam Mælius privatim agendam susceperat, quum in
utraque domo genus idem hominum versaretur, rem compertam
ad senatum refert: tela in domum Mælii conferri, eumque 9
contiones domi habere, ac non dubia regni consilia esse.
Tempus agendæ rei nondum stare; cetera iam convenisse; et
tribunos mercede emptos ad prodendam libertatem et partita
ducibus multitudinis ministeria esse. Serius se pæne, quam
tutum fuerit, ne cuius incerti vanique auctor esset, ea deferre.
Quæ postquam sunt audita, undique primores patrum et prioris 10
anni consules increpare, quod eas largitiones cœtusque plebis
in privata domo passi essent fieri, et novos consules, quod
exspectassent, donec a præfecto annonæ tanta res ad senatum
deferretur, quæ consulem non auctorem solum desideraret,
sed etiam vindicem. Tum Quinctius consules immerito in- 11
crepari ait, qui constricti legibus de provocatione, ad dissol-
vendum imperium latis, nequaquam tantum virium in magistratu
ad eam rem pro atrocitate vindicandam, quantum animi haberent.

Opus esse non forti solum viro, sed etiam libero exsolutoque
12 legum vinculis. Itaque se dictatorem L. Quinctium dicturum;
ibi animum parem tantæ potestati esse. Approbantibns cunctis,
primo Quinctius abnuere et, quid sibi vellent, rogitare, qui se
13 ætate exacta tantæ dimicationi obiicerent. Dein qunm undique,
plus in illo senili animo non consilii modo, sed etiam virtutis
esse quam in omnibus aliis, dicerent laudibusque haud imme-
14 ritis onerarent, et consul nihil remitteret, precatus tandem deos
immortales Cincinnatus, ne senectus sua in tam trepidis rebus
damno dedecorive rei publicæ esset, dictator a consule dicitur.
Ipse deinde C. Servilium Ahalam magistrum equitum dicit.
14 Postero die, dispositis præsidiis, quum in forum descendisset,
conversaque in eum plebs novitate rei ac miraculo esset, et
Mæliani atque ipse dux eorum in se intentam vim tanti im-
2 perii cernerent, expertes consiliorum regni, qui tumultus, quod
bellum repens aut dictatoriam maiestatem aut Quinctium post
octogesimum annum rectorem rei publicæ quæsisset, rogitarent,
3 missus ab dictatore Servilius magister equitum ad Mælium
„Vocat te" inqnit „dictator". Quum pavidus ille, quid vellet,
quæreret, Serviliusque causam dicendam esse proponeret cri-
4 menque a Minucio delatum ad senatum diluendum, tunc Mælius
recipere se in catervam suorum, et primum circumspectans
tergiversari, postremo, quum apparitor iussu magistri equitum
duceret, ereptus a circumstantibus fugiensque fidem plebis
5 Romanæ implorare et opprimi se consensu patrum dicere,
quod plebi benigne fecisset; orare, ut opem sibi ultimo in
discrimine ferrent neve ante oculos suos trucidari sinerent.
6 Hæc eum vociferantem assecutus Ahala Servilius obtruncat;
respersusque cruore obtruncati, stipatus caterva patriciorum
iuvenum, dictatori renuntiat, vocatum ad eum Mælium, repulso
apparitore concitantem multitudinem, pœnam meritam habere.
7 Tum dictator „Macte virtute" inquit, „C. Servili, esto liberata
15 re publica". Tumultuantem deinde multitndinem incerta existi-
matione facti ad contionem vocari iussit, et Mælium iure cæsum
pronuntiavit, etiamsi regni crimine insons fuerit, qui vocatus

a magistro equitum ad dictatorem non venisset. Se ad causam 2
cognoscendam consedisse, qua cognita habiturum fuisse Mælium similem causæ fortunam; vim parantem, ne iudicio se committeret, vi coercitum esse. Nec cum eo tanquam cum cive 3
agendum fuisse, qui natus in libero populo inter iura legesque, ex qua urbe reges exactos sciret eodemque anno sororis filios regis et liberos consulis, liberatoris patriæ, propter pactionem indicatam recipiendorum in urbem regum a patre securi esse percussos, ex qua Collatinum Tarquinium consulem nominis 4
odio abdicare se magistratu atque exsulare iussum, in qua de Sp. Cassio post aliquot annos propter consilia inita de regno supplicium sumptum, in qua nuper decemviros bonis, exsilio, capite multatos ob superbiam regiam, in ea Sp. Mælius spem regni conceperit. Et quis homo? quanquam nullam nobilitatem, 5
nullos honores, nulla merita cuiquam ad dominationem pandere viam; sed tamen Claudios, Cassios consulatibus, decemviratibus, suis maiorumque honoribus, splendore familiarum sustulisse animos, quo nefas fuerit; Sp. Mælium, cui tribunatus plebis 6
magis optandus quam sperandus fuerit, frumentarium divitem, bilibris farris sperasse libertatem se civium suorum emisse, ciboque obiiciendo ratum victorem finitimorum omnium populum in servitutem pellici posse, ut, quem senatorem concoquere 7
civitas vix posset, regem ferret, Romuli conditoris, ab diis orti, recepti ad deos, insignia atque imperium habentem. Non pro scelere id magis quam pro monstro habendum, nec satis 8
esse sanguine eius expiatum, nisi tecta parietesque, intra quæ tantum amentiæ conceptum esset, dissiparentur bonaque contacta pretiis regni mercandi publicarentur. Iubere itaque quæstores vendere ea bona atque in publicum redigere. Domum 16
deinde, ut monumento area esset oppressæ nefariæ spei, dirui extemplo iussit. Id Æquimælium appellatum est. L. Minu- 2
cius bove aurato *et statua* extra portam Trigeminam est donatus, ne plebe quidem invita, quia frumentum Mælianum assibus in modios æstimatum plebi divisit. Hunc Minucium 3
apud quosdam auctores transisse a patribus ad plebem, unde-

cimumque tribunum plebis cooptatum seditionem motam ex
4 Mæliana cæde sedasse invenio; ceterum vix credibile est,
numerum tribunorum patres augeri passos, idque potissimum
exemplum a patricio homine introductum, nec deinde id plebem
concessum semel obtinuisse aut certe tentasse. Sed ante
omnia refellit falsum imaginis titulum paucis ante annis lege
cautum, ne tribunis collegam cooptare liceret.

5 Q. Cæcilius, Q. Iunius, Sex. Titinius soli ex collegio
tribunorum neque tulerant de honoribus Minucii legem et
criminari nunc Minucium, nunc Servilium apud plebem queri-
6 que indignam necem Mælii non destiterant. Pervicerunt igitur,
ut tribunorum militum potius quam consulum comitia habe-
rentur, haud dubii, quin sex locis (tot enim iam creari licebat)
et plebeii aliqui, profitendo se ultores fore Mælianæ cædis,
7 crearentur. Plebs, quanquam agitata multis eo anno et variis
motibus erat, nec plures quam tres tribunos consulari pote-
state creavit et in iis L. Quinctium Cincinnati filium, ex cuius
A. u. c. 316. A. Ch. 438. dictaturæ invidia tumultus quærebatur. Prælatus suffragiis
Quinctio Mamercus Æmilius, vir summæ dignitatis; L. Iulium
tertium creant.

17 In horum magistratu Fidenæ, colonia Romana, ad Lartem
2 Tolumnium Veientium regem ac Veientes defecere. Maius
additum defectioni scelus: C. Fulcinium, Clœlium Tullum, Sp.
Antium, L. Roscium, legatos Romanos, causam novi consilii
3 quærentes, iussu Tolumnii interfecerunt. Levant quidam regis
facinus: in tesserarum prospero iactu vocem eius ambiguam,
ut occidi iussisse videretur, a Fidenatibus exceptam causam
4 mortis legatis fuisse: rem incredibilem, interventu Fidenatium,
novorum sociorum, consulentium de cæde ruptura ius gentium,
non aversum ab intentione lusus animum, nec deinde in horro-
5 rem versum facinus. Propius est fidem, obstringi Fidenatium
populum, ne respicere spem ullam ab Romanis posset, con-
6 scientia tanti sceleris voluisse. Legatorum, qui Fidenis cæsi
erant, statuæ publice in rostris positæ sunt.

Cum Veientibus Fidenatibusque, præterquam finitimis

populis, ab causa etiam tam nefanda bellum exorsis atrox
dimicatio instabat. Itaque, ad curam summæ rerum quieta 7
plebe tribunisque eius, nihil controversiæ fuit, quin consules
crearentur M. Geganius Macerinus tertium et L. Sergius A. u. c. 317. A. Ch. 437.
Fidenas; a bello credo, quod deinde gessit, appellatum. Hic 8
enim primus cis Anienem cum rege Veientium secundo prœlio
conflixit, nec incruentam victoriam retulit. Maior itaque ex
civibus amissis dolor quam lætitia fusis hostibus fuit; et senatus,
ut in trepidis rebus, dictatorem dici Mam. Æmilium iussit.
Is magistrum equitum ex collegio prioris anni, quo simul 9
tribuni militum consulari potestate fuerant, L. Quinctium Cincinnatum,
dignum parente iuvenem, dixit. Ad delectum a 10
consulibus habitum centuriones veteres belli periti adiecti et
numerus amissorum proxima pugna expletus. Legatos Quinctium
Capitolinum et M. Fabium Vibulanum sequi se dictator
iussit. Quum potestas maior tum vir quoque potestati par 11
hostes ex agro Romano trans Anienem summovere; collesque
inter Fidenas atque Anienem ceperunt, referentes castra, nec
ante in campos degressi sunt, quam legiones auxilio Faliscorum
venerunt. Tum demum castra Etruscorum pro mœnibus 12
Fidenarum posita. Et dictator Romanus haud procul inde ad
confluentes consedit in utriusque ripis amnis, qua sequi munimento
poterat, vallo interposito. Postero die in aciem eduxit.
Inter hostes variæ fuere sententiæ. Faliscus, procul ab domo 18
militiam ægre patiens satisque fidens sibi, poscere pugnam;
Veienti Fidenatique plus spei in trahendo bello esse. Tolumnius, 2
quanquam suorum magis placebant consilia, ne longinquam
militiam non paterentur Falisci, postero die se pugnaturum
edicit. Dictatori ac Romanis, quod detrectasset pugnam 3
hostis, animi accessere; posteroque die, iam militibus castra
urbemque se oppugnaturos frementibus, ni copia pugnæ fiat,
utrinque acies inter bina castra in medium campi procedunt.
Veiens, multitudine abundans, qui inter dimicationem castra 4
Romana aggrederentur, post montes circummisit. Trium populorum
exercitus ita stetit instructus, ut dextrum cornu Veientes,

5 sinistrum Falisci tenerent, medii Fidenates essent. Dictator
dextro cornn adversus Faliscos, sinistro contra Veientem Ca-
pitolinus Quinctius intulit signa; ante mediam aciem cum
6 equitatu magister equitum processit. Parumper silentium et
quies fuit, nec Etruscis, nisi cogerentur, pugnam inituris et
dictatore arcem Romanam respectante, ut ab auguribus, simul
7 aves rite admisissent, ex composito tolleretur signum. Quod
[simul] ubi conspexit, primos equites clamore sublato in hostem
8 emisit; secuta peditum acies ingenti vi conflixit. Nulla parte
legiones Etruscæ sustinuere impetnm Romanorum; eques maxime
resistebat, equitumqne longe fortissimus ipse rex; ab omni parte
effuse seqnentibus obequitans Romanis, trahebat certamen.
19 Erat tum inter equites tribunus militum A. Cornelius Cossus,
eximia pulchritudine corporis, animo ac viribus par memorque
generis, quod amplissimum acceptum maius auctiusque reliquit
2 posteris. Is quum ad impetum Tolumnii, quacunque se inten-
disset, trepidantes Romanas videret turmas insignemqne eum
3 regio habitu volitantem tota acie cognosset, „Hicine est“ inquit
„ruptor fœderis humani violatorque gentium iuris? Iam ego
hanc mactatam victimam, si modo sancti quicquam in terris
4 esse dii volunt, legatorum manibus dabo.“ Calcaribus subditis
infesta cuspide in unum fertur hostem; quem quum ictum equo
deiecisset, confestim et ipse hasta innixus se in pedes excepit.
5 Assurgentem ibi regem umbone resupinat, repetitumque sæpius
cuspide ad terram affixit. Tum exsangui detracta spolia,
caputque abscisum victor spiculo gerens terrore cæsi regis
hostes fudit. Ita equitum quoque fusa acies, quæ una fecerat
6 anceps certamen. Dictator legionibus fugatis instat et ad
castra compulsos cædit. Fidenatium plurimi locorum notitia
effugere in montes. Cossus Tiberim cum equitatu transvectus ex
7 agro Veientano ingentem detulit prædam ad urbem. Inter prœlium
et ad castra Romana pugnatum est adversus partem copiarum
8 ab Tolumnio, ut ante dictum est, ad castra missam. Fabius
Vibulanus corona primum vallum defendit; intentos deinde hostes
in vallum, egressus dextra principali cum triariis, repente invadit.
Quo pavore iniecto cædes minor, quia pauciores erant, fuga non

minus trepida quam in acie fuit. Omnibus locis re bene gesta, 20
dictator senatus consulto iussuque populi triumphans in urbem
rediit. Longe maximum triumphi spectaculum fuit Cossus, 2
spolia opima regis interfecti gerens; in eum milites carmina
incondita, æquantes eum Romulo, canere. Spolia in æde Iovis 3
Feretrii prope Romuli spolia, quæ, prima opima appellata, sola
ea tempestate erant, cum sollemni dedicatione dono fixit; averteratque in se a curru dictatoris civium ora et celebritatis
eius diei fructum prope solus tulerat. Dictator coronam 4
auream, libram pondo, ex publica pecunia populi iussu in
Capitolio Iovi donum posuit.

Omnes ante me auctores secutus, A. Cornelium Cossum 5
tribunum militum secunda spolia opima Iovis Feretrii templo
intulisse, exposui; ceterum, præterquam quod ea rite opima 6
spolia habentur, quæ dux duci detraxit, nec ducem novimus,
nisi cuius auspicio bellum geritur, titulus ipse spoliis inscriptus
illos meque arguit, consulem ea Cossum cepisse. Hoc ego 7
quum Augustum Cæsarem, templorum omnium conditorem aut
restitutorem, ingressum ædem Feretrii Iovis, quam vetustate
dilapsam refecit, se ipsum in thorace linteo scriptum legisse
audissem, prope sacrilegium ratus sum Cosso spoliorum suorum
Cæsarem, ipsius templi auctorem, subtrahere testem. Quis ea in 8
re sit error, quod tam veteres annales quodque magistratuum
libri, quos linteos in æde repositos Monetæ Macer Licinius citat
identidem auctores, septimo[1]) post demum anno cum T. Quinctio
Penno A. Cornelium Cossum consulem habeant, existimatio
communis omnibus est. Nam etiam illud accedit, ne tam 9
clara pugna in eum annum transferri possit, quod imbelle
triennium ferme pestilentia inopiaque frugum circa A. Cornelium consulem fuit, adeo ut quidam annales velut funesti nihil
præter nomina consulum suggerant. Tertius ab consulatu Cossi 10
annus tribunum eum militum consulari potestate habet, eodem
anno magistrum equitum; quo in imperio alteram insignem
edidit pugnam equestrem. Ea libera coniectura est; sed, ut 11
ego arbitror, vana versare in omnes opiniones licet, quum

[1]) Livius decimo scribere debuit.

auctor pugnæ, recentibus spoliis in sacra sede positis, Iovem
prope ipsum, cui vota erant, Romulumque intuens, haud spernendos
falsi tituli testes, se A. Cornelium Cossum consulem
scripserit.

21 M. Cornelio Maluginense, L. Papirio Crasso consulibus
A. u. c. 318. A. Ch. 436. exercitus in agrum Veientem ac Faliscum ducti. Prædæ abactæ
2 hominum pecorumque; hostis in agris nusquam inventus
neque pugnandi copia facta; urbes tamen non oppugnatæ,
3 quia pestilentia populum invasit. Et seditiones domi quæsitæ
sunt, nec motæ tamen, ab Sp. Mælio tribuno plebis, qui favore
nominis moturum se aliquid ratus et Minucio diem dixerat
et rogationem de publicandis bonis Servilii Ahalæ tulerat,
4 falsis criminibus a Minucio circumventum Mælium arguens,
Servilio cædem civis indemnati obiiciens; quæ vaniora ad po-
5 pulum ipso auctore fuere. Ceterum magis vis morbi ingravescens
curæ erat, terroresque ac prodigia, maxime quod
crebris motibus terræ ruere in agris nuntiabantur tecta. Obsecratio
itaque a populo duumviris præeuntibus est facta.

6 Pestilentior inde annus, C. Iulio iterum et L. Verginio
A. u. c. 319. A. Ch. 435. consulibus, tantum vastitatis in urbe agrisque fecit, ut
non modo prædandi causa quisquam ex agro Romano [non]
7 exiret bellive inferendi memoria patribus aut plebi esset, sed
ultro Fidenates, qui se primo aut [oppido aut] montibus aut
muris tenuerant, populabundi descenderent in agrum Romanum.
8 Deinde Veientium exercitu accito (nam Falisci perpelli ad
instaurandum bellum neque clade Romanorum neque sociorum
precibus potuere), duo populi transiere Anienem atque haud
9 procul Collina porta signa habuere. Trepidatum itaque non
in agris magis quam in urbe est. Iulius consul in aggere
murisque explicat copias, a Verginio senatus in æde Quirini
10 consulitur. Dictatorem dici A. Servilium placet, cui Prisco
alii, alii Structo fuisse cognomen tradunt. Verginius, dum
collegam consuleret, moratus, permittente eo, nocte dictatorem
dixit; is sibi magistrum equitum Postumum Æbutium Elvam
22 dicit. Dictator omnes luce prima extra portam Collinam ad-

esse iubet. Quibuscunque vires suppetebant ad arma ferenda,
præsto fuere. Signa ex ærario prompta feruntur ad dictato-
rem. Quæ quum agerentur, hostes in loca altiora conces- 2
sere. Eo dictator agmine infesto subit, nec procul Nomento
signis collatis fudit Etruscas legiones. Compulit inde in ur-
bem Fidenas valloque circumdedit; sed neque scalis capi 3
poterat urbs alta et munita neque in obsidione vis ulla erat,
quia frumentum non necessitati modo satis, sed copiæ quo-
que abunde ex ante convecto sufficiebat. Ita expugnandi 4
pariter cogendique ad deditionem spe amissa, dictator in locis
propter propinquitatem notis ab aversa parte urbis, maxime
neglecta, quia suapte natura tutissima erat, agere in arcem
cuniculum instituit. Ipse diversissimis locis subeundo ad mœ- 5
nia quadrifariam diviso exercitu, qui alii aliis succederent ad
pugnam, continenti die ac nocte prœlio ab sensu operis
hostes avertebat, donec, perfosso a castris monte, erecta in 6
arcem via est, intentisque Etruscis ad vanas a certo periculo
minas clamor supra caput hostilis captam urbem ostendit.

Eo anno C. Furius Pacilus et M. Geganius Macerinus 7
censores villam publicam in campo Martio probaverunt, ibique
primum census populi est actus.

Eosdem consules insequenti anno refectos, Iulium tertium, **23**
Verginium iterum, apud Macrum Licinium invenio; Valerius A. u. c. 320. A. Ch. 434.
Antias et Q. Tubero M. Manlium et Q. Sulpicium consules
in eum annum edunt. Ceterum in tam discrepante editione 2
et Tubero et Macer libros linteos auctores profitentur; neuter,
tribunos militum eo anno fuisse, traditum a scriptoribus anti-
quis dissimulat. Licinio libros haud dubie sequi linteos pla- 3
cet; Tubero incertus veri est. Sit inter cetera vetustate in-
comperta hoc quoque in incerto positum.

Trepidatum in Etruria est post Fidenas captas, non 4
Veientibus solum exterritis metu similis excidii, sed etiam Faliscis
memoria initi primo cum iis belli, quanquam rebellantibus non
affuerant. Igitur quum duæ civitates, legatis circa duodecim 5
populos missis, impetrassent, ut ad Voltumnæ fanum indice-

retur omni Etruriæ concilium, velut magno inde tumultu im-
minente, senatus Mam. Æmilium dictatorem iterum dici iussit.
6 Ab eo A. Postumius Tubertus magister equitum est dictus;
bellumque tanto maiore quam proximo conatu apparatum est,
quanto plus erat ab omni Etruria periculi, quam ab duobus
populis fuerat.

24 Ea res aliquanto exspectatione omnium tranquillior fuit.
2 Itaque quum renuntiatum a mercatoribus esset, negata Veien-
tibus auxilia, iussosque suo consilio bellum initum suis viribus
exsequi nec adversarum rerum quærere socios, cum quibus
3 spem integram communicati non sint, tum dictator, ne nequic-
quam creatus esset, materia quærendæ bello gloriæ adempta,
in pace aliquid operis edere, quod monumentum esset dicta-
turæ, cupiens, censuram minuere parat, seu nimiam potestatem
ratus seu non tam magnitudine honoris quam diuturnitate
4 offensus. Contione itaque advocata, rem publicam foris
gerendam ait tutaque omnia præstanda deos immortales sus-
cepisse; se, quod intra muros agendum esset, libertati populi
Romani consulturum. Maximam autem eius custodiam esse,
si magna imperia diuturna non essent et temporis modus
5 imponeretur, quibus iuris imponi non posset. Alios magi-
stratus annuos esse, quinquennalem censuram; grave esse iis-
dem per tot annos, magnam partem vitæ, obnoxios vivere.
Se legem laturum, ne plus quam annua ac semestris censura
6 esset. Consensu ingenti populi legem postero die pertulit, et
„Ut re ipsa“ inquit „sciatis, Quirites, quam mihi diuturna
7 non placeant imperia, dictatura me abdico.“ Deposito suo
magistratu, modo aliorum magistratui imposito [fine alteri],
cum gratulatione ac favore ingenti populi domum est reduc-
tus. Censores ægre passi Mamercum, quod magistratum
populi Romani minuisset, tribu moverunt octuplicatoque
8 censu ærarium fecerunt. Quam rem ipsum ingenti animo
tulisse ferunt, causam potius ignominiæ intuentem quam
ignominiam; primores patrum, quanquam deminutum censuræ
ius noluissent, exemplo acerbitatis censoriæ offensos, quippe

quum se quisqne diutius ac sæpius subiectum censoribns fore
cerneret quam censuram gesturum; populi certe tanta indig- 9
natio coorta dicitur, ut vis a censoribus nullius auctoritate
præterquam ipsius Mamerci deterreri quiverit.

Tribnni plebi assiduis contionibus prohibendo consularia 25
comitia, quum res prope ad interregnum perducta esset, evi-
cere tandem, ut tribuni militnm consulari potestate crearentur.
Victoriæ præmium, quod petebatur, ut plebeius crearetur, nul- 2
lum fuit; omnes patricii creati sunt, M. Fabius Vibulanus, A. u. c. 321. A. Ch. 433.
M. Foslius, L. Sergius Fidenas. Pestilentia co anno aliarum 3
rerum otium præbuit. Ædis Apollini pro valetudine populi
vota est. Multa duumviri ex libris placandæ deum iræ aver-
tendæque a populo pestis causa fecere; magna tamen clades 4
in urbe agrisque promiscua hominum pecorumque pernicie
accepta. Famem, cultoribus *deficientibus* agrorum, timentes
in Etruriam Pomptinumque agrum et Cumas, postremo in
Siciliam quoque frumenti causa misere. Consularium comi- 5
tiorum nulla mentio habita est; tribuni militum consulari
potestate omnes patricii creati sunt, L. Pinarius Mamercinus, A. u. c. 322. A. Ch. 432.
L. Fnrius Mcdullinus, Sp. Postumius Albus.

Eo anno vis morbi levata; neque a penuria frumenti, 6
quia ante provisum erat, periculum fuit. Consilia de movendo 7
bello in Volscorum Æquorumque conciliis et in Etruria ad
fanum Voltumnæ agitata. Ibi prolatæ in annum res decre- 8
toque cautum, ne quod ante concilium fieret, nequicquam
Veiente populo querente, eandem, qua Fidenæ deletæ sint,
imminere Veiis fortunam.

Interim Romæ principes plebis, iam diu nequicquam 9
imminentes spei maioris honoris, dum foris otium est, cœtus
indicere in domos tribunorum plebis; ibi secreta consilia 10
agitare; queri, se a plebe adeo spretos, ut, quum per tot
annos tribuni militum consulari potestate creentur, nulli un-
quam plebeio ad eum honorem aditus fuerit. Multum pro- 11
vidisse suos maiores, qni caverint, ne cui patricio plebeii
magistratns paterent; aut patricios habendos fuisse tribunos

plebi; adeo se suis etiam sordere nec a plebe minus quam
12 a patribus contemni. Alii purgare plebem, culpam in patres vertere: eorum ambitione artibusque fieri, ut obsæptum plebi sit ad honorem iter; si plebi respirare ab eorum mixtis precibus minisque liceat, memorem eam suorum inituram suffragia esse et, parto auxilio, imperium quoque adscituram.
13 Placet, tollendæ ambitionis causa tribunos legem promulgare, ne cui album in vestimentum addere petitionis liceret causa. Parva nunc res et vix serio agenda videri possit, quæ tunc
14 ingenti certamine patres ac plebem accendit. Vicere tamen tribuni, ut legem perferrent; apparebatque, irritatis animis plebem ad suos studia inclinaturam. Quæ ne libera essent, senatus consultum factum est, ut consularia comitia haberentur.

26 A. u. c. 323. A. Ch. 431. Tumultus causa fuit, quem ab Æquis et Volscis Latini atque Hernici nuntiarant. T. Quinctius L. F. Cincinnatus
2 (eidem et Penno cognomen additur) et Cn. Iulius Mento
3 consules facti; nec ultra terror belli est dilatus. Lege sacrata, quæ maxima apud eos vis cogendæ militiæ erat, delectu habito, utrinque validi exercitus profecti in Algidum
4 convenere, ibique seorsum Æqui, seorsum Volsci castra communivere, intentiorque quam unquam ante muniendi exercendique militem cura ducibus erat. Eo plus nuntii terroris
5 Romam attulere. Senatui dictatorem dici placuit, quia etsi sæpe victi populi maiore tamen conatu quam alias unquam rebellarent; et aliquantum Romanæ iuventutis morbo absump-
6 tum erat. Ante omnia pravitas consulum discordiaque inter ipsos et certamina in consiliis omnibus terrebant. Sunt, qui male pugnatum ab his consulibus in Algido auctores sint,
7 eamque causam dictatoris creandi fuisse. Illud satis constat, ad alia discordes in uno adversus patrum voluntatem consensisse, ne dicerent dictatorem, donec, quum alia aliis terribiliora afferrentur nec in auctoritate senatus consules essent, Q. Servilius Priscus, summis honoribus egregie usus,
8 „Vos“ inquit, „tribuni plebis, quoniam ad extrema ventum

est, senatus appellat, ut in tanto discrimine rei publicæ dic-
tatorem dicere consules pro potestate vestra cogatis.“ Qua 9
voce audita, occasionem oblatam rati tribuni augendæ potesta-
tis secedunt, proque collegio pronuntiant, placere consules
senatui dicto audientes esse; si adversus consensum amplis-
simi ordinis ultra tendant, in vincula se duci eos iussûros.
Consules ab tribunis quam ab senatu vinci maluerunt, prodi- 10
tum a patribus summi imperii ius datumque sub iugum tri-
buniciæ potestati consulatum memorantes, si quidem cogi ali-
quid pro potestate ab tribuno consules et (quo quid ulterius
privato timendum foret?) in vincula etiam duci possent.
Sors, ut dictatorem diceret (nam ne id quidem inter collegas 11
convenerat), T. Quinctio evenit. Is A. Postumium Tubertum,
socerum suum, severissimi imperii virum, dictatorem dixit; ab
eo L. Iulius magister equitum est dictus. Simul edicitur et 12
iustitium, neque aliud tota urbe agi quam bellum apparari.
Cognitio vacantium militiæ munere post bellum differtur; ita
dubii quoque inclinant ad nomina danda. Et Hernicis Lati-
nisque milites imperati; utrinque enixe obeditum dictatori est.

Hæc omnia celeritate ingenti acta; relictoque Cn. Iulio 27
consule ad præsidium urbis et L. Iulio magistro equitum ad
subita belli ministeria, ne qua res, qua eguissent in castris,
moraretur, dictator, præeunte A. Cornelio pontifice maximo,
ludos magnos tumultus causa vovit, profectusque ab urbe, 2
diviso cum Quinctio consule exercitu, ad hostes pervenit.
Sicut bina castra hostium parvo inter se spatio distantia 3
viderant, ipsi quoque mille ferme passus ab hoste dictator
Tusculo, consul Lanuvio propiorem locum castris ceperunt.
Ita quattuor exercitus, totidem munimenta planitiem in medio 4
non parvis modo excursionibus ad prœlia, sed vel ad expli-
candas utrinque acies satis patentem habebant. Nec, ex quo 5
castris castra collata sunt, cessatum a levibus prœliis est,
facile patiente dictatore, conferendo vires spem universæ vic-
toriæ, tentato paulatim eventu certaminum, suos præcipere.
Itaque hostes, nulla in prœlio iusto relicta spe, noctu adorti 6

castra consulis rem in casum ancipitis eventus committunt.
Clamor subito ortus non consulis modo vigiles, exercitum
deinde omnem, sed dictatorem quoque ex somno excivit.
7 Ubi præsenti ope res egebant, consul nec animo defecit nec
consilio: pars militum portarum stationes firmant, pars corona
8 vallum cingunt. In alteris apud dictatorem castris quo minus
tumultus est, eo plus animadvertitur, quid opus facto sit.
Missum extemplo ad castra subsidium, cui Sp. Postumius Al-
bus legatus præficitur; ipse parte copiarum parvo circuitu
locum maxime secretum ab tumultu petit, unde ex necopinato
9 aversum hostem invadat. Q. Sulpicium legatum præficit
castris; M. Fabio legato assignat equites, nec ante lucem
movere iubet manum inter nocturnos tumultus moderatu dif-
ficilem. Omnia, quæ vel alius imperator prudens et impiger
10 in tali re præciperet ageretque, præcipit ordine atque agit; illud
eximium consilii animique specimen et neutiquam vulgatæ laudis,
quod ultro ad oppugnanda castra hostium, unde maiore agmine
profectos exploratum fuerat, M. Geganium cum cohortibus de-
11 lectis misit. Qui postquam intentos homines in eventum peri-
culi alieni, pro se incautos neglectis vigiliis stationibusque est
adortus, prius pæne cepit castra, quam oppugnari hostes satis
12 scirent. Inde fumo, ut convenerat, datum signum ubi con-
spectum ab dictatore est, exclamat, capta hostium castra,
28 nuntiarique passim iubet. Et iam luciscebat omniaque sub
oculis erant. Et Fabius cum equitatu impetum dederat et
consul eruptionem e castris in trepidos iam hostes fecerat;
2 dictator autem parte altera subsidia et secundam aciem ador-
tus, circumagenti se ad dissonos clamores ac subitos tumultus
3 hosti undique obiecerat victorem peditem equitemque. Cir-
cumventi igitur iam in medio ad unum omnes pœnas rebel-
lionis dedissent, ni Vettius Messius ex Volscis, nobilior vir
factis quam genere, iam orbem volventes suos increpans clara
4 voce „Hic præbituri“ inquit „vos telis hostium estis inde-
fensi, inulti? Quid igitur arma habetis, aut quid ultro bellum
intulistis, in otio tumultuosi, in bello segnes? Quid hic stan-

tibus spei est? An deum aliquem protecturum vos rapturum-
que hinc putatis? Ferro via facienda est. Hac, qua me 5
prægressum videritis, agite, qui visuri domos, parentes, coniu-
ges, liberos estis, ite mecum. Non murus nec vallum, sed
armati armatis obstant. Virtute pares, necessitate, quæ
ultimum ac maximum telum est, superiores estis." Hæc locu- 6
tum exsequentemque dicta redintegrato clamore secuti dant
impressionem, qua Postumius Albus cohortes obiecerat; et
moverunt victorem, donec dictator pedem iam referentibus suis
advenit eoque omne prœlium versum est. Uni viro, Mes- 7
sio, fortuna hostium innititur. Multa utrinque vulnera, multa
passim cædes est; iam ne duces quidem Romani incruenti
pugnant. Unus Postumius ictus saxo, perfracto capite, acie 8
excessit; non dictatorem humerus vulneratus, non Fabium
prope affixum equo femur, non brachium abscisum consulem
ex tam ancipiti prœlio summovit. Messium impetus per stra- **29**
tos cæde hostes cum globo fortissimorum iuvenum extulit ad
castra Volscorum, quæ nondum capta erant. Eodem omnis
acies inclinatur. Consul effusos usque ad vallum persecutus 2
ipsa castra vallumque aggreditur; eodem et dictator alia
parte copias admovet. Non segnior oppugnatio est, quam
pugna fuerat. Consulem signum quoque intra vallum inie- 3
cisse ferunt, quo milites acrius subirent, repetendoque signo
primam impressionem factam. Et dictator proruto vallo iam
in castra prœlium intulerat. Tum abiici passim arma ac dedi 4
hostes cœpti, castrisque et his captis, hostes præter senatores
omnes venundati sunt. Prædæ pars sua cognoscentibus
Latinis atque Hernicis reddita, partem sub hasta dictator
vendidit; præpositoque consule castris, ipse triumphans invectus
urbem dictatura se abdicavit. Egregiæ dictaturæ tristem 5
memoriam faciunt, qui filium ab A. Postumio, quod occasione
bene pugnandi captus iniussu decesserit præsidio, victorem
securi percussum tradunt. Nec libet credere, et licet in variis 6
opinionibus; et argumento est, quod imperia Manliana, non
Postumiana appellata sunt, quum, qui prior auctor tam sævi

exempli foret, occupaturus insignem titulum crudelitatis fuerit. Imperioso quoque Manlio cognomen inditum; Postumius nulla tristi nota est insignitus.

7 Cn. Iulius consul ædem Apollinis absente collega sine sorte dedicavit. Ægre id passus Quinctius, quum dimisso exercitu in urbem redisset, nequicquam in senatu est conquestus.

8 Insigni magnis rebus anno additur, nihil tum ad rem Romanam pertinere visum, quod Carthaginienses, tanti hostes futuri, tum primum per seditiones Siculorum ad partis alterius auxilium in Siciliam exercitum traiecere.

30 Agitatum in urbe ab tribunis plebis, ut tribuni militum
A. u. c. 324. A. Ch. 430. consulari potestate crearentur, nec obtineri potuit. Consules
fiunt L. Papirius Crassus, L. Iulius. Æquorum legati fœdus
ab senatu quum petissent et pro fœdere deditio ostentaretur,
2 indutias annorum octo impetraverunt; Volscorum res, super
acceptam in Algido cladem, pertinaci certamine inter pacis
bellique auctores in iurgia et seditiones versa: undique otium
3 fuit Romanis. Legem de multarum æstimatione pergratam
populo quum ab tribunis parari consules unius ex collegio
proditione excepissent, ipsi præoccupaverunt ferre.
4 Consules L. Sergius Fidenas iterum, Hostus Lucretius
A. u. c. 325. A. Ch. 429. Tricipitinus. Nihil dignum dictu actum his consulibus. Secuti
A. u. c. 326. eos consules A. Cornelius Cossus, T. Quinctius Pennus iterum.
A. Ch. 428. Veientes in agrum Romanum excursiones fecerunt. Fama
5 fuit, quosdam ex Fidenatium iuventute participes eius populationis fuisse, cognitioque eius rei L. Sergio et Q. Servilio
6 et Mam. Æmilio permissa. Quidam Ostiam relegati, quod,
cur per eos dies a Fidenis afuissent, parum constabat; colonorum additus numerus, agerque iis bello interemptorum assig-
7 natus. Siccitate eo anno plurimum laboratum est, nec cælestes modo defuerunt aquæ, sed terra quoque ingenito hu-
8 more egens vix ad perennes suffecit amnes. Defectus alibi
aquarum circa torridos fontes rivosque stragem siti pecorum
morientium dedit; scabie alia absumpta, vulgatique contactu

in homines morbi. Et primo in agrestes ingruerant servitia-
que; urbs deinde impletur. Nec corpora modo affecta tabo, 9
sed animos quoque multiplex religio et pleraque externa in-
vasit, novos ritus sacrificandi vaticinando inferentibus in do-
mos, quibus quæstui sunt capti superstitione animi, donec 10
publicus iam pudor ad primores civitatis pervenit, cernentes
in omnibus vicis sacellisque peregrina atque insolita piacula
pacis deum exposcendæ. Datum inde negotium ædilibus, ut 11
animadverterent, ne qui nisi Romani dii neu quo alio more
quam patrio colerentur.

Iræ adversus Veientes in insequentem annum, C. Servi- 12
lium Ahalam, L. Papirium Mugillanum consules, dilatæ sunt. A. u. c. 327. A. Ch. 427.
Tunc quoque, ne confestim bellum indiceretur neve exercitus 13
mitterentur, religio obstitit; fetiales prius mittendos ad res
repetendas censuere. Cum Veientibus nuper acie dimicatum 14
ad Nomentum et Fidenas fuerat, indutiæque inde, non pax
facta, quarum et dies exierat, et ante diem rebellaverant;
missi tamen fetiales; nec eorum, quum more patrum iurati
repeterent res, verba sunt audita. Controversia inde fuit, 15
utrum populi iussu indiceretur bellum an satis esset senatus
consultum. Pervicere tribuni, denuntiando impedituros se de-
lectum, ut Quinctius[1]) consul de bello ad populum ferret. Om-
nes centuriæ iussere.

In eo quoque plebs superior fuit, quod tenuit, ne con- 16
sules in proximum annum crearentur. Tribuni militum con- **31**
sulari potestate quattuor creati sunt, T. Quinctius Pennus ex A. u. c. 328. A. Ch. 426.
consulatu, C. Furius, M. Postumius, A. Cornelius Cossus.
Ex his Cossus præfuit urbi, tres, delectu habito, profecti sunt 2
Veios, documentoque fuere, quam plurium imperium bello
inutile esset. Tendendo ad sua quisque consilia, quum aliud
alii videretur, aperuerunt ad occasionem locum hosti; incertam 3
namque aciem, signum aliis dari, receptui aliis cani iubenti-
bus, invasere opportune Veientes. Castra propinqua turbatos
ac terga dantes accepere; plus itaque ignominiæ quam cladis

[1]) Livius errore superioris anni consulem in hunc transtulit.

4 est acceptum. Mæsta civitas fuit vinci insueta; odisse tribunos, poscere dictatorem: in eo verti spes civitatis. Et quum ibi quoque religio obstaret, ne non posset nisi ab consule dici dictator, augures consulti eam religionem exemere.
5 A. Cornelius dictatorem Mam. Æmilium dixit et ipse ab eo magister equitum est dictus; adeo, simul fortuna civitatis virtute vera eguit, nihil censoria animadversio offecit, quo minus regimen rerum ex notata indigne domo peteretur.
6 Veientes re secunda elati, missis circum Etruriæ populos legatis, iactando tres duces Romanos ab se uno prœlio fusos, quum tamen nullam publici consilii societatem movissent,
7 voluntarios undique ad spem prædæ adsciverunt. Uni Fidenatium populo rebellare placuit; et tanquam nisi ab scelere bellum ordiri nefas esset, sicut legatorum ante, ita tum novorum colonorum cæde imbutis armis, Veientibus sese coniun-
8 gunt. Consultare inde principes duorum populorum, Veios an Fidenas sedem belli caperent. Fidenæ visæ opportuniores; itaque traiecto Tiberi Veientes Fidenas transtulerunt bellum.
9 Romæ terror ingens erat. Accito exercitu a Veiis, eoque ipso ab re male gesta perculso, castra locantur ante portam Collinam, et in muris armati dispositi, et iustitium in foro tabernæque clausæ, fiuntque omnia castris quam urbi simillio-
32 ra: quum trepidam civitatem præconibus per vicos dimissis
2 dictator ad contionem advocatam increpuit, quod animos ex tam levibus momentis fortunæ suspensos gererent, ut, parva iactura accepta, quæ ipsa non virtute hostium nec ignavia Romani exercitus, sed discordia imperatorum accepta sit, Veientem hostem sexies victum pertimescant Fidenasque prope
3 sæpius captas quam oppugnatas. Eosdem et Romanos et hostes esse, qui per tot sæcula fuerint; eosdem animos, easdem corporis vires, eadem arma gerere. Se quoque eundem dictatorem Mam. Æmilium esse, qui antea Veientium Fidenatiumque adiunctis Faliscis ad Nomentum exercitus fuderit,
4 et magistrum equitum A. Cornelium eundem in acie fore, qui priore bello tribunus militum, Larte Tolumnio rege Veientium in conspectu duorum exercituum occiso, spolia opima Iovis

Feretrii templo intulerit. Proinde memores, secum triumphos, 5
secum spolia, secum victoriam esse, cum hostibus scelus lega-
torum contra ius gentium interfectorum, cædem in pace Fide-
natium colonorum, indutias ruptas, septimam infelicem defec-
tionem, arma caperent. Simul castra castris coniunxissent, 6
satis confidere, nec sceleratissimis hostibus diuturnum ex igno-
minia exercitus Romani gaudium fore, et populum Romanum 7
intellecturum, quanto melius de re publica meriti sint, qui se
dictatorem tertium dixerint, quam qui ob ereptum censuræ
regnum labem secundæ dictaturæ suæ imposuerint. Votis 8
deinde nuncupatis profectus mille et quingentos passus citra
Fidenas castra locat, dextra montibus, læva Tiberi amne
sæptus. T. Quinctium Pennum legatum occupare montes 9
iubet occultumque id iugum capere, quod ab tergo hostibus
foret. Ipse postero die, quum Etrusci pleni animorum ab 10
pristini diei meliore occasione quam pugna in aciem proces-
sissent, cunctatus parumper, dum speculatores referrent, Quinc-
tium evasisse in iugum propinquum arci Fidenarum, signa
profert peditumque aciem instructam pleno gradu in hostem
inducit; magistro equitum præcipit, ne iniussu pugnam incipi- 11
at: se, quum opus sit equestri auxilio, signum daturum; tum
ut memor regiæ pugnæ, memor opimi doni Romulique ac
Iovis Feretrii rem gereret. Legiones impetu ingenti confli-
gunt. Romanus odio accensus impium Fidenatem, prædonem 12
Veientem, ruptores indutiarum, cruentos legatorum infanda
cæde, respersos sanguine colonorum suorum, perfidos socios,
imbelles hostes compellans, factis simul dictisque odium ex-
plet. Concusserat primo statim congressu hostem, quum **33**
repente patefactis Fidenarum portis nova erumpit acies, inau-
dita ante id tempus invisitataque. Ignibus armata ingens 2
multitudo facibusque ardentibus tota collucens, velut fanatico
instincta cursu in hostem ruit, formaque insolitæ pugnæ Ro-
manos parumper exterruit. Tum dictator, magistro equitum 3
equitibusque, tum ex montibus Quinctio accito, prœlium
ciens ipse in sinistrum cornu, quod, incendio similius quam

4 prœlio, territum cesserat flammis, accurrit claraque voce
„Fumone victi“ inquit, „velut examen apium, loco vestro
exacti inermi cedetis hosti? Non ferro exstinguetis ignes?
Non faces has ipsas pro se quisque, si igni, non telis pug-
5 nandum est, ereptas ultro infertis? Agite, nominis Romani
ac virtutis patrum vestræque memores vertite incendium hoc
in hostium urbem, et suis flammis delete Fidenas, quas vestris
beneficiis placare non potuistis. Legatorum hoc vos vestro-
6 rum colonorumque sanguis vastatique fines monent.“ Ad
imperium dictatoris mota cuncta acies. Faces partim emissæ
excipiuntur, partim vi eripiuntur; utraque acies armatur igni.
7 Magister equitum et ipse novat pugnam equestrem. Frenos
ut detrahant equis, imperat, et ipse princeps, calcaribus sub-
ditis evectus, effreno equo in medios ignes infertur, et alii
8 concitati equi libero cursu ferunt equitem in hostem. Pulvis
elatus mixtusque fumo lucem ex oculis virorum equorumque
aufert. Ea, quæ militem terruerat, species nihil terruit equos;
ruinæ igitur similem stragem eques, quacunque pervaserat,
9 dedit. Clamor deinde accidit novus; qui quum utramque
mirabundam in se aciem vertisset, dictator exclamat, Quinc-
tium legatum et suos ab tergo hostem adortos; ipse redinte-
10 grato clamore infert acrius signa. Quum duæ acies, duo
diversa prœlia circumventos Etruscos et a fronte et ab tergo
urgerent, neque in castra retro neque in montes, unde se no-
vus hostis obiecerat, iter fugæ esset, et equitem passim li-
beri frenis distulissent equi, Veientium maxima pars Tiberim
effusi petunt, Fidenatium qui supersunt, ad urbem Fidenas
11 tendunt. Infert pavidos fuga in mediam cædem; obtruncantur
in ripis. Alios in aquam compulsos gurgites ferunt; etiam
peritos nandi lassitudo et vulnera et pavor degravant; pauci
ex multis tranant. Alterum agmen fertur per castra in ur-
12 bem. Eodem et Romanos sequentes impetus rapit, Quinctium
maxime et cum eo degressos modo de montibus, recentissimum
34 ad laborem militem, quia ultimo prœlio advenerat. Hi post-
quam mixti hostibus portam intravere, in muros evadunt,

suisque capti oppidi signum ex muro tollunt. Quod ubi dic- 2
tator conspexit (iam enim et ipse in deserta hostium castra
penetraverat), cupientem militem discurrere ad prædam, spe
iniecta maioris in urbe prædæ, ad portam dncit, receptusque
intra muros in arcem, quo ruere fugientium turbam videbat,
pergit; nec minor cædes in urbe quam in prœlio fuit, donec 3
abiectis armis, nihil præter vitam petentes, dictatori deduntur.
Urbs castraqne diripiuntur. Postero die, singulis captivis 4
ab equite ac centurione sorte ductis et, quorum eximia virtus
fuerat, binis, aliis sub corona venundatis, exercitum victorem
opulentumque præda triumphans dictator Romam reduxit; iusso- 5
que magistro eqnitnm abdicare se magistratu, ipse deinde abdicat,
die sexto decimo reddito in pace imperio, quod in bello trepidis-
qne rebus acceperat. Classi quoque ad Fidenas pugnatum cum 6
Veientibus, quidam in annales retnlere, rem æque difficilem
atque incredibilem, nec nunc lato satis ad hoc amne et tum
aliquanto, ut a veteribus accepimns, artiore, nisi in traiectu 7
forte fluminis prohibendo aliquarum navium concursum in
maius, ut fit, celebrantes navalis victoriæ vanum titulum
appetivere.

Insequens annus tribunos militares consulari potestate 35
habuit A. Semproninm Atratinum, L. Quinctium Cincinnatum, A. u. c. 329. A. Ch. 425.
L. Fnrium Medullinum, L. Horatium Barbatum. Veientibus 2
annorum viginti indutiæ datæ et Æquis triennii, quum
plnrium annorum petissent; et a seditionibus urbanis otium
fuit.

Annnm inseqnentem, neque bello foris neque domi sedi- 3
tione insignem, ludi bello voti celebrem et tribunorum militum A. u. c. 330. A. Ch. 424.
apparatu et finitimorum concursu fecere. Tribuni consulari 4
potestate erant *App.* Clandius Crassus, Sp. Nautius Rutilus,
L. Sergius Fidenas, Sex. Iulius Iulus. Spectaculum comitate
etiam hospitum, ad quam pnblice consenserant, advenis gra-
tius fuit.

Post ludos contiones seditiosæ tribunorum plebi fuerunt, 5
obiurgantium multitudinem, quod admiratione eorum, quos

6 odisset, stupens in æterno se ipsa teneret servitio, et non
modo ad spem consulatus in partem revocandi aspirare non
auderet, sed ne in tribunis quidem militum creandis, quæ
communia essent comitia patrum ac plebis, aut sui aut suo-
7 rum meminisset. Desineret ergo mirari, cur nemo de com-
modis plebis ageret; eo impendi laborem ac periculum, unde
emolumentum atque honos speretur; nihil non aggressuros
8 homines, si magna conatis magna præmia proponantur; ut
quidem aliquis tribunus plebis ruat cæcus in certamina peri-
culo ingenti, fructu nullo, ex quibus pro certo habeat, patres,
adversus quos tetenderit, bello inexpiabili se persecuturos,
apud plebem, pro qua dimicaverit, nihilo se honoratiorem
9 fore, neque sperandum neque postulandum esse. Magnos
animos magnis honoribus fieri. Neminem se plebeium con-
tempturum, ubi contemni desissent. Experiundam rem deni-
que in uno aut altero esse, sitne aliqui plebeius ferendo
magno honori, an portento simile miraculoque sit, fortem ac
10 strenuum virum aliquem exsistere ortum ex plebe. Summa
vi expugnatum esse, ut tribuni militum consulari potestate et
ex plebe crearentur. Petisse viros domi militiæque spectatos;
primis annis suggillatos, repulsos risui patribus fuisse; desisse
11 postremo præbere ad contumeliam os. Nec se videre, cur
non lex quoque abrogetur, qua id liceat, quod nunquam fu-
turum sit; minorem quippe ruborem fore in iuris iniquitate,
36 quam si per indignitatem ipsorum prætereantur. Huius gene-
ris orationes cum assensu auditæ incitavere quosdam ad pe-
tendum tribunatum militum, alium alia de commodis plebis
2 laturum se in magistratu profitentem. Agri publici dividendi
coloniarumque deducendarum ostentatæ spes et, vectigali pos-
sessoribus agrorum imposito, in stipendium militum erogandi
3 æris. Captatum deinde tempus ab tribunis militum, quo per
discessum hominum ab urbe, quum patres clandestina denun-
tiatione revocati ad diem certam essent, senatus consultum
4 fieret absentibus tribunis plebi, ut, quoniam Volscos in Herni-
corum agros prædatum exisse fama esset, ad rem inspicien-

dam tribuni militum proficiscerentur, consulariaque comitia
haberentur. Profecti App. Claudium, filium decemviri, præ- 5
fectum urbis relinquunt, impigrum iuvenem et iam inde ab
incunabulis imbutum odio tribunorum plebisque. Tribuni
plebi nec cum absentibus iis, qui senatus consultum fecerant,
nec cum Appio, transacta re, quod contenderent, fuit. Creati **37**
consules sunt C. Sempronius Atratinus, Q. Fabius Vibulanus.

Peregrina res, sed memoria digna traditur eo anno facta,
Vulturnum Etruscorum urbem, quæ nunc Capua est, ab
Samnitibus captam, Capuamque ab duce eorum Capye vel,
quod propius vero est, a campestri agro appellatam. Cepere 2
autem, prius bello fatigatis Etruscis, in societatem urbis agro-
rumque accepti, deinde festo die graves somno epulisque in-
colas veteres novi coloni nocturna cæde adorti.

His rebus actis, consules ii, quos diximus, idibus De- 3
cembribus magistratum occepere. Iam non solum, qui ad id A. u. c. 331. A. Ch. 423.
missi erant, retulerant, imminere Volscum bellum, sed legati
quoque ab Latinis et Hernicis nuntiabant, non ante unquam
Volscos nec ducibus legendis nec exercitui scribendo intentiores
fuisse; vulgo fremere, aut in perpetuum arma bellumque 5
oblivioni danda iugumque accipiendum, aut iis, cum quibus
de imperio certetur, nec virtute nec patientia nec disciplina
rei militaris cedendum esse. Haud vana attulere; sed nec 6
perinde patres moti sunt, et C. Sempronius, cui ea provincia
sorti evenit, tanquam constantissimæ rei fortunæ fretus, quod
victoris populi adversus victos dux esset, omnia temere ac
negligenter egit, adeo ut disciplinæ Romanæ plus in Volsco 7
exercitu quam in Romano esset. Ergo fortuna, ut sæpe alias,
virtutem est secuta. Primo prœlio, quod ab Sempronio in- 8
caute inconsulteque commissum est, non subsidiis firmata acie,
non equite apte locato concursum est. Clamor indicium pri- 9
mum fuit, quo res inclinatura esset; excitatior crebriorque ab
hoste sublatus; ab Romanis dissonus, impar, segnius [sæpe]
iteratus incerto tenore prodidit pavorem animorum. Eo 10
ferocior illatus hostis urgere scutis, micare gladiis. Altera

ex parte nutant circumspectantibus galeæ, et incerti trepidant
11 applicantque se turbæ; signa nunc resistentia deseruntur ab
antesignanis, nunc inter suos manipulos recipiuntur. Nondum
fuga certa, nondum victoria erat; tegi magis Romanus quam
pugnare; Volscus inferre signa, urgere aciem, plus cædis
38 hostium videre quam fugæ. Iam omnibus locis ceditur, ne-
quicquam Sempronio consule obiurgante atque hortante. Ni-
2 hil nec imperium nec maiestas valebat, dataque mox terga
hostibus forent, ni Sex. Tempanius, decurio equitum, labante
iam re præsenti animo subvenisset. Qui quum magna voce
exclamasset, ut equites, qui salvam rem publicam vellent esse,
3 ex equis desilirent, omnium turmarum equitibus velut ad con-
sulis imperium motis, „Nisi hæc“ inquit „parmata cohors
sistit impetum hostium, actum de imperio est. Sequimini
pro vexillo cuspidem meam; ostendite Romanis Volscisque,
neque equitibus vobis ullos equites nec peditibus esse pedites
4 pares.“ Quum clamore comprobata adhortatio esset, vadit
alte cuspidem gerens. Quacunque incedunt, vi viam faciunt;
eo se inferunt obiectis parmis, ubi suorum plurimum laborem
5 vident. Restituitur omnibus locis pugna, in quæ eos impetus
tulit; nec dubium erat, quin, si tam pauci simul obire omnia
39 possent, terga daturi hostes fuerint. Et quum iam parte
nulla sustinerentur, dat signum Volscus imperator, ut parma-
tis, novæ cohorti hostium, locus detur, donec impetu elati ab
2 suis excludantur. Quod ubi est factum, interclusi equites nec
perrumpere eadem, qua transierant, posse, ibi maxime con-
3 fertis hostibus, qua viam fecerant, et consul legionesque Ro-
manæ, quum, quod tegumen modo omnis exercitus fuerat, nus-
quam viderent, ne tot fortissimos viros interclusos opprimeret
4 hostis, tendunt in quemcunque casum. Diversi Volsci hinc
consulem ac legiones sustinere, altera fronte instare Tempanio
atque equitibus; qui quum sæpe conati nequissent perrumpere
ad suos, tumulo quodam occupato in orbem se tutabantur,
5 nequaquam inulti; nec pugnæ finis ante noctem fuit. Consul
quoque, nusquam remisso certamine, dum quicquam superfuit

lucis, hostem tenuit. Nox incertos diremit; tantusque ab im- 6
prudentia eventus utraque castra tenuit pavor, ut, relictis sau-
ciis et magna parte impedimentorum, ambo pro victis exercitus
se in montes proximos reciperent. Tumulus tamen circum- 7
sessus ultra mediam noctem est; quo quum circumsedentibus
nuntiatum esset, castra deserta esse, victos rati suos et ipsi,
qua quemque in tenebris pavor tulit, fugerunt. Tempanius 8
metu insidiarum suos ad lucem tenuit. Degressus deinde ipse
cum paucis speculatum, quum ab sauciis hostibus sciscitando
comperisset, castra Volscorum deserta esse, lætus ab tumulo
suos devocat et in castra Romana penetrat. Ubi quum vasta 9
desertaque omnia atque eandem, quam apud hostes, fœditatem
invenisset, priusquam Volscos cognitus error reduceret, quibus
poterat, sauciis ductis secum, ignarus, quam regionem consul
petisset, ad urbem proximis itineribus pergit.

Iam eo fama pugnæ adversæ castrorumque desertorum **40**
perlata erat, et ante omnia deplorati erant equites non privato
magis quam publico luctu, Fabiusque consul, terrore urbi 2
quoque iniecto, stationem ante portas agebat, quum equites
procul visi non sine terrore ab dubiis, quinam essent, mox
cogniti tantam ex metu lætitiam fecere, ut clamor urbem per-
vaderet gratulantium, salvos victoresque redisse equites, et ex 3
mæstis paulo ante domibus, quæ conclamaverant suos, pro-
curreretur in vias, pavidæque matres ac coniuges, oblitæ præ
gaudio decoris, obviam agmini occurrerent, in suos quæque
simul corpore atque animo, vix præ gaudio compotes, effusæ.
Tribunis plebi, qui M. Postumio et T. Quinctio diem dixerant, 4
quod ad Veios eorum opera male pugnatum esset, occasio
visa est per recens odium Sempronii consulis renovandæ in
eos invidiæ. Itaque advocata contione, quum proditam Veiis 5
rem publicam esse ab ducibus, proditum deinde, quia illis
impune fuerit, in Volscis ab consule exercitum, traditos ad
cædem fortissimos equites, deserta fœde castra vociferati essent,
C. Iunius, unus ex tribunis, Tempanium equitem vocari iussit 6
coramque ei „Sex. Tempani“ inquit, „quæro de te, arbitre-

risne, C. Sempronium consulem aut in tempore pugnam inisse
aut firmasse subsidiis aciem aut ullo boni consulis functum
7 officio; et tunc ipse, victis legionibus Romanis, tuo consilio
equitem ad pedes deduxeris restitueris que pugnam; excluso
deinde ab acie nostra tibi atque equitibus num aut consul ipse
8 subvenerit aut miserit præsidium; postero denique die ecquid
præsidii usquam habueris, an tu cohorsque in castra vestra
virtute perruperitis; ecquem in castris consulem, ecquem exer-
citum inveneritis an deserta castra, relictos saucios milites.
9 Hæc pro virtute tua fideque, qua una hoc bello res publica
stetit, dicenda tibi sunt hodie; denique, ubi C. Sempronius, ubi
legiones nostræ sint; desertus sis an deserueris consulem exer-
41 citumque; victi denique simus an vicerimus." Adversus hæc
Tempanii oratio incompta fuisse dicitur, ceterum militariter
gravis, non suis vana laudibus, non crimine alieno læta.
2 Quanta prudentia rei bellicæ in C. Sempronio esset, non militis
de imperatore existimationem esse, sed populi Romani fuisse,
3 quum eum comitiis consulem legeret. Itaque ne ab se impe-
ratoria consilia neu consulares artes exquirerent, quæ, pensi-
tanda quoque, magni animi atque ingenii essent; sed quod
4 viderit, referre posse. Vidisse autem se, priusquam ab acie
intercluderetur, consulem in prima acie pugnantem, adhortan-
5 tem, inter signa Romana telaque hostium versantem. Postea
se a conspectu suorum ablatum ex strepitu tamen et clamore
sensisse, usque ad noctem extractum certamen; nec ad tumulum,
quem ipse tenuerat, præ multitudine hostium credere perrumpi
6 potuisse. Exercitus ubi esset, se nescire; arbitrari, velut ipse
in re trepida loci præsidio se suosque sit tutatus, sic consulem
7 servandi exercitus causa loca tutiora castris cepisse; nec Vol-
scorum meliores res esse credere quam populi Romani; fortu-
nam noctemque omnia erroris mutui implesse. Precantemque
deinde, ne se fessum labore ac vulneribus tenerent, cum ingenti
8 laude non virtutis magis quam moderationis dimissum. Quum
hæc agerentur, iam consul via Lavicana ad fanum Quietis erat.
Eo missa plaustra iumentaque alia ab urbe exercitum affectum

prœlio ac via nocturna excepere. Paulo post in urbem est 9
ingressus consul, non ab se magis enixe amovens culpam
quam Tempanium meritis laudibus ferens. Mæstæ civitati ab 10
re male gesta et iratæ ducibus M. Postumius reus obiectus,
qui tribunus militum pro consule ad Veios fuerat, decem
millibus æris gravis damnatur. T. Quinctium collegam eius, 11
quia et in Volscis consul auspicio dictatoris Postumii Tuberti
et ad Fidenas legatus dictatoris alterius Mam. Æmilii res
prospere gesserat, totam culpam eius temporis in prædamnatum
collegam transferentem omnes tribus absolverunt. Profuisse 12
ei Cincinnati patris memoria dicitur, venerabilis viri, et exactæ
iam ætatis Capitolinus Quinctius, suppliciter orans, ne se, brevi
reliquo vitæ spatio, tam tristem nuntium ferre ad Cincinnatum
paterentur.

Plebs tribunos plebi absentes Sex. Tempaninm, A. Sellium, **42**
Sex. Antistium, Sp. Icilium fecit, quos et pro centurionibus
sibi præfecerant Tempanio auctore equites. Senatus, quum 2
odio Sempronii consulare nomen offenderet, tribunos militum A. u. c. 332.
consulari potestate creari iussit. Creati sunt L. Manlius Capi- A. Ch. 422.
tolinus, Q. Antonius Merenda, L. Papirius Mugillanus. Prin- 3
cipio statim anni L. Hortensius tribunus plebis C. Sempronio,
consuli anni prioris, diem dixit. Quem quum quattuor collegæ
inspectante populo Romano orarent, ne imperatorem suum
innoxium, in quo nihil præter fortunam reprehendi posset,
vexaret, ægre Hortensius pati, tentationem eam credens esse 4
perseverantiæ suæ, nec precibus tribunorum, quæ in speciem
modo iactentur, sed auxilio confidere reum. Itaque modo ad 5
eum conversus, ubi illi patricii spiritus, ubi subnixus et fidens
innocentiæ animus esset, quærebat: sub tribunicia umbra con-
sularem virum delituisse; modo ad collegas: „Vos autem, si 6
reum perago, quid acturi estis? An erepturi ius populo et
eversuri tribuniciam potestatem?“ Quum illi et de Sempronio 7
et de omnibus summam populi Romani potestatem esse dice-
rent, nec se iudicium populi tollere aut velle aut posse, sed,
si preces suæ pro imperatore, qui sibi parentis esset loco, non

8 valuissent, se vestem cum eo mutaturos, tum Hortensius „Non
videbit“ inquit „plebs Romana sordidatos tribunos suos. C.
Sempronium nihil moror, quando hoc est in imperio consecutus,
9 ut tam carus esset militibus.“ Nec pietas quattuor tribunorum
quam Hortensii tam placabile ad iustas preces ingenium pariter
plebi patribusque gratius fuit.
10 Non diutius fortuna Æquis indulsit, qui ambiguam vic-
43 toriam Volscorum pro sua amplexi fuerant. Proximo anno,
A. u. c. 333. A. Ch. 421. Num. Fabio Vibulano, T. Quinctio Capitolini filio Capitolino
consulibus, ductu Fabii, cui sorte ea provincia evenerat, nihil
2 dignum memoratu actum; quum trepidam tantum ostendissent
aciem Æqui, turpi fuga funduntur, haud magno consulis decore.
Itaque triumphus negatus, ceterum ob Sempronianæ cladis
levatam ignominiam, ut ovans urbem intraret, concessum est.
3 Quemadmodum bellum minore, quam timuerant, dimica-
tione erat perfectum, sic in urbe ex tranquillo necopinata moles
discordiarum inter plebem ac patres exorta est, cœpta ab
4 duplicando quæstorum numero. Quam rem, præter duos
urbanos quæstores duo ut consulibus ad ministeria belli præsto
essent, a consulibus relatam quum et patres summa ope ap-
probassent, tribuni plebi certamen intulerunt, ut pars quæ-
storum (nam ad id tempus patricii creati erant) ex plebe
5 fieret. Adversus quam actionem primo et consules et patres
summa ope annisi sunt; concedendo deinde, ut, quemadmodum
in tribunis consulari potestate creandis † usi sunt, adæque
in[1]) quæstoribus liberum esset arbitrium populi, quum parum
proficerent, totam rem de augendo quæstorum numero omittunt.
6 Excipiunt omissam tribuni, aliæque subinde, inter quas et
agrariæ legis, seditiosæ actiones exsistunt; propter quos motus
quum senatus consules quam tribunos creari mallet, neque
posset per intercessiones tribunicias senatus consultum fieri,
7 res publica a consulibus ad interregnum, neque id ipsum (nam
coire patricios tribuni prohibebant) sine certamine ingenti, redit.
8 Quum pars maior insequentis anni per novos tribunos plebi

[1]) Potest scriptum fuisse: — creandis ius sissent adæquari, in quæstoribus cet.

et aliquot interreges certaminibus extracta esset, modo pro- A. u. c. 334.
hibentibus tribunis patricios coire ad prodendum interregem, A. Ch. 420.
modo interregem interpellantibus, ne senatus consultum de
comitiis consularibus faceret, postremo L. Papirius Mugillanus 9
proditus interrex, castigando nunc patres, nunc tribunos plebi,
desertam omissamque ab hominibus rem publicam, deorum
providentia curaque exceptam, memorabat Veientibus indutiis
et cunctatione Æquorum stare. Unde si quid increpet terroris, 10
sine patricio magistratu placere rem publicam opprimi? non
exercitum, non ducem scribendo exercitui esse? An bello
intestino bellum externum propulsaturos? Quæ si in unum 11
conveniant, vix deorum opibus, quin obruatur Romana res,
resisti posse. Quin illi, remittendo de summa quisque iuris,
mediis copularent concordiam, patres patiendo tribunos militum 12
pro consulibus fieri, tribuni plebi non intercedendo, quo minus
quattuor quæstores promisce de plebe ac patribus libero suf-
fragio populi fierent.

Tribunicia primum comitia sunt habita. Creati tribuni **44**
consulari potestate omnes patricii, L. Quinctius Cincinnatus
tertium, Sex. Furius Medullinus iterum, M. Manlius, A. Sem-
pronius Atratinus. Hoc tribuno comitia quæstorum habente, 2
petentibusque inter aliquot plebeios filio Antistii tribuni plebis
et fratre alterius tribuni plebis Sex. Pompilii, nec potestas
nec suffragatio horum valuit, quin, quorum patres avosque
consules viderant, eos nobilitate præferrent. Furere omnes 3
tribuni plebi, ante omnes Pompilius Antistiusque, repulsa
suorum accensi. Quidnam id rei esse? Non suis beneficiis, 4
non patrum iniuriis, non denique usurpandi libidine, quum
liceat, quod ante non licuerit, si non tribunum militarem, ne
quæstorem quidem quemquam ex plebe factum! Non valuisse 5
patris pro filio, fratris pro fratre preces, tribunorum plebis,
potestatis sacrosanctæ, ad auxilium libertatis creatæ. Fraudem
profecto in re esse, et A. Sempronium comitiis plus artis ad-
hibuisse quam fidei. Eius iniuria queri suos honore deiectos.
Itaque quum in ipsum, et innocentia tutum et magistratu, in 6

quo tunc erat, impetus fieri non posset, flexere iras in C.
Sempronium, patruelem Atratini, eique ob ignominiam Volsci
7 belli adiutore collega M. Canuleio diem dixere. Subinde ab
iisdem tribunis mentio in senatu de agris dividendis illata est,
cui actioni semper acerrime C. Sempronius restiterat, ratis, id
quod erat, aut deposita causa leviorem futurum apud patres
reum aut perseverantem sub iudicii tempus plebem offensurum.
8 Adversæ invidiæ obiici maluit et suæ nocere causæ quam
9 publicæ deesse, stetitque in eadem sententia, ne qua largitio,
cessura in trium gratiam tribunorum, fieret: nec tum agrum
plebi, sed sibi invidiam quæri; se quoque subiturum eam tempe-
statem forti animo; nec senatui tanti se civem aut quemquam
alium debere esse, ut in parcendo uni malum publicum fiat.
10 Nihilo demissiore animo, quum dies venit, causa ipse pro se
dicta, nequicquam omnia expertis patribus, ut mitigarent plebem,
quindecim millibus æris damnatur.

11 Eodem anno Postumia virgo Vestalis de incestu causam
dixit, criminis innoxia, ab suspicione propter cultum amœnio-
rem ingeniumque liberius, quam virginem decet, parum ab-
12 horrens. Eam ampliatam, deinde absolutam pro collegii sen-
tentia pontifex maximus abstinere iocis colique sancte potius
quam scite iussit. Eodem anno a Campanis Cumæ, quam
Græci tum urbem tenebant, capiuntur.

13 Insequens annus tribunos militum consulari potestate
A. u. c. 335. A. Ch. 419. habuit Agrippam Menenium Lanatum, P. Lucretium Tricipi-
45 tinum, Sp. Nautium Rutilum, annus, felicitate populi Romani,
periculo potius ingenti quam clade insignis. Servitia, urbem
ut incenderent distantibus locis, coniurarunt, populoque ad
opem passim ferendam tectis intento ut arcem Capitoliumque
2 armati occuparent. Avertit nefanda consilia Iuppiter, indicio-
que duorum comprehensi sontes pœnas dederunt. Indicibus
dena millia gravis æris, quæ tum divitiæ habebantur, ex ærario
3 numerata et libertas præmium fuit. Bellum inde ab Æquis
reparari cœptum; et novos hostes Lavicanos consilia cum
veteribus iungere, haud incertis auctoribus Romam est allatum.

Æquorum iam velut anniversariis armis assueverat civitas; 4
Lavicos legati missi quum responsa inde retulissent dubia,
quibus nec tum bellum parari nec diuturnam pacem fore ap-
pareret, Tusculanis negotium datum, adverterent animos, ne
quid novi tumultus Lavicis oreretur.

Ad insequentis anni tribunos militum consulari potestate, 5
inito magistratu, legati ab Tusculo venerunt, L. Sergium A. u. c. 336. A. Ch. 418.
Fidenatem, M. Papirium Mugillanum, C. Servilium Prisci
filium, quo dictatore Fidenæ captæ fuerant. Nuntiabant legati, 6
Lavicanos arma cepisse et cum Æquorum exercitu depopu-
latos agrum Tusculanum castra in Algido posuisse. Tum 7
Lavicanis bellum indictum; factoque senatus consulto, ut duo
ex tribunis ad bellum proficiscerentur, unus res Romæ curaret,
certamen subito inter tribunos exortum; se quisque belli ducem
potiorem ferre, curam urbis ut ingratam ignobilemque asper-
nari. Quum parum decorum inter collegas certamen mirabundi 8
patres conspicerent, Q. Servilius „Quando nec ordinis huius
ulla“ inquit „nec rei publicæ est verecundia, patria maiestas
altercationem istam dirimet. Filius meus extra sortem urbi
præerit. Bellum utinam, qui appetunt, consideratius concor-
diusque, quam cupiunt, gerant.“ Delectum haberi non ex toto **46**
passim populo placuit; decem tribus sorte ductæ sunt; ex iis
scriptos iuniores duo tribuni ad bellum duxere. Cœpta inter 2
eos in urbe certamina cupiditate eadem imperii multo impen-
sius in castris accendi; nihil sentire idem, pro sententia pug-
nare; sua consilia velle, sua imperia sola rata esse; contemnere
in vicem et contemni, donec castigantibus legatis tandem ita 3
comparatum est, ut alternis diebus summam imperii haberent.
Quæ quum allata Romam essent, dicitur Q. Servilius, ætate 4
et usu doctus, precatus ab diis immortalibus, ne discordia
tribunorum damnosior rei publicæ esset, quam ad Veios fuisset,
et, velut haud dubia clade imminente, institisse filio, ut milites
scriberet et arma pararet. Nec falsus vates fuit. Nam ductu 5
L. Sergii, cuius dies imperii erat, loco iniquo sub hostium
castris, quum, quia simulato metu receperat se hostis ad vallum,

spes vana expugnandi castra eo traxisset, repentino impetu
Æquorum per supinam vallem fusi sunt, multiqne in ruina
6 maiore quam fuga oppressi obtruncatique; castraque eo die
ægre retenta, postero die, circumfusis iam magna ex parte
hostibus, per aversam portam fuga turpi deseruntur. Duces
legatique, et quod circa signa roboris de exercitu fuit, Tusculum
7 petiere; palati alii per agros passim multis itineribus maioris,
8 quam accepta erat, cladis nuntii Romam contenderunt. Minus
trepidationis fuit, quod eventus timori hominnm congruens
fuerat, et quod subsidia, quæ respicerent in re trepida, præ-
9 parata erant ab tribnno militum. Iussuque eiusdem per minores
magistratus sedato in urbe tumultu, speculatores propere missi
nuntiavere, Tusculi duces exercitumque esse, hostem castra
10 loco non movisse. Et, quod plurimum animorum fecit, dictator
ex senatus consulto dictus Q. Servilius Priscus, vir, cuius
providentiam in re publica quum multis aliis tempestatibus
ante experta civitas erat tum eventu eius belli, quod uni
certamen tribunorum suspectum ante rem male gestam fuerat.
11 Magistro equitum creato, a qno ipse tribuno militnm dictator
erat dictus, filio suo (nt tradidere quidam; nam alii Ahalam
12 Servilium magistrum equitum eo anno fuisse scribunt), novo
exercitu profectns ad bellum, accitis, qui Tusculi erant, duo
millia passuum ab hoste locum castris cepit.

47 Transierat ex re bene gesta superbia negligentiaque ad
2 Æquos, quæ in Romanis ducibns fuerat. Itaque primo statim
prœlio qunm dictator equitatu immisso antesignanos hostium
turbasset, legionum inde signa inferri propere iussit, signiferum-
3 que ex suis unum cunctantem occidit. Tantus ardor ad dimi-
candum fuit, ut impetum Æqui non tulerint; victique acie quum
fuga effusa petissent castra, brevior tempore et certamine minor
4 castrorum oppugnatio fuit, quam prœlium fuerat. Captis direp-
tisque castris, quum prædam dictator militi concessisset, secuti-
que fugientem ex castris hostem equites rennntiassent, omnes
Lavicanos victos, magnam partem Æquorum Lavicos confu-
5 gisse, postero die ad Lavicos ductns exercitus oppidumque

corona circumdata scalis captum ac direptum est. Dictator, 6
exercitu victore Romam reducto, die octavo, quam creatus erat,
magistratu se abdicavit; et opportune senatus, priusquam ab
tribunis plebi agrariae seditiones mentione illata de agro Lavi-
cano dividendo fierent, censuit frequens, coloniam Lavicos
deducendam. Coloni ab urbe mille et quingenti missi bina 7
iugera acceperunt.

Captis Lavicis, ac deinde tribunis militum consulari pote- A. u. c. 337.
state Agrippa Menenio Lanato et L. Servilio Structo et P. A. Ch. 417.
Lucretio Tricipitino, iterum omnibus his, et Sp. Rutilio Crasso,
et insequente anno A. Sempronio Atratino tertium, et duobus 8
iterum, M. Papirio Mugillano et Sp. Nautio Rutilo, biennium A. u. c. 338. A. Ch. 416.
tranquillae externae res, discordia domi ex agrariis legibus fuit.
Turbatores vulgi erant Sp. Maecilius quartum et *M.* Metilius 48
tertium tribuni plebis, ambo absentes creati. Ei quum roga- 2
tionem promulgassent, ut ager ex hostibus captus viritim divi-
deretur, magnaeque partis nobilium eo plebiscito publicarentur
fortunae (nec enim ferme quicquam agri, ut in urbe alieno 3
solo posita, non armis partum erat, nec, quod venisset assigna-
tumve publice esset, praeterquam plebs habebat), atrox plebi 4
patribusque propositum videbatur certamen. Nec tribuni mili-
tum, nunc in senatu, nunc in conciliis privatis principum
cogendis, viam consilii inveniebant, quum App. Claudius, nepos 5
eius, qui decemvir legibus scribendis fuerat, minimus natu ex
patrum concilio, dicitur dixisse, vetus se ac familiare consilium 6
domo afferre; proavum enim suum App. Claudium ostendisse
patribus viam unam dissolvendae tribuniciae potestatis per col-
legarum intercessionem. Facile homines novos auctoritate 7
principum de sententia deduci, si temporum interdum potius
quam maiestatis memor adhibeatur oratio. Pro fortuna illis 8
animos esse; ubi videant, collegas principes agendae rei
gratiam omnem ad plebem praeoccupasse nec locum in ea
relictum sibi, haud gravate acclinaturos se ad causam senatus, 9
per quam *quum* universo ordini tum primoribus se patrum
concilient. Approbantibus cunctis et ante omnes Q. Servilio 10

Prisco, quod non degenerasset ab stirpe Claudia, collaudante
iuvenem, negotium datur, ut, quos quisque posset, ex collegio
11 tribunorum ad intercessionem pellicerent. Misso senatu, pren-
santur ab principibus tribuni. Suadendo, monendo pollicendo-
que, gratum id singulis privatim, gratum universo senatui fore,
12 sex ad intercessionem comparavere. Posteroque die quum ex
composito relatum ad senatum esset de seditione, quam Mæci-
13 lius Metiliusque largitione pessimi exempli concirent, eæ ora-
tiones a primoribus patrum habitæ sunt, ut pro se quisque
iam nec consilium sibi suppetere diceret, nec se ullam opem
cernere aliam usquam præterquam in tribunicio auxilio; in
eius potestatis fidem circumventam rem publicam, tanquam
14 privatum inopem, confugere; præclarum ipsis potestatique esse,
non ad vexandum senatum discordiamque ordinum movendam
plus in tribunatu virium esse quam ad resistendum improbis
15 collegis. Fremitus deinde universi senatus ortus, quum ex
omnibus partibus curiæ tribuni appellarentur. Tum silentio
facto ii, qui præparati erant gratia principum, quam rogatio-
nem a collegis promulgatam senatus censeat dissolvendæ rei
16 publicæ esse, ei se intercessuros ostendunt. Gratiæ interces-
soribus ab senatu actæ. Latores rogationis, contione advocata,
proditores plebis commodorum ac servos consularium appel-
lantes aliaque truci oratione in collegas invecti, actionem
deposuere.

49 Duo bella insequens annus habuisset, quo P. Cornelius
A. u. c. 339. A. Ch. 415. Cossus, C. Valerius Potitus, Q. Quinctius Cincinnatus, Num.
Fabius Vibulanus tribuni militum consulari potestate fuerunt,
2 ni Veiens bellum religio principum distulisset, quorum agros
Tiberis super ripas effusus maxime ruinis villarum vastavit.
3 Simul Æquos triennio ante accepta clades prohibuit Bolanis,
4 suæ gentis populo, præsidium ferre. Excursiones inde in
confinem agrum Lavicanum factæ erant novisque colonis
5 bellum illatum. Quam noxam quum se consensu omnium
Æquorum defensuros sperassent, deserti ab suis, ne memora-
bili quidem bello, per obsidionem levemque unam pugnam et

oppidum et fines amisere. Tentatum ab L. Decio tribuno 6
plebis, ut rogationem ferret, qua Bolas quoque, sicut Lavicos,
coloni mitterentur, per intercessionem collegarum, qui nullum
plebiscitum nisi ex auctoritate senatus passuros se perferri
ostenderunt, discussum est.

Bolis insequente anno receptis Æqui coloniaque eo de- 7
ducta novis viribus oppidum firmarunt, tribunis militum Romæ A. u. c. 340. A. Ch. 414.
consulari potestate Cn. Cornelio Cosso, L. Valerio Potito, Q.
Fabio Vibulano iterum, M. Postumio Regillensi. Huic bellum 8
adversus Æquos permissum est, pravæ mentis homini, quam
tamen victoria magis quam bellum ostendit. Nam exercitu 9
impigre scripto ductoque ad Bolas, quum levibus prœliis
Æquorum animos fregisset, postremo in oppidum irrupit.
Deinde ab hostibus in cives certamen vertit et, quum inter
oppugnationem prædam militis fore edixisset, capto oppido
fidem mutavit. Eam magis adducor ut credam iræ causam 10
exercitui fuisse, quam quod in urbe nuper direpta coloniaque
nova minus prædicatione tribuni prædæ fuerit. Auxit eam 11
iram, postquam ab collegis arcessitus propter seditiones tri-
bunicias in urbem revertit, audita vox eius in contione stolida
ac prope vecors, qua M. Sextio tribuno plebis legem agrariam
ferenti, simul, Bolas quoque ut mitterentur coloni, laturum se
dicenti (dignum enim esse, qui armis cepissent, eorum urbem
agrumque Bolanum esse) „Malum quidem militibus meis"
inquit, „nisi quieverint." Quod auditum non contionem magis
quam mox patres offendit. Et tribunus plebis, vir acer nec 12
infacundus, nactus inter adversarios superbum ingenium immo-
dicamque linguam, quam irritando agitandoque in eas impel-
leret voces, quæ invidiæ non ipsi tantum, sed causæ atque
universo ordini essent, neminem ex collegio tribunorum militum
sæpius quam Postumium in disceptationem trahebat. Tum 13
vero secundum tam sævum atque inhumanum dictum „Auditis"
inquit, „Quirites, sicut servis malum minantem militibus?
Tamen hæc belua dignior vobis tanto honore videbitur, quam 14
qui vos urbe agrisque donatos in colonias mittunt, qui sedem

senectuti vestræ prospiciunt, qui pro vestris commodis adversus
15 tam crudeles superbosque adversarios depugnant? Incipite
deinde mirari, cur pauci iam vestram suscipiant causam.
Quid ut a vobis sperent? An honores, quos adversariis vestris
16 potius quam populi Romani propugnatoribus datis? Ingemuistis
modo voce huius audita. Quid id refert? Iam si
suffragium detur, hunc, qui malum vobis minatur, iis, qui
agros sedesque ac fortunas stabilire volunt, præferetis."

50 Perlata hæc vox Postumii ad milites multo in castris
maiorem indignationem movit: Prædæne interceptorem fraudatoremque
2 etiam malum minari militibus? Itaque quum fremitus
aperte esset, et quæstor P. Sestius eadem violentia
coerceri putaret seditionem posse, qua mota erat, misso ad
vociferantem quendam militem lictore, quum inde clamor et
3 iurgium oreretur, saxo ictus turba excedit, insuper increpante,
qui vulneraverat, habere quæstorem, quod imperator esset
4 militibus minatus. Ad hunc tumultum accitus Postumius asperiora
omnia fecit acerbis quæstionibus, crudelibus suppliciis.
Postremo, quum modum iræ nullum faceret, ad vociferationem
eorum, quos necari sub crate iusserat, concursu facto, ipse ad
5 interpellantes pœnam vecors de tribunali decurrit. Ibi quum
summoventes passim lictores centurionesque vexarent turbam,
eo indignatio erupit, ut tribunus militum ab exercitu suo lapi-
6 dibus cooperiretur. Quod tam atrox facinus postquam est
Romam nuntiatum, tribunis militum de morte collegæ per senatum
quæstiones decernentibus tribuni plebis intercedebant.
7 Sed ea contentio ex certamine alio pendebat, quod cura incesserat
patres, ne metu quæstionum plebs iraque tribunos militum
ex plebe crearet, tendebantque summa ope, ut consules crea-
8 rentur. Quum senatus consultum fieri tribuni plebis non
paterentur, iidem intercederent consularibus comitiis, res ad
51 interregnum rediit. Victoria deinde penes patres fuit. Q.
A. u. c. 341. Fabio Vibulano interrege comitia habente consules creati sunt
A. Ch. 413. A. Cornelius Cossus, *L.* Furius Medullinus.

His consulibus principio anni senatus consultum factum 2
est, ut de quæstione Postumianæ cædis tribuni primo quoque tempore ad plebem ferrent, plebesque præficeret quæstioni, quem vellet. A plebe consensu [populi] consulibus negotium 3
mandatur; qui, summa moderatione ac lenitate per paucorum supplicium, quos sibimet ipsos conscisse mortem satis creditum est, transacta re, nequivere tamen consequi, ut non ægerrime id plebs ferret: iacere tam diu irritas actiones, quæ de suis 4
commodis ferrentur, quum interim de sanguine ac supplicio suo latam legem confestim exerceri et tantam vim habere. Aptissimum *ad* tempus fuerat, vindicatis seditionibus, delenі- 5
mentum animis Bolani agri divisionem obiici, quo facto minuissent desiderium agrariæ legis, quæ possesso per iniuriam agro publico patres pellebat; tunc hæc ipsa indignitas angebat 6
animos: non in retinendis modo publicis agris, quos vi teneret, pertinacem nobilitatem esse, sed ne vacuum quidem agrum, nuper ex hostibus captum, plebi dividere, mox paucis, ut cetera, futurum prædæ.

Eodem anno adversus Volscos populantes Hernicorum 7
fines legiones ductæ a Furio consule, quum hostem ibi non invenissent, Ferentinum, quo magna multitudo Volscorum se contulerat, cepere. Minus prædæ, quam speraverant, fuit, quod 8
Volsci, postquam spes tuendi exigua erat, sublatis rebus nocte oppidum reliquerant; postero die prope desertum capitur. Hernicis ipsum agerque dono datus.

Annum modestia tribunorum quietum excepit tribunus 52
plebis L. Icilius, Q. Fabio Ambusto, C. Furio Pacilo consulibus. A. u. c. 342. A. Ch. 412.
Is quum principio statim anni, velut pensum nomi- 2
nis familiæque, seditiones agrariis legibus promulgandis cieret, pestilentia coorta, minacior tamen quam perniciosior, cogita- 3
tiones hominum a foro certaminibusque publicis ad domum curamque corporum nutriendorum avertit; minusque eam damnosam fuisse, quam seditio futura fuerit, credunt. Defuncta 4
civitate plurimorum morbis, perpaucis funeribus, pestilentem A. u. c. 343.
annum inopia frugum, neglecto cultu agrorum, ut plerumque A. Ch. 411.

fit, excepit, M. Papirio Atratino, C. Nautio Rutilo consulibus.
5 Iam fames quam pestilentia tristior erat, ni, dimissis circa
omnes populos legatis, qui Etruscum mare quique Tiberim
accolunt, ad frumentnm mercandum, annonæ foret subventum.
6 Superbe ab Samnitibus, qui Capuam habebant Cumasque,
legati prohibiti commercio sunt, contra ea benigne ab Siculo-
rum tyrannis adiuti; maximos commeatus summo Etruriæ
7 studio Tiberis devexit. Solitudinem in civitate ægra experti
consules sunt, quum in legationes non plus singulis senatoribus
8 invenientes coacti sunt binos equites adiicere. Præterquam
ab morbo annonaque nihil eo biennio intestini externive in-
commodi fuit. At ubi eæ sollicitudines decessere, omnia, quibus
turbari solita erat civitas, domi discordia, foris bellum exortum.

53 M'. Æmilio, C. Valerio Potito consulibus bellum Æqui
A. u. c. 344. A. Ch. 410. parabant, Volscis, quanquam non publico consilio capessentibus
2 arma, voluntariis mercede secutis militiam. Ad quorum famam
hostium (iam enim in Latinum Hernicumque transcenderant
agrum) delectum habentem Valerium consulem Menenius tri-
bunus plebis, legis agrariæ lator, quum impediret, auxilioque
3 tribuni nemo invitus sacramento diceret, repente nuntiatur,
4 arcem Carventanam ab hostibus occupatam esse. Ea igno-
minia accepta quum apud patres invidiæ Menenio fuit, tum
ceteris tribunis, iam ante præparatis intercessoribus legis agrariæ,
5 præbuit iustiorem causam resistendi collegæ. Itaque quum res
diu ducta per altercationem esset, consulibus deos hominesque
testantibus, quicquid ab hostibus cladis ignominiæque aut iam
acceptum esset aut immineret, culpam penes Menenium fore,
6 qui delectum impediret, Menenio contra vociferante, si iniusti
domini possessione agri publici cederent, se moram delectui
non facere, decreto interposito novem tribuni sustulerunt cer-
7 tamen pronuntiaveruntque ex collegii sententia, C. Valerio
consuli se, damnum aliamque coercitionem adversus interces-
sionem collegæ delectus causa detrectantibus militiam inhibenti,
8 auxilio futuros esse. Hoc decreto consul armatus quum paucis
appellantibus tribunum collum torsisset, metu ceteri sacramento

dixere. Ductus exercitus ad Carventanam arcem, quanquam 9
invisus infestusque consuli erat, impigre primo statim adventu
deiectis, qui in præsidio erant, arcem recepit; prædatores ex
præsidio per negligentiam dilapsi occasionem aperuere ad in-
vadendum. Prædæ ex assiduis populationibus, quod omnia in 10
locum tutum congesta erant, fuit aliquantum. Venditum sub
hasta consul in ærarium redigere quæstores iussit, tum prædi-
cans participem prædæ fore exercitum, quum militiam non
abnuisset. Auctæ inde plebis ac militum in consulem iræ. 11
Itaque quum ex senatus consulto urbem ovans introiret, alternis
inconditi versus militari licentia iactati, quibus consul increpi- 12
tus, Menenii celebre nomen laudibus fuit, quum ad omnem
mentionem tribuni favor circumstantis populi plausuque et
assensu cum vocibus militum certaret. Plusque ea res quam 13
prope sollemnis militum lascivia in consulem curæ patribus
iniecit; et tanquam haud dubius inter tribunos militum honos
Menenii, si peteret, consularibus comitiis est exclusus.

Creati consules sunt Cn. Cornelius Cossus, L. Furius **54**
Medullinus iterum. Non alias ægrius plebs tulit, tribunicia 2
comitia sibi non commissa. Eum dolorem quæstoriis comitiis A. u. c. 345. A. Ch. 409.
simul ostendit et ulta est, tunc primum plebeiis quæstoribus
creatis, ita ut in quattuor creandis uni patricio, K. Fabio 3
Ambusto, relinqueretur locus, tres plebeii, Q. Silius, P. Ælius,
P. Pupius, clarissimarum familiarum iuvenibus præferrentur.
Auctores fuisse tam liberi populo suffragii Icilios accipio, ex 4
familia infestissima patribus tres in eum annum tribunos plebis
creatos, multarum magnarumque rerum molem avidissimo ad
ea populo ostentantes, quum affirmassent, nihil se moturos, si 5
ne quæstoriis quidem comitiis, quæ sola promiscua plebi pa-
tribusque reliquisset senatus, satis animi populo esset ad id,
quod tam diu vellent et per leges liceret. Pro ingenti itaque 6
victoria id fuit plebi, quæsturamque eam non honoris ipsius
fine æstimabant, sed patefactus ad consulatum ac triumphos
locus novis hominibus videbatur. Patres contra non pro 7
communicatis, sed pro amissis honoribus fremere; negare, si

ea ita sint, liberos tollendos esse, qui, pulsi maiorum loco
cernentesque alios in possessione dignitatis suæ, salii flamines-
que nusquam alio quam ad sacrificandum pro populo sine
8 imperiis ac potestatibus relinquantur. Irritatis utriusque partis
animis, quum et spiritus plebs sumpsisset et tres ad popularem
causam celeberrimi nominis haberet duces, patres, omnia quæ-
storiis comitiis, ubi utrumque plebi liceret, similia fore cer-
nentes, tendere ad consulum comitia, quæ nondum promiscua
9 essent; Icilii contra tribunos militum creandos dicere, et tandem
55 aliquando impertiendos plebi honores. Sed nulla erat consu-
laris actio, quam impediendo id, quod petebant, exprimerent,
quum mira opportunitate Volscos et Æquos prædatum extra
2 fines exisse in agrum Latinum Hernicumque affertur. Ad
quod bellum ubi ex senatus consulto consules delectum habere
occipiunt, obstare tunc enixe tribuni, sibi plebique eam fortu-
3 nam oblatam memorantes. Tres erant, et omnes acerrimi
viri generosique iam, ut inter plebeios. Duo singuli singulos
sibi consules asservandos assidua opera desumunt; uni con-
4 tionibus data nunc detinenda, nunc concienda plebs. Nec
delectum consules nec comitia, quæ petebant, tribuni expedie-
bant. Inclinante deinde se fortuna ad causam plebis, nuntii
veniunt, arcem Carventanam, dilapsis ad prædam militibus, qui
in præsidio erant, Æquos, interfectis paucis custodibus arcis,
invasisse; alios recurrentes in arcem, alios palantes in agris
5 cæsos. Ea adversa civitati res vires tribuniciæ actioni adiecit.
Nequicquam enim tentati, ut tum denique desisterent impediendo
bello, postquam non cessere nec publicæ tempestati nec suæ
invidiæ, pervincunt, ut senatus consultum fiat de tribunis mili-
6 tum creandis, certo tamen pacto, ne cuius ratio haberetur, qui
eo anno tribunus plebis esset, neve quis reficeretur in annum
7 tribunus plebis, haud dubie Icilios denotante senatu, quos mer-
cedem seditiosi tribunatus petere consulatum insimulabant.
Tum delectus haberi bellumque omnium ordinum consensu
8 apparari cœptum. Consules ambo profecti sint ad arcem
Carventanam, an alter ad comitia habenda substiterit, incertum

diversi auctores faciunt; illa pro certo habenda, in quibus non dissentiunt, ab arce Carventana, quum diu nequicquam oppugnata esset, recessum, Verruginem in Volscis eodem exercitu receptam, populationesque et prædas et in Æquis et in Volsco agro ingentes factas.

Romæ sicut plebis victoria fuit in eo, ut, quæ mallent, comitia **56**
haberent, ita eventu comitiorum patres vicere; namque tribuni 2
militum consulari potestate contra spem omnium tres patricii A. u. c. 346. A. Ch. 408
creati sunt, C. Iulius Iulus, P. Cornelius Cossus, C. Servilius
Ahala. Artem adhibitam ferunt a patriciis, cuius eos Icilii 3
tum quoque insimulabant, quod, turbam indignorum candidatorum
intermiscendo dignis, tædio sordium in quibusdam insignium populum a plebeiis avertissent. Volscos deinde et Æquos, seu Car- 4
ventana arx retenta in spem seu Verrugine amissum præsidium
ad iram quum impulisset, fama affertur summa vi ad bellum
coortos; caput rerum Antiates esse; eorum legatos utriusque 5
gentis populos circumisse, castigantes *increpantes*que ignaviam,
quod abditi intra muros populabundos in agris vagari Romanos priore anno et opprimi Verruginis præsidium passi essent.
Iam non exercitus modo armatos, sed colonias etiam in suos 6
fines mitti; nec ipsos modo Romanos sua divisa habere, sed
Ferentinum etiam de se captum Hernicis donasse. Ad hæc 7
quum inflammarentur animi, ut ad quosque ventum erat,
numerus iuniorum conscribebatur. Ita omnium populorum
iuventus Antium contracta; ibi castris positis hostem opperiebantur. Quæ ubi tumultu maiore etiam, quam res erat, nun- 8
tiantur Romam, senatus extemplo, quod in rebus trepidis ultimum consilium erat, dictatorem dici iussit. Quam rem ægre 9
passos Iulium Corneliumque ferunt, magnoque certamine animorum rem actam, quum primores patrum, nequicquam con- 10
questi, non esse in auctoritate senatus tribunos militum, postremo etiam tribunos plebi appellarent et consulibus quoque
ab ea potestate vim super tali re inhibitam referrent, tri- 11
buni plebi, læti discordia patrum, nihil esse in *se* iis auxilii
dicerent, quibus non civium, non denique hominum numero

12 essent; si quando promisci honores, communicata res publica
esset, tum se animadversuros, ne qua superbia magistratuum
13 irrita senatus consulta essent; interim patricii soluti legum
magistratuumque verecundia per se quoque *et* tribuniciam
57 potestatem agerent. Hæc contentio minime idoneo tempore,
quum tantum belli in manibus esset, occupaverat cogitationes
2 hominum, donec, ubi diu alternis Iulius Corneliusque, quum
ad id bellum ipsi satis idonei duces essent, non esse æquum,
3 mandatum sibi a populo eripi honorem, disseruere, tum Ahala
Servilius, tribunus militum, tacuisse se tamdiu ait, non quia
incertus sententiæ fuerit (quem enim bonum civem secernere
sua a publicis consilia?), sed quia maluerit, collegas sua sponte
cedere auctoritati senatus, quam tribuniciam potestatem adver-
4 sus se implorari paterentur. Tum quoque, si res sineret,
libenter se daturum tempus iis fuisse ad receptum nimis per-
tinacis sententiæ; sed quum belli necessitates non exspectent
humana consilia, potiorem sibi collegarum gratia rem publicam
5 fore, et, si maneat in sententia senatus, dictatorem nocte
proxima dicturum; ac si quis intercedat senatus consulto,
6 auctoritate se fore contentum. Quo facto quum haud immeri-
tam laudem gratiamque apud omnes tulisset, dictatore P.
Cornelio dicto, ipse ab eo magister equitum creatus exemplo
fuit collegis *se* eumque intuentibus, quam gratia atque honos
7 opportuniora interdum non cupientibus essent. Bellum haud
memorabile fuit. Uno atque eo facili prœlio cæsi ad Antium
hostes; victor exercitus depopulatus Volscum agrum. Castel-
lum ad lacum Fucinum vi expugnatum, atque in eo tria mil-
lia hominum capta, ceteris Volscis intra mœnia compulsis nec
8 defendentibus agros. Dictator, bello ita gesto, ut tantum non
defuisse fortunæ videretur, felicitate quam gloria maior in
9 urbem rediit, magistratuque se abdicavit. Tribuni militum,
mentione nulla comitiorum consularium habita, credo, ob iram
10 dictatoris creati, tribunorum militum comitia edixerunt. Tum
vero gravior cura patribus incessit, quippe quum prodi cau-
11 sam ab suis cernerent. Itaque sicut priore anno per indig-

nissimos ex plebeiis candidatos omnium, etiam dignorum, tædium fecerant, sic tum, primoribus patrum splendore gratiaque ad petendum præparatis, omnia loca obtinuere, ne cui plebeio
aditus esset. Quattuor creati sunt, omnes iam functi eo 12
honore, L. Furius Medullinus, C. Valerius Potitus, Num. Fabius A. u. c. 347. A. Ch. 407.
Vibulanus, C. Servilius Ahala, hic refectus, continuato honore quum ob alias virtutes tum ob recentem favorem unica moderatione partum.

Eo anno, quia tempus indutiarum cum Veiente populo 58
exierat, per legatos fetialesque res repeti cœptæ. Quibus
venientibus ad finem legatio Veientium obvia fuit. Petiere, 2
ne, priusquam ipsi senatum Romanum adissent, Veios iretur. Ab senatu impetratum, quia discordia intestina laborarent Veientes, ne res ab iis repeterentur; tantum afuit, ut ex in-
commodo alieno sua occasio peteretur. Et in Volscis accepta 3
clades amisso Verrugine præsidio; ubi tantum in tempore fuit momenti, ut, quum precantibus opem militibus, qui ibi a Volscis obsidebantur, succurri, si maturatum esset, potuisset, ad id venerit exercitus subsidio missus, ut ab recenti cæde palati
ad prædandum hostes opprimerentur. Tarditatis causa *non* 4
in senatu magis fuit quam tribunis, qui, quia summa vi restare nuntiabantur, parum cogitaverunt, nulla virtute superari
humanarum virium modum. Fortissimi milites non tamen 5
nec vivi nec post mortem inulti fuere.

Insequenti anno, P. et Cn. Corneliis Cossis, Num. Fabio 6
Ambusto, L. Valerio Potito tribunis militum consulari pote- A. u. c. 348. A. Ch. 406.
state, Veiens bellum motum ob superbum responsum Veientis
senatus, qui legatis repetentibus res, ni facesserent propere 7
urbe finibusque, daturos, quod Lars Tolumnius dedisset, re-
sponderi iussit. Id patres ægre passi decrevere, ut tribuni 8
militum de bello indicendo Veientibus primo quoque die ad
populum ferrent. Quod ubi primo promulgatum est, fremere 9
iuventus, nondum debellatum cum Volscis esse; modo duo
præsidia occidione occisa, *alia* cum periculo retineri; nul- 10
lum annum esse, quo non acie dimicetur; et tanquam pæni-

teat laboris, novum bellum cum finitimo populo et potentis-
11 simo parari, qui omnem Etruriam sit concitaturus. Hæc
sua sponte agitata insuper tribuni plebis accendunt. Maximum
12 bellum patribus cum plebe esse dictitant; eam de industria
vexandam militia trucidandamque hostibus obiici; eam procul
urbe haberi atque ablegari, ne domi per otium memor liber-
tatis coloniarum aut agri publici aut suffragii libere ferendi
13 consilia agitet. Prensantesque veteranos stipendia cuiusque et
vulnera ac cicatrices numerabant, quid iam integri esset in
corpore loci ad nova vulnera accipienda, quid super sanguinis,
14 qui dari pro re publica posset, rogitantes. Hæc quum in
sermonibus contionibusque interdum agitantes avertissent ple-
bem ab suscipiendo bello, profertur tempus ferundæ legis,
quam, si subiecta invidiæ esset, antiquari apparebat.

59 Interim tribunos militum in Volscum agrum ducere exer-
2 citum placuit; Cn. Cornelius unus Romæ relictus. Tres tri-
buni, postquam nullo loco castra Volscorum esse nec commis-
suros se prœlio apparuit, tripertito ad devastandos fines dis-
3 cessere. Valerius Antium petit, Cornelius Ecetras; quacunque
incessere, late populati sunt tecta agrosque, ut distinerent
Volscos; Fabius, quod maxime petebatur, ad Anxur oppug-
4 nandum sine ulla populatione accessit. Anxur fuit, quæ
nunc Tarracinæ sunt, urbs prona in paludes. Ab ea parte
5 Fabius oppugnationem ostendit; circummissæ quattuor cohor-
tes cum C. Servilio Ahala quum imminentem urbi collem
cepissent, ex loco altiore, qua nullum erat præsidium, ingenti
6 clamore ac tumultu mœnia invasere. Ad quem tumultum
obstupefacti, qui adversus Fabium urbem infimam tuebantur,
locum dedere scalas admovendi, plenaque hostium cuncta
erant, et immitis diu cædes pariter fugientium ac resistentium,
7 armatorum atque inermium fuit. Cogebantur itaque victi,
quia cedentibus spei nihil erat, pugnam inire, quum pronun-
tiatum repente, ne quis præter armatos violaretur, reliquam
omnem multitudinem voluntariam exuit armis, quorum ad duo

millia et quingenti vivi capiuntur. A cetera præda Fabius 8
militem abstinuit, donec collegæ venirent, ab illis quoque 9
exercitibus captum Anxur dictitans esse, qui ceteros Volscos
a præsidio eius loci avertissent. Qui ubi venerunt, oppidum 10
vetere fortuna opulentum tres exercitus diripuere; eaque pri-
mum benignitas imperatorum plebem patribus conciliavit. Ad- 11
ditum deinde omnium maxime tempestivo principum in multi-
tudinem munere, ut ante mentionem ullam plebis tribunorumve
decerneret senatus, ut stipendium miles de publico acciperet,
quum ante id tempus de suo quisque functus eo munere es-
set. Nihil acceptum unquam a plebe tanto gaudio traditur. **60**
Concursum itaque ad curiam esse prensatasque exeuntium
manus et patres vere appellatos, effectum esse fatentibus, ut
nemo pro tam munifica patria, donec quicquam virium super-
esset, corpori aut sanguini suo parceret. Quum commoditas 2
iuvaret, rem familiarem saltem acquiescere eo tempore, quo
corpus addictum atque operatum rei publicæ esset, tum quod
ultro sibi oblatum esset, non a tribunis plebis unquam agita-
tum, non suis sermonibus efflagitatum, id efficiebat multiplex
gaudium cumulatioremque gratiam rei. Tribuni plebis, com- 3
munis ordinum lætitiæ concordiæque soli expertes, negare, tam
id lætum [patribus] universis nec prosperum fore, quam ipsi
crederent: consilium specie prima melius fuisse quam usu
appariturum. Unde enim eam pecuniam confici posse nisi 4
tributo populo indicto? Ex alieno igitur aliis largitos; neque
id, etiamsi ceteri ferant, passuros eos, quibus iam emerita sti-
pendia essent, meliore condicione alios militare, quam ipsi
militassent, et eosdem in sua stipendia impensas fecisse et in
aliorum facere. His vocibus moverunt partem plebis; postre- 5
mo, indicto iam tributo, edixerunt etiam tribuni, auxilio se
futuros, si quis in militare stipendium tributum non contulis-
set. Patres bene cœptam rem perseveranter tueri; conferre 6
ipsi primi; et quia nondum argentum signatum erat, æs grave
plaustris quidam ad ærarium convehentes speciosam etiam

7 collationem faciebant. Quum senatus summa fide ex censu
contulisset, primores plebis, nobilium amici, ex composito con-
8 ferre incipiunt. Quos quum et a patribus collaudari et a
militari ætate tanquam bonos cives conspici vulgus hominum
videret, repente, spreto tribunicio auxilio, certamen conferendi
9 est ortum. Et lege perlata de indicendo Veientibus bello,
exercitum magna ex parte voluntarium novi tribuni militum
consulari potestate Veios duxere.

61 Fuere autem tribuni T. Quinctius Capitolinus, Q. Quinc-
A. u. c. 349. A. Ch. 405. tius Cincinnatus, C. Iulius Iulus iterum, A. Manlius, L. Furius
2 Medullinus tertium, M'. Æmilius Mamercinus. Ab iis pri-
mum circumsessi Veii sunt; sub cuius initium obsidionis quum
Etruscorum concilium ad fanum Voltumnæ frequenter ha-
bitum esset, parum constitit, bellone publico gentis universæ
3 tuendi Veientes essent. Ea oppugnatio segnior insequenti
anno fuit, parte tribunorum exercitusque ad Volscum avocata
4 bellum. Tribunos militum consulari potestate is annus habuit
A. u. c. 350. A. Ch. 404. C. Valerium Potitum tertium, M'. Sergium Fidenatem, P.
Cornelium Maluginensem, Cn. Cornelium Cossum, K. Fabium
5 Ambustum, Sp. Nautium Rutilum iterum. Cum Volscis inter
Ferentinum atque Ecetram signis collatis dimicatum; Romanis
6 secunda fortuna pugnæ fuit. Artena inde, Volscorum oppidum,
ab tribunis obsideri cœpta. Inde inter eruptionem tentatam,
compulso in urbem hoste, occasio data est Romanis irrum-
pendi, præterque arcem cetera capta; in arcem munitam natura
7 globus armatorum concessit; infra arcem cæsi captique multi
mortales. Arx deinde obsidebatur; nec aut vi capi poterat,
quia pro spatio loci satis præsidii habebat, aut spem dabat
deditionis, omni publico frumento, priusquam urbs caperetur,
8 in arcem convecto; tædioque recessum inde foret, ni servus
arcem Romanis prodidisset. Ab eo milites per locum arduum
accepti cepere; a quibus quum custodes trucidarentur, cetera
multitudo repentino pavore oppressa in deditionem venit.
9 Diruta et arce et urbe Artena, reductæ legiones ex Volscis,

omnisque vis Romana Veios conversa est. Proditori præter 10
libertatem duarum familiarum bona in præmium data; Servius Romanus vocitatus. Sunt, qui Artenam Veientium, non Volscorum fuisse credant. Præbet errorem, quod eiusdem 11
nominis urbs inter Cære atque Veios fuit; sed eam reges Romani delevere, Cæretumque, non Veientium fuerat; altera hæc nomine eodem in Volsco agro fuit, cuius excidium est dictum.

LIBER V.

Pace alibi parta, Romani Veiique in armis erant tanta ira
odioque, ut victis finem adesse appareret. Comitia utriusque
2 populi longe diversa ratione facta sunt. Romani auxere tri-
A. u. c. 351. bunorum militum consulari potestate nnmerum; octo, qnot
A. Ch. 403. nunquam antea, creati, M'. Æmilius Mamercinus iterum, L.
Valerius Potitus tertium, App. Claudius Crassus, M. Quinctilius
Varus, L. Iulius Iulus, M. Postumius, M. Furius Camillus,
3 M. Postumius Albinus. Veientes contra tædio annuæ ambi-
tionis, quæ interdum discordiarum causa erat, regem creavere.
Offendit ea res populorum Etruriæ animos, non maiore odio
4 regni quam ipsius regis. Gravis iam is antea genti fuerat
opibus superbiaque, quia sollemnia ludorum, quos intermitti
5 nefas est, violenter diremisset, quum ob iram repulsæ, quod
suffragio duodecim populorum alius sacerdos ei prælatus esset,
artifices, quorum magna pars ipsius servi erant, ex medio
6 ludicro repente abduxit. Gens itaque ante omnes alias eo
magis dedita religionibus, quod excelleret arte colendi eas,
auxilium Veientibus negandum, donec sub rege essent, decre-
7 vit; cuius decreti suppressa fama est Veiis propter metum
regis, qui, a quo tale quid dictum referretur, pro seditionis
8 eum principe, non vani sermonis auctorem, habebat. Romanis
etsi quietæ res ex Etruria nuntiabantur, tamen, quia omnibus
9 conciliis eam rem agitari afferebatnr, ita muniebant, ut anci-
pitia munimenta essent; alia in urbem et contra oppidanorum

eruptiones versa, aliis frons in Etruriam spectans auxiliis, si qua forte inde venirent, obstruebatur.

Quum spes maior imperatoribus Romanis in obsidione 2
quam in oppugnatione esset, hibernacula etiam, res nova militi Romano, ædificari cœpta, consiliumque erat hiemando continuare bellum. Quod postquam tribunis plebis, iam diu nul- 2
lam novandi res causam invenientibus, Romam est allatum,
in contionem prosiliunt, sollicitant plebis animos, hoc illud 3
esse dictitantes, quod æra militibus sint constituta; nec se fefellisse, id donum inimicorum veneno illitum fore. Venisse 4
libertatem plebis; remotam in perpetuum et ablegatam ab urbe et ab re publica iuventutem iam ne hiemi quidem aut tempori anni cedere ac domos ac res invisere suas. Quam 5
putarent continuatæ militiæ causam esse? Nullam profecto aliam inventuros, quam ne quid per frequentiam iuvenum eorum, in quibus vires omnes plebis essent, agi de commodis eorum posset. Vexari præterea et subigi multo acrius quam 6
Veientes; quippe illos hiemem sub tectis suis agere, egregiis muris situque naturali urbem tutantes, militem Romanum in 7
opere ac labore, nivibus pruinisque obrutum, sub pellibus durare, ne hiemis quidem spatio, quæ omnium bellorum terra marique sit quies, arma deponentem. Hoc neque reges ne- 8
que ante tribuniciam potestatem creatam superbos illos consules neque triste dictatoris imperium neque importunos decemviros iniunxisse servitutis, ut perennem militiam facerent. Quod tribuni militum in plebe Romana regnum exercerent? Quidnam illi consules dictatoresve facturi essent, qui procon- 9
sularem imaginem tam sævam ac trucem fecerint? Sed id accidere haud immerito. Non fuisse ne in octo quidem tribunis militum locum ulli plebeio. Antea trina loca cum contentione 10
summa patricios explere solitos; nunc iam octoiuges ad imperia obtinenda ire, et ne in turba quidem hærere plebeium quemquam, qui, si nihil aliud, admoneat collegas, liberos et 11
cives eorum, non servos militare, quos hieme saltem in domos 12
ac tecta reduci oporteat et aliquo tempore anni parentes

liberosqne ac coniuges invisere et usurpare libertatem et
creare magistratus.
13 Hæc taliaque vociferantes adversarium haud imparem
nacti sunt App. Claudium, relictum a collegis ad tribunicias
seditiones comprimendas, virum imbutum iam ab iuventa cer-
14 taminibus plebeiis, quem auctorem aliquot annis ante fuisse
memoratum est per collegarum intercessionem tricuniciæ po-
3 testatis dissolvendæ. Is tum iam non promptus ingenio tan-
2 tum, sed usu etiam exercitatus, talem orationem habuit: „Si
unquam dubitatum est, Quirites, utrum tribuni plebis vestra
an sua causa seditionum semper auctores fuerint, id ego hoc
3 anno desisse dubitari certum habeo; et quum lætor, tandem
longi erroris vobis finem factum esse, tum, quod secundis po-
tissimum vestris rebus hic error est sublatus, et vobis et
4 propter vos rei publicæ gratulor. An est quisquam, qui
dubitet, nullis iniuriis nostris, si quæ forte aliquando incide-
runt, unquam æque quam munere patrum in plebem, quum
æra militantibus constituta sunt, tribunos plebis offensos
5 ac concitatos esse? Quid illos aliud aut tum timuisse cre-
ditis aut hodie turbare velle nisi concordiam ordinum, quam
6 dissolvendæ maxime tribuniciæ potestatis rentur esse? Sic
hercule, tanquam artifices improbi, opus quærunt, [qui] et
semper ægri aliquid esse in re publica volunt, ut sit, ad
7 cuius curationem a vobis adhibeantur. Utrum enim de-
fenditis an impugnatis plebem? Utrum militantium adver-
sarii estis an causam agitis? Nisi forte hoc dicitis: „Quic-
quid patres faciunt, displicet, sive illud pro plebe sive con-
8 tra plebem est", et, quemadmodum cum servis suis vetant
domini quicquam rei alienis hominibus esse pariterque in iis
beneficio ac maleficio abstineri æquum censent, sic vos inter-
dicitis patribus commercio plebis, ne nos comitate ac munifi-
centia nostra provocemus plebem, nec plebs nobis dicto au-
9 diens atque obediens sit. Quanto tandem, si quicquam in
vobis, non dico civilis, sed humani esset, favere vos magis et,
quantum in vobis esset, indulgere potius comitati patrum at-

que obsequio plebis oportuit? Quæ si perpetua concordia sit, 10
quis non spondere ausit, maximum hoc imperium inter finiti-
mos brevi futurum esse? Atque ego, quam hoc consilium **4**
collegarum meorum, quo abducere infecta re a Veiis exerci-
tum noluerunt, non utile solum, sed etiam necessarium fuerit,
postea disseram; nunc de ipsa condicione dicere militantium
libet; quam orationem non apud vos solum, sed etiam in 2
castris si habeatur, ipso exercitu disceptante, æquam arbitror
videri posse. In qua si mihi ipsi nihil, quod dicerem, in
mentem venire posset, adversariorum certe orationibus con-
tentus essem. Negabant nuper, danda esse æra militibus, quia 3
nunquam data essent. Quonam modo igitur nunc indignari
possunt, quibus aliquid novi adiectum commodi sit, eis labo-
rem etiam novum pro portione iniungi? Nusquam nec opera 4
sine emolumento nec emolumentum ferme sine impensa opera
est. Labor voluptasque, dissimillima natura, societate quadam
inter se naturali sunt iuncta. Moleste antea ferebat miles, se 5
suo sumptu operam rei publicæ præbere; gaudebat idem, par-
tem anni se agrum suum colere, quærere, unde domi militiæque
se ac suos tueri posset; gaudet nunc, fructui sibi rem publi- 6
cam esse, et lætus stipendium accipit; æquo igitur animo
patiatur, se ab domo, ab re familiari, cui gravis impensa
non est, paulo diutius abesse. An, si ad calculos eum res 7
publica vocet, non merito dicat: „Annua æra habes, annuam
operam ede; an tu æquum censes, militia semestri solidum te
stipendium accipere?“ Invitus in hac parte orationis, Quirites, 8
moror; sic enim agere debent, qui mercenario milite utuntur;
nos tanquam cum civibus agere volumus, agique tanquam
cum patria nobiscum æquum censemus. Aut non suscipi 9
bellum oportuit, aut geri pro dignitate populi Romani et
perfici quam primum oportet. Perficietur autem, si urgemus 10
obsessos, si non ante abscedimus, quam spei nostræ finem
captis Veiis imposuerimus. Si hercules nulla alia causa, ipsa
indignitas perseverantiam imponere debuit. Decem quondam 11
annos urbs oppugnata est ob unam mulierem ab universa

Græcia, quam procul ab domo? quot terras, quot maria di-
12 stans? nos intra vicesimum lapidem, in conspectu prope urbis
nostræ, annuam oppugnationem perferre piget. Scilicet quia
levis causa belli est nec satis quicquam iusti doloris est,
13 quod nos ad perseverandum stimulet. Septies rebellarunt; in
pace nunquam fida fuerunt; agros nostros millies depopulati
sunt; Fidenates deficere a nobis coegerunt; colonos nostros
14 ibi interfecerunt; auctores fuere contra ius cædis impiæ lega-
torum nostrorum; Etruriam omnem adversus nos concitare
voluerunt, hodieque id moliuntur; res repetentes legatos no-
5 stros haud procul afuit quin violarent. Cum his molliter et per
dilationes bellum geri oportet? Si nos tam iustum odium nihil
2 movet, ne illa quidem, oro vos, movent? Operibus ingentibus
sæpta urbs est, quibus intra muros coercetur hostis; agrum
3 non coluit, et culta evastata sunt bello; si reducimus exerci-
tum, quis est, qui dubitet, illos non a cupiditate solum ulci-
scendi, sed etiam necessitate imposita ex alieno prædandi,
quum sua amiserint, agrum nostrum invasuros? Non differi-
mus igitur bellum isto consilio, sed intra fines nostros accipi-
4 mus. Quid? illud, quod proprie ad milites pertinet, quibus
boni tribuni plebis tum stipendium extorquere voluerunt, nunc
5 consultum repente volunt, quale est? Vallum fossamque, in-
gentis utrumque [rem] operis, per tantum spatii duxerunt;
castella primo pauca, postea, exercitu aucto, creberrima fece-
runt; munitiones non in urbem modo, sed in Etruriam etiam
6 spectantes, si qua inde auxilia veniant, opposuere; quid turres,
quid vineas testudinesque et alium oppugnandarum urbium
apparatum loquar? Quum tantum laboris exhaustum sit et ad
finem iam operis tandem perventum, relinquendane hæc cen-
setis, ut ad æstatem rursus novus de integro his instituendis
7 exsudetur labor? Quanto est minus opera tueri facta et in-
stare ac perseverare defungique cura? brevis enim profecto
res est, si uno tenore peragitur nec ipsi per intermissiones
8 has intervallaque lentiorem spem nostram facimus. Loquor
de opere et de temporis iactura; quid? periculi, quod dif-

ferendo bello adimus, num oblivisci nos hæc tam crebra Etru-
riæ concilia de mittendis Veios auxiliis patiuntur? Ut nunc 9
res se habet, irati sunt, oderunt, negant missuros; quantum
in illis est, capere Veios licet. Quis est, qui spondeat, eun-
dem, si differtur bellum, animum postea fore, quum, si laxa- 10
mentum dederis, maior frequentiorque legatio itura sit, quum
id, quod nunc offendit Etruscos, rex creatus Veiis, mutari
spatio interposito possit vel consensu civitatis, ut eo recon-
cilient Etruriæ animos, vel ipsius voluntate regis, qui obstare
regnum suum saluti civium nolit? Videte, quot res, quam 11
inutiles sequantur illam viam consilii, iactura operum tanto
labore factorum, vastatio imminens finium nostrorum, Etru-
scum bellum pro Veiente concitatum. Hæc sunt, tribuni, con- 12
silia vestra, non hercule dissimilia ac si qui ægro, qui cu-
rari se fortiter passus extemplo convalescere possit, cibi
gratia præsentis aut potionis longinquum et forsitan insana-
bilem morbum efficiat. Si, mediusfidius, ad hoc bellum 6
nihil pertineret, ad disciplinam certe militiæ plurimum intererat,
insuescere militem nostrum non solum parata victoria frui,
sed, si etiam res lentior sit, pati tædium et quamvis seræ 2
spei exitum exspectare et, si non sit æstate perfectum bellum,
hiemem opperiri nec, sicut æstivas aves, statim autumno tecta
ac recessum circumspicere. Obsecro vos: venandi studium ac 3
voluptas homines per nives ac pruinas in montes silvasque
rapit; belli necessitatibus eam patientiam non adhibebimus,
quam vel lusus ac voluptas elicere solet? Adeone effeminata 4
corpora militum nostrorum esse putamus, adeo molles animos,
ut hiemem unam durare in castris, abesse ab domo non pos-
sint? ut tanquam navale bellum tempestatibus captandis et
observando tempore anni gerant, non æstus, non frigora pati
possint? Erubescant profecto, si quis eis hæc obiiciat, conten- 5
dantque, et animis et corporibus suis virilem patientiam inesse,
et se iuxta hieme atque æstate bella gerere posse, nec se
patrocinium mollitiæ inertiæque mandasse tribunis, et memi-
nisse, hanc ipsam potestatem non in umbra nec in tectis

6 maiores suos creasse. Hæc virtute militum vestrorum, hæc
Romano nomine sunt digna, non Veios tantum nec hoc bel-
lum intueri, quod instat, sed famam et ad alia bella et ad ceteros
7 populos in posterum quærere. An mediocre discrimen opini-
onis secuturum ex hac re putatis, utrum tandem finitimi po-
pulum Romanum eum esse putent, cuius si qua urbs primum
illum brevissimi temporis sustinuerit impetum, nihil deinde ti-
8 meat, an hic sit terror nominis nostri, ut exercitum Romanum
non tædium longinquæ oppugnationis, non vis hiemis ab urbe
circumsessa semel amovere possit, nec finem ullum alium belli
quam victoriam noverit, nec impetu potius bella quam perse-
9 verantia gerat? Quæ in omni quidem genere militiæ, maxime
tamen in obsidendis urbibus necessaria est, quarum plerasque
munitionibus ac naturali situ inexpugnabiles fame sitique tem-
10 pus ipsum vincit atque expugnat, sicut Veios expugnabit, nisi
auxilio hostibus tribuni plebis fuerint, et Romæ invenerint
11 præsidia Veientes, quæ nequicquam in Etruria quærunt. An
est quicquam, quod Veientibus optatum æque contingere possit,
quam ut seditionibus primum urbs Romana, deinde velut ex
12 contagione castra impleantur? At hercule apud hostes tanta
modestia est, ut non obsidionis tædio, non denique regni
quicquam apud eos novatum sit, non negata auxilia ab
13 Etruscis irritaverint animos; morietur enim extemplo, quicun-
que erit seditionis auctor, nec cuiquam dicere ea licebit, quæ
14 apud vos impune dicuntur. Fustuarium meretur, qui signa
relinquit aut præsidio decedit; auctores signa relinquendi et
deserendi castra non uni aut alteri militi, sed universis exerci-
15 tibus palam in contione audiuntur: adeo, quicquid tribunus
plebi loquitur, etsi prodendæ patriæ dissolvendæque rei pub-
licæ est, assuestis quieti audire et dulcedine potestatis eius
16 capti quælibet sub ea scelera latere sinitis. Reliquum est,
ut, quæ hic vociferantur, eadem in castris et apud milites
agant et exercitus corrumpant ducibusque parere non patian-
17 tur, quoniam ea demum Romæ libertas est, non senatum, non

magistratus, non leges, non morem maiorum, non institnta
patrum, non disciplinam vereri militiæ."

Par iam etiam in contionibus erat Appins tribunis plebis, 7
qnum subito, unde minime quis crederet, accepta calamitas
apud Veios et superiorem Appinm in causa et concordiam
ordinum maiorem ardoremque ad obsidendos pertinacius Veios
fecit. Nam qnum agger promotus ad urbem vineæque tantum 2
non iam iniunctæ mœnibus essent, dum opera interdin fiunt
intentius qnam nocte custodiuntur, patefacta repente porta, in-
gens multitudo, facibus maxime armata, ignes coniecit, horæ- 3
que momento simul aggerem ac vineas, tam longi temporis
opus, incendium hausit; multique ibi mortales, nequicquam
opem ferentes, ferro ignique absumpti sunt. Quod ubi Ro- 4
mam est nuntiatum, mæstitiam omnibus, senatui curam metum-
que iniecit, ne tum vero sustineri nec in urbe seditio nec in
castris posset, et tribuni plebis velut ab se victæ rei publicæ
insultarent, quum repente, quibus census equester erat, equi 5
publici non erant assignati, concilio prius inter sese habito,
senatum adeunt, factaque dicendi potestate, equis se suis sti-
pendia facturos promittunt. Quibus quum amplissimis verbis 6
gratiæ ab senatu actæ essent, famaque ea forum atque urbem
pervasisset, snbito ad cnriam concursus fit plebis; pedestris 7
ordinis [se] aiunt nunc esse, operam[que] rei publicæ extra
ordinem polliceri, seu Veios seu quo alio ducere velint; si
Veios ducti sint, negant se inde, priusquam capta urbe ho-
stium, redituros esse. Tum vero iam superfundenti se lætitiæ 8
vix temperatum est; non enim, sicut equites, dato magistra-
tibus negotio laudari iussi, neque aut in curiam vocati, qui-
bns responsum daretur, aut limine curiæ continebatur senatus;
sed pro se quisque ex superiore loco ad multitudinem in 9
comitio stantem voce manibnsque significare publicam lætitiam,
beatam urbem Romanam et invictam et æternam illa con- 10
cordia dicere, laudare eqnites, laudare plebem, diem ipsum
laudibus ferre, victam esse fateri comitatem benignitatemque
senatus. Certatim patribns plebique manare gaudio lacrimæ, 11

donec, revocatis in curiam patribus, senatus consultum factum
12 est, ut tribuni militares contione advocata peditibus equitibus-
que gratias agerent, memorem pietatis eorum erga patriam
dicerent senatum fore; placere autem, omnibus his voluntariam
extra ordinem professis militiam æra procedere; et equiti
13 certus numerus æris est assignatus. Tum primum equis suis
merere equites cœperunt. Voluntarius ductus exercitus Veios
non amissa modo restituit opera, sed nova etiam instituit.
Ab urbe commeatus intentiore quam antea subvehi cura,
ne quid tam bene merito exercitui ad usum deesset.

8 Insequens annus tribunos militum consulari potestate
A. u. c. 352. A. Ch. 402. habuit C. Servilium Ahalam tertium, Q. Servilium, L. Vergi-
nium, Q. Sulpicium, A. Manlium iterum, M'. Sergium iterum.
2 His tribunis, dum cura omnium in Veiens bellum intenta est,
neglectum Anxuri præsidium vacationibus militum et Volscos
mercatores vulgo receptando, proditis repente portarum custodi-
3 bus oppressum est. Minus militum periit, quia præter ægros
lixarum in modum omnes per agros vicinasque urbes negotia-
4 bantur. Nec Veiis melius gesta res, quod tum caput omnium
curarum publicarum erat; nam et duces Romani plus inter se
irarum quam adversus hostes animi habuerunt, et auctum est
5 bellum adventu repentino Capenatium atque Faliscorum. Hi
duo Etruriæ populi, quia proximi regione erant, devictis Veiis
6 bello quoque Romano se proximos fore credentes, Falisci
propria etiam causa infesti, quod Fidenati bello se iam antea
immiscuerant, per legatos ultro citroque missos iure iurando
inter se obligati, cum exercitibus necopinato ad Veios acces-
7 sere. Forte ea regione, qua M'. Sergius tribunus militum
præerat, castra adorti sunt, ingentemque terrorem intulere,
quia Etruriam omnem excitam sedibus magna mole adesse
Romani crediderunt. Eadem opinio Veientes in urbe conci-
8 tavit. Ita ancipiti prœlio castra Romana oppugnabantur;
concursantesque quum huc atque illuc signa transferrent, nec
Veientem satis cohibere intra munitiones nec suis munimentis
9 arcere vim ac tueri se ab exteriore poterant hoste. Una

spes erat, si ex maioribus castris subveniretur, ut diversæ
legiones aliæ adversus Capenatem ac Faliscum, aliæ contra
eruptionem oppidanorum pugnarent; sed castris præerat Ver-
ginius, privatim Sergio invisus infestusque. Is, quum plera- 10
que castella oppugnata, superatas munitiones, utrinque invehi
hostem nuntiaretur, in armis milites tenuit, si opus foret
auxilio, collegam dictitans ad se missurum. Huius arrogan- 11
tiam pertinacia alterius æquabat, qui, ne quam opem ab
inimico videretur petisse, vinci ab hoste quam vincere per
civem maluit. Diu in medio cæsi milites; postremo desertis 12
munitionibus perpauci in maiora castra, pars maxima atque
ipse Sergius Romam pertenderunt. Ubi quum omnem cul-
pam in collegam inclinaret, acciri Verginium ex castris, interea
præesse legatos placuit. Acta deinde in senatu res est cer- 13
tatumque inter collegas maledictis. Pauci rei publicæ, huic
atque illi, ut quosque studium privatim aut gratia occupaverant,
adsunt. Primores patrum, sive culpa sive infelicitate im- **9**
peratorum tam ignominiosa clades accepta esset, censuere, non
exspectandum iustum tempus comitiorum, sed extemplo novos
tribunos militum creandos esse, qui calendis Octobribus magi-
stratum occiperent. In quam sententiam quum pedibus iretur, 2
ceteri tribuni militum nihil contradicere; at enimvero Sergius 3
Verginiusque, propter quos pænitere magistratuum eius anni
senatum apparebat, primo deprecari ignominiam, deinde inter-
cedere senatus consulto, negare, se ante idus Decembres, sol-
lemnem ineundis magistratibus diem, honore abituros esse.
Inter hæc tribuni plebis, quum in concordia hominum secun- 4
disque rebus civitatis inviti silentium tenuissent, feroces repente
minari tribunis militum, nisi in auctoritate senatus essent, se
in vincula eos duci iussuros esse. Tum C. Servilius Ahala 5
tribunus militum: „Quod ad vos attinet, tribuni plebis, minas-
que vestras, ne ego libenter experirer, quam non plus in iis
iuris quam in vobis animi esset; sed nefas est tendere ad- 6
versus auctoritatem senatus. Proinde et vos desinite inter
nostra certamina locum iniuriæ quærere, et collegæ aut facient,

quod censet senatus, aut si pertinacius tendent, dictatorem
7 extemplo dicam, qui eos abire magistratu cogat." Quum omnium assensu comprobata oratio esset, gauderentque patres, sine tribuniciæ potestatis terriculis inventam esse aliam vim
8 maiorem ad coercendos magistratus, victi consensu omnium comitia tribunorum militum habuere, qui calendis Octobribus magistratum occiperent, seque ante eam diem magistratu abdicavere.

10 L. Valerio Potito quartum, M. Furio Camillo iterum, M'.
A. u. c. 353. A. Ch. 401. Æmilio Mamercino tertium, Cn. Cornelio Cosso iterum, K. Fabio Ambusto, L. Iulio Iulo tribunis militum consulari pote-
2 state multa domi militiæque gesta; nam et bellum multiplex fuit eodem tempore, ad Veios et ad Capenam et ad Falerios
3 et in Volscis, ut Anxur ab hostibus recuperaretur, et Romæ simul delectu, simul tributo conferendo laboratum est, et de tribunis plebi cooptandis contentio fuit, et haud parvum motum duo iudicia eorum, qui paulo ante consulari potestate fuerant, excivere.

4 Omnium primum tribunis militum fuit, delectum haberi; nec iuniores modo conscripti, sed seniores etiam coacti nomina
5 dare, ut urbis custodiam agerent. Quantum autem augebatur militum numerus, tanto maiore pecunia in stipendium opus erat, eaque tributo conficiebatur, invitis conferentibus, qui domi remanebant, quia tuentibus urbem opera quoque militari labo-
6 randum serviendumque rei publicæ erat. Hæc, per se gravia, indigniora ut viderentur, tribuni plebis seditiosis contionibus faciebant, ideo æra militibus constituta esse arguendo, ut plebis
7 partem militia, partem tributo conficerent. Unum bellum annum iam tertium trahi et consulto male geri, ut diutius gerant. In quattuor deinde bella uno delectu exercitus scriptos, et
8 pueros quoque ac senes extractos. Iam non æstatis nec hiemis discrimen esse, ne ulla quies umquam miseræ plebi sit;
9 quæ nunc etiam vectigalis ad ultimum facta sit, ut, quum confecta labore, vulneribus, postremo ætate corpora retulerint incultaque omnia diutino dominorum desiderio domi invenerint,

tributum ex affecta re familiari pendant æraque militaria, velut
fenore accepta, multiplicia rei publicæ reddant.

Inter delectum tributumque et occupatos animos maiorum 10
rerum curis, comitiis tribunorum plebis numerus expleri nequiit.
Pugnatum inde, in loca vacua ut patricii cooptarentur. Post- 11
quam obtineri non poterat, tamen labefactandæ legis [tribuniciæ]
causa effectum est, ut cooptarentur tribuni plebis C. Lacerius
et M. Acutius, haud dubie patriciorum opibus. Fors ita tulit, **11**
ut eo anno tribunus plebis Cn. Trebonius esset, qui nomini
ac familiæ debitum præstare videretur Treboniæ legis patroci-
nium. Is, quod petissent patres quondam, primo incepto 2
repulsi, tandem tribunos militum expugnasse, vociferans, legem
Treboniam sublatam et cooptatos tribunos plebis non suffragiis
populi, sed imperio patriciorum; eo revolvi rem, ut aut patricii
aut patriciorum asseclæ habendi tribuni plebis sint; eripi sacra- 3
tas leges, extorqueri tribuniciam potestatem; id fraude patri-
ciorum, scelere ac proditione collegarum factum arguere.
Quum arderent invidia non patres modo, sed etiam tribuni 4
plebis, cooptati pariter et qui cooptaverant, tum ex collegio
tres, P. Curiatius, M. Metilius, M. Minucius, trepidi rerum
suarum, in Sergium Verginiumque, prioris anni tribunos militares,
incurrunt; in eos ab se iram plebis invidiamque die dicta aver-
tunt. Quibus delectus, quibus tributum, quibus diutina militia 5
longinquitasque belli sit gravis, qui clade accepta ad Veios
doleant, qui amissis liberis, fratribus, propinquis, affinibus
lugubres domos habeant, iis publici privatique doloris exse-
quendi ius potestatemque ex duobus noxiis capitibus datam
ab se, memorant. Omnium namque malorum in Sergio Ver- 6
ginioque causas esse; nec id accusatorem magis arguere quam
fateri reos, qui noxii ambo alter in alterum causam conferant,
fugam Sergii Verginius, Sergius proditionem increpans Verginii.
Quorum adeo incredibilem amentiam fuisse, ut multo veri simi- 7
lius sit, compecto eam rem et communi fraude patriciorum
actam. Ab his et prius datum locum Veientibus ad incen- 8
denda opera, belli trahendi causa, et nunc proditum exercitum,

9 tradita Faliscis Romana castra. Omnia fieri, ut consenescat
ad Veios iuventus, nec de agris nec de aliis commodis plebis
ferre ad populum tribuni frequentiaque urbana celebrare ac-
10 tiones et resistere conspirationi patriciorum possint. Præiudi-
cium iam de reis et ab senatu et ab populo Romano et ab
11 ipsorum collegis factum esse; nam et senatus consulto eos ab
re publica remotos esse, et recusantes abdicare se magistratu
dictatoris metu ab collegis coercitos esse, et populum Roma-
num tribunos creasse, qui non idibus Decembribus, die sollemni,
sed extemplo calendis Octobribus magistratum occiperent, quia
stare diutius res publica his manentibus in magistratu non
12 posset; et tamen eos, tot iudiciis confossos prædamnatosque,
venire ad populi iudicium et existimare, defunctos se esse
satisque pœnarum dedisse, quod duobus mensibus citius privati
13 facti sint, neque intelligere, nocendi sibi diutius tum potestatem
ereptam esse, non pœnam irrogatam; quippe et collegis abro-
14 gatum imperium, qui certe nihil deliquissent. Illos repeterent
animos Quirites, quos recenti clade accepta habuissent, quum
fuga trepidum, plenum vulnerum † ac pavore[1]) incidentem portis
exercitum viderint, non fortunam aut quemquam deorum, sed
15 hos duces accusantem. Pro certo se habere, neminem in
contione stare, qui illo die non caput, domum fortunasque L.
16 Verginii ac M'. Sergii sit exsecratus detestatusque. Minime
convenire, quibus iratos quisque deos precatus sit, in iis sua
potestate, quum liceat et oporteat, non uti. Nunquam deos
ipsos admovere nocentibus manus; satis esse, si occasione
12 ulciscendi læsos arment. His orationibus incitata plebs denis
millibus æris gravis reos condemnat, nequicquam Sergio Martem
communem belli fortunamque accusante, Verginio deprecante,
2 ne infelicior domi quam militiæ esset. In hos versa ira po-
puli cooptationis tribunorum fraudisque contra legem Trebo-
niam factæ memoriam obscuram fecit.

3 Victores tribuni, ut præsentem mercedem iudicii plebes
haberet, legem agrariam promulgant, tributumque conferri pro-
4 hibent, quum tot exercitibus stipendio opus esset, resque militia

[1]) Fortasse scrib. ac pavoris aut cum terrore ac pavore.

ita prospere gererentur, ut nullo bello veniretur ad exitum
spei. Namque Veiis castra, quæ amissa erant, recuperata
castellis præsidiisque firmantur; præerant tribuni militum M'.
Æmilius et K. Fabius. A M. Furio in Faliscis et Cn. Cor- 5
nelio in Capenate agro hostes nulli extra mœnia inventi;
prædæ actæ, incendiisque villarum ac frugum vastati fines;
oppida *nec* oppugnata nec obsessa sunt. At in Volscis depopu- 6
lato agro Anxur nequicquam oppugnatum, loco alto situm, et
postquam vis irrita erat, vallo fossaque obsideri cœptum;
Valerio Potito Volsci provincia evenerat. Hoc statu militarium 7
rerum, seditio intestina maiore mole coorta, quam bella trac-
tabantur; et quum tributum conferri per tribunos non posset,
nec stipendium imperatoribus mitteretur, æraque militaria flagi-
taret miles, haud procul erat, quin castra quoque urbanæ
seditionis contagione turbarentur. Inter has iras plebis in 8
patres, quum tribuni plebi nunc illud tempus esse dicerent
stabiliendæ libertatis et ab Sergiis Verginiisque ad plebeios
viros fortes ac strenuos transferendi summi honoris, non tamen 9
ultra processum est, quam ut unus ex plebe, usurpandi iuris
causa, P. Licinius Calvus tribunus militum consulari potestate
crearetur; ceteri patricii creati, P. Manlius, L. Titinius, P. 10
Mælius, L. Furius Medullinus, L. Publilius Volscus. Ipsa 11
plebes mirabatur, se tantam rem obtinuisse, non is modo, qui A. u. c. 354. A. Ch. 400.
creatus erat, vir nullis ante honoribus usus, vetus tantum
senator et ætate iam gravis; nec satis constat, cur primus ac 12
potissimus ad novum delibandum honorem sit habitus. Alii
Cn. Cornelii fratris, qui tribunus militum priore anno fuerat
triplexque stipendium equitibus dederat, gratia extractum ad
tantum honorem credunt; alii orationem ipsum tempestivam
de concordia ordinum, patribus plebique gratam, habuisse.
Hac victoria comitiorum exsultantes tribuni plebis, quod maxime 13
rem publicam impediebat, de tributo remiserunt. Collatum
obedienter missumque ad exercitum est.

Anxur in Volscis brevi receptum est, neglectis die festo **13**
custodiis urbis. Insignis annus hieme gelida ac nivosa fuit,

adeo ut viæ clausæ, Tiberis innavigabilis fuerit; annona ex
2 ante convecta copia nihil mutavit. Et quia P. Licinius, ut
ceperat haud tumultuose magistratum maiore gaudio plebis
quam indignatione patrum, ita etiam gessit, dulcedo invasit
3 proximis comitiis tribunorum militum plebeios creandi. Unus
M. Veturius ex patriciis candidatis locum tenuit; plebeios alios
tribunos militum consulari potestate omnes fere centuriæ dixere,
M. Pomponium, Cn. Duillium, Voleronem Publilium, Cn.
Genucium, L. Atilium.

4 Tristem hiemem sive ex intemperie cæli, raptim mutatione
A. u. c. 355. A. Ch. 399. in contrarium facta, sive alia qua de causa gravis pestilensque
5 omnibns animalibus æstas excepit; cuius insanabili pernicie
quando nec causa nec finis inveniebatur, libri Sibyllini ex
6 senatus consulto aditi sunt. Duumviri sacris faciundis, lecti-
sternio tunc primum in urbe Romana facto, per dies octo
Apollinem Latonamque, Dianam et Herculem, Mercnrium atque
Neptunum tribus, quam amplissime tum apparari poterat,
7 stratis lectis placavere. Privatim quoque id sacrum celebratum
est. Tota urbe patentibus ianuis promiscoque usu rerum
omnium in propatulo posito, notos ignotosque passim advenas
in hospitium ductos fernnt, et cnm inimicis quoque benigne
ac comiter sermones habitos; iurgiis ac litibus temperatum;
8 vinctis quoque dempta in eos dies vincula; religioni deinde
fuisse, quibus eam opem dii tulissent, vinciri.

9 Interim ad Veios terror multiplex fuit, tribus in unum
bellis collatis. Namque eodem, quo antea, modo circa muni-
menta, quum repente Capenates Faliscique subsidio venissent,
10 adversus tres exercitus ancipiti prœlio pngnatum est. Ante
omnia adiuvit memoria damnationis Sergii ac Verginii. Itaque
e maioribus castris, unde antea cessatum fuerat, brevi spatio
circumductæ copiæ Capenates in vallum Romanum versos ab
11 tergo aggrediuntur; inde pugna cœpta et Faliscis intulit terro-
rem, trepidantesque eruptio ex castris opportune facta avertit.
Repulsos deinde insecuti victores ingentem ediderunt cædem;
12 nec ita multo post iam palatis veluti sorte oblati popu-

latores Capenatis agri reliquias pugnæ absumpsere. Et 13
Veientium refugientes in urbem multi ante portas cæsi, dum
præ metu, ne simul Romanus irrumperet, obiectis foribus
extremos suorum exclusere.

Hæc eo anno acta; et iam comitia tribunorum militum 14
aderant, quorum prope maior patribus quam belli cura erat,
quippe non communicatum modo cum plebe, sed prope amis-
sum cernentibus summum imperium. Itaque clarissimis viris 2
ex composito præparatis ad petendum, quos prætereundi vere-
cundiam crederent fore, nihilo minus ipsi, perinde ac si omnes
candidati essent, cuncta experientes, non homines modo, sed
deos etiam excibant, in religionem vertentes comitia biennio
habita: priore anno intolerandam hiemem prodigiisque divinis 3
similem coortam, proximo non prodigia, sed iam eventus:
pestilentiam agris urbique illatam haud dubia ira deum, quos 4
pestis eius arcendæ causa placandos esse in libris fatalibus
inventum sit; comitiis, auspicato quæ fierent, indignum diis
visnm honores vulgari discriminaque gentium confundi. Præ- 5
terquam maiestate petentium, religione etiam attoniti homines
patricios omnes, partem magnam honoratissimum quemque,
tribunos militum consulari potestate creavere, L. Valerium A. u. c. 356. A. Ch. 398.
Potitum quintum, M. Valerium Maximum, M. Furium Camil-
lum iterum, L. Furium Medullinum tertium, Q. Servilium
Fidenatem iterum, Q. Sulpicium Camerinum iterum. His 6
tribunis ad Veios nihil admodum memorabile actum est; tota
vis in populationibus fuit. Duo summi imperatores, Potitus 7
a Faleriis, Camillus a Capena prædas ingentes egere, nulla
incolumi relicta re, cui ferro aut igni noceri posset.

Prodigia interim multa nuntiari, quorum pleraque, et quia 15
singuli auctores erant, parum credita spretaque, et quia, hosti-
bus Etruscis, per quos ea procurarent, haruspices non erant;
in unum omnium curæ versæ sunt, quod lacus in Albano 2
nemore sine ullis cælestibus aquis causave qua alia, quæ rem
miraculo eximeret, in altitudinem insolitam crevit. Quidnam 3
eo dii portenderent prodigio, missi sciscitatum oratores ad

4 Delphicum oraculum; sed propior interpres fatis oblatus senior
quidam Veiens, qui inter cavillantes in stationibus ac custo-
diis milites Romanos Etruscosque vaticinantis in modum
cecinit, priusquam ex lacu Albano aqua emissa foret, nun-
5 quam potiturum Veiis Romanum. Quod primo velut temere
iactum sperni, agitari deinde sermonibus cœptum est, donec
unus ex statione Romana percontatus proximum oppidanorum,
iam per longinquitatem belli commercio sermonum facto, quis-
6 nam is esset, qui per ambages de lacu Albano iaceret, post-
quam audivit, haruspicem esse, vir haud intacti religione animi,
causatus de privati portenti procuratione, si operæ illi esset,
7 consulere velle, ad colloquium vatem elicuit. Quumque pro-
gressi ambo a suis longius essent inermes sine ullo metu,
prævalens iuvenis Romanus senem infirmum in conspectu
omnium raptum, nequicquam tumultuantibus Etruscis, ad suos
8 transtulit. Qui quum perductus ad imperatorem, inde Romam
ad senatum missus esset, sciscitantibus, quidnam id esset, quod
9 de lacu Albano docuisset, respondit, profecto iratos deos
Veienti populo illo fuisse die, quo sibi eam mentem obiecissent,
10 ut excidium patriæ fatale proderet. Itaque, quæ tum cecinerit
divino spiritu instinctus, ea se nec, ut indicta sint, revocare
posse, et tacendo forsitan, quæ dii immortales vulgari velint,
11 haud minus quam celanda effando nefas contrahi. Sic igitur
libris fatalibus, sic disciplina Etrusca traditum esse, quando
aqua Albana abundasset, tum, si eam Romanus rite emisisset,
victoriam de Veientibus dari; antequam id fiat, deos mœnia
12 Veientium deserturos non esse. Exsequebatur inde, quæ sol-
lemnis derivatio esset; sed auctorem levem nec satis fidum
super tanta re patres rati decrevere, legatos sortesque oraculi
Pythici exspectandas.

16 Priusquam a Delphis oratores redirent Albanive prodigii
A. u. c. 357. A. Ch. 397. piacula invenirentur, novi tribuni militum consulari potestate,
L. Iulius Iulus, L. Furius Medullinus quartum, L. Sergius
Fidenas, A. Postumius Regillensis, P. Cornelius Maluginensis,
2 A. Manlius, magistratum inierunt. Eo anno Tarquinienses

novi hostes exorti. Quia multis simul bellis, Volscorum ad
Anxur, ubi præsidium obsidebatur, Æquorum ad Lavicos, qui
Romanam ibi coloniam oppugnabant, ad hoc Veienti quoque
et Falisco et Capenati bello occupatos videbant Romanos,
nec intra muros quietiora negotia esse certaminibus patrum
ac plebis, inter hæc locum iniuriæ rati esse, prædatum in agrum 3
Romanum cohortes expeditas mittunt: aut enim passuros
inultam eam iniuriam Romanos, ne novo bello se onerarent,
aut exiguo eoque parum valido exercitu persecuturos. Roma- 4
nis indignitas maior quam cura populationis Tarquiniensium
fuit; eo nec magno conatu suscepta nec in longum dilata res
est. A. Postumius et L. Iulius non iusto delectu (etenim ab 5
tribunis plebis impediebantur), sed prope voluntariorum, quos
adhortando incitaverant, coacta manu, per agrum Cæretem
obliquis tramitibus egressi, redeuntes a populationibus graves-
que præda Tarquinienses oppressere. Multos mortales ob- 6
truncant, omnes exuunt impedimentis, et receptis agrorum
suorum spoliis Romam revertuntur. Biduum ad recognoscen- 7
das res datum dominis; tertio incognita (erant autem ea ple-
raque hostium ipsorum) sub hasta veniere, quodque inde
redactum, militibus est divisum.

Cetera bella, maximeque Veiens, incerti exitus erant. 8
Iamque Romani, desperata ope humana, fata et deos spectabant,
quum legati ab Delphis venerunt, sortem oraculi afferentes
congruentem responso captivi vatis: „Romane, aquam Alba- 9
nam cave lacu contineri, cave in mare manare suo flumine
sinas; emissam per agros rigabis, dissipatamque rivis exstin-
gues; tum tu insiste audax hostium muris, memor, quam per 10
tot annos obsides urbem, ex ea tibi his, quæ nunc panduntur,
fatis victoriam datam. Bello perfecto, donum amplum victor 11
ad mea templa portato, sacraque patria, quorum omissa cura
est, instaurata, ut assolet, facito.“ Ingens inde haberi capti- **17**
vus vates cœptus, eumque adhibere tribuni militum Cornelius
Postumiusque ad prodigii Albani procurationem ac deos rite
placandos cœpere; inventumque tandem est, ubi neglectas 2

cærimonias intermissumve sollemne dii arguerent: nihil profecto
aliud esse, quam magistratus vitio creatos Latinas sacrumque
3 in Albano monte non rite concepisse; unam expiationem
eorum esse, ut tribuni militum abdicarent se magistratu, au-
4 spicia de integro repeterentur et interregnum iniretur. Ea
ita facta sunt ex senatus consulto. Interreges tres deinceps
fuere, L. Valerius, Q. Servilius Fidenas, M. Furius Camillus.
5 Nunquam desitum interim turbari, comitia interpellantibus tri-
bunis plebis, donec convenisset prius, ut maior pars tribunorum
6 militum ex plebe crearetur. Quæ dum aguntur, concilia Etru-
riæ ad fanum Voltumnæ habita, postulantibusque Capenatibus
ac Faliscis, ut Veios communi animo consilioque omnes Etru-
7 riæ populi ex obsidione eriperent, responsum est, antea se id
Veientibus negasse, quia, unde consilium non petissent super
tanta re, auxilium petere non deberent; nunc iam pro
8 se fortunam suam illis negare. Maxime in ea parte
Etruriæ gentem invisitatam novos accolas[1]) Gallos esse,
cum quibus nec pax satis fida nec bellum pro certo sit.
9 Sanguini tamen nominique et præsentibus periculis consangui-
neorum id dari, ut, si qui iuventutis suæ voluntate ad id
10 bellum eant, non impediant. Eum magnum advenisse hostium
numerum, fama Romæ erat, eoque mitescere discordiæ intestinæ
metu communi, ut fit, cœptæ.

18 Haud invitis patribus P. Licinium Calvum prærogativa
tribunum militum non petentem creat, moderationis expertæ in
priore magistratu virum, ceterum iam tum exactæ ætatis;
2 omnesque deinceps ex collegio eiusdem anni refici apparebat,
L. Titinium, Q. *Manlium*, P. Mænium, Cn. Genucium, L.
Atilium. Qui priusquam renuntiarentur iure vocatis tribubus,
3 permissu interregis P. Licinius Calvus ita verba fecit: „Omen
concordiæ, Quirites, rei maxime in hoc tempus utilis, memoria
nostri magistratus vos his comitiis petere in insequentem annum
4 video; sed collegas eosdem reficitis, etiam usu meliores factos;

[1]) Fortasse excidit infinitivus aut latet sub m a x i m e, hac sententiæ forma:... in ea parte Etruriæ gentem invisitatam; novos cet.

me iam non eundem, sed umbram nomenque P. Licinii relic-
tum videtis. Vires corporis affectæ, sensus oculorum atque
aurium hebetes, memoria labat, vigor animi obtusus. En 5
vobis“ inquit „iuvenem“, filium tenens, „effigiem atque imagi-
nem eius, quem vos antea tribunum militum ex plebe primum
fecistis. Hunc ego institutum disciplina mea vicarium pro
me rei publicæ do dicoque, vosque quæso, Quirites, delatum
mihi ultro honorem huic petenti, meis quoque pro eo adiectis
precibus, mandetis.“ Datum id petenti patri, filiusque eius P. 6
Licinius tribunus militum consulari potestate cum iis, quos A. u. c. 358. A. Ch. 396
supra scripsimus, declaratus. Titinius Genuciusque tribuni 7
militum profecti adversus Faliscos Capenatesque, dum bellum
maiore animo gerunt quam consilio, præcipitavere in in-
sidias. Genucius morte honesta temeritatem luens ante signa 8
inter primores cecidit; Titinius in editum tumulum ex multa
trepidatione militibus collectis aciem restituit; nec se tamen
æquo loco hosti commisit. Plus ignominiæ erat quam cladis 9
acceptum, quæ prope in cladem ingentem vertit; tantum inde
terroris non Romæ modo, quo multiplex fama pervenerat, sed
in castris quoque fuit ad Veios. Ægre ibi miles retentus a 10
fuga est, quum pervasisset castra rumor, ducibus exercituque
cæso victorem Capenatem ac Faliscum Etruriæque omnem
iuventutem haud procul inde abesse. His tumultuosiora Romæ, 11
iam castra ad Veios oppugnari, iam partem hostium tendere
ad urbem agmine infesto, crediderant; concursumque in muros
est, et matronarum, quas ex domo conciverat publicus pavor,
obsecrationes in templis factæ, precibusque ab diis petitum, ut 12
exitium ab urbis tectis templisque ac mœnibus Romanis arce-
rent, Veiosque eum averterent terrorem, si sacra renovata rite,
si procurata prodigia essent.

Iam ludi Latinæque instauratæ erant, iam ex lacu Albano **19**
aqua emissa in agros, Veiisque fata appetebant. Igitur fatalis 2
dux ad excidium illius urbis servandæque patriæ, M. Furius
Camillus dictator dictus magistrum equitum P. Cornelium Sci-
pionem dixit. Omnia repente mutaverat imperator mutatus; 3

alia spes, alius animus hominum, fortuna quoque alia urbis
4 videri. Omnium primum in eos, qui a Veiis in illo pavore
fugerant, more militari animadvertit, effecitque, ne hostis maxime
timendus militi esset. Deinde indicto delectu in diem certam,
ipse interim Veios ad confirmandos militum animos inter-
5 currit; inde Romam ad scribendum novum exercitum redit,
nullo detrectante militiam. Peregrina etiam iuventus, Latini
Hernicique operam suam pollicentes ad id bellum venere;
6 quibus quum gratias in senatu egisset dictator, satis iam omni-
bus ad id bellum paratis, ludos magnos ex senatus consulto
vovit Veiis captis se facturum ædemque Matntæ matris re-
fectam dedicaturum, iam ante ab rege Ser. Tullio dedicatam.
7 Profectus cum exercitu ab urbe exspectatione hominum maiore
quam spe, in agro primum Nepesino cum Faliscis et Capena-
8 tibus signa confert. Omnia ibi summa ratione consilioque
acta fortuna etiam, ut fit, secuta est. Non prœlio tantum
fudit hostes, sed castris quoque exuit ingentique præda est
potitus; cuius pars maxima ad quæstorem redacta est, haud
9 ita multum militi datum. Inde ad Veios exercitus ductus,
densioraque castella facta, et a procursationibus, quæ multæ
temere inter murum ac vallum fiebant, edicto, ne quis iniussu
10 pugnaret, ad opus milites traducti. Operum fuit omnium
longe maximum ac laboriosissimum cuniculus in arcem
11 hostium agi cœptus. Quod ne intermitteretur opus, neu sub
terra continuus labor eosdem conficeret, in partes sex muni-
torum numerum divisit; senæ horæ in orbem operi attributæ
sunt; nocte ac die nunquam ante omissum, quam in arcem
viam facerent.

20 Dictator quum iam in manibus videret victoriam esse,
urbem opulentissimam capi, tantumque prædæ fore, quantum
2 non omnibus in unum collatis ante bellis fuisset, ne quam
inde aut militum iram ex malignitate prædæ partitæ aut invi-
diam apud patres ex prodiga largitione caperet, litteras ad
3 senatum misit, deum immortalium benignitate, suis consiliis,
patientia militum Veios iam fore in potestate populi Romani;
4 quid de præda faciendum censerent? Duæ senatum distine-

bant sententiæ, senis P. Licinii, quem primnm dixisse, a filio
interrogatum, ferunt, edici palam placere populo, ut, qui parti-
ceps esse prædæ vellet, in castra Veios iret, altera App. 5
Claudii, qui largitionem novam, prodigam, inæqualem, incon-
snltam arguens, si semel nefas ducerent, captam ex hostibus
in ærario exhausto bellis pecuniam esse, auctor erat stipendii
ex ea pecunia militi numerandi, ut eo minus tributi plebes
conferret; eius enim doni societatem sensuras æqualiter om- 6
nium domos, non avidas in direptiones manus otiosorum urba-
norum prærepturas fortium bellatorum præmia esse, quum ita
ferme eveniat, nt segnior sit prædator, ut qnisque laboris peri-
culique præcipuam petere partem soleat. Licinius contra 7
suspectam et invisam semper eam pecuniam fore aiebat, cau-
sasque criminum ad plebem, seditionnm inde ac legum nova-
rnm præbituram; satius igitur esse, reconciliari eo dono plebis 8
animos, exhaustis atque exinanitis tributo tot annorum suc-
curri, et sentire prædæ fructum ex eo bello, in quo prope
consenuerint. Gratius id fore lætiusque, quod quisque sua
manu ex hoste captum domum retulerit, quam si mnltiplex
alterius arbitrio accipiat. Ipsum dictatorem fugere invidiam 9
ex eo criminaque; eo delegasse ad senatum; senatum quoque
debere reiectam rem ad se permittere plebi ac pati habere,
quod cuique fors belli dederit. Hæc tutior visa sententia est, 10
qnæ popularem senatum faceret. Edictum itaque est, ad
prædam Veientem, quibus videretur, in castra ad dictatorem
proficiscerentur.

Ingens profecta multitudo replevit castra. Tum dictator **21**
auspicato egressus, quum edixisset, nt arma milites caperent,
„Tuo ductu“ inquit, „Pythice Apollo, tuoque numine instinc- 2
tus pergo ad delendam urbem Veios, tibique hinc decimam
partem prædæ voveo. Te simul, Iuno regina, quæ nunc Veios 3
colis, precor, ut nos victores in nostram tuamque mox futu-
ram urbem sequare, ubi te dignum amplitudine tua templum
accipiat.“ Hæc precatus, superante multitudine ab omnibus 4
locis urbem aggreditur, quo minor ab cuniculo ingruentis peri-
culi sensus esset. Veientes ignari, se iam a suis vatibus, 5

iam ab externis oraculis proditos, iam in partem prædæ suæ
vocatos deos, alios votis ex urbe sua evocatos hostium templa
novasque sedes spectare, seque ultimum illum diem agere,
6 nihil minus timentes quam, subrutis cuniculo mœnibus, arcem
iam plenam hostium esse, in muros pro se quisque armati
7 discurrunt, mirantes, quidnam id esset, quod, quum tot per
dies nemo se ab stationibus Romanus movisset, tum velut
8 repeutino icti furore improvidi currerent ad muros. Inseritur
huic loco fabula, immolante rege Veientium vocem haruspicis,
dicentis, qui eius hostiæ exta prosecuisset, ei victoriam dari,
exauditam in cuniculo movisse Romanos milites, ut adaperto
9 cuniculo exta raperent et ad dictatorem ferrent. Sed in rebus
tam antiquis, si, quæ similia veris sint, pro veris accipiantur,
satis habeam; hæc ad ostentationem scenæ gaudentis mira-
culis aptiora quam ad fidem neque affirmare neque refellere
10 operæ pretium est. Cuniculus delectis militibus eo tempore
plenus in æde Iunonis, quæ in Veientana arce erat, armatos
repente edidit, et pars aversos in muris invadunt hostes, pars
claustra portarum revellunt, pars, quum ex tectis saxa tegulæ-
11 que a mulieribus ac servitiis iacerentur, inferunt ignes. Clamor
omnia variis terrentium ac paventium vocibus, mixto mulierum
12 ac puerorum ploratu, complet. Momento temporis deiectis ex
muro undique armatis patefactisque portis, quum alii agmine
irruerent, alii desertos scanderent muros, urbs hostibus imple-
13 tur; omnibus locis pugnatur; deinde, multa iam edita cæde,
senescit pugna, et dictator præcones edicere iubet, ut ab
14 inermi abstineatur. Is finis sanguinis fuit. Dedi inde inermes
cœpti, et ad prædam miles permissu dictatoris discurrit. Quæ
quum ante oculos eius aliquantum spe atque opinione maior
maiorisque pretii rerum ferretur, dicitur manus ad cælum
15 tollens precatus esse, ut, si cui deorum hominumque nimia
sua fortuna populique Romani videretur, ut eam invidiam
lenire quam minimo suo privato incommodo publicoque populi
16 Romani liceret. Convertentem se inter hanc venerationem
traditur memoriæ prolapsum cecidisse; idque omen pertinuisse

postea eventu rem coniectantibus visum ad damnationem ipsius
Camilli, captæ deinde urbis Romanæ, quod post paucos accidit
annos, cladem. Atque ille dies cæde hostium ac direptione 17
urbis opulentissimæ est consumptus; postero die libera corpora **22**
dictator sub corona vendidit. Ea sola pecunia in publicum
redigitur, haud sine ira plebis; et quod retulere secum prædæ,
nec duci, qui ad senatum, malignitatis auctores quærendo, rem
arbitrii sui reiecisset, nec senatui, sed Liciniæ familiæ, ex qua 2
filius ad senatum retulisset, pater tam popularis sententiæ
auctor fuisset, acceptum referebant. Quum iam humanæ opes 3
egestæ [a] Veiis essent, amoliri tum deum dona ipsosque deos,
sed colentium magis quam rapientium modo, cœpere. Namque 4
delecti ex omni exercitu iuvenes, pure lautis corporibus, candida
veste, quibus deportanda Romam regina Iuno assignata
erat, venerabundi templum iniere, primo religiose admoventes
manus, quod id signum more Etrusco nisi certæ gentis sacer- 5
dos attrectare non esset solitus. Dein quum quidam, seu
spiritu divino tactus seu iuvenali ioco, „Visne Romam ire,
Iuno?" dixisset, annuisse ceteri deam conclamaverunt. Inde 6
fabulæ adiectum est, vocem quoque dicentis velle auditam;
motam certe sede sua parvi molimenti adminiculis, sequentis
modo accepimus levem ac facilem tralatu fuisse, integramque 7
in Aventinum, æternam sedem suam, quo vota Romani dictatoris
vocaverant, perlatam, ubi templum ei postea idem, qui
voverat, Camillus dedicavit. Hic Veiorum occasus fuit, urbis 8
opulentissimæ Etrusci nominis, magnitudinem suam vel ultima
clade indicantis, quod decem æstates hiemesque continuas circumsessa,
quum plus aliquanto cladium intulisset quam accepisset,
postremo, iam fato quoque urgente, operibus tamen,
non vi expugnata est.

Romam ut nuntiatum est, Veios captos, quanquam et **23**
prodigia procurata fuerant et vatum responsa et Pythicæ
sortes notæ, et, quantum humanis adiuvari consiliis potuerat
res, ducem M. Furium, maximum imperatorum omnium, legerant,
tamen, quia tot annis varie ibi bellatum erat multæque 2

clades acceptæ, velut ex insperato immensum gaudium fuit,
3 et priusquam senatus decerneret, plena omnia templa Romanarum matrum grates diis agentium erant. Senatus in quatriduum, quot dierum nullo ante bello, supplicationes decernit.
4 Adventus quoque dictatoris, omnibus ordinibus obviam effusis, celebratior quam ullius unquam antea fuit, triumphusque omnem consuetum honorandi diei illius modum aliquantum
5 excessit. Maxime conspectus ipse est, curru equis albis iuncto urbem invectus, parumque id non civile modo, sed humanum
6 etiam visum. Iovis Solisque equis æquiperatum dictatorem, in religionem etiam trahebant, triumphusque ob eam unam
7 maxime rem clarior quam gratior fuit. Tum Iunoni reginæ templum in Aventino locavit, dedicavitque Matutæ matris; atque his divinis humanisque rebus gestis, dictatura se abdi-
8 cavit. Agi deinde de Apollinis dono cœptum. Cui se decimam vovisse prædæ partem quum diceret Camillus, pontifices
9 solvendum religione populum censerent, haud facile inibatur ratio iubendi referre prædam populum, ut ex ea pars debita
10 in sacrum secerneretur. Tandem eo, quod lenissimum videbatur, decursum est, ut, qui se domumque religione exsolvere vellet, quum sibimet ipse prædam æstimasset suam, decimæ pretium
11 partis in publicum deferret, ut ex eo donum aureum, dignum amplitudine templi ac numine dei, ex dignitate populi Romani fieret. Ea quoque collatio plebis animos a Camillo alienavit.
12 Inter hæc pacificatum legati a Volscis et Æquis venerunt, impetrataque pax, magis ut fessa tam diutino bello acquiesceret civitas, quam quod digni peterent.

24 Veiis captis, sex tribunos militum consulari potestate insequens annus habuit, duos P. Cornelios, Cossum et Scipionem, M. Valerium Maximum iterum, K. Fabium Ambustum tertium,
A. u. c. 359.
A. Ch. 395.
2 L. Furium Medullinum quintum, Q. Servilium tertium. Corneliis Faliscum bellum, Valerio ac Servilio Capenas sorte evenit. Ab iis non urbes vi aut operibus tentatæ, sed ager est depopulatus prædæque rerum agrestium actæ; nulla felix
3 arbor, nihil frugiferum in agro relictum. Ea clades Capena-

tem populum subegit; pax petentibus data; in Faliscis bellum
restabat. Romæ interim multiplex seditio erat, cuius leniendæ 4
causa coloniam in Volscos, quo tria millia civium Romanorum
scriberentur, deducendam censuerant, triumvirique ad id creati
terna iugera et septunces viritim diviserant. Ea largitio sperni 5
cœpta, quia spei maioris avertendæ solatium obiectum censebant:
cur enim relegari plebem in Volscos, quum pulcherrima
urbs Veii agerque Veientanus in conspectu sit, uberior amplior-
que Romano agro? Urbem quoque urbi Romæ vel situ vel 6
magnificentia publicorum privatorumque tectorum ac locorum
præponebant. Quin illa quoque actio movebatur, quæ post 7
captam utique Romam a Gallis celebratior fuit, transmigrandi
Veios. Ceterum parte plebis, parte senatus destinabant habi- 8
tandos Veios, duasque urbes communis rei publicæ incoli a
populo Romano posse. Adversus quæ quum optimates ita 9
tenderent, ut morituros se citius dicerent in conspectu populi
Romani, quam quicquam earum rerum rogaretur: quippe nunc 10
in una urbe tantum dissensionum esse; quid in duabus fore?
victamne ut quisquam victrici patriæ præferret sineretque,
maiorem fortunam captis esse Veiis, quam incolumibus fuerit?
postremo se relinqui a civibus in patria posse; ut relinquant 11
patriam atque cives, nullam vim unquam subacturam, et T.
Sicinium (is enim ex tribunis plebis rogationis eius lator erat)
conditorem Veios sequantur, relicto deo Romulo, dei filio,
parente et auctore urbis Romæ, — hæc quum fœdis certaminibus **25**
agerentur (nam partem tribunorum plebi patres in suam sen-
tentiam traxerant), nulla res alia manibus temperare plebem 2
cogebat quam quod, ubi rixæ committendæ causa clamor ortus
esset, principes senatus primi turbæ offerentes se peti feririque
atque occidi iubebant. Ab horum ætatibus dignitatibusque et 3
honoribus violandis dum abstinebatur, et ad reliquos similes
conatus verecundia iræ obstabat. Camillus identidem omnibus 4
locis contionabundus: Haud mirum id quidem esse, furere civi-
tatem, quæ, damnata voti, omnium rerum potiorem curam quam
religione se exsolvendi habeat. Nihil de collatione dicere, stipis 5

verius quam decimæ, quando ea se quisque privatim obliga-
6 verit, liberatus sit populus. Enimvero illud se tacere suam
conscientiam non pati, quod ex ea tantum præda, quæ rerum
moventium sit, decima designetur; urbis atque agri capti, quæ
7 et ipsa voto contineatur, mentionem nullam fieri. Quum ea dis-
ceptatio, anceps senatui visa, delegata ad pontifices esset, adhi-
bito Camillo visum collegio, quod eius ante conceptum votum
Veientium fuisset et post votum in potestatem populi Romani
8 venisset, eius partem decimam Apollini sacram esse. Ita in
æstimationem urbs agerque venit. Pecunia ex ærario prompta,
et tribunis militum consularibus, ut aurum ex ea coemerent, ne-
gotium datum. Cuius quum copia non esset, matronæ, cœti-
bus ad eam rem consultandam habitis, communi decreto polli-
citæ tribunis militum aurum, omnia ornamenta sua in ærarium
9 detulerunt. Grata ea res ut quæ maxime senatui unquam
fuit; honoremque ob eam munificentiam ferunt matronis habi-
tum, ut pilento ad sacra ludosque, carpentis festo profestoque
10 uterentur. Pondere ab singulis auri accepto æstimato [que], ut
pecuniæ solverentur, crateram auream fieri placuit, quæ donum
Apollini Delphos portaretur.

11 Simul ab religione animos remiserunt, integrant seditionem
tribuni plebis; incitatur multitudo in omnes principes, ante
12 alios in Camillum: eum prædam Veientanam publicando sa-
crandoque ad nihilum redegisse. Absentes ferociter increpant;
præsentium, quum se ultro iratis offerrent, verecundiam ha-
13 bent. Simul extrahi rem ex eo anno viderunt, tribunos ple-
bis latores legis in annum eosdem reficiunt; et patres hoc
idem de intercessoribus legis annisi; ita tribuni plebis magna
26 ex parte iidem refecti. Comitiis tribunorum militum patres
A. u. c. 360. summa ope evicerunt, ut M. Furius Camillus crearetur.
A. Ch. 394. Propter bella simulabant parari ducem; sed largitioni tribuni-
2 ciæ adversarius quærebatur. Cum Camillo creati tribuni mi-
litum consulari potestate L. Furius Medullinus sextum, C.
Æmilius, L. Valerius Publicola, Sp. Postumius, P. Cornelius
3 iterum. Principio anni tribuni plebis nihil moverunt, donec

M. Furius Camillus in Faliscos, cui id bellum mandatum erat,
proficisceretur. Differendo deinde elanguit res, et Camillo,
quem adversarium maxime metuebant, gloria in Faliscis crevit.
Nam quum primo mœnibus se hostes tenerent, tutissimum id 4
rati, populatione agrorum atque incendiis villarum coegit eos
egredi urbe. Sed timor longius progredi prohibuit; mille fere 5
passuum ab oppido castra locant, nulla re alia fidentes ea
satis tuta esse quam difficultate aditus, asperis confragosisque
circa et partim artis, partim arduis viis. Ceterum Camillus, 6
captivum indidem ex agris secutus ducem, castris multa nocte
motis, prima luce aliquanto superioribus locis se ostendit.
Triarii Romani muniebant; alius exercitus prœlio intentus 7
stabat. Ibi impedire opus conatos hostes fundit fugatque;
tantumque inde pavoris Faliscis iniectum est, ut effusa fuga
castra sua, quæ propiora erant, prælati urbem peterent.
Multi cæsi vulneratique, priusquam paventes portis inciderent. 8
Castra capta; præda ad quæstores redacta cum magna mili-
tum ira; sed severitate imperii victi eandem virtutem et ode-
rant et mirabantur. Obsidio inde urbis et munitiones, et 9
interdum per occasionem impetus oppidanorum in Romanas
stationes prœliaque parva fieri, et teri tempus, neutro inclinata
spe, quum frumentum copiæque aliæ ex ante convecto largius
obsessis quam obsidentibus suppeterent. Videbaturque æque 10
diuturnus futurus labor, ac Veiis fuisset, ni fortuna imperatori
Romano simul et cognitæ rebus bellicis virtutis specimen et
maturam victoriam dedisset. Mos erat Faliscis eodem magi- **27**
stro liberorum et comite uti, simulque plures pueri, quod
hodie quoque in Græcia manet, unius curæ demandabantur.
Principum liberos, sicut fere fit, qui scientia videbatur præ-
cellere, erudiebat. Is quum in pace instituisset pueros ante 2
urbem lusus exercendique causa producere, nihil eo more per
belli tempus intermisso, [dum] modo brevioribus, modo lon-
gioribus spatiis trahendo eos a porta, lusu sermonibusque
variatis, longius solito, ubi res dedit, progressus inter stationes
eos hostium castraque inde Romana in prætorium ad Camil-

3 lum perduxit. Ibi scelesto facinori scelestiorem sermonem
4 addit, Falerios se in manus Romanis tradidisse, quando eos
pueros, quorum parentes capita ibi rerum sint, in potestatem
5 dediderit. Quæ ubi Camillus audivit, „Non ad similem“ in-
quit „tui nec populum nec imperatorem scelestus ipse cum
6 scelesto munere venisti. Nobis cum Faliscis, quæ pacto fit
humano, societas non est; quam ingeneravit natura utrisque,
est eritque. Sunt et belli, sicut pacis, iura; iusteque ea non
7 minus quam fortiter didicimus gerere. Arma habemus non
adversus eam ætatem, cui etiam captis urbibus parcitur, sed
adversus armatos et ipsos, qui, nec læsi nec lacessiti a nobis,
8 castra Romana ad Veios oppugnarunt. Eos tu, quantum in
te fuit, novo scelere vicisti; ego Romanis artibus, virtute,
9 opere, armis, sicut Veios, vincam.“ Denudatum deinde eum,
manibus post tergum illigatis, reducendum Falerios pueris
tradidit, virgasque eis, quibus proditorem agerent in urbem
10 verberantes, dedit. Ad quod spectaculum concursu populi
primum facto, deinde a magistratibus de re nova vocato se-
natu, tanta mutatio animis est iniecta, ut, qui modo efferati
odio iraque Veientium exitum pæne quam Capenatium pacem
11 mallent, apud eos pacem universa posceret civitas. Fides
Romana, iustitia imperatoris in foro et curia celebrantur;
consensuque omnium legati ad Camillum in castra atque inde
permissu Camilli Romam ad senatum, qui dederent Falerios,
12 proficiscuntur. Introducti ad senatum ita locuti traduntur:
„Patres conscripti, victoria, cui nec deus nec homo quisquam
invideat, victi a vobis et imperatore vestro dedimus nos vobis,
rati, quo nihil victori pulchrius est, melius nos sub imperio
13 vestro quam legibus nostris victuros. Eventu huius belli duo
salutaria exempla prodita humano generi sunt; vos fidem in
bello quam præsentem victoriam maluistis; nos fide provocati
14 victoriam ultro detulimus. Sub dicione vestra sumus; mittite,
qui arma, qui obsides, qui urbem patentibus portis accipiant.
15 Nec vos fidei nostræ nec nos imperii vestri pænitebit.“ Ca-
millo et ab hostibus et a civibus gratiæ actæ. Faliscis in

stipendium militum eius anni, ut populus Romanus tributo vacaret, pecunia imperata. Pace data, exercitus Romam reductus.

Camillus meliore multo laude, quam quum triumphantem 28
albi per urbem vexerant equi, insignis, iustitia fideque hostibus victis, quum in urbem redisset, taciti eius verecundiam non tulit senatus, quin sine mora voti liberaretur. Crateramque 2
auream donum Apollini Delphos legati qui ferrent, L. Valerius, L. Sergius, A. Manlius, missi longa una nave, haud procul freto Siculo a piratis Liparensium excepti devehuntur Liparas. Mos erat civitatis velut publico latrocinio partam 3
prædam dividere. Forte eo anno in summo magistratu erat Timasitheus quidam, Romanis vir similior quam suis. Qui 4
legatorum nomen donumque et deum, cui mitteretur, et doni causam veritus ipse multitudinem quoque, quæ semper ferme regenti est similis, religionis iustæ implevit, adductosque in publicum hospitium legatos cum præsidio etiam navium Delphos prosecutus, Romam inde sospites restituit. Hospitium 5
cum eo senatus consulto est factum donaque publice data.

Eodem anno in Æquis varie bellatum, adeo ut in incerto fuerit et apud ipsos exercitus et Romæ, vicissent victine essent. Imperatores Romani fuere ex tribunis militum C. 6
Æmilius, Sp. Postumius. Primo rem communiter gesserunt; fusis inde acie hostibus, Æmilium præsidio Verruginem obtinere placuit, Postumium fines vastare. Ibi eum incomposito ag- 7
mine negligentius ab re bene gesta euntem adorti Æqui, terrore iniecto, in proximos compulere tumulos; pavorque inde Verruginem etiam ad præsidium alterum est perlatus. Po- 8
stumius, suis in tutum receptis, quum contione advocata terrorem increparet ac fugam, fusos esse ab ignavissimo ac fugacissimo hoste, conclamat universus exercitus, merito se ea audire et fateri admissum flagitium, sed eosdem correcturos esse, neque diuturnum id gaudium hostibus fore. Poscentes, 9
ut confestim inde ad castra hostium duceret (et in conspectu erant, posita in plano), nihil pœnæ recusabant, ni ea ante

10 noctem expugnassent. Collaudatos corpora curare paratosque esse quarta vigilia iubet. Et hostes, nocturnam fugam ex tumulo Romanorum ut ab ea via, quæ ferebat Verruginem, excluderent, fuere obvii; prœliumque ante lucem (sed luna pernox erat) commissum est. [Et] haud incertius diurno
11 prœlium fuit; sed clamor Verruginem perlatus, quum castra Romana crederent oppugnari, tantum iniecit pavoris, ut, nequicquam retinente atque obsecrante Æmilio, Tusculum palati fu-
12 gerent. Inde fama Romam perlata est, Postumium exercitumque occisum. Qui, ubi prima lux metum insidiarum effuse sequentibus sustulit, quum perequitasset aciem promissa repetens, tantum iniecit ardoris, ut non ultra sustinuerint impetum
13 Æqui. Cædes inde fugientium, qualis ubi ira magis quam virtute res geritur, ad perniciem hostium facta est; tristemque ab Tusculo nuntium, nequicquam exterrita civitate, litteræ a Postumio laureatæ sequuntur, victoriam populi Romani esse, Æquorum exercitum deletum.

29 Tribunorum plebis actiones quia nondum invenerant finem, et plebs continuare latoribus legis tribunatum et patres reficere intercessores legis annisi sunt; sed plus suis comitiis
2 plebs valuit; quem dolorem ulti patres sunt senatus consulto
A. u. c. 361. A. Ch. 393. facto, ut consules, invisus plebi magistratus, crearentur. Annum post quintum decimum creati consules L. Lucretius Fla-
3 vus, Ser. Sulpicius Camerinus. Principio huius anni ferociter, quia nemo ex collegio intercessurus erat, coortis ad perferendam legem tribunis plebis, nec segnius ob id ipsum consulibus resistentibus, omnique civitate in unam eam curam conversa, Vitelliam coloniam Romanam in suo agro Æqui
4 expugnant. Colonorum pars maxima incolumis, quia nocte proditione oppidum captum liberam per aversa urbis fugam
5 dederat, Romam perfugere. L. Lucretio consuli ea provincia evenit. Is cum exercitu profectus acie hostes vincit, victorque
6 Romam ad maius aliquanto certamen redit. Dies dicta erat tribunis plebis biennii superioris A. Verginio et Q. Pomponio, quos defendi patrum consensu ad fidem senatus pertinebat;

neque enim eos aut vitæ ullo crimine alio aut gesti magi-
stratus quisquam arguebat, præterqnam qnod gratificantes
patribus rogationi tribuniciæ intercessissent. Vicit tamen gra- 7
tiam senatus plebis ira, et pessimo exemplo innoxii denis
millibus gravis æris condemnati sunt. Id ægre passi patres.
Camillus palam sceleris plebem arguere, quæ iam in suos 8
versa non intelligeret, se pravo iudicio de tribunis interces-
sionem sustulisse, intercessione sublata tribuniciam potestatem
evertisse. Nam quod illi sperarent, effrenatam licentiam eius 9
magistratus patres laturos, falli eos. Si tribnnicia vis tribu-
nicio auxilio repelli nequeat, aliud telum patres inventnros
esse. Consulesque increpabat, quod fide pnblica decipi tri- 10
bunos eos taciti tulissent, qui senatus auctoritatem secuti es-
sent. Hæc propalam contionabundus in dies magis augebat
iras hominum; senatum vero incitare adversus legem haud **30**
desistebat: ne aliter descenderent in forum, qnum dies feren-
dæ legis venisset, quam ut qui meminissent, sibi pro aris
focisque et deum templis ac solo, in quo nati essent, dimi-
candum fore. Nam quod ad se privatim attineat, si suæ 2
gloriæ sibi inter dimicationem patriæ meminisse sit fas, sibi
amplnm quoque esse, urbem ab se captam frequentari, quo-
tidie se frui monumento gloriæ suæ et ante oculos habere
urbem latam in triumpho sno, insistere omnes vestigiis laudum
suarum; sed nefas ducere, desertam ac relictam ab diis im- 3
mortalibus incoli urbem, et in captivo solo habitare populnm
Romanum, et victrice patria victam mntari. His adhortationi- 4
bus principis concitati patres, senes iuvenesque, qnnm fer-
retur lex, agmine facto in forum venerunt, dissipatique per
tribus, suos quisque tribules prensantes, orare cum lacrimis
cœpere, ne eam patriam, pro qua fortissime felicissimeque 5
ipsi ac patres eorum dimicassent, desererent, Capitolinm, ædem
Vestæ, cetera circa templa deorum ostentantes; ne exsulem, 6
extorrem populum Romanum ab solo patrio ac diis penatibus
in hostium urbem agerent, eoque rem adducerent, ut melius
fuerit non capi Veios, ne Roma desereretur. Quia non vi 7

agebant, sed precibus, et inter preces multa deorum mentio
erat, religiosum parti maximæ fuit, et legem una plures tribus
8 antiquarunt quam iusserunt. Adeoque ea victoria læta patribus fuit, ut postero die referentibus consulibus senatus consultum fieret, ut agri Veientani septena iugera plebi dividerentur, nec patribus familiæ tantum, sed ut omnium in domo liberorum capitum ratio haberetur, vellentque in eam spem liberos tollere.

31 Eo munere delenita plebe, nihil certatum est, quo minus
2 consularia comitia haberentur. Creati consules L. Valerius
A. u. c. 362. A. Ch. 392. Potitus, M. Manlius, cui Capitolino postea fuit cognomen. Hi consules magnos ludos fecere, quos M. Furius dictator voverat
3 Veienti bello. Eodem anno ædes Iunonis reginæ ab eodem dictatore eodemque bello vota dedicatur, celebratamque dedi-
4 cationem ingenti matronarum studio tradunt. Bellum haud memorabile in Algido cum Æquis gestum est, fusis hostibus prius pæne, quam manus consererent. Valerio, quod perseverantior cædendi in fuga fuit, triumphus, Manlio, ut ovans in-
5 grederetur urbem, decretum est. Eodem anno novum bellum cum Vulsiniensibus exortum; quo propter famem pestilentiamque in agro Romano ex siccitate caloribusque nimiis ortam exercitus duci nequivit. Ob quæ Vulsinienses, Salpinatibus adiunctis, superbia elati ultro agros Romanos incursavere;
6 bellum inde duobus populis indictum. C. Iulius censor decessit; in eius locum M. Cornelius suffectus, quæ res postea
7 religioni fuit, quia eo lustro Roma est capta; nec deinde unquam in demortui locum censor sufficitur. Consulibusque morbo implicitis, placuit per interregnum renovari auspicia.
8 Itaque quum ex senatus consulto consules magistratu se abdicassent, interrex creatur M. Furius Camillus, qui P. Cornelium Scipionem, is deinde L. Valerium Potitum interregem
9 prodidit. Ab eo creati sex tribuni militum consulari potestate, ut, etiamsi cui eorum incommoda valetudo fuisset, copia ma-
32 gistratuum rei publicæ esset. Calendis Quintilibus magistratum
A. u. c. 363. A. Ch. 391. occepere L. Lucretius, Ser. Sulpicius, M. Æmilius, L. Fu-

rius Medullinus septimum, Agrippa Furius, C. Æmilius ite-
rum. Ex his L. Lucretio et C. Æmilio Vulsinienses provin- 2
cia evenit, Salpinates Agrippæ Furio et Ser. Sulpicio. Prius
cum Vulsiniensibus pugnatum est. Bellum numero hostium 3
ingens, certamine haud sane asperum fuit. Fusa concursu
primo acies; in fuga millia octo armatorum ab equitibus
interclusa, positis armis, in deditionem venerunt. Eius belli 4
fama effecit, ne se pugnæ committerent Salpinates; mœnibus
armati se tutabantur. Romani prædas passim et ex Salpinati
agro et ex Vulsiniensi, nullo eam vim arcente, egerunt, donec 5
Vulsiniensibus fessis bello ea condicione, ut res populo Ro-
mano redderent stipendiumque eius anni exercitui præstarent,
in viginti annos indutiæ datæ.

Eodem anno M. Cædicius de plebe nuntiavit tribunis, se 6
in nova via, ubi nunc sacellum est supra ædem Vestæ, vo-
cem noctis silentio audisse clariorem humana, quæ magistra-
tibus dici iuberet, Gallos adventare. Id, ut fit, propter auc- 7
toris humilitatem spretum et quod longinqua eoque ignotior
gens erat. Neque deorum modo monita ingruente fato spre-
ta, sed humanam quoque opem, quæ una erat, M. Furium
ab urbe amovere. Qui, die dicta ab L. Apuleio tribuno 8
plebis propter prædam Veientanam, filio quoque adolescente
per idem tempus orbatus, quum, accitis domum tribulibus et
clientibus, quæ magna pars plebis erat, percontatus animos
eorum responsum tulisset, se collaturos, quanti damnatus esset,
absolvere eum non posse, in exsilium abiit, precatus ab diis 9
immortalibus, si innoxio sibi ea iniuria fieret, primo quoque
tempore desiderium sui civitati ingratæ facerent. Absens
quindecim millibus gravis æris damnatur.

Expulso cive, quo manente, si quicquam humanorum **33**
certi est, capi Roma non potuerat, adventante fatali urbi clade,
legati ab Clusinis veniunt, auxilium adversus Gallos petentes.
Eam gentem traditur fama dulcedine frugum maximeque 2
vini, nova tum voluptate, captam Alpes transisse agrosque
ab Etruscis ante cultos possedisse; [et] invexisse in Galliam 3

vinum illiciendæ gentis causa Arruntem Clusinum ira corrup-
tæ uxoris ab Lucumone, cui tutor is fuerat ipse, præpotente
iuvene et a quo expeti pœnæ, nisi externa vis qnæsita esset,
4 nequirent; hunc transeuntibus Alpes ducem auctoremque Clu-
sium oppugnandi fuisse. Equidem haud abnuerim, Clusium
5 Gallos ab Arrunte seu quo alio Clnsino adductos; sed eos,
qui oppugnaverint Clusium, non fuisse, qui primi Alpes trans-
ierint, satis constat. Ducentis qnippe annis ante, quam Clu-
sium oppugnarent urbemqne Romam caperent, in Italiam Galli
6 transcenderunt; nec cum his primum Etruscorum, sed mnlto
ante cnm iis, qui inter Appenninum Alpesque incolebant,
7 sæpe exercitus Gallici pugnavere. Tuscorum ante Romanum
imperium late terra marique opes patnere. Mari supero in-
feroque, quibus Italia insulæ modo cingitur, quantum potue-
8 rint, nomina sunt argumento, quod alterum Tuscum communi
vocabulo gentis, alterum Atriaticum mare ab Atria, Tuscorum
colonia, vocavere Italicæ gentes, Græci eadem Tyrrhenum at-
9 que Adriaticum vocant. Ei in utrumque mare vergentes in-
coluere urbibus duodenis terras, prius cis Appenninum ad in-
ferum mare, postea trans Appenninum totidem, quot capita
10 originis erant, coloniis missis, quæ trans Padum omnia loca,
excepto Venetorum angulo, qui sinum circumcolunt maris,
11 usque ad Alpes tenuere. Alpinis quoque ea gentibus haud
dnbie origo est, maxime Rætis, quos loca ipsa efferarunt, ne
quid ex antiquo præter sonum linguæ, nec eum incorruptum,
34 retinerent. De transitu in Italiam Gallorum hæc accepimus:
Prisco Tarquinio Romæ regnante, Celtarum, quæ pars Gal-
liæ tertia est, penes Bituriges summa imperii fuit; ii regem
2 Celtico dabant. Ambigatus is fuit, virtute fortunaque quum
sua tnm publica præpollens, quod in imperio eius Gallia ad-
eo frugum hominumqne fertilis fuit, ut abundans mnltitndo
3 vix regi videretur posse. Hic magno natu ipse iam, exone-
rare prægravante turba regnum cupiens, Bellovesum ac Sego-
vesum, sororis filios, impigros iuvenes, missurum se esse, in
4 quas dii dedissent auguriis sedes, ostendit: quantum ipsi vel-

lent, numerum hominum excirent, ne qua gens arcere adveni-
entes posset. Tum Segoveso sortibus dati Hercynii saltus;
Belloveso haud paulo lætiorem in Italiam viam dii dabant. Is, 5
quod e sex populis abundabat, Bituriges, Arvernos, Æduos,
Ambarros, Carnutes, Aulercos excivit. Profectus ingentibus
peditum equitumque copiis in Tricastinos venit. Alpes inde 6
oppositæ erant; quas inexsuperabiles visas haud equidem
miror, nulladum via, quod quidem continens memoria sit,
nisi de Hercule fabulis credere libet, superatas. Ibi quum 7
velut sæptos montium altitudo teneret Gallos, circumspectarent-
que, quanam per iuncta cælo iuga in alium orbem terrarum
transirent, religio etiam tenuit, quod allatum est, advenas
quærentes agrum ab Salyum gente oppugnari. Massilienses 8
erant ii, navibus a Phocæa profecti. Id Galli fortunæ suæ
omen rati, adiuvere, ut, quem primum in terram egressi oc-
cupaverant locum, patientibus Salyis, communirent. Ipsi
per Taurinos saltusque Duriæ Alpes transcenderunt; fusis- 9
que acie Tuscis haud procul Ticino flumine, quum, in quo
consederant, agrum Insubrium appellari audissent, cognominem
Insubribus, pago Æduorum, ibi omen sequentes loci condidere
urbem: Mediolanium appellarunt. Alia subinde manus Ceno- 35
manorum Etitovio duce vestigia priorum secuta, eodem saltu,
favente Belloveso, quum transcendisset Alpes, ubi nunc Brixia
ac Verona urbes sunt, locos tenuere. Libui considunt post 2
hos Salluviique, propter antiquam gentem Lævos Ligures in-
colentes circa Ticinum amnem. Pœnino deinde Boii Lingones-
que transgressi, quum iam inter Padum atque Alpes omnia
tenerentur, Pado ratibus traiecto non Etruscos modo, sed etiam
Umbros agro pellunt; intra Appenninum tamen sese tenuere.
Tum Senones, recentissimi advenarum, ab Utente flumine 3
usque ad Æsim fines habuere. Hanc gentem Clusium Ro-
mamque inde venisse comperio; id parum certum est, so-
lamne an ab omnibus Cisalpinorum Gallorum populis adiutam.

Clusini novo bello exterriti, quum multitudinem, quum 4
formas hominum invisitatas cernerent et genus armorum,

audirentque, sæpe ab iis cis Padum ultraque legiones Etru-
scorum fusas, quanquam adversus Romanos nullum eis ius so-
cietatis amicitiæve erat, nisi quod Veientes consanguineos ad-
versus populum Romanum non defendissent, legatos Romam,
5 qui auxilium ab senatu peterent, misere. De auxilio nihil
impetratum; legati *tres* M. Fabii Ambusti filii missi, qui sena-
tus populi*que* Romani nomine agerent cum Gallis, ne, a qui-
bus nullam iniuriam accepissent, socios populi Romani atque
6 amicos oppugnarent. Romanis eos bello quoque, si res cogat,
tuendos esse; sed melius visum, bellum ipsum amoveri, si pos-
set, et Gallos, novam gentem, pace potius cognosci quam
36 armis. Mitis legatio, ni præferoces legatos Gallisque magis
quam Romanis similes habuisset. Quibus, postquam mandata
2 ediderunt in concilio Gallorum, datur responsum, etsi novum
nomen audiant Romanorum, tamen credere, viros fortes esse,
3 quorum auxilium a Clusinis in re trepida sit imploratum; et
quoniam legatione adversus se maluerint quam armis tueri
socios, ne se quidem pacem, quam illi afferant, aspernari, si
Gallis egentibus agro, quem latius possideant quam colant
Clusini, partem finium concedant; aliter pacem impetrari non
4 posse. Et responsum coram Romanis accipere velle et, si
negetur ager, coram iisdem Romanis dimicaturos, ut nuntiare
domum possent, quantum Galli virtute ceteros mortales præ-
5 starent. Quodnam id ius esset, agrum a possessoribus petere
aut minari arma, Romanis quærentibus, et quid in Etruria
rei Gallis esset, quum illi, se in armis ius ferre et omnia for-
tium virorum esse, ferociter dicerent, accensis utrinque animis
6 ad arma discurritur et prœlium conseritur. Ibi, iam urgenti-
bus Romanam urbem fatis, legati contra ius gentium arma
capiunt. Nec id clam esse potuit, quum ante signa Etru-
scorum tres nobilissimi fortissimique Romanæ iuventutis pugna-
7 rent; tantum eminebat peregrina virtus. Quin etiam Q. Fa-
bius evectus extra aciem equo ducem Gallorum, ferociter in
ipsa signa Etruscorum incursantem, per latus transfixum hasta
occidit, spoliaque eius legentem Galli agnovere, perque totam

aciem, Romanum legatum esse, signum datum est. Omissa 8
inde in Clusinos ira, receptui canunt minantes Romanis.
Erant, qui extemplo Romam eundum censerent; vicere seniores, ut legati prius mitterentur questum iniurias postulatumque, ut pro iure gentium violato Fabii dederentur. Legati 9
Gallorum quum ea, sicut erant mandata, exposuissent, senatui
nec factum placebat Fabiorum et ius postulare barbari videbantur; sed ne id, quod placebat, decerneret in tantæ nobilitatis
viris, ambitio obstabat. Itaque ne penes ipsos culpa esset 10
cladis, *si* forte, Gallico bello acceptæ, cognitionem de postulatis Gallorum ad populum reiiciunt; ubi tanto plus gratia
atque opes valuere, ut, quorum de pœna agebatur, tribuni
militum consulari potestate in insequentem annum crearentur.
Quo facto haud secus, quam dignum erat, infensi Galli bel- 11
lum propalam minantes ad suos redeunt. Tribuni militum A. u. c. 364. A. Ch. 390.
cum tribus Fabiis creati Q. Sulpicius Longus, Q. Servilius
quartum, Ser. Cornelius Maluginensis.

Quum tanta moles mali instaret, (adeo occæcat animos 37
fortuna, ubi vim suam ingruentem refringi non vult) civitas,
quæ adversus Fidenatem ac Veientem hostem aliosque finitimos populos ultima experiens auxilia dictatorem multis tempestatibus dixisset, ea tunc, invisitato atque inaudito hoste ab 2
Oceano terrarumque ultimis oris bellum ciente, nihil extraordinarii imperii aut auxilii quæsivit. Tribuni, quorum teme- 3
ritate bellum contractum erat, summæ rerum præerant, delectumque nihilo accuratiorem, quam ad media bella haberi solitus
erat, extenuantes etiam famam belli, habebant. Interim Galli, 4
postquam accepere, ultro honorem habitum violatoribus iuris
humani elusamque legationem suam esse, flagrantes ira, cuius
impotens est gens, confestim signis convulsis, citato agmine
iter ingrediuntur. Ad quorum prætereuntium raptim tumultum 5
quum exterritæ urbes ad arma concurrerent fugaque agrestium
fieret, Romam se ire magno clamore significabant, quacunque
ibant, equis virisque longe ac late fuso agmine immensum
obtinentes loci. Sed antecedente fama nuntiisque Clusinorum, 6

deinceps inde aliorum populorum, plurimum terroris Romam
7 celeritas hostium tulit, quippe quibus vel[ut] tumultuario exer-
citu raptim ducto ægre ad undecimum lapidem occursum est,
qua flumen Alia, Crustuminis montibus præalto defluens alveo,
8 haud multum infra viam Tiberino amni miscetur. Iam om-
nia contra circaque hostium plena erant, et nata in vanos
tumultus gens truci cantu clamoribusque variis horrendo cuncta
compleverant sono.

38 Ibi tribuni militum, non loco castris ante capto, non
præmunito vallo, quo receptus esset, non deorum saltem, si
non hominum, memores, nec auspicato nec litato, instruunt
aciem diductam in cornua, ne circumveniri multitudine ho-
2 stium possent; nec tamen æquari frontes poterant, quum ex-
tenuando infirmam et vix cohærentem mediam aciem haberent.
Paulum erat ab dextera editi loci, quem subsidiariis repleri
placuit, eaque res ut initium pavoris ac fugæ, sic una salus
3 fugientibus fuit. Nam Brennus, regulus Gallorum, in paucitate
hostium artem maxime timens, ratus ad id captum superio-
rem locum, ut, ubi Galli cum acie legionum recta fronte con-
cucurrissent, subsidia in aversos transversosque impetum da-
4 rent, ad subsidiarios signa convertit, si eos loco depulisset,
haud dubius, facilem in æquo campi tantum superanti multi-
tudine victoriam fore. Adeo non fortuna modo, sed ratio
5 etiam cum barbaris stabat. In altera acie nihil simile Ro-
manis, non apud duces, non apud milites erat. Pavor fuga-
que occupaverat animos et tanta omnium oblivio, ut multo
maior pars Veios, in hostium urbem, quum Tiberis arceret,
quam recto itinere Romam ad coniuges ac liberos fugerent.
6 Parumper subsidiarios tutatus est locus; in reliqua acie simul
est clamor proximis ab latere, ultimis ab tergo auditus, igno-
tum hostem prius pæne quam viderent, non modo non tentato
certamine, sed ne clamore quidem reddito, integri intactique
7 fugerunt; nec ulla cædes pugnantium fuit; terga cæsa suomet
8 ipsorum certamine in turba impedientium fugam. Circa ripam
Tiberis, quo armis abiectis totum sinistrum cornu defugit,

magna strages facta est, multosque imperitos nandi aut invali-
dos, graves loricis aliisque tegminibus, hausere gurgites;
maxima tamen pars incolumis Veios perfugit, unde non modo 9
præsidii quicquam, sed ne nuntius quidem cladis Romam est
missus. Ab dextro cornu, quod procul a flumine et magis 10
sub monte steterat, Romam omnes petiere et, ne clausis qui-
dem portis urbis, in arcem confugerunt.

Gallos quoque velut obstupefactos miraculum victoriæ 39
tam repentinæ tenuit, et ipsi pavore defixi primum steterunt,
velut ignari, quid accidisset; deinde insidias vereri; postremo
cæsorum spolia legere armorumque cumulos, ut mos eis est,
coacervare; tum demum, postquam nihil usquam hostile cerne- 2
batur, viam ingressi, haud multo ante solis occasum ad ur-
bem Romam perveniunt. Ubi quum prægressi equites, non
portas clausas, non stationem pro portis excubare, non ar-
matos esse in muris, retulissent, aliud priori simile miraculum
eos sustinuit; noctemque veriti et ignotæ situm urbis, inter 3
Romam atque Anienem consedere, exploratoribus missis circa
mœnia aliasque portas, quænam hostibus in perdita re con-
silia essent. Romani, quum pars maior ex acie Veios petis- 4
set quam Romam, nemo superesse quemquam præter eos, qui
Romam refugerant, crederet, complorati omnes pariter vivi
mortuique totam prope urbem lamentis impleverunt. Privatos 5
deinde luctus stupefecit publicus pavor, postquam hostes ades-
se nuntiatum est; mox ululatus cantusque dissonos, vagantibus
circa mœnia turmatim barbaris, audiebant. Omne inde tem- 6
pus suspensos ita tenuit animos usque ad lucem alteram, ut
identidem iam in urbem futurus videretur impetus, primo
adventus, quia accesserant ad urbem: mansuros enim ad Aliam
fuisse, nisi hoc consilii foret; deinde sub occasum solis, quia 7
haud multum diei supererat, ante noctem rati se invasuros;
tum in noctem dilatum consilium esse, quo plus pavoris in-
ferrent; postremo lux appropinquans exanimare; timorique 8
perpetuo ipsum malum continens fuit, quum signa infesta
portis sunt illata. Nequaquam tamen ea nocte neque in-

sequenti die similis illi, quæ ad Aliam tam pavide fugerat,
9 civitas fuit. Nam quum defendi urbem posse tam parva re-
licta manu spes nulla esset, placuit, cum coniugibus ac liberis
iuventutem militarem senatusque robur in arcem Capitolium-
10 que concedere, armisque et frumento collato, ex loco inde
munito deos hominesque et Romanum nomen defendere;
11 flamines sacerdotesque Vestales sacra publica a cæde, ab in-
cendiis procul auferre, nec ante deseri cultum eorum, quam
12 non superessent, qui colerent. Si arx Capitoliumque, sedes
deorum, si senatus, caput publici consilii, si militaris inventus
snperfuerit imminenti ruinæ urbis, facilem iacturam esse seni-
13 orum relictæ in urbe utique perituræ turbæ. Et quo id
æquiore animo de plebe multitudo ferret, senes triumphales
consularesque simul se cum illis palam dicere obituros, nec
his corporibus, quibus non arma ferre, non tueri patriam pos-
40 sent, oneraturos inopiam armatorum. Hæc inter seniores
morti destinatos iactata solatia. Versæ inde adhortationes ad
agmen iuvenum, quos in Capitolium atque in arcem prose-
quebantur, commendantes virtuti eorum iuventæque urbis per
trecentos sexaginta annos omnibus bellis victricis, quæcunque
2 reliqua esset fortuna. Digredientibus, qui spem omnem
atque opem secum ferebant, ab iis, qui captæ nrbis non
3 superesse statuerant exitio, quum ipsa res speciesque misera-
bilis erat, tum muliebris fletus et concursatio incerta nunc hos,
nunc illos sequentium rogitantiumque viros natosque, cui se
fato darent, nihil, quod humani superesset mali, relinquebant.
4 Magna pars tamen earum in arcem suos persecutæ sunt, nec
prohibente ullo nec vocante, quia, quod utile obsessis ad mi-
nuendam imbellem multitudinem, id parum humanum erat.
5 Alia maxime plebis turba, quam nec capere tam exiguus col-
lis nec alere in tanta inopia frumenti poterat, ex nrbe effusa
6 velut agmine iam uno petiit Ianiculum. Inde pars per agros
dilapsi, pars nrbes petunt finitimas, sine ullo duce aut con-
sensu, suam quisque spem, sua consilia, communibus deplo-
7 ratis, sequentes. Flamen interim Quirinalis virginesque Ve-

stales, omissa rerum suarum cura, quæ sacrorum secum ferenda,
quæ, quia vires ad omnia ferenda deerant, relinquenda essent,
consultantes, quisve ea locus fideli asservaturus custodia esset,
optimum ducunt condita in doliolis sacello proximo ædibus 8
flaminis Quirinalis, ubi nunc despui religio est, defodere; cetera
inter se onere partito ferunt via, quæ sublicio ponte ducit ad
Ianiculum. In eo clivo eas quum L. Albinius, de plebe 9
Romana homo, conspexisset, plaustro coniugem ac liberos
vehens inter ceteram turbam, quæ inutilis bello urbe excede-
bat, salvo etiam tum discrimine divinarum humanarumque 10
rerum, irreligiosum ratus, sacerdotes publicas sacraque populi
Romani pedibus ire ferrique, se ac suos in vehiculo conspici,
descendere uxorem ac pueros iussit, virgines sacraque in
plaustrum imposuit et Cære, quo iter sacerdotibus erat, per-
vexit.

Romæ interim, satis iam omnibus ut in tali re ad tuen- 41
dam arcem compositis, turba seniorum domos regressa ad-
ventum hostium obstinato ad mortem animo exspectabat.
Qui eorum curules gesserant magistratus, ut in fortunæ 2
pristinæ honorumque aut virtutis insignibus morerentur, quæ
augustissima vestis est tensas ducentibus triumphantibusve, ea
vestiti medio ædium eburneis sellis sedere. Sunt, qui M. Fabio 3
pontifice maximo præeunte carmen devovisse eos se pro patria
Quiritibusque Romanis tradant. Galli, et quia interposita 4
nocte a contentione pugnæ remiserant animos et quod nec in
acie ancipiti usquam certaverant prœlio nec tum impetu aut
vi capiebant urbem, sine ira, sine ardore animorum ingressi
postero die urbem patente Collina porta, in forum perveniunt,
circumferentes oculos ad templa deum arcemque solam belli
speciem tenentem. Inde, modico relicto præsidio, ne quis in 5
dissipatos ex arce aut Capitolio impetus fieret, dilapsi ad
prædam vacuis occursu hominum viis, pars in proxima quæ-
que tectorum agmine ruunt, pars ultima, velut ea demum in-
tacta et referta præda, petunt; inde rursus ipsa solitudine abs- 6
territi, ne qua fraus hostilis vagos exciperet, in forum ac

7 propinqua foro loca conglobati redibant. Ubi eos, plebis
ædificiis obseratis, patentibus atriis principum, maior prope
8 cunctatio tenebat aperta quam clausa invadendi; adeo haud
secus quam venerabundi intuebantur in ædium vestibulis se-
dentes viros, præter ornatum habitumque humano augustiorem
maiestate etiam, quam vultus gravitasque oris præ se ferebat,
9 simillimos diis. Ad eos velut simulacra versi quum starent,
M. Papirius, unus ex his, dicitur Gallo barbam suam, ut tum
omnibus promissa erat, permulcenti scipione eburneo in caput
incusso iram movisse, atque ab eo initium cædis ortum, cete-
10 ros in sedibus suis trucidatos; post principum cædem nulli
deinde mortalium parci, diripi tecta, exhaustis iniici ignes.

42 Ceterum, seu non omnibus delendi urbem libido erat, seu
ita placuerat principibus Gallorum, et ostentari quædam in-
cendia terroris causa, si compelli ad deditionem caritate sedum
2 suarum obsessi possent, et non omnia concremari tecta, ut,
quodcunque superesset urbis, id pignus ad flectendos hostium
animos haberent, nequaquam perinde atque in capta urbe
3 prima die aut passim aut late vagatus est ignis. Romani ex
arce plenam hostium urbem cernentes vagosque per vias om-
nes cursus, quum alia atque alia parte nova aliqua clades
oreretur, non mentibus solum consipere, sed ne auribus quidem
4 atque oculis satis constare poterant. Quocunque clamor ho-
stium, mulierum puerorumque ploratus, sonitus flammæ et
fragor ruentium tectorum avertisset, paventes ad omnia animos
oraque et oculos flectebant, velut ad spectaculum a fortuna
positi occidentis patriæ nec ullius rerum suarum relicti præ-
5 terquam corporum vindices, tanto ante alios miserandi magis,
qui unquam obsessi sunt, quod interclusi a patria obsideban-
6 tur, omnia sua cernentes in hostium potestate. Nec tran-
quillior nox diem tam fœde actum excepit; lux deinde noctem
inquieta insecuta est, nec ullum erat tempus, quod a novæ
7 semper cladis alicuius spectaculo cessaret. Nihil tamen tot
onerati atque obruti malis flexerunt animos, quin, etsi omnia

flammis ac ruinis æqnata vidissent, quamvis inopem parvum-
que, quem tenebant, collem libertati relictum virtute defende-
rent; et iam, quum eadem quotidie acciderent, velut assueti 8
malis abalienaverant ab sensu rerum suarum animos, arma
tantum ferrumque in dextris velut solas reliquias spei suæ
intuentes.

Galli quoque, per aliquot dies in tecta modo urbis ne- 43
qnicqnam bello gesto, quum inter incendia ac ruinas captæ
urbis nihil superesse præter armatos hostes viderent, nequic-
quam tot cladibus territos nec flexuros ad deditionem animos,
ni vis adhiberetur, experiri ultima et impetum facere in arcem
statuunt. Prima luce signo dato multitudo omnis in foro 2
instruitur; inde clamore sublato ac testudine facta subeunt.
Adversus quos Romani nihil temere nec trepide; ad omnes
aditus stationibus firmatis, qua signa ferri videbant, ea robore
virorum opposito, scandere hostem sinunt, quo successerit magis
in arduum, eo pelli posse per proclive facilius rati. Medio 3
fere clivo restitere; atque inde ex loco superiore, qui prope
sua sponte in hostem inferebat, impetu facto strage *ea* ac
ruina fudere Gallos, ut nunquam postea nec pars nec universi
tentaverint tale pugnæ genus. Omissa itaque spe per vim 4
atque arma subeundi, obsidionem parant, cuius ad id tempus
immemores et, quod in urbe fuerat frumentum, incendiis urbis
absumpserant, et ex agris per *eos* ipsos dies raptnm omne
Veios erat. Igitur exercitu diviso partim per finitimos popu- 5
los prædari placuit, partim obsidere arcem, ut obsidentibus
frumentum populatores agrornm præberent.

Proficiscentes Gallos ab urbe ad Romanam experiendam 6
virtntem fortuna ipsa Ardeam, ubi Camillus exsulabat, duxit,
qui mæstior ibi fortuna publica quam sua, quum diis homini- 7
busqne accusandis senesceret, indignando mirandoque, ubi illi
viri essent, qni secum Veios Faleriosque cepissent, qui alia
bella fortius semper quam felicius gessissent, repente audit, 8
Gallorum exercitum adventare atque de eo pavidos Ardeates

consultare. Nec secus quam divino spiritu tactus, quum se in
mediam contionem intulisset, abstinere suetus ante talibus con-
44 ciliis, „Ardeates“ inquit, „veteres amici, novi etiam cives mei,
quando et vestrum beneficium ita tulit et fortuna coegit mea;
nemo vestrum condicionis meæ oblitum me huc processisse
putet; sed res ac periculum commune cogit, quod quisque
2 possit, in re trepida præsidii in medium conferre. Et quando
ego vobis pro tantis vestris in me meritis gratiam referam,
si nunc cessavero? aut ubi usus erit mei vobis, si in bello
non fuerit? Hac arte in patria steti, et invictus bello in
3 pace ab ingratis civibus pulsus sum. Vobis autem, Ardeates,
fortuna oblata est et pro tantis populi Romani beneficiis,
quanta ipsi meministis (nec enim exprobranda ea apud memores
sunt), gratiæ referendæ et huic urbi decus ingens belli ex hoste
4 communi pariendi, qui effuso agmine adventat. Gens est, cui
natura corpora animosque magna magis quam firma dederit;
5 eo in certamen omne plus terroris quam virium ferunt. Ar-
gumento sit clades Romana: patentem cepere urbem; ex arce
Capitolioque iis exigua resistitur manu; iam obsidionis tædio
6 victi abscedunt vagique per agros palantur. Cibo vinoque
raptim hausto repleti, ubi nox appetit, prope rivos aquarum
sine munimento, sine stationibus ac custodiis passim ferarum
ritu sternuntur, nunc a secundis rebus magis etiam solito in-
7 cauti. Si vobis in animo est tueri mœnia vestra nec pati
hæc omnia Galliam fieri, prima vigilia capite arma frequentes;
me sequimini ad cædem, non ad pugnam. Nisi vinctos somno
velut pecudes trucidandos tradidero, non recuso eundem Ardeæ
rerum mearum exitum, quem Romæ habui.“

45 Æquis iniquisque persuasum erat, tantum bello virum
neminem usquam ea tempestate esse. Contione dimissa, cor-
pora curant, intenti, quam mox signum daretur. Quo dato,
2 primæ silentio noctis ad portas Camillo præsto fuere. Egressi
haud procul urbe, sicut prædictum erat, castra Gallorum in-
tuta neglectaque ab omni parte nacti cum ingenti clamore
3 invadunt. Nusquam prœlium, omnibus locis cædes est; nuda

corpora et soluta somno trucidantur. Extremos tamen pavor
e cubilibus suis excitos, quæ aut unde vis esset, ignaros in
fugam et quosdam in hostem ipsum improvidos tulit. Magna
pars in agrum Antiatem delati, incursione ab oppidanis in
palatos facta circumveniuntur.

Similis in agro Veienti Tuscorum facta strages est, qui 4
urbis iam prope quadringentesimum annum vicinæ, oppressæ
ab hoste invisitato, inaudito, adeo nihil miseriti sunt, ut in
agrum Romanum eo tempore incursiones facerent, plenique
prædæ Veios etiam, præsidiumque et spem ultimam Romani
nominis, in animo habuerint oppugnare. Viderant eos milites 5
Romani vagantes per agros et congregatos agmine, prædam
præ se agentes, et castra cernebant haud procul Veiis posita.
Inde primum miseratio sui, deinde indignitas atque ex ea ira 6
animos cepit: Etruscisne etiam, a quibus bellum Gallicum in
se avertissent, ludibrio esse clades suas? Vix temperavere 7
animis, quin extemplo impetum facerent; compressi a Q.
Cædicio centurione, quem sibimet ipsi præfecerant, rem in
noctem sustinuere. Tantum par Camillo defuit auctor; cetera 8
eodem ordine eodemque fortunæ eventu gesta. Quin etiam
ducibus captivis, qui cædi nocturnæ superfuerant, ad aliam
manum Tuscorum ad Salinas profecti, nocte insequente ex
improviso maiorem cædem edidere, duplicique victoria ovantes
Veios redeunt.

Romæ interim plerumque obsidio segnis et utrinque silen- **46**
tium esse, ad id tantum intentis Gallis, ne quis hostium eva-
dere inter stationes posset, quum repente iuvenis Romanus
admiratione in se cives hostesque convertit. Sacrificium erat 2
statum in Quirinali colle genti Fabiæ. Ad id faciendum C.
Fabius Dorso, Gabino *cinctu* cinctus, sacra manibus gerens,
quum de Capitolio descendisset, per medias hostium stationes
egressus, nihil ad vocem cuiusquam terroremve motus, in Qui-
rinalem collem pervenit; ibique omnibus sollemniter peractis, 3
eadem revertens similiter constanti vultu graduque, satis spe-
rans propitios esse deos, quorum cultum ne mortis quidem

metu prohibitus deseruisset, in Capitolium ad suos rediit, seu
attonitis Gallis miraculo audaciæ seu religione etiam motis,
cuius haudquaquam negligens gens est.
4 Veiis interim non animi tantum in dies, sed etiam vires
crescebant. Nec Romanis solum eo convenientibus ex agris,
qui aut prœlio adverso aut clade captæ urbis palati fuerant,
sed etiam ex Latio voluntariis confluentibus, ut in parte prædæ
5 essent, maturum iam videbatur, repeti patriam eripique ex
6 hostium manibus; sed corpori valido caput deerat. Locus
ipse admonebat Camilli, et magna pars militum erat, qui
ductu auspicioque eius res prospere gesserant; et Cædicius
negare, se commissurum, cur sibi aut deorum aut hominum
quisquam imperium finiret potius, quam ipse memor ordinis sui
7 posceret imperatorem. Consensu omnium placuit, ab Ardea
Camillum acciri, sed antea consulto senatu, qui Romæ esset;
adeo regebat omnia pudor discriminaque rerum prope perditis
8 rebus servabant. Ingenti periculo transeundum per hostium
custodias erat. Ad eam rem Pontius Cominius impiger iuve-
nis operam pollicitus, incubans cortici secundo Tiberi ad
9 urbem defertur. Inde, qua proximum fuit a ripa, per præ-
ruptum eoque neglectum hostium custodiæ saxum in Capitolium
10 evadit, et ad magistratus ductus mandata exercitus edit. Ac-
cepto inde senatus consulto, uti comitiis curiatis revocatus de
exsilio iussu populi Camillus dictator extemplo diceretur,
militesque haberent imperatorem, quem vellent, eadem degres-
11 sus nuntius Veios contendit; missique Ardeam legati ad Ca-
millum Veios eum perduxere, seu (quod magis credere libet,
non prius profectum ab Ardea, quam compererit legem latam,
quod nec iniussu populi mutari finibus posset nec nisi dic-
tator dictus auspicia in exercitu habere) lex curiata lata est
dictatorque absens dictus.

47 Dum hæc Veiis agebantur, interim arx Romæ Capitoli-
2 umque in ingenti periculo fuit. Namque Galli, seu vestigio
notato humano, qua nuntius a Veiis pervenerat, seu sua
sponte animadverso ad Carmentis saxo adscensu æquo, nocte
sublustri, quum primo inermem, qui tentaret viam, præmisis-

sent, tradentes inde arma, ubi quid iniqui esset, alterni innixi
sublevantesque in vicem et trahentes alii alios, prout postu- 3
laret locus, tanto silentio in summum evasere, ut non custodes
solum fallerent, sed ne canes quidem, sollicitum animal ad
nocturnos strepitus, excitarent. Anseres non fefellere, quibus 4
sacris Iunonis in summa inopia cibi tamen abstinebatur.
Quæ res saluti fuit; namque clangore eorum alarumque cre-
pitu excitus M. Manlius, qui triennio ante consul fuerat, vir
bello egregius, armis arreptis, simul ad arma ceteros ciens
vadit et, dum ceteri trepidant, Gallum, qui iam in summo
constiterat, umbone ictum deturbat. Cuius casus prolapsi 5
quum proximos sterneret, trepidantes alios armisque omissis
saxa, quibus adhærebant, manibus amplexos trucidat. Iamque
et alii congregati telis missilibusque saxis proturbare hostes,
ruinaque tota prolapsa acies in præceps deferri. Sedato 6
deinde tumultu reliquum noctis, quantum turbatis mentibus
poterat, quum præteritum quoque periculum sollicitaret, quieti
datum est. Luce orta, vocatis classico ad concilium militibus 7
ad tribunos, quum et recte et perperam facto pretium debe-
retur, Manlius primum ob virtutem laudatus donatusque non
ab tribunis solum militum, sed consensu etiam militari; cui 8
universi selibras farris et quartarios vini ad ædes eius, quæ
in arce erant, contulerunt, rem dictu parvam, ceterum inopia
fecerat eam argumentum ingens caritatis, quum se quisque
victu suo fraudans detractum corpori atque usibus necessariis
ad honorem unius viri conferret. Tum vigiles eius loci, qua 9
fefellerat adscendens hostis, citati; et quum in omnes more
militari se animadversurum Q. Sulpicius tribunus militum pro-
nuntiasset, consentiente clamore militum in unum vigilem 10
coniicientium culpam deterritus a ceteris abstinuit, reum haud
dubium eius noxæ, approbantibus cunctis, de saxo deiecit.
Inde intentiores utrinque custodiæ esse, et apud Gallos, quia 11
vulgatum erat, inter Veios Romamque nuntios commeare, et
apud Romanos ab nocturni periculi memoria.

Sed ante omnia obsidionis bellique mala fames utrumque **48**

2 exercitum urgebat, Gallos pestilentia etiam, quum loco ia-
cente inter tumulos castra habentes, tum ab incendiis torrido
et vaporis pleno cineremque, non pulverem modo ferente,
3 quum quid venti motum esset. Quorum intolerantissima gens,
humorique ac frigori assueta, quum æstu et angore vexata
vulgatis velut in pecua morbis moreretur, iam pigritia sin-
gulos sepeliendi promisce acervatos cumulos hominum ure-
bant, bustorumque inde Gallicorum nomine insignem locum
4 fecere. Indutiæ deinde cum Romanis factæ et colloquia per-
missu imperatorum habita; in quibus quum identidem Galli
famem obiicerent eaque necessitate ad deditionem vocarent, dicitur
avertendæ eius opinionis causa multis locis panis de Capitolio
5 iactatus esse in hostium stationes. Sed iam neque dissimulari
neque ferri ultra fames poterat. Itaque dum dictator delectum
per se Ardeæ habet, magistrum equitum L. Valerium a Veiis
6 adducere exercitum iubet, parat instruitqne, quibus hand im-
par adoriatur hostes, interim Capitolinus exercitus stationibus
vigiliisque fessus, superatis tamen humanis omnibus malis,
quum famem unam natura vinci non sineret, diem de die
7 prospectans, ecquod auxilium ab dictatore appareret, postremo
spe quoque iam, non solum cibo deficiente et, quum sta-
tiones procederent, prope obruentibus infirmum corpus armis,
vel dedi vel redimi se, qnacunque pactione possent, iussit,
iactantibus non obscure Gallis, haud magna mercede se ad-
8 duci posse, ut obsidionem relinquant. Tum senatus habitus,
tribunisque militum negotium datum, nt paciscerentur. Inde
inter Q. Sulpicium tribunum militum et Brennum regulum
Gallorum colloquio transacta res est, et mille pondo auri
9 pretium populi gentibus mox imperaturi factum. Rei fœdis-
simæ per se adiecta indignitas est: pondera ab Gallis allata
iniqua, et, tribuno recusante, additus ab insolente Gallo ponderi
gladius, auditaque intoleranda Romanis vox, væ victis [esse].

49 Sed diique et homines prohibuere redemptos vivere Ro-
manos. Nam forte quadam, priusquam infanda merces per-
ficeretur, per altercationem nondum omni auro appenso, dic-

tator intervenit, auferrique aurum de medio et Gallos sum-
moveri iubet. Quum illi renitentes pactos dicerent sese, negat 2
eam pactionem ratam esse, quæ, postquam ipse dictator crea-
tus esset, iniussu suo ab inferioris iuris magistratu facta esset,
denuntiatque Gallis, ut se ad prœlium expediant. Suos in 3
acervum coniicere sarcinas et arma aptare, ferroque, non auro
recuperare patriam iubet, in conspectu habentes fana deum
et coniuges et liberos et solum patriæ deforme belli malis
et omnia, quæ defendi repetique et ulcisci fas sit. Instruit 4
deinde aciem, ut loci natura patiebatur, in semirutæ solo urbis
et natura inæquali, et omnia, quæ arte belli secunda suis eligi
præpararive poterant, providit. Galli nova re trepidi arma 5
capiunt iraque magis quam consilio in Romanos incurrunt.
Iam verterat fortuna, iam deorum opes humanaque consilia
rem Romanam adiuvabant. Igitur primo concursu haud
maiore molimento fusi Galli sunt, quam ad Aliam vicerant.
Iustiore altero deinde prœlio ad octavum lapidem Gabina via, 6
quo se ex fuga contulerant, eiusdem ductu auspicioque Ca-
milli vincuntur. Ibi cædes omnia obtinuit; castra capiuntur,
et ne nuntius quidem cladis relictus. Dictator, recuperata ex 7
hostibus patria, triumphans in urbem redit, interque iocos
militares, quos inconditos iaciunt, Romulus ac parens patriæ
conditorque alter urbis haud vanis laudibus appellabatur.

Servatam deinde bello patriam iterum in pace haud dubie 8
servavit, quum prohibuit migrari Veios, et tribunis rem in-
tentius agentibus post incensam urbem et per se inclinata
magis plebe ad id consilium; eaque causa fuit non abdicandæ 9
post triumphum dictaturæ, senatu obsecrante, ne rem publicam
in incerto relinqueret statu. Omnium primum, ut erat dili- 50
gentissimus religionum cultor, quæ ad deos immortales perti-
nebant, retulit et senatus consultum facit, fana omnia, quod 2
ea hostis possedisset, restituerentur, terminarentur expiarentur-
que, expiatioque eorum in libris per duumviros quæreretur;
cum Cæretibus hospitium publice fieret, quod sacra populi 3
Romani ac sacerdotes recepissent, beneficioque eius populi

4 non intermissus honos deum immortalium esset; ludi Capito-
lini fierent, quod Iuppiter optimus maximus suam sedem atque
arcem populi Romani in re trepida tutatus esset; collegiumque
ad eam rem M. Furius dictator constitueret ex iis, qui in
5 Capitolio atque arce habitarent. Expiandæ etiam vocis noc-
turnæ, quæ nuntia cladis ante bellum Gallicum audita neg-
ectaque esset, mentio illata, iussumque templum in Nova via
6 Aio Locutio fieri. Aurum, quod Gallis ereptum erat quod-
que ex aliis templis inter trepidationem in Iovis cellam col-
latum, quum, in quæ referri oporteret, confusa memoria esset,
7 sacrum omne iudicatum et sub Iovis sella poni iussum. Iam
ante in eo religio civitatis apparuerat, quod, quum in publico
deesset aurum, ex quo summa pactæ mercedis Gallis con-
fieret, a matronis collatum acceperant, ut sacro auro abstine-
retur. Matronis gratiæ actæ, honosque additus, ut earum
8 sicut virorum post mortem sollemnis laudatio esset. His per-
actis, quæ ad deos pertinebant quæque per senatum agi po-
terant, tum demum, agitantibus tribunis plebem assiduis con-
tionibus, ut relictis ruinis in urbem paratam Veios transmi-
grarent, in contionem universo senatu prosequente escendit,
atque ita verba fecit.

51 „Adeo mihi acerbæ sunt, Quirites, contentiones cum tri-
bunis plebis, ut nec tristissimi exsilii solatium aliud habuerim,
quoad Ardeæ vixi, quam quod procul ab his certaminibus
eram, et ob eadem hæc non si millies senati consulto populi-
2 que iussu revocaretis, rediturus unquam fuerim. Nec nunc
me, ut redirem, mea voluntas mutata, sed vestra fortuna per-
pulit; quippe, ut in sua sede maneret patria, id agebatur, non
ut ego utique in patria essem. Et nunc quiescerem ac tacerem
libenter, nisi hæc quoque pro patria dimicatio esset; cui de-
esse, quoad vita suppetat, aliis turpe, Camillo etiam nefas est.
3 Quid enim repetiimus, quid obsessam ex hostium manibus
eripuimus, si recuperatam ipsi deserimus? Et quum, victoribus
Gallis, capta tota urbe, Capitolium tamen atque arcem diique
et homines Romani tennerint [habitaverint], victoribus Roma-

nis, recuperata urbe, arx quoque et Capitolium deseretur, et
plus vastitatis huic urbi secunda nostra fortuna faciet, quam
adversa fecit? Equidem, si nobis cum urbe simul positæ 4
traditæque per manus religiones nullæ essent, tamen tam
evidens numen hac tempestate rebus affuit Romanis, ut omnem negligentiam divini cultus exemptam hominibus putem.
Intuemini enim horum deinceps annorum vel secundas res vel 5
adversas; invenietis omnia prospere evenisse sequentibus deos,
adversa spernentibus. Iam omnium primum Veiens bellum 6
per quot annos, quanto labore gestum? Non ante cepit finem,
quam monitu deorum aqua ex lacu Albano emissa est. Quid 7
hæc tandem urbis nostræ clades nova? num ante exorta est,
quam spreta vox cælo emissa de adventu Gallorum, quam
gentium ius ab legatis nostris violatum, quam a nobis, quum
vindicari deberet, eadem negligentia deorum prætermissum?
Igitur victi captique ac redempti tantum pœnarum diis homi- 8
nibusque dedimus, ut terrarum orbi documento essemus. Adversæ deinde res admonuerunt religionum. Confugimus in 9
Capitolium ad deos, ad sedem Iovis optimi maximi; sacra in
ruina rerum nostrarum alia terra celavimus, alia avecta in
finitimas urbes amovimus ab hostium oculis; deorum cultum,
deserti ab diis hominibusque, tamen non intermisimus. Red- 10
didere igitur patriam et victoriam et antiquum belli decus
amissum, et in hostes, qui cæci avaritia in pondere auri fœdus ac fidem fefellerunt, verterunt terrorem fugamque et cædem. Hæc culti neglectique numinis tanta momenta in rebus **52**
humanis cernentes ecquid sentitis, Quirites, quantum vixdum
e naufragiis prioris culpæ cladisque emergentes paremus nefas?
Urbem auspicato inauguratoque conditam habemus; nullus 2
locus in ea non religionum deorumque est plenus; sacrificiis
sollemnibus non dies magis stati quam loca sunt, in quibus
fiant. Hos omnes deos publicos privatosque, Quirites, deser- 3
turi estis? Quam par vestrum factum *ei* est, quod in obsidione
nuper in egregio adolescente, C. Fabio, non minore hostium
admiratione quam vestra conspectum est, quum inter Gallica
tela degressus ex arce sollemne Fabiæ gentis in colle Quiri-.

4 nali obiit? An gentilicia sacra ne in bello quidem intermitti,
pnblica sacra et Romanos deos etiam in pace deseri placet,
et pontifices flaminesque negligentiores publicarum religionum
5 esse, quam privatus in sollemni gentis fuerit? Forsitan aliquis
dicat, aut Veiis ea nos facturos aut huc inde missuros sacer-
dotes nostros, qui faciant; quorum neutrum fieri salvis
6 cærimoniis potest. Et ne omnia generatim sacra omnesque
percenseam deos, in Iovis epulo num alibi quam in Capitolio
7 pulvinar suscipi potest? Quid de æternis Vestæ ignibus signoque,
quod imperii pignus custodia eius templi tenetur, loquar? quid
de ancilibus vestris, Mars Gradive tuque, Quirine pater? Hæc
omnia in profano deseri placet sacra, æqualia urbi, quædam vetu-
8 stiora origine urbis? Et videte, quid inter nos ac maiores intersit.
Illi sacra quædam in monte Albano Laviniique nobis facienda
tradiderunt. An ex hostium urbibus Romam ad nos transferri
sacra religiosum fuit, hinc sine piaculo in hostium urbem Veios
9 transferemus? Recordamini, agite dum, quoties sacra instauren-
tur, quia aliquid ex patrio ritu negligentia casuve prætermissum
est. Modo quæ res post prodigium Albani lacus nisi instauratio
sacrorum auspiciorumque renovatio affectæ Veienti bello rei
10 publicæ remedio fuit? At etiam, tanquam veterum religionum
memores, et peregrinos deos transtulimus Romam et institui-
mus novos. Iuno regina transvecta a Veiis nuper in Aven-
tino quam insigni ob excellens matronarum studium celebrique
11 dedicata est die! Aio Locutio templum propter cælestem
vocem exauditam in Nova via iussimus fieri; Capitolinos ludos
sollemnibus aliis addidimus, collegiumque ad id novum auc-
12 tore senatu condidimus: quid horum opus fuit suscipi, si
nna cum Gallis urbcm Romanam relicturi fuimus, si non
voluntate mansimus in Capitolio per tot menses obsidionis, si
13 ab hostibns metu retenti sumus? De sacris loquimur et de
templis; quid tandem de sacerdotibus? nonne in mentem venit,
quantum piaculi committatnr? Vestalibus nempe una illa sedes
est, ex qua eas nihil unquam præterquam urbs capta movit;
flamini Diali noctem unam manere extra urbem nefas est.

Hos Veientes pro Romanis facturi estis sacerdotes, et Vesta- 14
les tuæ te deserent, Vesta, et flamen peregre habitando in
singulas noctes tantum sibi reique publicæ piaculi contrahet?
Quid alia, quæ auspicato agimus omnia fere intra pomœrium, 15
cui oblivioni aut cui negligentiæ damus? Comitia curiata, quæ 16
rem militarem continent, comitia centuriata, quibus consules
tribunosque militares creatis, ubi auspicato, nisi ubi assolent,
fieri possunt? Veiosne hæc transferemus? an comitiorum causa 17
populus tanto incommodo in desertam hanc ab diis homini-
busque urbem conveniet?"

53 „Sed res ipsa cogit vastam incendiis ruinisque relinquere
urbem et ad integra omnia Veios migrare nec hic ædificando
inopem plebem vexare. Hanc autem iactari magis causam 2
quam veram esse, ut ego non dicam, apparere vobis, Quirites,
puto, qui meministis, ante Gallorum adventum, salvis tectis
publicis privatisque, stante incolumi urbe, hanc eandem rem
actam esse, ut Veios transmigraremus. Et videte, quantum 3
inter meam sententiam vestramque intersit, tribuni. Vos,
etiamsi tunc faciendum non fuerit, nunc utique faciendum
putatis; ego contra (nec id mirati sitis, priusquam, quale sit,
audieritis), etiamsi tum migrandum fuisset incolumi tota urbe,
nunc has ruinas relinquendas non censerem. Quippe tum 4
causa nobis in urbem captam migrandi victoria esset, gloriosa
nobis ac posteris nostris; nunc hæc migratio nobis misera ac
turpis, Gallis gloriosa est. Non enim reliquisse victores, sed 5
amisisse victi patriam videbimur: hoc ad Aliam fuga, hoc
capta urbs, hoc circumsessum Capitolium necessitatis impo-
suisse, ut desereremus penates nostros, exsiliumque ac fugam
nobis ex eo loco consciceremus, quem tueri non possemus.
Et Galli evertere potuerunt Romam, Romani restituere non
videbuntur potuisse? Quid restat nisi ut, si iam novis copiis 6
veniant (constat enim, vix credibilem multitudinem esse) et
habitare in capta ab se, deserta a vobis hac urbe velint,
sinatis? Quid? si non Galli hoc, sed veteres hostes vestri, 7
Æqui Volscive, faciant, ut commigrent Romam, velitisne, illos

Romanos, vos Veientes esse? an malitis hanc solitudinem
vestram quam urbem hostium esse? Non equidem video, quid
magis nefas sit. Hæc scelera, quia piget ædificare, hæc de-
8 decora pati parati estis? Si tota urbe nullum melius ampliusve
tectum fieri possit, quam casa illa conditoris est nostri, non in
casis ritu pastorum agrestiumque habitare est satius inter
9 sacra penatesque nostros quam exsulatum publice ire? Maiores
nostri, convenæ pastoresque, quum in his locis nihil præter
silvas paludesque esset, novam urbem tam brevi ædificarunt;
nos, Capitolio, arce incolumi, stantibus templis deorum, ædifi-
care incensa piget? et, quod singuli facturi fuimus, si ædes
nostræ deflagrassent, hoc in publico incendio universi recusa-
54 mus facere? Quid tandem? si fraude, si casu Veiis incen-
dium ortum sit, ventoque, ut fieri potest, diffusa flamma
magnam partem urbis absumat, Fidenas inde aut Gabios
aliamve qnam urbem quæsituri sumus, quo transmigremus?
2 Adeo nihil tenet solum patriæ nec hæc terra, quam matrem
appellamus, sed in superficie tignisque caritas nobis patriæ
3 pendet? Equidem fatebor vobis, etsi minus iniuriæ vestræ
quam [meæ] calamitatis meminisse iuvat: quum abessem, quo-
tiescunque patria in mentem veniret, hæc omnia occurrebant,
colles campique et Tiberis et assueta oculis regio et hoc cælum,
sub quo natus educatusque essem; quæ vos, Quirites, nunc
moveant potius caritate sua, ut maneatis in sede vestra, quam
4 postea, quum reliqueritis eam, macerent desiderio. Non sine
causa dii hominesque hunc urbi condendæ locum elegerunt,
saluberrimos colles, flumen opportunum, quo ex mediterraneis
locis fruges devehantur, quo maritimi commeatus accipiantur,
mare vicinum ad commoditates nec expositum nimia propin-
quitate ad pericula classium externarum, regionum Italiæ
5 medium, ad incrementum urbis natum unice locum. Argu-
mento[1]) est ipsa magnitudo tam novæ urbis. Trecentesimus

[1]) Fortasse scribi debet: regionem Italiæ mediam. Ad incrementum urbis natum unice locum, argumento cet.